

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

П. П. НЕСЕНЕНКО, О. А. АРТЕМЕНКО

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Одеса – 2017

УДК 330.8
ББК 65.02
Нес 55

Рекомендовано Вченою радою Одеського національного економічного університету (протокол № 3 від 24 листопада 2015 року)

Рецензенти:

Мармуль Л. О. – доктор економічних наук, професор
Уперенко М. О. – доктор економічних наук, професор
Янковий О. Г. – доктор економічних наук, професор

Несененко П. П.

Нес 55 Історія економічних учень : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2017. – 448 с.

ISBN 978-617-7503-00-1

Навчальна дисципліна «Історія економіки та економічних учень» є своєрідним продовженням та доповненням, перш за все, курсу загальної економічної теорії: політичної економії, мікро-, макроекономіки та інших наук, які вивчалися студентами раніше.

Даний навчальний посібник з розділу «Історія економічних учень» має за мету дати майбутнім економістам більш чіткі й докладні уявлення про історичні умови формування різних напрямів економічної думки у вигляді поглядів, концепцій, теорій та учень, їх сутність, роль та значення для розвитку економічної науки та суспільства, починаючи від часів Стародавнього Світу до сьогодення.

Авторами принципово по-новому тлумачаться економічна думка Стародавнього Світу і феодалізму, періоду первісного нагромадження капіталу, класична теорія, починаючи з її витоків до марксизму, та зроблені уточнення деяких ключових аспектів розвитку сучасної економічної теорії.

До теоретичного матеріалу всіх тем даного посібника додається перелік ключових понять і категорій та питання для самостійного контролю знань, що сприяє кращому засвоєнню викладеного матеріалу.

Видання призначене для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних службовців, економістів-практиків та всіх, хто цікавиться проблемами економічної науки.

УДК 330.8
ББК 65.02

ISBN 978-617-7503-00-1

© П. П. Несененко, О. А. Артеменко, 2017
© ОНЕУ, 2017

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП	15
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	17
1. Предмет історії економічної думки.....	17
2. Метод історії економічної думки.....	24
3. Періодизація історії економічної думки.....	29
4. Місце історії економічної думки в системі економічних наук.....	31
5. Значення історії економічної думки для підготовки сучасного економіста.....	31
Поняття та категорії.....	32
Питання для самоконтролю.....	32
БЛОК 1. ДОНАУКОВА ДУМКА (ВІД ПЕРІОДУ ВИНИКНЕННЯ ДО 1750 РОКУ)	33
1. Загальні зауваження.....	33
2. Передумови виникнення економічної думки та її загальна характеристика в доринкових та ринкових суспільствах.	34
3. Економічна думка доринкових суспільств.....	35
4. Економічна думка періоду первісного нагромадження капіталу.....	36
5. Джерела донаукового етапу економічної думки.....	37
ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ФЕОДАЛІЗМУ	37
1. Закономірності становлення держав і економічної думки стародавнього світу та особливості її розвитку в країнах Стародавньої Азії і античному світі.....	38
2. Азіатський спосіб виробництва. Особливості економічної думки Стародавнього Сходу.....	41
а) пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту.....	41
б) економічна думка Вавилонії. Закони царя Хаммурапі	42
в) економічні ідеї Стародавньої Індії. Вчення про управління і державні доходи в «Артхашастрі».....	42
г) економічні погляди мислителів Стародавнього Китаю. Конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм. Трактат «Гуань-Цзи».....	43

3. Античний спосіб виробництва. Економічна думка Стародавньої Греції та Риму.....	45
а) витоки формування поглядів на етику суспільних відносин та методології моральної філософії у творчості Сократа.....	45
б) філософсько-економічні погляди Ксенофонта	48
в) філософсько-економічні ідеї Платона	48
г) формування початків наукового методу дослідження та розвиток економічної думки в працях Арістотеля	50
г) подальше узагальнення економічних проблем рабовласницького суспільства в працях мислителів Стародавнього Риму.....	52
д) економічні погляди раннього християнства.....	55
4. Передумови появи та своєрідність економічної думки феодального суспільства.....	56
5. Особливості формування економічної думки Сходу в епоху середньовіччя.....	59
а) економічна думка середньовічних Індії та Китаю.....	59
б) соціально-економічні ідеї арабських країн. «Коран». Ібн Хальдун	63
6. Економічний світогляд в умовах феодалізму Західної Європи.....	65
а) економічні погляди раннього середньовіччя («Салічна правда», «Капітулярій про вілли»).....	65
б) економічні ідеї класичного середньовіччя. Святе Письмо. Каноністи і Фома Аквінський про соціально-економічне життя суспільства.....	65
в) критика існуючих економічних порядків і проекти суспільного устрою в комуністичних утопіях пізнього середньовіччя: Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Вінстенлі	68
7. Особливості економічної думки Східної Європи. Економічні ідеї Візантії та Київської Русі	69
8. Місце та значення економічної думки доринкових епох в історії економічної думки.....	72
Поняття та категорії.....	74
Питання для самоконтролю.....	75

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ РОЗПАДУ ФЕОДАЛІЗМУ І ГЕНЕЗИ КАПІТАЛІЗМУ..... **76**

1. Передумови становлення буржуазної економічної думки.....	77
1.1. Криза феодального світогляду та його вплив на економічну думку пізнього середньовіччя.....	77
а) нова етика епохи Відродження.....	78
б) критика гендлярського феодалізму і обґрунтування буржуазного підприємництва. М. Лютер і Ж. Кальвін.....	79

2. Меркантилізм як перша спроба формування економічної політики взагалі та першого напрямку суто економічної думки.....	81
2.1. Передумови виникнення меркантилізму.....	81
2.2. Загальна характеристика меркантилізму. Економічна політика.....	81
а) ранній меркантилізм (монетарна система або теорія грошового балансу).....	83
б) пізній меркантилізм (мануфактурна система або теорія торговельного балансу).....	84
2.3. Особливості розвитку меркантилізму в окремих країнах.....	85
2.4. Питання економічного аналізу в працях меркантилістів.....	86
2.5. Історичне місце меркантилізму.....	87
3. Критика меркантилізму та зародження якісно нових напрямків в економічній теорії, політиці та практиці господарювання.....	87
3.1. Становлення фритредерства.....	88
3.2. Теоретичні основи критики меркантилізму Д. Локком.....	88
3.3. Вимога вільної торгівлі Д. Норсом.....	89
3.4. Критика меркантилістської теорії грошей. Дж. Вандерлінт та Д. Юм.....	89
4. Генезис класичної школи буржуазної політичної економії.....	90
4.1. Економічні погляди В. Петті.....	91
а) особливості соціально-економічного розвитку Англії у другій половині XVI – XVII ст.....	91
б) В. Петті – фундатор англійської буржуазної політекономії.....	91
в) визначення предмета і методу економічної думки.....	92
г) погляди на ціну та цінність (вартість).....	93
г) економічне тлумачення заробітної плати.....	96
д) дослідження земельної ренти та ціни землі.....	97
е) концепція грошей та обороту капіталу.....	98
є) економічна політика Англії.....	98
4.2. Економічні ідеї П. Л. Буагільбера.....	99
а) соціально-економічний стан Франції у другій половині XVII – початку XVIII ст.....	99
б) П. Л. Буагільбер – засновник французького класичного напрямку економічної думки.....	101
в) проблема багатства та основні фактори його росту.....	102
г) рівновага, ціна та цінність у механізмі ринкового саморегулювання...	104
г) пропозиції щодо вдосконалення економічної політики Франції.....	106
4.3. Економічні погляди Б. Франкліна.....	107

5. Маржинальне відгалуження класики. Е. Б. Кондільяк і Ф. Галіані.....	107
6. Р. Кантільон – фундатор класичного аналізу в західній економічній думці.....	109
Поняття та категорії.....	113
Питання для самоконтролю.....	113

БЛОК 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОГО ЕТАПУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ. НАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (1750-1870 РОКИ)..... 114

1. Історичні передумови появи економічної науки.....	114
2. Загальна характеристика наукової економічної думки.....	114
3. Особливості економічної думки класичного етапу.....	115
4. Джерела наукового етапу економічної думки.....	117

ТЕМА 4. ФІЗІОКРАТІЯ..... 117

1. Історичні передумови виникнення фізіократизму.....	118
2. Ф. Кене – засновник нового напрямку.....	119
2.1. Інтелектуальна біографія.....	119
2.2. Основні методологічні передумови в дослідженні економічних явищ.....	121
2.3. Дослідження проблем цінності (вартості), ціни та грошей.....	122
2.4. Концепція капіталу.....	124
2.5. Вчення про чистий продукт.....	125
а) місце проблеми в економічному вченні фізіократів.....	125
б) концепція продуктивної праці.....	125
в) аналіз проблеми розподілу доходів.....	126
г) місце та функції різних класів у економічному житті суспільства.....	126
2.6. Проблеми відтворення. «Економічна таблиця» Ф. Кене.....	127
а) загальні зауваження до «Економічної таблиці».....	127
б) методологічні передумови аналізу процесу відтворення.....	127
в) теорія реалізації сукупного суспільного продукту.....	128
г) значення економічної таблиці в «Макроекономіці».....	129
3. Питання економічної політики в працях Ф. Кене.....	130
4. А. Р. Ж. Тюрго: подальше поглиблення та розвиток фізіократизму....	131
4.1. Наукова та реформаторська діяльність.....	131
4.2. Перше визначення предмета науки та поглиблення дедуктивного підходу в методі дослідження економіки.....	133

4.3. Основні ідеї та структура книги «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766).....	133
а) класова структура суспільства.....	133
б) дослідження найманої праці та її доходу – заробітної плати.....	133
в) тлумачення прибутку.....	134
г) поглиблення вчення про капітал.....	134
г) вчення про цінність і гроші.....	134
4.4. Спроба практичної реалізації фізіократичних ідей А. Р. Ж. Тюрго у Франції в 1774-1776 рр.....	135
5. Фізіократія і сучасність.....	136
Поняття та категорії.....	136
Питання для самоконтролю.....	137

ТЕМА 5. АНГЛІЙСЬКА КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ.

А. СМІТ ТА Д. РІКАРДО.....	137
1. Історичні передумови розвитку англійської класичної політичної економії.....	138
1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX століття.....	138
1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду.....	139
1.3. Визначення предмету та методу дослідження економічної науки А. Смітом.....	142
2. Загальна характеристика книги «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776).....	144
2.1. Введення у твір та його центральні проблеми.....	144
2.2. Залежність величини багатства від характеру національностей і розподілу їх праці.....	145
2.3. Структура та характеристика основних розділів праці.....	145
3. Проблеми дослідження першої книги «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу».....	146
3.1. А. Сміт про поділ праці.....	146
3.2. А. Сміт про принцип, що викликає поділ праці та те, що останній обмежує.....	148
3.3. А. Сміт про походження і використання грошей та дві сторони цінності.....	149
3.4. Три принципи обміну товарів.....	151
3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів.....	151
3.4.2. Про складові частини ціни товарів.....	152
3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів.....	153

3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників.....	155
3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку.....	156
4. Проблеми дослідження у другій книзі «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування».....	157
5. Проблеми економічної політики в творчості А. Сміта.....	159
6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту.....	160
7. Передмови до книги «Начала політичної економії та оподаткування» (1817).....	161
7.1. Постановка проблеми дослідження.....	161
7.2. Уточнення предмета та методу дослідження «Політичної економії».....	162
7.3. Структура твору.....	163
8. Вчення Д. Рікардо про.....	163
а) мінову вартість (вартість).....	163
б) земельну ренту.....	166
в) природну і ринкову ціну.....	168
г) гроші.....	168
г) вчення про заробітну плату і прибуток.....	169
9. Історичні долі економічного вчення А. Сміта та Д. Рікардо.....	170
Поняття та категорії.....	170
Питання для самоконтролю.....	171

ТЕМА 6. ПОДАЛЬША РОЗРОБКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ЕМПІРИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ВЧЕНИМИ 20-60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ..... 172

1. Загальна характеристика буржуазного суспільства 20-60-х років ХІХ століття.....	172
2. Розробка фундаментальних основ і закономірностей розвитку буржуазного ладу представниками першого напрямку економічної думки.....	174
2.1. Т. Р. Мальтус – неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної політекономії.....	174
2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама.....	178
2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді як критик основ класичної буржуазної політекономії.....	178
2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудоном.....	182

2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування в працях К. Й. Родбертуса-Ягецова та соціалістів-рікардіанців.....	184
3. Емпіричне узагальнення закономірностей розвитку капіталістичної системи у працях економістів другого напрямку.....	186
3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастіа. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері.....	186
3.2. Спроба подальшого поглиблення рікардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом.....	191
3.3. Заснування основ «чистої політичної економії» Н. В. Сеніором.....	192
4. Завершення класичної політекономії в працях Дж. С. Мілля.....	193
Поняття та категорії.....	196
Питання для самоконтролю.....	196

ТЕМА 7. ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ МАРКСИЗМУ.....

1. Історичні умови виникнення марксизму.....	198
2. Розробка нових методологічних принципів аналізу економічних явищ К. Марксом та Ф. Енгельсом.....	199
3. Створення засновниками марксизму класової економічної теорії капіталістичного суспільства.....	200
4. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ ст.....	202
5. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».....	203
6. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве.....	204
7. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним.....	205
7.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму в ХХ ст.....	205
7.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.....	208
8. Основні тенденції розвитку вчення у ХХ - початку ХХІ ст.....	210
9. Марксизм та сучасність.....	218
Поняття та категорії.....	221
Питання для самоконтролю.....	222

БЛОК 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЯВИ ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ВІДКРИТТЯ І РОЗРОБКА ОСНОВОПОЛОЖНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (1870-1930 РОКИ).....

1. Історичні передумови появи етапу.....	223
--	-----

2. Загальна характеристика даного етапу економічної думки.....	223
3. Особливості економічної думки.....	223
4. Основні джерела відкриття та розробки основних теоретичних принципів економічної науки.....	225

ТЕМА 8. АЛЬТЕРНАТИВА ТРАДИЦІЙНИМ ЕКОНОМІЧНИМ ТЕЧІЯМ. НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ..... 225

1. Передумови виникнення системи національної політичної економії в Німеччині.....	225
2. Основні ідеї засновників нового напрямку економічної науки (Е. Берк і А. Мюллер). Ф. Ліст та його «Принципи промислового виховання нації» (1841).....	227
3. Концепції старої історичної школи. В. Рошер, Б. Гільдебранд та К. Кніс.....	229
4. Розвиток ідей німецької національної політичної економії новою (молодою) історичною школою.....	230
4.1. Консервативне крило. Г. фон Шмоллер та А. Вагнер.....	231
4.2. Буржуазно-ліберальне крило. Л. Brentano та К. Бюхер.....	232
5. Найновіша історична школа. Еволюція аналізу соціально-економічних явищ у працях В. Зомбарта та М. Вебера.....	233
6. Соціальний напрям у політичній економії. Р. Штаммлер та Р. Штольцман.....	235
7. Розвиток ідей історичної школи в інших країнах.....	236
8. Місце та значення ідей історичної школи у світовій економічній думці.....	237
Поняття та категорії.....	238
Питання для самоконтролю.....	238

ТЕМА 9. ПОГЛИБЛЕННЯ УВАГИ ЕКОНОМІСТІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО КІЛЬКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ..... 239

1. Історичні передумови виникнення, зміст та основні етапи розвитку «маржинальної революції».....	240
2. Попередники маржиналізму. Постановка проблеми загальної економічної рівноваги та граничної корисності. Г. Г. фон Госсен, Й. Г. фон Тюнен, А. О. Курно, Ж. Дююї.....	243
3. Розробка методологічних і теоретичних принципів маржиналізму австрійською (віденською) школою. К. фон Менгер, О. фон Бьом-Баверк та Ф. фон Візер.....	248
4. Лондонська школа маржиналізму. В. С. Джевонс.....	251
5. Лозаннська школа. Л. М. Е. Вальрас та В. Парето.....	253

Поняття та категорії.....	256
Питання для самоконтролю.....	257
ТЕМА 10. КЕМБРИДЖСЬКА І АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛИ ЯК ГЕНЕЗА ДРУГОГО ЕТАПУ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.....	257
1. Кембриджська школа та її роль у розвитку економічної думки кінця XIX - першої третини XX століття. А. Маршалл та А. С. Пігу.....	257
2. А. Маршалл – фундатор «Принципів економічної науки» (1890), як вершини неокласичного напрямку.....	260
2.1. Нове визначення предмета дослідження економікс.....	260
2.2. Особливості методу дослідження.....	262
2.3. Структура та зміст основних книг твору.....	264
2.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства.....	267
3. Економічні теорії зайнятості та добробуту А. С. Пігу.....	269
4. Американське відгалуження неокласики. Дж. Б. Кларк.....	271
5. Місце і значення неокласики в історії економічної науки.....	273
Поняття та категорії.....	275
Питання для самоконтролю.....	276
БЛОК 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ У XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ.....	277
1. Проблеми соціально-економічного розвитку у XX ст. та їх відображення в економічних теоріях.....	277
2. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція.....	279
3. Критерії класифікації та порівняльний аналіз напрямків економічної теорії.....	282
ТЕМА 11. ДЖ. М. КЕЙНС І ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ.....	284
1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства.....	284
2. Дж. М. Кейнс як теоретик макроекономічного підходу в теорії та практиці капіталістичної економіки. Зародження ортодоксального кейнсіанства.....	286
3. Попередники, структура та основні положення твору Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). Нове визначення предмета та методу дослідження.....	289
4. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.....	293
5. Теорія інвестицій та зайнятості.....	294
6. Теорія мультиплікатора.....	296
7. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.....	297

8. Ставлення вченого до творчої спадщини меркантилістів і класиків....	298
9. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку.....	298
9.1. Неокейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни.....	298
9.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.....	299
9.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство.....	300
а) теорії економічної динаміки та зростання.....	300
б) теорія економічного циклу.....	303
9.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.....	306
9.2. Посткейнсіанство.....	308
9.2.1. Монетарне посткейнсіанство.....	310
9.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.....	311
9.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.....	311
9.3. Нове кейнсіанство.....	312
10. Кейнсіанська теорія та економічна політика.....	313
Поняття та категорії.....	313
Питання для самоконтролю.....	314
ТЕМА 12. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ.....	315
1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових підходів до проблем функціонування економіки.....	315
2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку.....	316
3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк.....	317
4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена.....	318
5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав.....	320
6. Неокласичне відродження.....	321
6.1. Теорія економіки пропозиції.....	321
6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань).....	323
7. Теорія соціальної ринкової економіки (ордолібералізм). Економічні реформи Л. Ерхарда.....	324
Поняття та категорії.....	326
Питання для самоконтролю.....	326
ТЕМА 13. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.....	327
1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму.....	328
2. Періодизація основних етапів розвитку класичного інституціоналізму.....	332
2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття.....	333
2.1.1. Ранній американський інституціоналізм.....	333

а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена.....	333
б) соціально-правовий інституціоналізм Дж. Р. Коммонса.....	334
в) кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. К. Мітчелла.....	335
2.1.2. Особливості англійського варіанта раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона.....	336
2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії.....	337
2.2.1. Трансформаційний напрямок.....	338
2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок.....	339
2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок.....	340
3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу інституціоналізму.....	341
3.1. Неоінституціоналізм та його головні течії.....	342
а) теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза.....	345
б) теорія економічних організацій.....	346
в) теорія економіки права.....	347
г) теорія суспільного вибору (нова політична економія).....	348
г) нова економічна історія (кліометрика).....	355
д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка.....	360
е) економіка угод (економіка конвенцій).....	362
3.2. Економічний імперіалізм.....	363
3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку.....	367
4. Інституціоналізм, його місце та значення в історії економічних вчень.....	370
Поняття та категорії.....	371
Питання для самоконтролю.....	372
БЛОК 5. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ.....	373
ТЕМА 14. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ГЕНЕЗИ ФЕОДАЛІЗМУ, ЙОГО РОЗКЛАДУ ТА СТАНОВЛЕННЯ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА	373
1. Особливості історії економічної думки України та її значення.....	373
2. Економічна думка періоду становлення і зрілого феодалізму.....	376
3. Генеза буржуазної економічної думки у дореформений період.....	378
4. Розвиток соціально-економічної думки у пореформений період (60- 90-ті роки ХІХ ст.).....	382
Поняття та категорії.....	388
Питання для самоконтролю.....	388

ТЕМА 15. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КІНЦІ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. М. І. ТУГАН – БАРАНОВСЬКИЙ.....	388
1. Загальні передумови та основні напрямки розвитку економічних досліджень в Україні.....	389
2. Маржиналізм та його математичний напрям.....	391
3. Економічна теорія марксизму.....	392
4. Соціальний напрям політичної економії.....	393
5. Економічне вчення М. І. Туган-Барановського.....	394
6. Місце і значення даного етапу економічної думки України.....	395
Поняття та категорії.....	395
Питання для самоконтролю.....	395
ТЕМА 16. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ЗАРУБІЖНА УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА.....	396
1. Соціально-економічний стан та розвиток економічної думки України періоду громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу.....	396
2. Економічна думка періоду 30-70-х років ХХ ст.....	401
3. Пізній етап радянського періоду розвитку економічної думки України 80-90-х років ХХ ст.....	407
4. Розвиток української економічної думки в умовах незалежності.....	409
5. Зарубіжна українська економічна думка.....	412
Поняття та категорії.....	414
Питання для самоконтролю.....	414
ЛІТЕРАТУРА.....	415

«Справжній економіст, знавець своєї справи повинен бути наділений різноманітними обдаруваннями – певною мірою він повинен бути математиком, істориком, державним діячем, філософом... Він повинен уміти розмірковувати про часткове в поняттях загального і повертати політ своєї думки однаковою мірою до абстрактного та конкретного. Він повинен вивчати сучасність у світлі минулого – заради майбутнього. Жодна риса людської натури чи створених людиною інституцій не повинна залишатися поза межами його впливу»

Джон Мейнард Кейнс

ВСТУП

Навчальна дисципліна **«Історія економіки та економічних учень»** складається з двох великих частин – **«Історія економіки»** та **«Історія економічних учень»**. Дана дисципліна є своєрідним продовженням та доповненням курсів політичної економії, мікро-, макроекономіки та інших наук, що вивчалися студентами раніше.

Частина **«Історія економічних учень»** має за мету дати майбутнім економістам більш чіткі і докладні уявлення про історичні умови формування різних напрямів економічної думки, концепцій, теорій та вчень.

Матеріал навчального посібника з **«Історії економічних учень»** починається з визначення *її предмета і методу дослідження як науки в цілому, періодизації напрямків, місця та значення у системі економічних наук для підготовки сучасних фахівців у галузі економіки (тема 1).*

Даний курс, виходячи з періодизації, запропоновану відомим французьким економістом і політичним діячем **Раймоном Барром (1924-2007)** складається із чотирьох основних блоків:

1. Донауковий етап (від виникнення економічної думки до 1750 року) (теми 2, 3).

2. Народження економічної науки (1750-1870 роки) (теми 4, 5, 6 та 7).

3. Відкриття і розробка основоположних теоретичних принципів (1870-1930 роки) (теми 8, 9 та 10).

4. Сучасні дослідження. Поглиблення і розвиток політичної економії після 1930 року (теми 11, 12 та 13).

Автори вважали за необхідне, згідно з періодизацією за Р. Барром, виділити окремо ще й п'ятий блок *«Економічна думка України» (теми 14, 15 та 16)*, присвячений проблемам формування і розвитку економічної думки нашої держави.

У посібнику насамперед дається загальна характеристика всього блоку. Потім, у окремих темах, до нього розглядаються питання розмаїття економічної думки окремих її представників, шкіл або напрямків, де з'ясовуються причини появи, особливості розвитку, а потім – практичні рекомендації економістів до господарської практики, як держави у цілому (економічна політика), так і окремих господарюючих суб'єктів.

Наприкінці кожної теми наведений перелік ключових категорій та понять, а, також, основні питання до кожної теми.

При написанні даного посібника була використана значна кількість літературних джерел, наведених у списку літератури.

Основне завдання курсу полягає в подальшому формуванні та розвитку економічного мислення майбутніх фахівців у галузі економіки, їх якісно нового світогляду, вмінні постійно оновлювати і вдосконалювати отримані раніше знання для активного використання в аналізі сучасної господарської практики.

Предметом даного розділу (ІЕУ) є процес виникнення, розвитку, боротьби та зміни економічних поглядів на різних етапах розвитку людського суспільства для вирішення завдань господарської практики.

Навчальний посібник є результатом багаторічної праці двох авторів – к. е. н, доцента П. П. Несененка (вступ; теми 2, 4, 7, 10, 11, 13, 14, 15; список літературних джерел) та старшого викладача О. А. Артеменка (загальні коментарі до блоків 1-5; теми 1, 3, 8, 9, 12, 16). У співавторстві були написані теми 5 та 6 (Несененком П. П. – тема 5 розділи 1, 2, 5, 6, 8; тема 6 розділи 1 та 3; Артеменком О. А. – тема 5 розділи 3, 4, 7, 9; тема 6 розділи 2 та 4).

Загальна редакція виконана к. е. н, доцентом П. П. Несененком.

Глибоку вдячність за допомогу при написанні цього навчального посібника автори хотіли б висловити всьому колективу викладачів та співробітників кафедри загальної економічної теорії та економічної політики ОНЕУ. Це, у першу чергу, тим, що колись на ній працювали: А. К. Покритану, І. Т. Балуківу, В. П. Бородатому, М. І. Збарському, С. О. Матвееву, І. А. Болдиреву, С. В. Мартиновському, І. Д. Романенкову, Б. Б. Заїнчковському, К. В. Ликову, С. М. Козинському, А. В. Грималюку і тим, що й зараз на ній плідно працюють: М. І. Зверякову, Л. Л. Ждановій, М. О. Уперенку, С. М. Макусі, Г. А. Чередниченко, О. К. Луньовій, О. Є. Патлатому та іншим нашим вельмишановним колегам.

Автори посібника будуть вдячні за цінні зауваження та пропозиції стосовно вдосконалення змісту, структури та форми подання навчального матеріалу для їх подальшого використання у майбутній роботі.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. Предмет історії економічної думки.
2. Метод історії економічної думки.
3. Періодизація історії економічної думки.
4. Місце історії економічної думки в системі економічних наук.
5. Значення історії економічної думки для підготовки сучасного економіста.

1. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Вивчення будь-якої науки передбачає спочатку визначення предмета її дослідження. У назві даної науки присутні три слова. *Історія*, що досліджує проблему у часі, аналіз одного з особливих процесів господарювання як *економічних* або *ринкових*, і, нарешті, *думку*, що є найпростішим елементом будь-якої науки. Тому почнемо з останньої, як найбільш *загальної* складової результатів дослідження. Нагадаємо, що *думка* є *відображенням* у суспільній свідомості людей певних сторін дійсності і завжди віддзеркалює сам **об'єкт дослідження** як дійсність, яка існує незалежно від людини і у філософії називається *матерією*. Остання відображається у відчуттях людини, створюючи елементи **предмета** науки – *думку*.

Більшість наук, у тому числі і економічних, має *об'єктом* свого дослідження саму *дійсність*. На відміну від них, *об'єктом дослідження історії економічної думки* є не дійсність, а *сама думка*, а *предметом розгляду її специфічна форма* – *думка економічна*, що має справу з *об'єктивною реальністю* – *ринком*.

Зміст думки визначається дійсністю, що її породила. Виходячи з цього, думка є зліпком дійсності. Наприклад, одна з найвідоміших картин знаменитого російського живописця І. І. Левітана (1860-1900) «Золота осінь» (1895) є тільки відтворенням природи поблизу одного із поселень Тверської губернії. Причому не всієї місцевості, а її окремої частини. Так, і креслення якої-небудь деталі не є самою деталлю. Наука, виходячи із її предмета дослідження, завжди зосереджується на найголовніших аспектах пізнання об'єкта, що в науці має назву абстрагування і є фіксацією деяких найважливіших елементів з конкретної безлічі сторін об'єкта, що підлягає аналізу. Звідси, при розгляді певної думки, *необхідно розрізняти* ту сторону дійсності, на якій вона сконцентрована.

Крім того, співвідношення *дійсність* – *думка*, завжди містить дві сторони людського пізнання, одна з яких стосується вивчення дійсності, а інша – використання вивчених закономірностей у практиці. Звідси в науці завжди присутні два моменти – *пізнавальна (евристична)* та *практична сторони*. Наведене вище, стосується характеристики будь-яких наук і відображає найбільш важливі (загальні) сторони думки, які ґрунтовно досліджуються філософією і тому особливо важливі і для історії економічної

думки (ІЕД) як науки, яка узагальнює, перш за все, економічну проблематику.

Однак перед характеристикою *одиночного*, як наприклад, конкретного предмета дослідження науки, потрібно, перш за все, з'ясувати *особливе*. Величезне розмаїття наук містить два їх різновиди – одні з яких мають об'єктом дослідження *природу*, інші – *суспільство*. У філософії всі процеси дійсності зведені до *трьох форм руху матерії*, як то *механічної* (двигун внутрішнього згоряння), *хімічної* (вода, сплави, метали) і *біологічної* (жаба). Причому, перші дві з них є неорганічними системами і при виділенні з цілого, наприклад, поршня з двигуна внутрішнього згоряння, залишаються тими ж що й в цілому, тобто двигуні. Теж стосується і води, так як кисень виділений з неї не втрачає своїх властивостей, якими володів до цього. Інша справа – біологічна форма руху матерії, яка володіє характеристикою *органічної цілісності*, що ріднить її з *соціальною формою руху матерії*.

Науки, що вивчають суспільство, являють собою відображення найскладнішої – *соціальної форми руху матерії*. Остання існує як живий організм, кожна з частин якого істотно змінюється при виділенні з нього. У цьому випадку виділена частина втрачає свої якості, які мала в цілому. Наприклад, рука, відірвана від людського організму, перестає бути рукою і перетворюється на шматок м'яса з кістками. Теж відбувається у випадку руйнування в буржуазному суспільстві банківської системи. На цьому прикладі чітко видно те, що біологічна, як і соціальна форма руху матерії, володіють якостями органічної цілісності, хоча перша форма руху набагато простіша другої.

Серед *суспільних наук* особливе місце займають науки, що отримали назву *економічних*. В їх основі лежить *економічна думка* як особлива форма *думки взагалі*. Спробуємо з'ясувати її відмінність від інших існуючих форм думки. У першому наближенні економічна думка постає як відображення специфічної господарської діяльності людей. З одного боку – це відображення самої дійсності. З іншого, її практична сторона, яку називають економічною політикою.

Однак не всі процеси, що відображають господарську діяльність людей, належать до економічних. Економіка як середовище господарювання, існує у випадку, коли зв'язки між людьми будуть опосередковуватись ринком, а в розвиненому вигляді отримають внутрішню підкладку вартісних процесів. Звідси *економіку*, виходячи зі світогляду марксизму, можна визначити як загальну систему об'єктивного, тобто незалежного від волі і бажання людей *товарного* або *ринкового* зв'язку, що досягають свідомості людей перетворено, тобто *фетишизовано*.

У рабовласницьких і феодалських суспільствах такі зв'язки були, але не мали вигляду *масовидних*, що б постійно *відтворювались*. Звідси, подібні громадські структури в своїх визначальних рисах не були економічними, а значить були, перш за все, натуральними або *доринковими*, на протипагу ринковим. При вивченні курсу «Історія економічних учень» це важливо

пам'ятати. Тим паче, що вивченню підлягає не просто думка про процеси господарювання, а її особливий вид – **економічний**.

Уточнимо, власне, поняття **економічна думка**. В першому наближенні це – **об'єктивне відображення в суспільній свідомості людей процесів господарювання опосередкованих ринком**. Цікаве визначення економічної думки запропонував знаний науковець другої половини ХХ ст. **Й. А. Шумпетер**, визначивши її **як сукупність усіх поглядів і побажань в економічних питаннях, які представлені в суспільній свідомості у відповідний час і у відповідному місці**.

Кожна наука спочатку потребує визначення найголовніших структурних частин, як то: **предмет дослідження, метод, періодизацію, місце** в системі наук та **значення**. Визначення предмета науки окреслює коло досліджуваних нею проблем. Серед суспільних наук можна виділити науки, що вивчають загальні економічні закони розвитку, галузеві економічні науки і, нарешті, науки, що вивчають конкретні економічні процеси та явища. Історія економічної думки (ІЕД) належить до **загальних суспільних наук**.

У ній **економічна думка** може бути представлена **у двох аспектах**: **з одного боку**, – розгляду тієї або іншої конкретної проблеми, наприклад, вартості, ціноутворення, доходів і т. ін., тобто конкретних питань, а **з іншої** – як виклад її окремими представниками цієї науки, як наприклад, А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом, А. Маршаллом, Дж. М. Кейнсом тощо.

Предмет економічної науки почав формуватися з її найпростішого елемента – **економічної думки**. Остання ж мала основою обмін і сягала витоків у глибоку давнину. Однак на той час обмін був малорозвиненим і тому економічної думки, як і думки взагалі, первісне суспільство не залишило. Однак первісна людина вже володіла господарськими знаннями, які були вкраплені в міфи, легенди, вірування і т. ін., які, з часом, почали викристалізовуватися в елементи господарського мислення через узагальнення життєвого досвіду. Цьому передували **три найбільш вагомні напрацювання людства**.

Перш за все, це спадщина найдревнішої цивілізації людства – Шумерів, що дала світу **Закони царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.)**, які відображали і закріплювали основи рабовласницького ладу Вавилонії.

Другим джерелом стала – Біблія.

Третім – індійські веди та китайські пісні.

У зазначених джерелах були, насамперед, дані про господарський побут, але практично був відсутній аналіз ринкових процесів з причини їх нерозвиненості, а з ним його **осмислення та глибокий аналіз**, що власне і є завданням самої **економічної думки** в повному розумінні цього слова.

Прорив в осмисленні дійсності, у тому числі й економічної, стався за часів Стародавньої Греції у V-III ст. до н. е., коли вдалося виділити **думку як об'єкт аналізу**. Причому, фундамент майбутньої будівлі науки взагалі, та її економічного напрямку, зокрема, був закладений грецьким філософом **Арістотелем (384-322 до н. е.)**, завдяки створенню ним принципово нового методу пізнання дійсності, що потім став основою

напрацювань класичного напрямку економічної думки. Саме йому вперше на рівні формальної логіки вдалося відділити від *повсякденного* мислення *абстрактне*. Результатом цього стала поява *категорій* – вихідних цеглинок наукового мислення. Це дозволило Арістотелю зробити важливі умовиводи в багатьох питаннях, у тому числі і в дослідженні початкових, найпростіших та несистемних *економічних процесів* в умовах *рабовласництва* тих часів.

З філософів Еллади **Арістотель першим**:

1. Поставив питання про мірило *мінової цінності*, яка залишається проблемою гострих дискусій навіть через 2 тис. років потому.

2. Інтуїтивно ухопив відміну грошей як грошей, від грошей як капіталу, чим чітко розрізнув два типи господарств: *економіку* і *хрематистику*. *Економіка*, що ставить завдання задоволення матеріальних потреб, і *хрематистика* (походить від слова хрема – майно, володіння), що переслідує наживу, гроші, у ті часи як допотопні форми капіталу – лихварський і купецький. Парадоксально, але термін економка у науці прижився, але в розумінні ринку, а другий, що його уособлював відпав.

3. Розглянувши рабство як природний стан частини людей, він вказав на його неефективність хоча, вперше пригнічуючий вплив рабства на людину задовго до Арістотеля підмітив та описав у своїх творах ще Гомер.

Слід зауважити, що в умовах *первісно-общинного ладу економічна думка не існувала взагалі*. Це було пов'язано з епізодичними контактами первісних людей по обміну незначних надлишків, що в них час від часу виникали за часів примітивного *натурального господарства*. Тому, і обмін те ж носив примітивний, епізодичний характер і його осмислення не могло стати постійним об'єктом дослідження як суто економічної думки. До цього додалась ще одна об'єктивна причина. Відсутність у общин постійного надлишку не могла дати засобів для існування тієї його частини, що могла б зайнятися осмисленням господарчих процесів.

В умовах *рабовласницького ладу* такий надлишок стає більш-менш постійним явищем, і частина його за допомогою ринку перетворюється в товар. Як наслідок, на певних територіях, перш за все, Еллади в *працях стародавніх греків* відбувається осмислення цих явищ, де в умовах більш-менш розвиненого обміну стає можливим підмити деякі закономірності дії ринку і дати практичні рекомендації стосовно його функціонування. Останні отримали нове – пеш за все чисто практичне звучання, у *працях філософів Стародавнього Риму*. Про цей період більш детально буде сказано в темі 2.

За часів *феодалізму* думка набуває *релігійного забарвлення* і всі напрацювання мислителів цього періоду, у значній мірі, отримують релігійний відтінок і стають визначальними для всієї думки зазначеного періоду, а тому проникають і в економічну проблематику.

Важливу роль мав і стан ринку. Так, наприклад, у Західній Європі на *початковій стадії* розвитку феодалізму, у зв'язку з посиленням натуралізації господарств після розпаду Західної Римської імперії, обмін на певний час занепадає. З переходом у *класичне середньовіччя* він відновлюється і в обмін, крім додаткового продукту, починає потрапляти ще й частина необхідного. У

пізньому середньовіччі ринок отримує новий подих, перетворюючись у масовидний процес, що стимулює появу нового явища – **первісного нагромадження капіталу**, як генези буржуазного суспільства.

Звідси в умовах **капіталізму** ринок перетворюється в **об'єкт спеціального аналізу** спочатку **меркантилізму**, а потім – **класичної школи**, вже як **економічної проблеми**. Необхідність подібного стану речей пов'язана з різким ускладненням процесів, що протікають у господарській практиці, а значить потребують глибокого вивчення з боку закономірностей розвитку ринку, що досягає свого піку за часів завершення **промислового перевороту**.

В останній третині XIX ст. посилюються процеси усупільнення виробництва, які породжують нову форму господарювання – **монополії**, а з ними і підрив ринкового механізму саморегулювання. Місце вартісних процесів як головного регулятора виробництва, поступово займають процеси неекономічні як **інститути**, що має наслідком підрив вартісного механізму регулювання, а з ним і видозмінювання і економічної думки.

Таким чином, можна констатувати **три ключові етапи зародження економічної думки: ранній етап – доринкові суспільства, розвинений – капіталістичне суспільство, і, нарешті, зняття економічної думки як безпосереднього об'єкта дослідження, який почав формуватись в умовах підриву вартісного механізму саморегулювання про який заявили події світової економічної кризи 1929-1933 рр.** В якості прикладу достатньо нагадати той величезний вплив, який на процеси господарювання у період Великої депресії здійснювали психологічні фактори стану суспільства, аж ніяк не пов'язані безпосередньо з закономірностями функціонування ринку. Ще більшим підтвердженням підриву ринку, а з ним і економічної складової в суспільстві, стала поява такого напрямку, як **інституціоналізм** у 1899 році.

Зі сказаного вище випливає, що **економічна думка як предмет науки історії економічних учень** має ту **особливість**, що проблеми відображення процесів господарювання розглядаються з боку особливої форми зв'язку між людьми – **ринку** і при цьому, безпосередньо, розглядаються **у часі**. Іншими словами, у даній науці постійно фіксується момент зародження економічної ідеї, досягнення нею зрілості, а також зникнення. При цьому **фактор часу** постає **істотним моментом науки**, що робить її (науку) специфічною проблемою ринку в процесі його зародження, розвитку і зняття з боку його осмислення історією економічної думки, як науки, перш за все, відображення економічних процесів у часі.

Аналіз дійсності показав неоднорідність економічної думки стосовно різних періодів її появи і місця дії. Однак, крім цього, існує ще одна фундаментальна причина розбіжностей в трактуванні як періодів розвитку економічної думки, так і тлумачення кожного з її етапів. Вона полягає в наявності спочатку **станів**, а потім розвиненого їх вираження як **класів**.

Тому, з боку наявності класової структури суспільства, об'єктивно витікають обставини **різного трактування відображення ними дійсності** про що свого часу Л. Фейєрбах писав, що «у палацах мислять інакше, ніж у хатинах». При цьому, домінуюче становище займатиме думка панівного

класу, хоча його погляди не завжди будуть прогресивними. Класовий підхід, за певних умов, може неадекватно відбивати економічні процеси. Так, наприклад, у період пізнього середньовіччя існували економічні погляди різних станів. Наприклад, феодалів як панівного класу (феодальна думка), що стає буржуазія (буржуазна економічна думка) і пригноблених класів (соціалістична думка).

При цьому, першу і останню думку до розряду прогресивних віднести не можна. Причина тому, що йдуть з арени дійсності феодальні відносини і їх представники. Звідси апологетичний характер думки даного стану, спроба довести її необхідність у нових умовах. У даному випадку думка буде як би запізнюватися.

Не буде прогресивною і соціалістична думка, що відображає болячки капіталізму, що зароджується, бо її використання при відсутності умов для реалізації неминуче спричинило б посилення форм зв'язків докапіталістичного ладу, тобто встановлення ладу ще більш відсталого, ніж був феодалізм. Поява соціалізму можлива лише після того, коли товарні зв'язки як основа капіталізму, «відпрацюють свій ресурс», тобто за наявності процесів заперечення самою капіталістичною системою своєї основи – товарних відносин. Звідси думка ніби випереджає дійсність.

У цьому можна побачити своєрідність тимчасового аспекту відображення в дослідженні економічних проблем, спочатку у вигляді станового ладу (рабовласництво, феодалізм), а потім уже і класового (капіталізм). Зі зміною суспільних груп людей у вигляді станів або класів, змінюються як форми відображення цієї дійсності, так і її оцінка. Саме такий аспект дійсності став відправним у створенні найбільш розвиненого варіанта класового підходу в теорії К. Маркса.

На відміну від нього, головна, магістральна лінія розвитку економічної думки все ж була зосереджена не на цих процесах, де головними персонажами економічної думки були класові інтереси. Навпаки, такими для неї були безпосередні процеси господарювання і з ними підвищення їх ефективності. З цього витікає, що марксизм як відгалуження, яке виникло на теренах західної економічної думки, аж ніяк не може стати всеохоплюючим та безпомилковим вченням, що обіймає всі процеси соціальної дійсності. Однак, відкидати таку постановку було б необачно, так як класові інтереси за всю історію розвитку людства відігравали та продовжують відігравати не останню роль.

Економічна думка має ще один аспект. З одного боку, об'єктивну дійсність, а з іншого – результат її відображення – саму думку. Причому закони мислення людини, як і дійсність, що її породила, об'єктивні, а значить, по суті, об'єктивна і економічна думка, хоча суб'єктивна за формою подання.

Слід пам'ятати і про період часу, коли з'являється економічна думка. Одна справа, відображення економічних процесів на початку формування суспільства, наприклад, капіталістичного, інша справа – його розвинутий стан і третє – період занепаду, про що вже було сказано вище.

Крім того, думка відображає різні ступені *глибини пізнання явищ*. Одна справа, показати зв'язки між явищами, інша – виявити їх глибинну причину, третє – відобразити процеси як органічну цілісність. Звідси можна говорити або про економічні погляди, концепції, теорії, або вчення (економічні погляди, що склалися в певну систему). Зрозуміло, що в докапіталістичних суспільствах навчань не було. Однак вони теж будуть об'єктом нашого аналізу. Стало бути, коректніше науку назвати *«Історією економічної думки»*, а не вчень, так як у даному випадку буде охоплена *вся сукупність поглядів*, а не тільки їх *найбільш розвинена частина*. Це тим більше правильно, що найпростішою підставою економічного погляду, теорії та вчення є економічна думка.

При вивченні слід розрізняти *використовувані в ІЕД поняття: школа економічної думки* (сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, а також спільністю або послідовністю методів); *течії економічної думки* (сукупність шкіл, представлених як альтернативні варіанти або модифікації, засновані на єдиних принципах економічних досліджень); *напрямки економічної думки* (глобальні утворення, що еволюціонують протягом тривалого історичного періоду і охоплюють сукупність течій, які мають суттєві розбіжності, але дотримуються деяких загальних принципів положень).

Економічна думка сама по собі не з'являється, вона є результатом потреб людей, які хочуть досягнути дійсності для її покращання. Це практичне завдання економічної науки постає у вигляді *економічної політики держав*. Вона є *цілеспрямованою дією ряду елементів соціальної сфери на виробництво, результати якого позначаються на економіці (ринку)*, які, в значній мірі, визначають представники панівних класів, що перебувають при владі.

Теорія, навіть сама фундаментальна, не може охопити весь економічний спектр усебічно. Тому, перш ніж її вивчати, потрібно знайти ту *сторону дійсності*, яку вона відображає. Це чітко вкаже на проблеми, які в ній підняті і ті, яких у неї немає. Виявити цю сторону допомагає *політична економія як основа, база економічних наук*, а значить і *історії економічних вчень*.

Нагадаємо, що в обмеженому марксистському тлумаченні *предметом її дослідження є спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва та обміну*. На жаль, спосіб виробництва мало враховувався в аналізі проблем радянської економіки та й сучасної української економіки.

Економікс як продукт, що виник у результаті розширення рамок західної класичної політекономії, у практичне русло як *науки про багатство*, відображає *інший ракурс проблем суспільства – його загальноекономічні закономірності або технологічний спосіб виробництва*, коли останній стає соціальними, тобто опосередковує зв'язки між людьми. Батько **економікс** – А. Маршалл, виходячи з напрацювань А. Сміта, найбільш повно визначив його *предмет як науку про багатство, з одного боку, і силу спонукальних мотивів поведінки людей, з іншого*. Це

показує особливу сторону цієї науки як відображення економічних процесів, і головне – використання у практиці господарювання відкритих закономірностей.

Тепер можна визначити предмет **історії економічних вчень**. *Ним є економічна думка в історичному процесі виникнення, розвитку, боротьби та зміни системи економічних поглядів*. У радянській історії економічної думки переважали аспекти, пов'язані з проблемами політичної економії в її марксистському варіанті. Вона є і залишається серцевиною історії економічних учень. Однак, при цьому, треба пам'ятати про її магістральну лінію, як варіант західної класичної політичної економії в її англійському варіанті. При вивченні курсу, даний аспект, необхідно постійно враховувати, відображаючи, перш за все, відмічену вище специфіку політичної економії в її суто класовому та практичному аспектах.

Предмет історії економічної думки як науки значно ширше історії розвитку відміченої дисципліни і *включає в себе історію розвитку всіх економічних наук*. Тому, для позначення необмежених рамок науки представлений курс, передусім, буде, перш за все, охоплювати широке коло *загальноекономічних наук*.

Таким чином, у предметі «Історії економічних учень», акцент зроблений не тільки на самі теорії, але і на їх реальний вплив на хід економічного розвитку. Виходячи із положень теоретичних і практичних сторін зазначеної науки, саме тепер, можна дати повне визначення **предмета науки «Історії економічної думки»** яким є *історичний процес виникнення, розвитку, боротьби та зміни економічних ідей у зв'язку із вирішенням завдань господарської практики*.

2. МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Щодо даного питання, то досі наука не має щодо нього єдиної думки. Зараз ученими-економістами використовують дві філософські категорії: **метод** і **методологія**. Під категорією «**метод**» зазвичай розуміють філософські напрацювання у вигляді підходів до вивчення будь-якого явища дійсності, незалежно від економічної чи не економічної його природи. По суті, це **метод взагалі**. Конкретне ж застосування його в тій чи іншій науці дає йому різноманітні форми, під якими зазвичай розуміють **методологію** з усіма прийомами, які вона використовує з урахуванням специфіки об'єкта, що досліджується.

Метод дослідження визначається **специфікою об'єкта**, що **досліджується** і існує незалежно від нашого бажання. Тривалий час процес пізнання носив **поверхневий (емпіричний) характер** і формувався на базі результатів практичної діяльності людей і пошуку ними оптимального варіанта його здійснення. Таким чином, **з одного боку**, досягалося пізнання дійсності, а **з іншого** – її практичний результат через відбраковування менш ефективних прийомів господарювання. До 1750 року теоретична і практична частини процесу пізнання і використання його результатів отримали більш

чітку відмінність. У *теоретичному пізнанні* стали розрізняти *зовнішню форму* процесу та його *внутрішню форму*. Наприклад, у політичній економії ми розрізнявали *зовнішній* прояв товарної природи продукту (мінову вартість) і *внутрішню характеристику*, її зміст (вартість).

У даному випадку використовується підхід, який в роботі «Наука логіки» Г. В. Ф. Гегель визначив один з найбільш фундаментальних методів філософської науки – **діалектичний метод**. Останній є «усвідомленням форми внутрішнього саморуху її змісту». У процесі пізнання, фіксуючи відмінність внутрішньої і зовнішньої форми об'єкта, необхідно врахування обставин видозміни форм, тобто їх розвиток. Такий підхід найбільш оптимальний для вивчення біологічної та соціальної форми руху матерії, який передбачає збереження об'єкта, що досліджується у стані цілісності як *живого*. Останнє відображається в понятті «**органічна цілісність**».

Для дослідження відмічених форм руху матерії це визначило необхідність знаходження найпростішої і масовидної форми у самій дійсності як *початку* дослідження. Для *капіталізму* нею в методі К. Маркса стала форма *товару*. Аналіз товарної форми предмета дозволив вченому із розвитку форми вартості спочатку вивести *гроші*, а потім виділивши товарний, потім і грошовий обіг *капіталу* як *вартість*, що постійно знаходиться в процесі *саморуху, самозростання і самовідтворення*.

За допомогою цього була досліджена внутрішня і зовнішня форма всіх сторін капіталістичного суспільства.

Таким чином, виходячи з вище зазначеного, кожне вчення як відображення дійсності, необхідно розглядати в системі розвитку об'єкта як *органічне ціле*, що передбачає наявність *трьох моментів: саморуху, саморозвитку і самовідтворення* предмета. Тільки за наявності цих сторін можна говорити про *живий* об'єкт і відповідний йому метод дослідження. Від того, в якій мірі метод наближається до цього, можна визначити адекватність відображення об'єктивного процесу у свідомості людини реаліям його дійсності. Про це треба постійно пам'ятати, так як поза даної системи, якщо вона *жива цілісність*, елемент видалений із неї втратить властивість бути його частиною. Відповідно і саме дослідження її на кожному кроці буде потребувати вираховування зазначеної специфіки об'єкта. Фундаментально подібне міркування було реалізовано К. Марксом у «Капіталі».

Однак слід пам'ятати, що **діалектичний метод** не є в дослідженні економічних явищ і процесів єдиним. Крім нього, застосовуються **історичний, аналітичний** та інші методи. **Історія економічної думки** як одна з фундаментальних економічних наук має свій власний, характерний тільки їй **метод** в основі якого лежить **закон заперечення заперечень**. Іншими словами, завдання цієї науки полягає в поясненні причин зміни однієї економічної думки іншою, який найбільш повно проявляє себе в **еволюційному підході**. Він дозволяє зрозуміти зміни, що відбуваються в економічній думці як рух від простих відображень, що дає емпіричний підхід до більш складних, представлених у вигляді концепцій або теорій.

Нагадаємо, що для політекономії в марксистській інтерпретації таким методом є *метод сходження від абстрактного до конкретного*.

В історії економічної думки отримали широкий розвиток **три основні підходи в пізнанні економічної дійсності: формаційний, цивілізаційний і метод історії культур**.

Формаційний підхід був розроблений і застосований до дослідження капіталізму К. Марксом. Він активно використовується і в історії економічної думки при розгляді її за формаціями – рабовласництво, феодалізм, капіталізм і т. ін. Згідно з його теорією економічна думка через надбудову може впливати на базис. «Коли ідеї опановують масами, – писав учений, – вони стають матеріальною силою».

Економічній теорії К. Маркса притаманний *класовий характер*. Панівний клас формує пануючу ідеологію. Але це не означає, як зазначалося раніше, що вона буде одна. Особливе місце в розвитку економічної думки формаційний підхід отримав у період панування класичного капіталізму, де визначальною продуктивною силою виступала праця, потіснивши такий визначальний елемент продуктивних сил як природу, що домінувала в докапіталістичних суспільствах.

Інший підхід до історії економічної думки – **цивілізаційний**, що пов'язаний з розвивом класової структури. Замість праці, поступово, у ході поступального розвитку суспільства приходять наука і культура. Звідси, в основі матеріального виробництва відбуваються зміни, завдяки яким праця відходить як раніше природний фактор у підґрунтя умов життєдіяльності людей, а наука і культура займає у житті людей визначальне місце. Формаційний підхід поступово змінюється цивілізаційним, де праця і природа розглядаються як другорядні речі. Відзначаючи правомірність даного підходу, слід підкреслити і його слабкі місця. Так, наприклад, у ньому що досі відсутня єдина думка на магістральну категорію – *цивілізацію*.

Є і третій підхід до дослідження економічної думки – **метод історії культур**, що належить відомому американському соціологу та культурологу російського походження **Питириму Олександровичу Сорокіну (1889-1968)**.

Він виділяв *три системи культур*:

1. *Ідеціональну систему*, де панує тільки «істина віри» і пояснення фактів дійсності пов'язане тільки з вірою. Наприклад, у середні віки господарські процеси пояснювалися положеннями Святого писання. Період поширення *ідеціональної системи* – середина II тисячоліття до XIII-XV ст.

2. *Ідеалістична система* характеризувалася пануванням як «істини віри» так і «істини розуму». Її існування охопило дослідження економічних процесів у Європі з XV по XVI століття.

3. *Сенсуальна або раціональна система* характеризується пануванням «істини розуму». Все, що людина може пізнати пов'язано з самою людиною, і її органами почуттів. Вона набуває визначального значення в епоху криз і переломів.

Для вивчення економічної спадщини минулого, сучасна економічна думка пропонує *чотири варіанти моделей розвитку науки*. У них можна

виділити два аспекти, перший з яких характеризує розуміння автором сутності наукового знання, а другий – сутності розвитку науки.

Першою моделлю вважається **кумулятивна модель**, яку запропонував французький вчений **П'єр Моріс Марі Дюем (Дюгем) (1861-1916)**. Сутність наукових знань він розумів як накопичення людством у процесі своєї еволюції сукупності фактів, теорій і методів. Розвиток науки ним уявлявся послідовним, безперервним процесом накопичення наукових досягнень, як продовження і розвиток ідей попередників.

Другою моделлю – можна назвати, так звану **фальсифікаційну модель** **сера Карла Раймунда Поппера (1902-1994)**. Суть її полягає в тому, що наукові знання мають гіпотетичний характер та використовуються до моменту їх спростування. Розвиток науки в цьому випадку представляє безперервний процес висунання гіпотез і їх спростування шляхом експериментів або спостережень.

Третя модель – модель **«наукових революцій»**, яка була сформульована і обґрунтована американським істориком і філософом **Томасом Семюелом Куном (1922-1995)**. Наукові знання в його інтерпретації постають у вигляді існуючої, на даний момент, конкретної парадигми, як фундаментальної картини предмета наукового аналізу. Розвиток науки ним бачився у зміні періодів, коли одна наукова парадигма змінюється іншою за допомогою, так званих, наукових революцій.

Четверта модель або **модель конкуруючих програм дослідження** була висунута **Імре Лакатошем (Ліпшіцем) (1922-1974)**, англійським математиком, філософом та істориком науки угорського походження. Наукові знання, на його думку, становлять сукупність конкуруючих програм наукового дослідження, кожна з яких складається із «жорсткого ядра» і «захисного поясу». Розвиток науки вчений вбачав у співвідношенні існування і конкуренції декількох науково-дослідних програм у певний період часу. [172, Ч. 1, с. 15-20]

Підведемо підсумки. Для **пізнання економічної науки** необхідний певний набір прийомів і засобів або методології, які можна звести **до таких правил:**

1. З'ясування впливу економічного середовища на сутність економічних теорій. Правда, одні й ті ж факти можуть неоднаково трактуватися. Цікаво, що економіст і математик А. О. Курно сумнівався у впливі економістів на економічну політику так, як і впливу на мову викладачів граматики.

2. Прив'язка теорії до часу і країни.

3. Вивчення зрілих форм теорії.

4. Вивчення найбільш важливої для країни теорії.

5. Розгляд теорій в тимчасовому аспекті і за економічними школами. Сімейний підхід.

6. Вивчення теорій мовою оригіналу.

Слід розрізняти методи, що застосовуються при вивченні самої дійсності, і методи вивчення економічної думки як ланцюжка

взаємопов'язаних і взаємозалежних явищ і процесів, що відображають дійсність. На думку вчених київської школи економічної думки (В. Д. Базилевича та інших), *методологія сучасного історико-економічного аналізу базується на:*

- відмові від догматично одновимірного розуміння історії розвитку економічної науки, пошуку єдино правильної, універсальної економічної теорії та оцінки економічних учень з позицій їх відповідності загальноприйнятій ортодоксії;

- визнанні плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності, різної спрямованості векторів економічних досліджень, співіснування наукової ортодоксії і гетеродоксії, різноманітності та багатоваріантності способів і прийомів наукового пізнання;

- релятивістсько-абсолютистському підході, який передбачає відображення еволюції наукових ідей як у широкому загальнонауковому контексті, так і в тісному зв'язку з історичною епохою їх виникнення та розвитку;

- використанні прогресивних методів історико-економічних досліджень (історико-генетичного, системно-структурного, проблемно-логічного, компаративного і т. ін.). [172, Ч. 1, с. 21]

Історико-генетичний метод дослідження дає можливість виявити історичні умови виникнення та розвитку економічних ідей, їх спадковість, загальні закономірності та історичну специфіку в змісті та пізнавальних пріоритетах економічних теорій, взаємозв'язок економічних навчань з політикою та господарською практикою.

Системно-структурний метод дослідження сприяє розумінню еволюції економічної науки як цілісного системного процесу у всій різноманітності його внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів і рівнів. Іншими словами, розвиток економічної теорії трактується як складний процес, що:

- має певні рівні, підсистеми, елементи і структурні взаємозв'язки;
- розвивається в сукупній системі знань певної епохи;
- відображає зростаючу взаємодію вчених різних націй і регіонів світу.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики історії економічних учень на основі виявлення внутрішньої логіки економічних теорій, їх категоріального і понятійного апарату. Така побудова аналізу дає можливість представити історію економічних навчань як об'єктивно обумовлену історію постановки та вирішення теоретичних і практичних проблем.

Компаративний (порівняльно-історичний) метод дослідження дає можливість виявити загальне і особливе в різних економічних вченнях, простежити роль традицій та революцій в історії ідей, взаємодію загального, особливого і одиничного в той чи інший період розвитку економічної науки, що сприяє вдосконаленню критеріїв класифікації та типологізації економічних учень, зваженої оцінки їх змісту і структури. [172, Ч. 1, с. 21-23]

3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

На певному етапі розвитку суспільства виникає завдання приведення економічних процесів, а також їх відображення в логічну систему. Після чого хаос у різноманітності економічних поглядів змінюється строго науковою системою.

Існують найрізноманітніші поділи або періодизації науки. Кожен з них відображає свій погляд на проблему і має свою цінність. Однак найбільш фундаментальними, на нашу думку, є періодизації економічної науки за **К. Марксом** та **Р. Барром**. Тому розглянемо поділ історії економічної науки цих двох учених.

Марксизм виділяє такі етапи у розвитку економічної науки.

1. Знаходження економічної думки у філософії. Сюди належать економічні погляди Арістотеля, каноністів, В. Петті та т. ін.

2. Розвиток поверхневих (вульгарних поглядів) починався з виділення економічної науки в окрему галузь знань. Особливість цих поглядів полягала в з'ясуванні суто зовнішніх залежностей, які фіксувалися на поверхневому рівні. Емпіричний підхід проходив через осмислення досвіду господарювання. Цей етап відрізнявся збором і початком процесу осмислення фактів дійсності. Йшов пошук спільного. Потім на базі досвіду виникне економічна наука.

Поверхневий етап *економічної думки* вперше відобразив меркантилізм.

3. З накопиченням емпіричного матеріалу починається його осмислення. Ракурс зміщується в бік з'ясування питання *про природу багатства та чинники його зростання*. З'являються *теорії багатства*. Все XVIII і XIX століття проходить у вирішенні цієї дилеми. Сюди можна віднести вчення А. Сміта, Д. Рікардо та багатьох інших економістів.

4. Після досить глибокого аналізу природи багатства завдання конкретизується у бік пояснення законів функціонування суспільства, тобто виявлення його анатомії і фізіології. З'являється теорія праці і новий підхід, де домінантою є розгляд дійсності виходячи з *трудової теорії вартості*. Економістом, який відкрив цей етап, був Д. Рікардо. Вінцем же застосування даного підходу став «Капітал» К. Маркса.

5. Після з'ясування законів розвитку суспільства і досягнення ним розвинених форм з'являється необхідність у більш тісній прив'язці результатів науки до практики. Дане завдання вирішилось із появою *економікс*, автором якого є англійський економіст А. Маршалл.

З розглянутих фактів видно необхідність виділення кожного з етапів, причин його появи і представників. Важливо з'ясувати і причину зміни етапів.

Крім зазначеної класифікації етапів розвитку економічної думки, можна навести **періодизацію за Раймоном Барром (1924-2007)**, який виділяє чотири етапи розвитку економічної науки:

1. Донауковий етап (від часів виникнення економічної думки до 1750 року).

Його особливістю був розгляд суспільства з точки зору окремих його сторін, коли було відсутнє цілісне уявлення про суспільство як про живий організм.

До даного етапу можна віднести праці стародавніх греків та римлян, каноністів, В. Петті, П. Буагільбера. Завершується цей етап розглядом невеликого творчого спадку Р. Кантильона, робота якого, по суті, стала предтечею класичного наукового етапу і визначила його магістральний шлях розвитку на багато десятиліть наперед.

2. Народження економічної науки (1750-1870 роки).

На даному етапі суспільство вже розглядається як органічна цілісність, коли всі його сторони постають як частини єдиного, що утворюють цілісність.

Піонерами економічної науки були фізіократи, хоча її фундамент був закладений пізніше видатним англійським економістом А. Смітом та вдосконалений Д. Рікардо, Ж. Б. Сеєм, а завершений до реалій кінця ХІХ ст. Дж. С. Міллем, що завершив західний варіант класичної економічної думки. Економічна теорія К. Маркса теж належать до класичного напрямку. Однак вона, маючи основою класичний напрямок, утворила специфічну теорію, яка кардинально відрізняється як за суттю, так і за практичним аспектом, від його висхідного варіанта і тому буде розглянута окремо від західного напрямку.

3. Відкриття і розробка основоположних теоретичних принципів (1870-1930 роки).

На даному етапі відбувається інтенсивна розробка найбільш значущих нових методів дослідження дійсності для тіснішого її зв'язку з практикою. Найбільш значимими напрямками цього етапу були: історична школа в Німеччині, (емпірія як аргумент набуває тут особливого значення), австрійська (віденська) школа граничної корисності, Лозаннська – з її теорією загальної рівноваги, Кембриджська – з теорією часткової рівноваги.

4. Сучасні дослідження. Поглиблення і розвиток політичної економії після 1930 року. Тут можна умовно виділити ***ряд підетапів:***

а) Макроекономічний підхід (Дж. М. Кейнс).

б) Дослідження недосконалої конкуренції (Дж. В. Робінсон і Е. Чемберлін).

в) Динаміка: коливання, росту та рівноваги. (К. Віксель, Г. Мюрдаль).

г) Економічний оптимум або теорія добробуту.

д) Конвергенція методів аналізу. Економетрика.

Ми розглянули найбільш визначні класифікації етапів розвитку економічної науки. Враховуючи, що найбільш пізня з них є класифікація економічної науки за Р. Барром, представлений курс з деякими уточненнями буде будуватися саме за цією періодизацією.

4. МІСЦЕ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

Економічний процес є *багатограним*, а окрема економічна думка, навіть фундаментальна теорія, не може охопити економічний процес всебічно, тобто фіксує його *одностороннє*. Однак практика потребує відображення *всебічного*.

Рішення завдання стає можливим тільки в межах предмета історії економічної думки, коли всі економічні погляди з даної проблеми зібрані разом і приведені до одного періоду. Наприклад, підвищення ефективності роботи українських підприємств може бути поставлено на вищий рівень, за умови, коли проблема буде розглянута з точки зору політичної економії, бухгалтерського обліку, економіки та організації підприємства, фінансів і т. ін.

При такому підході сукупність усіх наук стає подібна квітучому саду, де кожне деревце являє собою окрему економічну дисципліну, яку розглядає філософія. Серед цього «саду» є ділянка економічних наук. Саме за нею доглядає така наука, як історія економічної думки, яка окрім цього, ще показує зв'язки між усіма економічними науками. Звідси *історію економічної думки* можна характеризувати як *філософію економічної науки*. Враховуючи, що з часом усе більше посилюється складність і переплетення багатьох економічних дисциплін, і не тільки, її значення різко зростає, особливо в *комплексному дослідженні* будь-якої *економічної проблеми*.

5. ЗНАЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНОГО ЕКОНОМІСТА

Історія економічної думки являє собою напрацювання людства за всю історію його існування. *Звідси – це:*

1. *Джерело думок і в цьому їх пізнавальна цінність ознайомлення з яким дозволяє уникнути явища професійного ідіотизму.*

2. *Апробація більшості теорій минулого практикою дозволяє уникнути «винаходу велосипеда» і заздалегідь передбачати результат апробування тієї чи іншої думки на практиці.*

3. *Робота на спільних підприємствах змушує знати теорії, які використовуються в країнах партнера.*

4. *Можливість бачити, звідки з'явилася та чи інша теорія, а значить і процес її трансформації та значимості для майбутнього.*

5. *Розуміння класових інтересів закладених в економічні програми з метою удосконалення процесів господарювання або змін соціуму.*

Ми з'ясували найбільш важливі моменти, пов'язані з даною наукою (предмет дослідження, метод, її періодизацію, місце та значення). Тепер перейдемо до безпосередньої характеристики економічної думки на певних етапах її розвитку.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Думка, економічна думка, економічна категорія. Етапи розвитку економічної думки за ступенем зрілості: економічний погляд, економічна концепція, економічна теорія, економічне вчення. Предмет науки.

Метод та методологія. Провідні методи: формаційний, цивілізаційний, метод історії культур. Ідеціональна, ідеалістична, сенсуальна (раціональна) системи. Чотири ключові моделі науки: кумулятивна модель П. Дюгема; фальсифікаційна модель К. Попера; модель «наукових революцій» Т. Куна; модель конкуруючих програм дослідження І. Лакатоша.

Періодизація історії економічної науки.

Місце історії економічної думки в системі економічних наук.

Значення історії економічної думки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які процеси вплинули на генезу економічної думки?
2. Дайте визначення предмета історії економічної думки.
3. Охарактеризуйте методи, які використовуються в історії економічної думки.
4. Назвіть особливості та специфіку пізнання економічної дійсності, представлені формаційним, цивілізаційним та методом історії культур.
5. Назвіть та порівняйте етапи становлення економічної науки за К. Марксом та Р. Барром.
6. Коли з'явилися терміни «політична економія», «економікс», «мікро- і макроекономіка»? Які економісти першими застосували такі назви?
7. Які функції виконує економічна думка? Чи залишається вона незмінною на різних етапах розвитку людства? Чому?
8. У чому полягає специфіка дисципліни та місце, яке займає історія економічної думки в системі економічних наук?
9. Для чого потрібне знання історії економічної думки сучасному економісту?

БЛОК 1. ДОНАУКОВА ДУМКА (ВІД ПЕРІОДУ ВИНИКНЕННЯ ДО 1750 РОКУ)

1. Загальні зауваження.
2. Передумови виникнення економічної думки та її загальна характеристика в доринкових та ринкових суспільствах.
3. Економічна думка доринкових суспільств.
4. Економічної думки періоду первісного нагромадження капіталу.
5. Джерела донаукового етапу економічної думки.

1. Загальні зауваження

Тема 1 показала, що економічна думка є ніщо іншим як одним із відображень соціальної форми руху матерії, що діє у певних типах господарювання і як ринкова форма зв'язку. Зрозуміло, що рівень останньої у різних типах господарювання буде різним: від нерозвиненого, зрілого до спадного. Із курсу політичної економії нам відомо, що ринок почав формуватися в первісному ладі, коли окремі племена з появою надлишків вступали їх обмін. Однак ринкова форма зв'язку тоді не набула достатнього розвитку, а значить і економічна думка або була відсутня (при епізодичних актах обміну у первісному ладі) або (з не масовидним обміном при рабовласництві та феодализмі) мала нерозвинений стан.

Тому, відслідковуючи стан ринку, важливо кожен раз фіксувати відповідний тип господарювання, де відбувається рух ринкової форми зв'язку від його зародження, досягнення розвиненого стану до зняття. При цьому ринок, що діє у відповідних формах або типах суспільного господарювання, багато у чому визначається саме ними. Тому аналіз змін типів господарств дозволяє уточнити як стан ринку (початкова стадія, розвинений стан, зняття) так і його специфіку відображення у економічній думці.

На сьогодні людству відомі три типи господарств: натуральне, товарне та планомірне або асоційоване. Причому, якщо перші два досить вивчені, то останній знаходиться у стані становлення. Як результат його тлумачення викликає велику кількість запитань. Перший тип господарства охопив первіснообщинне, рабовласницьке та феодальне суспільства. Товарне господарство в його капіталістичній формі формується в умовах пізнього феодализму з початком процесів первісного нагромадження капіталу, а досягає свого найрозвиненішого стану в часи класичного капіталізму вільної конкуренції. Йому ж відповідає найбільш розвинений стан економічної думки. Планомірне або асоційоване господарство починається з процесом зняття вартісного механізму саморегулювання якому передуює поява планомірності спочатку у середині капіталістичних кооперацій, потім фабрик і технологічних зв'язків між ними і нарешті монополій. Безпосередній же підрив вільного ринку фіксує небувала до того у світовій історії економічна криза 1929-1933 рр.

У всіх відмічених типах господарств основним поняттям відносин між людьми з приводу їх господарювання є поняття власності. Спочатку вони з'являються як поняття володіння, розпорядження та користування, категорії яких потім потрапляючи в науку і стають об'єктом її дослідження. Саме ж **поняття власності** є ніщо іншим як те, у що особа втілює свою волю. Все інше є лише її реалізація.

Внутрішній акт моєї волі котрий вказує на те, що ось є моє, повинен бути визнаний іншими. Якщо я роблю річ своєю, я повідомляю їй предикат (визначення), який повинен *проявитися* в ній у *зовнішній формі*, а не залишатись тільки у *моїй внутрішній*. У залежності від типу господарств власність фіксує відповідне втілення волі людини, що визначає головну рису існуючої суспільної системи з відповідною їй формою суспільного багатства.

2. Передумови виникнення економічної думки та її загальна характеристика в доринкових та ринкових суспільствах

Власність в умовах доринкових систем (рабовласництва і феодалізму) переважно реалізувалася через вкладання волі однієї людини в іншу на відміну від іншого її періоду – початкової стадії розвитку **товарного виробництва як становлення капіталізму** (пізні середньовіччя), де **воля людини вкладалася в уречевлені предмети**. Причина подібного явища полягала у тому, що **головною продуктивною силою доринкових суспільств** переважно буда **природа**, яка в основному і визначала ту кількість благ, яку одержували люди.

Донаукова економічна думка була представлена двома її видами: доринковою або позаекономічною системою (рабовласництво та феодалізм) та ринковою в умовах пізнього феодалізму.

У доринкових суспільствах для забезпечення потреб потрібно, щоб кількість необхідних для життя благ відповідала б їх потребам. А тому необхідно **підтримувати головну пропорцію суспільного господарювання між виробництвом та споживанням** задаючи її зовні у вигляді наказу майбутнім виробникам, що виробляти. За відсутності цінового сигналу, як наслідку нерозвиненості ринку, це належало робити людині за допомогою **державного апарату**, тобто чиновників різного рангу, які виступали провідниками інформації відносно суспільних потреб одночасно проводячи волю панівного класу.

Початок зародження ринку, а з ним і економіки не залишив осмислення цих процесів первісними людьми. Для цього знадобилась матеріальна основа – поява **постійного надлишку** (або додаткового продукту з погляду буржуазного суспільства), що вперше дозволяє виділити частину людей для управління ними та осмислення процесів господарювання.

Донаукова економічна думка була представлена двома її видами: доринковою або позаекономічною системою (рабовласництва та феодалізму) та ринковою. Перша ставила завданням розробку **питань підпорядкування одних людей іншими**, у залежності або від влади окремих

людей, або правителів у рамках тих чи інших спільнот від громад до держави. Інша – аналіз руху мертвих речей (товарів). Причому аж до пізнього феодалізму, з причини не масовидності обміну, вона надовго зайняла другорядне місце де все почало суттєво змінюватися з процесами первісного нагромадження капіталу.

Саме останній вивів ринок на новий етап розвитку завдяки чому почали скидатися принципово нові відносини через обмін які швидко стали домінуючими змінюючи на своєму шляху все починаючи із процесів господарювання до їх моральної оцінки.

3. Економічна думка доринкових суспільств

В умовах доринкових суспільств, при домінуванні природи, думка стосовно процесів господарювання, в основному, зводилась до **морально етичного її характеру** до якої *по мірі розвитку ринку* додавались вкраплення і *економічної* проблематики як рух у майбутньому до **дослідження проблем суспільного багатства**.

В умовах відносин особистої залежності це означувала держава міць якої багато у чому залежала від моральних якостей громадян які її населяли.

По мірі розпаду *натурального господарства* і посилення *ринкових відносин* через діяльність купців та лихварів як представників допотопних форм капіталу в ринковий обіг уже потрапляла частина **додаткового продукту**, яка з часом стає об'єктом аналізу представників древньогрецького суспільства. В умовах рабовласництва, за часів античного світу ринок досягає свого максимального розвитку і вперше досліджується. Його успіхам багато в чому сприяла розробка принципів наукової методології дослідження напрацьованих Арістотелем, які він використав і для аналізу ринку. Тому, у деяких відомих вітчизняних та зарубіжних навчальних посібниках, цілком справедливо відлік саме **економічної** думки починають з його праць.

Феодальний спосіб виробництва, на відміну від **рабовласництва**, у плані підкорення одних людей іншими мав деякі специфічні особливості. Так, у кріпака подовжували вкладати волю. Однак він, на відміну від раба, вже міг вкладати її у мертву річ. Наприклад, після сплати податку панівному класу (державі, своєму феодалові, церкві) частина продукту, що залишалася у селянина чи ремісника, могла за його бажанням бути продана на ринку і як наслідок у сферу обігу потрапляла вже частина необхідного продукту.

Доринковий стан зазначених вище суспільств продовжував знаходити своє віддзеркалення у **донауковому етапі** економічної думки, яка, з одного боку, охоплювала періоди рабовласництва та феодалізму як способів виробництва з позаекономічними відносинами залежності людей від влади держав, або окремих її представників.

В епоху феодалізму економічна думка, з посиленням натуралізації господарств, як наприклад, після падіння Західної Римської імперії, спочатку зникає. А потім з пожвавленням дії ринку в умовах класичного феодалізму

знову посилюється, що природно привертає увагу філософів до його вивчення. Наприклад, у працях каноністів у проблемі так званої «справедливої ціни» Фоми Аквінського або араба Ібн Хальдуна та інших. Такі дослідження передували початку становлення нових суспільств, що вступали в епоху первісного нагромадження капіталу пізнього феодалізму.

Крім *спільних* рис, економічна думка даного періоду мала свої *особливості*, які визначала в умовах доринкових систем специфіка рабовласництва та феодалізму як систем Сходу та Заходу. Залежно від географічної приналежності країн, вони отримували ті чи інші спільні риси, характерні для того чи іншого типу цивілізації (азіатської чи західної).

При цьому слід ураховувати, що для окремо взятої країни економічна думка теж різнилась, навіть у межах однієї і тієї ж цивілізації причиною чого міг стати класовий підхід, особливості окремої країни і т. ін.

4. Економічна думка періоду первісного нагромадження капіталу

З появою процесів первісного нагромадження капіталу найбільший інтерес стали викликати процеси трансформації ринкових відносин, стаючи висхідним пунктом формування суто *буржуазної економічної думки*. Саме в цей період, у ринковій системі починається завершення формування промислового капіталу і досягає ним більш менш зрілого стану, що, в кінцевому рахунку, кладе початок першим контурам *наукової* економічної думки у працях фізіократів.

Крім того, в умовах пізнього феодалізму економічна думка отримує нове звучання і стає домінуючою з дослідженням ринкових суспільств на початку їх становлення як капіталістичних. Одночасно з цим удосконалюється і метод. Однак економічна думка за відсутності масовидності та домінування у суспільстві промислового капіталу не набуває характеру наукового відображення. Звідси в економічній проблематиці зазначеного періоду, хоча аналіз ринку панує, але все ж виступає у вигляді характеристик окремих сторін існуючого соціуму, де відсутнє цілісне уявлення про нього як живого організму.

Початок становлення *буржуазної думки* відкрили твори представників *епoxy Відродження* з людиною як центром всесвіту, що заклало підґрунтя підриву суспільної свідомості сформованої у доринкових суспільствах з їх соціальною нерівністю на прошаркових засадах побудови. Ця робота продовжилась з реформами в релігії, у протестантизмі, який поєднав позаекономічні проблеми з економічними, чого зрозуміло, не могло бути в творах літератури та мистецтва представників епоxy Відродження. Однак, не дивлячись на розбіжності в аспектах дослідження, їх поєднувала *одна мета* – формування світогляду *вільної людини*, яка може себе реалізувати тільки за умови втілення *власної волі*, що знаходило відображення у Відродженні в культурних надбаннях по відродженню античного мистецтва, а в творах ідеологів протестантизму у формуванні *нової етики* суспільних відносин.

Суго економічну проблематика вперше була започаткована **меркантилістами** та, з часом, була замінена концепціями **фритредерів**, представленими, у першу чергу, творами філософів Дж. Локка та Д. Юма як потужним інструментом пізнання взагалі та ринкової системи зокрема.

У кінці XVII століття з'являються зародки класичного напрямку економічної думки з її Х. Колумбами економічної думки – англійцем **В. Петті**, французом **П. Л. Буагільбером** та американцем **Б. Франклінім**. По суті вони підготували основу під економічну проблематику пояснення багатства та мінової цінності. В основу останньої вони заклали два ключові фактори, що її визначають як з боку корисності, так і обміну – працю і землю. В цей же період, у межах того ж західного класичного напрямку на основі концепції граничної корисності, **Е. Б. Кондільяк** та **Ф. Галіані** розробляють питання **раціональності господарювання**.

Донауковий етап економічної науки завершує творчість ірландця **Р. Кантільона**, єдиний твір якого «Есе про природу торгівлі в цілому», був виданий тільки в 1755 році в Лондоні французькою мовою, який підвів підсумок напрацюванням його попередників і окреслив майбутні контури класичного напрямку у вигляді економічного аналізу послідовниками. Завдяки цьому, учений став провісником наукового етапу, економісти якого щедро черпали свої ідеї з його геніального твору.

Такі **загальні** та **особливі** риси економічної думки цього періоду. Вони знайдуть свою подальшу деталізацію спочатку в аналізі шкіл (**особливе**), а потім і їх представників (**одиничне**), **але** вже у науковому етапі розвитку економічної науки.

5. Джерела донаукового етапу економічної думки

Донауковий етап економічної думки охоплює періоди Стародавнього Світу (рабовласництва), середньовіччя (феодалізму) (темах 2) і стадії посилення ринкових відносин періоду первісного нагромадження капіталу (тема 3). Таким чином, матеріал, що стосується донаукового блоку питань буде викладено у темах 2 та 3.

ТЕМА 2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ФЕОДАЛІЗМУ

1. Закономірності становлення держав і економічної думки стародавнього світу та особливості її розвитку в країнах Стародавньої Азії і античності.
2. Азіатський спосіб виробництва. Особливості економічної думки Стародавнього Сходу:
 - а) пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту;
 - б) економічна думка Вавилонії. Закони царя Хаммурапі;
 - в) економічні ідеї Стародавньої Індії. Вчення про управління і державні доходи в «Артхашастрі»;

- г) економічні погляди мислителів Стародавнього Китаю. Конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм. Трактат «Гуань-Цзи».
3. Античний спосіб виробництва. Економічна думка Стародавньої Греції та Риму:
- а) витоки формування поглядів на етику суспільних відносин та методологію майбутньої науки в творчості Сократа;
 - б) філософсько-економічні погляди Ксенофонта;
 - в) філософсько-економічні ідеї Платона;
 - г) формування початків наукового методу дослідження та розвиток економічної думки в працях Арістотеля;
 - г) подальше узагальнення економічних проблем рабовласницького суспільства в працях мислителів Стародавнього Риму;
 - д) економічні погляди раннього християнства.
4. Передумови появи та своєрідність економічної думки феодального суспільства.
5. Особливості формування економічної думки Сходу в епоху середньовіччя:
- а) економічна думка середньовічних Індії та Китаю;
 - б) соціально-економічні ідеї арабських країн. «Коран». Ібн Хальдун.
6. Економічний світогляд феодалізму Західної Європи:
- а) економічні погляди раннього середньовіччя («Саліческа правда», «Капітулярій про вілли»);
 - б) економічні ідеї класичного середньовіччя. Святе Письмо, каноністи і Фома Аквінський про соціально-економічне життя суспільства;
 - в) критика існуючих економічних порядків і проекти суспільного устрою в комуністичних утопіях пізнього середньовіччя: Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Вінстенлі.
7. Особливості економічної думки Східної Європи. Економічні ідеї Візантії та Київської Русі.
8. Місце та значення економічної думки доринкових епох в історії економічної думки.

1. ЗАКОНОМІРНОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВ І ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОЇ АЗІЇ І АНТИЧНОСТІ

Економічна думка Стародавнього Світу з'явилася з формуванням першого класового суспільства – *рабовласницького ладу*. Перші державні утворення як рабовласницькі виникли на рубежі IV-III тис. до н. е. (Месопотамія, Єгипет), а свого найвищого розвитку досягли в Стародавній Греції (V-IV ст. до н. е.) та Стародавньому Римі (II ст. до н. е. - II ст. н. е.). Однак стадію рабовласництва пройшло небагато країн в яких праця, перш за все рабів та інших верств населення, вперше дозволила створювати, крім необхідного продукту ще й надлишок, що вивільнило частину населення для

занять інтелектуальною працею і вперше почати осмислення процесів господарювання.

Рабовласницьке суспільство було прогресивніше первіснообщинного. Воно дало світу ряд великих відкриттів, якими ми користуємося і донині, як-то колесо, акумулятор, мікроскоп і т. ін., а, наприклад, видатний давньогрецький механік та математик свого часу Герон Александрійський приблизно ще у I ст. н. е. обґрунтовано висунув ідею парових машин. Однак, на жаль, замисел цього винаходу виявився незатребуваним багато століть.

Рабовласництво виникло на основі розпаду первісної общини, яка регулювалася як внутрішньою природою людини (кровна спорідненість), так і зовнішньою (навколишня природа). Все це визначало характер праці общинника як безпосередньо суспільної. Розвивається сукупна робоча сила, суспільний характер праці, колективну свідомість, якої уособлював вождь.

Власність в умовах **рабовласництва реалізувалася через вкладання волі однієї людини в іншу** за допомогою багаточисельного державного апарату в особі чиновництва, яке було засобом проведення волі панівного класу в життя. На відміну від нього в умовах ринкового або економічного зв'язку вона досягалась через вкладання волі окремої людини в мертву річ.

Звідси, головною метою поки що в значній мірі, **не економічної думки рабовласництва** була ідея **розробки проблем підпорядкування одних людей іншим**, їх залежності від влади або окремих людей (рабовласників) або правителів (фараонів, царів, імператорів тощо) у рамках тих чи інших спільнот від громад до держави. Аналіз руху мертвих речей (товарів) тут був вторинним. Одночасно з цим розробляються проблеми методу дослідження.

Відмічена проблематика знаходить свій погляд у **джерелах** економічної думки – філософії де опрацьовується як метод дослідження, так і окремі конкретні проблеми життя, що потім у буржуазному суспільстві виділяться в окремі науки. Такі найбільш **загальні** риси економічної думки першого класового суспільства.

Розуміння загального дозволяє пізнати глибинну основу процесів господарювання і перейти до характеристики **особливого**. Залежно від природи людей і зовнішньої природи склалися два способи виробництва: **азіатський**, який пройшли деякі країни Сходу, а, також, **античний** (Стародавні Греція та Рим). У першому і в другому випадку мав місце надлишок, розпорядження яким давало можливість вождю перетворюватись в рабовласника або феодала. Проте в **азіатському способі виробництва**, де природні процеси залишалися тривалий час незмінними, обмін не отримав форми масовидності. Тому, ціновий сигнал не міг стати основою для здійснення постійних змін у пропорціях суспільного виробництва. Через це їх треба було в основному задавати «згори», через наказ чиновника. Виходячи з цього, там де природа довгий час не змінювалась і розвиток праці гальмувався, виникала нагальна потреба у підтриманні у належному стані відповідного знаряддя щодо управління волею людей. На Сході нею, крім державного апарату стає **іригація** (або зрошення (англ. irrigation) – підведення води на поля, що відчувають нестачу вологи для збільшення її

запасів у шарі ґрунту, де знаходяться коріння рослин, з метою зростання їх родючості).

З іншого боку, будівництво та розширення мережі зрошувальних систем крім своєї основної функції – вирощування врожаю, виконувало ще одну, більш важливу – **соціальну** – управління людьми. Через неї досягалось розширення влади правителів східних деспотій. Саме тому іригація як *особливий спосіб* підкорення людей, що використовувалась саме на Сході, на відміну від античності, **модифікувала** (змінювала *особливим чином*) **відносини цієї форми рабства**, ставши специфічним знаряддям експлуатації.

Таким чином, розвивалося рабовласництво у Вавилоні, Єгипті, Індії, Китаї, де провідну роль займала власність держави. Відносини власності та рух до перетворення станів на класи тут здійснювався через **монополізацію ключових функцій** у суспільному поділі праці, де чиновник, отримуючи відповідний своєму рангу дохід, привласнюючи відповідні функції управління державою, а з ними більшу або меншу (в залежності від місця в ієрархії), частку доходу. Іншими словами розподіл здійснювався за *принципом посади*.

Слід відмітити, що в цих умовах власність на засоби виробництва окремої особи залишалася вторинною. Вона виникне і закріпиться пізніше в умовах масовидності ринкових зв'язків. У даній же системі, все залежить і підпорядковуються одній особі – імператору, фараонові або царю. Звідси кількість рабів в особистих господарствах незначна, але, при цьому, функціонує *система поголовного колективно-державного рабства*, як залежність усіх від однієї особи, яке *закріплюється політичним устроєм деспотії*.

Відзначені вище обставини обумовлювали і **специфіку економічної думки Сходу**, де її **головною особливістю** стає **державно-нормативний характер літератури**. Спочатку це були проблеми управління державою, а потім з появою приватної власності – управління господарством багатих людей. Одночасно, по мірі розвитку ринку, починають розроблятися і питання товарно-грошових відносин та конкретні вже *економічні* проблеми.

Другою особливістю думки стає її **релігійно-містичний характер**, що був наслідком неповного уособлення суспільних процесів від природних. Містифікація цього, наприклад, яскраво проявилася в ієрогліфічному письмі.

Таким чином, у джерелах давнини було дуже мало власне економічної думки, що відбиває осмислення ринкових процесів як особливої форми зв'язку між людьми. Зате багато місця займають проблеми організації виробництва, облік його результатів тощо.

Відносини, що склалися у народів античності – Стародавніх Греції та Риму, мали **спільні** риси зі Сходом, так як представляли собою рабовласницький устрій. Про них ми сказали раніше. В той же час була і певна **специфіка**. В основі організації цих спільнот стояли так звані **міста-поліси**. Висока щільність населення, дешевий *водний* транспорт мали наслідком **більший розвиток товарно-грошових відносин**. Саме вони виконували *роль модифікації античного ладу*, що, у кінцевому рахунку, дало

поштовх до утворення *приватної* власності на засоби виробництва і рабів окремих фізичних осіб, а не *державної* в особі імператора, царя, або фараона, як це було в країнах Стародавнього Сходу. Відносини окремих сімей до засобів виробництва тут стають первинними стосовно до ролі пануючого класу в його громадській організації праці. Однак, зазначений стан розвитку ринкових відносин в тогочасному суспільстві (відсутність їх масовидності) не привів до появи буржуазного ладу, і як наслідок, воля, *переважно*, вкладалася в окрему людину, а не в результат її безпосередньої виробничої діяльності – мертву річ.

І все ж *розвиток торгівлі* та *лихварства* мав наслідком більш широке, ніж на Сході, *висвітлення товарно-грошових відносин*. Звідси в працях античного суспільства виявилось більше *економічної думки*. Однак, і тут, у залежності від країни, існувала специфіка в її відображенні. Так, якщо у *еллінів* акцент був зміщений у бік *пізнання їх внутрішньої суті*, то древні *римляни* навпаки основну увагу приділяли *практичним аспектам їх використання*, як-то, проблемам приватного права і управління людьми, як у державі так і господарстві рабовласників, дослідженню аграрних проблем. Звідси економічна думка і греків і римлян, у зв'язку з більш високим розвитком ринку, виявилась більш раціональна і демократична. В її основі знаходився розвиток *вільної людини*, що отримав перше юридичне оформлення у вигляді Римського права та підйому культури, яка оспівувала людину, красу її тіла та мирських діянь.

2. АЗІАТСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

З'ясування загальних і особливих рис економічної дійсності рабовласницького ладу дозволило зрозуміти *загальні* та *особливі риси* цієї думки. Однак аналіз її буде неповним, якщо ми не звернемося до характеристики її специфічних рис, тобто *одиночного*.

а) економічна думка Вавилонії. Закони царя Хаммурапі

Найдревнішою цивілізацією людства вважається цивілізація Шумерів, а тому дослідженням саме її напрацювань і починається розгляд економічної думки країн Стародавнього Світу.

У першу чергу, слід зазначити, що специфікою думки *Стародавнього Вавилону* як підпорядкування одних людей іншими були питання, які найбільш повно отримали своє висвітлення у **Кодексі законів царя Хаммурапі (1792-1750 до н. е.)**. Цей текст був вибитий клинописом на базальтовому стовпі, заввишки більш ніж два метри, та складався із вступу, 282 статей (до нашого часу дійшло 247), які охоплювали практично всі сторони суспільного життя країни того часу.

У центрі уваги даного зводу законів знаходились питання регулювання соціальних відносин між людьми та обмеження лихварства, яке, як елемент

ринкового господарства, що розвинулось в ті часи в рамках натурального господарства, виконувало роль руйнівника позаекономічної залежності між людьми. Для обмеження негативної дії ринку на відносини особистої залежності, держава інтуїтивно відчуваючи загрозу для себе, встановлювала ряд законодавчих обмежень, регулюючи ціни, норми відсотка по кредиту, час знаходження частини жителів країни у борговому рабстві, тощо.

б) пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту

У *Стародавньому Єгипті* проблеми управління людьми, як і у всіх доринкових системах, здійснювались за допомогою вдосконалення функціонування державного апарату та мало за кінцеву мету – управління рабовласницьким господарством у сільськогосподарських общинах.

Підвищення його ефективності в деяких країнах Стародавнього Сходу (наприклад, у Єгипті та Китаї) здійснювалось через відбір, підтримку та просування на вищі державні посади здібних людей з різним соціальним статусом. Це давало можливість цементувати основи суспільного ладу за допомогою підвищення професіоналізму та духовної єдності спільнот того часу через формування морально-етичних норм. Саме на них базувались основи нерозвинених доринкових суспільств. У тогочасному Єгипті вони отримали вигляд, багаточисельних **Повчань фараонів своїм синам** де розкривались секрети управління людьми у яких передавався багатовіковий практичний досвід батьків-правителів своїм спадкоємцям.

Велика роль у функціонуванні владних структур належала особливому прошарку єгипетського суспільства – жерцям. Виконуючи роль духовного та інтелектуального лідера, у вигляді своєї академії наук, вони досліджували закономірності розливу Нілу, засади медицини, математики, астрономії, розробляли принципи ведення сільського господарства, інженерної справи і т. ін. та сприяли зміцненню основ доринкових зв'язків.

в) економічні ідеї Стародавньої Індії. Вчення про управління і державні доходи в «Артхашастрі»

У *Стародавній Індії* існувала кастова система у формі політичної системи деспотії, як найбільш жорсткої системи підпорядкування одних людей іншим. На відміну від Єгипту та Китаю вона не давала можливості талановитим представникам суспільства з нижчих каст займати вищі державні посади у владі чим гальмувала розвиток країни.

Розробки проблем підпорядкування одних людей іншими знайшли своє відображення у таких давньоіндійських джерелах як «**Веди**», «**Закони Ману**» та, особливо, у «**Артхашастрі**» (між IV – III ст. до н. е.) . Останнє джерело було написане радником царя Чандрагупти I і містило ретельно розроблені поради стосовно питань управління царем державою. Цікаво, що багато положень цього твору широко використовувалися Й. В. Сталіним у період його перебування при владі (20-ті – початок 50-х років XX століття)

для управління партійним апаратом, а через нього і народом за часів колишнього Радянського Союзу.

**г) економічні погляди мислителів Стародавнього Китаю.
Конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм. Трактат «Гуань-Цзи»**

Стародавній Китай дав найбільш широку гаму варіацій управління людьми у східній системі рабовласництва. Вона знайшла своє відображення, в основному, у чотирьох ключових напрямках китайської філософії: конфуціанстві, даосизмі, легізмі і моїзмі. Кожне з них використало свої прийоми для підкорення людей.

Конфуціанство здійснювало величезний вплив на розвиток Китаю протягом більш ніж II тисячоліття. Його засновником став **Кун Фу-цзи (551-479 до н. е.)** (в латинській транскрипції **Confucius**) або **Конфуцій**. Своє вчення він викладав у формі бесід, що були записані його учнями і склали так звану збірку «**Лунь юй**» (бесіди і судження). В якості основного принципу підпорядкування людей державі в особі правителя, використовувались правила відносин, що діяли у великій патріархальній китайській родині. Старшинство визначалося за чоловічою лінією. Молодші члени родини повинні були беззаперечно підкорятися старшим. У той же час, старші були зобов'язані піклуватися про всіх членів сім'ї та ставитись з повагою до молодших. Принцип побудови сім'ї був перенесений і на суспільство, де імператор був зобов'язаним дбати вже про весь народ. Звідки і пішла відома назва «батько народів», а термін, що прижився в епоху сталінізму, як по суті, так і за методами управління, отримав, зрештою, назву командно-адміністративної системи. Розроблені Конфуцієм методи управління людьми легко простежуються в сучасній українській дійсності на всіх вертикалях влади.

Ідеї Конфуція отримали подальший розвиток у працях двох його послідовників – **Сюнь-цзи (313-238 до н. е.)** та **Мен-цзи (372-289 до н. е.)**.

Так, перший з них, звертав увагу на необхідність *розподілу праці*, оскільки окрема людина не може все вміти. Тому, на його думку, необхідний розподіл обов'язків між людьми, якими і зобов'язаний був займатися правитель. Кожен з членів суспільства повинен отримувати дохід відповідно до свого рангу. Філософ вважав обов'язковим управління вищими прошарками суспільства за допомогою ритуалу та музики (звеличання тих, хто вище стоїть на соціальних шаблях), а для простих людей – закону.

Мен-цзи, у свою чергу, обґрунтував божественне походження відносин панування та підпорядкування. Кожна група людей, виходячи з суспільного розподілу праці, ділиться на представників, що займаються фізичною або розумовою діяльністю. Закономірним для того стану суспільства, він вважав активне державне управління, фундаментальні основи якого він зафіксував у так званих **12 принципах успішного управління**. Крім того, він розробив принципи раціонального землекористування, яке, на його думку, повинно було забезпечувати добробут усіх членів суспільства, однією з умов якого є

принцип виділення раціональної *десятини*. Послідувача практика господарювання наглядно довела, що порушення зазначеного правила призводить в кінцевому наслідку до підриву суспільних відтворювальних процесів та ставить жорстке питання про його подальше існування.

Другим, за вагомістю, напрямком філософії Стародавнього Китаю став **даосизм**, засновником якого був **Лао-цзи (VI-V ст. до н. е.)**. Головною книгою даосизму є «**Дао де цзін**». Метою вчення було пізнання містичного **дао**, проявом якого в кожному конкретному випадку являлось так зване «**де**». На думку прихильників даосизму, людина могла досягти досконалості і навіть безсмертя за умови досягнення відчуження від світу і з'єднання з природою. Лао-цзи вважав, що людині немає сенсу що-небудь активно змінювати або старатися вплинути на життєві обставини, оскільки рано чи пізно все зміниться з часом само собою, а тому – потрібно залишатися бездіяльним (спостерігачем). Про цю особливість даосизму говорять такі висловлювання «своєчасно зупинись, перш ніж наповнитися до країв» або таке «сильно наточеними клинок і лезо його скоро затупляться». Виходячи з цього, даосизм недовго залишався пасивною філософією. Прагнення до досягнення досконалості в людині і безсмертя перетворило його з часом, як і конфуціанство, в одну з головних релігій Китаю.

У VI-III ст. до нашої ери у конфуціанства з'являється серйозний опонент – філософія **легізму**. Поява легізму пов'язана з іменами великих політичних діячів – **Цзи Чаня** і **Лі Куя**, де останнього з повним правом можна вважати родоначальником цього напрямку. Його прихильники, на відміну від конфуціанців, пропонували управляти людьми не за допомогою *ритуалів*, а виключно *законів*, написаних під відповідного *імператора*, при порушенні яких людей чекало покарання. Юридичні норми громадянського, тобто буржуазного суспільства, на відміну від законів легізму, писались під кожного члена суспільства як *громадянина*, а не його *можновладців*.

Відомою філософською школою стародавнього Китаю був **моїзм**. Його засновник – **Мо Ді (Мо-цзи)** жив у V столітті до н. е. (479-400 до н. е.). Основне джерело маоїзму є книга «**Мо-цзи**». Суть вчення полягала в тому, що світом має правити *добро*, що зближувало це вчення з конфуціанством. Воно домінувало при патріархальному ладі, де мала місце рівність між людьми. Добром вважалось те, що є корисним для народу і те, що є для нього істиною. Якщо народ каже «так», стверджували прихильники цього напрямку, то це і є істина.

Крім філософських та філософсько-релігійних течій, про які було сказано вище, особливе місце в історії Стародавнього Китаю, присвячених державному регулюванню економіки, належить трактату «**Гуань-цзи**». На початку IV століття правитель могутнього царства Ці заснував свого роду академію – «Палац наук у західних воріт», де працювало декілька тисяч учених. У трактаті містилися важливі напрацювання про *використання товарно-грошових відносин для стабілізації натурального господарства*. Звертає на себе увагу визначення поняття ринку. «Ринок – це те, де дізнаються про порядок і безладдя в господарстві».

Імператор повинен зосереджувати в своїх руках можливості для регулювання економічних процесів через регламентацію праці «служивого люду», вироблення нормативів для організації натурального господарства. У трактаті зазначалося, що «майстерний правитель пускає в обіг те, у чому народ відчуває нестачу, і тримає у себе те, що у народу в достатку». Автори трактату не тільки відкрили протилежний рух ціни і грошей, але навіть запропонували використовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошей.

Ми розглянули економічну думку Стародавнього Сходу, деталізувавши її специфікою розвитку в окремих країнах через погляди представників, що її розробляли. Однак крім економічної думки Стародавнього Сходу, існувала ще й економічна думка античності.

3. АНТИЧНИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Античний спосіб виробництва, як зазначалося раніше, був представлений економічною думкою *Стародавньої Греції* та *Стародавнього Риму*, на яких ми зараз зупинимось більш детально.

Почнемо його із *Стародавньої Греції*. У VII-VI ст. до н.е. у ній поглиблювалося рабство зі збільшенням частки приватної власності, яка поступово витісняла родову. Широкий розвиток отримало лихварство, торгівля та боргове рабство.

Реформи Солона (бл. 640-558 до н. е.) у 594 до н.е., скасували цю форму рабства, а реформи Перікла (444-429 до н. е.) – протиставили громадян не громадянам Греції. Всі греки-раби оголошувались вільними. Якщо рабом десь ще залишався грек, то його потрібно було викупити. Звідси рабом міг стати тільки чужинець.

Розвиток грошового господарства посилює експлуатацію рабів, а з ним розширює розміри ринку, хоча держава, прагнучи зберегти аристократичні форми державного устрою, намагається обмежити товарно-грошові відносини. Через це на відміну від *азіатського способу виробництва*, в умовах *античності товарні зв'язки* не могли не знайти більш детального відображення у працях філософів зазначеного періоду. Один за одним з'являються твори прославлених філософів Еллади у працях яких отримує розвиток, у тому числі, і економічна проблематика.

а) витоки формування поглядів на етику суспільних відносин та методології моральної філософії у творчості Сократа

Сократ (469-399 до н. е.) був першим філософом, який не залишив після себе жодного письмового джерела і тому, його вчення стало відоме завдяки послідовникам, як наприклад, його найвидатнішому учню – **Платону**. Саме твори останнього, дозволили скласти уяву про те, якою була філософія вчителя.

Творчість Сократа розставила акценти, які, з одного боку, поклали початок формуванню методології наукового дослідження взагалі, продовжену в працях його послідовників, а з іншого – накреслити специфіку дослідження дійсності, як перехідну зі значним домінуванням ще централізованої системи, що рухається у бік децентралізації під дією поглибленого розподілу праці та її головного результату – **розвитку ринкових процесів**.

Звідси, досягнення Сократа у царині філософії треба розглянути як майбутній матеріал для більш ретельного дослідження його послідовниками – стародавніми греками, частково економістами класичного напрямку і особливо німецькою історичною школою початку ХІХ ст. Не оминула вона і думку сучасного періоду, як інституціоналізм.

У центр його філософії поставлена **людина** як моральна істота, а тому головним предметом дослідження Сократа стають питання етики про те, як треба жити. Звідси один із його фундаментальних принципів звучав так: «Живи як хочеш, вчи як живеш». Сократ виходив із відомих висловів свого видатного попередника **Фалеса Мілетського (бл. 624-548 до н. е.)** «Пізнай самого себе» та «Я знаю, що я нічого не знаю», а тому стверджував, що пізнати світ людина може тільки тоді, коли пізнає себе, свою душу, власні вчинки, що і є, на його думку, основним завданням філософії.

Сократ вважав, що саме філософія духовно і морально збагачує людей, припускаючи, що правильні дії виходять із правильних знань, а чеснотам можна навчити. Намагаючись обґрунтувати моральність розумом, він ставив під сумнів святість традиційних норм. Переконання Сократа у існуванні об'єктивної істини приводило його до висновку стосовно того, що існують об'єктивні моральні норми, де відмінність між добром і злом є не відносною, а абсолютною.

Головним завданням філософії він вважав раціональне обґрунтування релігійно-морального світогляду. Для Сократа мораль зливається зі знанням, де справжня моральність – це знання того, що є благо і прекрасне, а разом з тим, корисне для людини, допомагаючи їй досягти блаженства і життєвого щастя. **Чесноти**, тобто пізнання того, що є благо, можуть досягти лише «шляхетні люди», що, в певній мірі, співзвучно з ідеями Конфуція.

Основними чеснотами Сократ вважав стриманість, мужність та справедливість, які людина набуває шляхом пізнання та самопізнання. Чесноти та моральні норми і закони, засновані на них вічні і незмінні.

Своє мистецтво пізнання правди Сократ називав мистецтвом допомоги народженню істини яку шукав шляхом постановки питань, відповідаючи на які учень сам знаходив істину. Він першим підніс **знання** до рівня **понять**. Якщо до нього філософи і користувались поняттями стихійно, то він звернув увагу на те, що без поняття знання нема. За допомогою питань, які здійснюють психологічний вплив на співбесідника, він деморалізував свого опонента, показуючи йому, що той нічого не знає і для побудови наново його світогляду необхідно визнавати його підхід без заперечень.

Головною метою методу Сократа було виявити моральну основу

окремих випадків людської поведінки для чого служила специфічна індукція. Вона повинна була на основі виявлення загальних рис різних випадків поведінки показати те спільне, яке можна було б вважати загальною основою моралі.

Загальне, отримане за допомогою індукції, фіксувалося дефініцією (визначенням). Дефініцію слід було піддати новій «розумовій руйнації» з метою виявлення суперечностей, а потім за допомогою *майєвтики* (витягувати прихованих у людині правильних знань за допомогою майстерно поставлених навідних питань) та *індукції* сформулювати нову дефініцію, яка у Сократа служила понятійному впорядкуванню досягнутого знання, його видів і родів та їх взаємовідносин. Прагнення постійно виявляти суперечності у твердженнях, зіштовхувати їх і таким шляхом приходити до нового знання є джерелом розвитку суб'єктивної діалектики. Саме тому метод Сократа був сприйнятий і доповнений спочатку Платоном, а потім і Г. В. Ф. Гегелем.

Діалектика як метод запитань та відповідей на них, не була виключно сократівським винаходом і належала **Зенону Елейському (490-430 до н. е.)**. Сократ піддав діалектичний підхід всебічному вивченню, обґрунтовуючи те, що дозволяло б вибудувати світ за новими принципами, на якісно нових засадах.

Аналізуючи стан афінського суспільства, філософ високо цінував спільноти, які спираються, перш за все, на землеробство і військову справу. Землеробство він протиставляв ремеслу і торгівлі, які, на його думку, руйнують порядок громади і згубно впливають на душі людей.

Розвитком практичної сторони філософії Сократа стало продовженням морально-етичних підходів відносно до господарської діяльності, яка б суперечила б намаганням людини до збагачення, як несумісної з добродійністю. Ставлення людини до багатства тлумачилось ним не стільки як уміння ним користуватися, а як уміння обходитись без нього.

Сократ вважав, що саме наявність чеснот у людини і повинна визначати можливість виконання нею державних або громадських функцій, а не жереб, як це практикувалося у тодішніх Афінах, у період правління демократичної партії. Тому він критикував демократію. У своїх бесідах Сократ стверджував, що керманіча на кораблі, тесляра або музиканта не можна обирати за жеребом, а тільки за здібностями і знаннями.

З наведеного стає очевидним, що слідування тільки виключно принципам економічної та політичної доцільності постійно натикатиметься на питання покращення стану суспільства, який, багато в чому, залежить від конкретної особи. Звідси в певних умовах може виникати ситуація, яка буде заважати відбору достойних людей за наведеними вище двома принципами, які не будуть давати можливості делегувати на ключові посади кмітливих, компетентних, професійних моральних людей. Зауваження Сократа не позбавлене інтересу стосовно сучасної України.

Досліджуючи поведінку людини в державі і в середовищі, в якому вона знаходилась, Сократ поставив питання на кшталт ефективної «економічної

політики», яку розглядав як форму державно-політичного устрою. Будучи активним прихильником та ідеологом афінської аристократії, він першим в історії здійснив спробу класифікації форм держави, виділивши монархію, тиранію, аристократію, плутократію та демократію. Правильною і моральною він вважає тільки аристократію, яку характеризував як владу невеликої кількості освічених і моральних людей. Ці ідеї Сократа в подальшому розвивав у своїх працях Платон.

б) філософсько-економічні погляди Ксенофонта

Ксенофонт (430-355 або 354 до н. е.), учень Сократа, багато в чому поклав у дослідження багатьох проблем філософські напрацювання свого вчителя. Так, як і він цей філософ продовжив розробку проблем діалектики та етики, започатковані Сократом. Етика тлумачилась ним, так як і його вчителем, як вчення про добродієність, а та, у свою чергу – як знання про правила поведінки, де знання і добродієність нероздільні. Чесноти теж призводять до блага, яке полягає в користі. Під ним мислитель розумів життя в щасті, в яке входило фізичне здоров'я, наука, мистецтво, дружба, а, також, громадська діяльність і благочестя.

Із філософських інтересів Ксенофонта витікала друга значна частина його філософії – соціальне життя, що визначалась аристократичним способом мислення. Виходячи з нього, досліджувалась і економічна проблематика, де він один з перших проаналізував суспільний поділ праці, помітивши його обмеженість розмірами ринку. Зазначена залежність отримала подальший розвиток у працях А. Сміта. Людина, що займається найбільш простою роботою, зазначав Ксенофонт, робить її якісніше.

Крім того, ним уперше було поставлене питання *про два фактори цінності: для споживання та обміну*. Ним же були розглянуті гроші в їх специфічній формі *в якості грошей і скарбів*. Філософ був *противником використання грошей в лихварських цілях*. У його відомій роботі «Домострой» він показав господарство, яке працює на особисті потреби виробника, назвавши його терміном «*економіка*» та розробив методи його організації.

в) філософсько-економічні ідеї Платона

Іншим, великим учнем Сократа, був **Платон (427-347 або 348 до н. е.)**, який багато у чому став його спадкоємцем. Продовжуючи розвивати ідеї свого вчителя, піфагорійців і сучасних йому математиків гераклітівської натурфілософії, він створив філософську систему, яка, з часом, отримала назву *ідеалізму*.

Філософ переніс свої напрацювання у галузі філософії в практичну площину. Перш за все, це були питання про способи створення сильної держави і виховання її громадян, розгорнутих на сторінках його діалогів – «Держава», «Закони» та інших.

В основу філософської системи Платон покладав ідею людської душі запряженої у колісницю, що має як благородний, так і підлий початок з візницею розумом. Трьом витокам душі – *прагненню, запалу і розважливості*, на думку Платона, відповідають **чесноти**: *розсудливість, мужність і мудрість*, узгодження яких дає **справедливість** як в окремій людській душі, так і в державі. Остання побудована за аналогічною природою душі, в якій працюють ремісники, обороняють воїни, а керують усім правителі-філософи.

Наріжним положенням його філософської системи є *вчення про душу і державу*, які повинні знаходитись в органічній єдності. Для цього необхідне фізичне виховання всіх членів суспільства, а для людей, що мають хороші природні здібності – полководницькому мистецтву, яке необхідно поєднати з арифметикою, геометрією, астрономією і музикою. Для опанування мистецтва (поєднання знань з практичними навичками), згідно з філософом потрібна *діалектика*, яка завдяки філософам-правителям дає змогу для всіх прошарків суспільства вибрати найефективнішу форму діяльності відповідного напрямку будь-якої людини.

Важливим досягненням Платона є визначення критерію і методу пізнання, що дозволяє віднайти спосіб досягнення істини і методу отримання правдивих знань. Такий *критерій* дозволяє правильно орієнтуватися у світі чуттєвих даностей. Ще задовго до І. Канта, Платон визначив це так «...не у *враженнях* полягає знання, а в *умовиводах* про неї, тому що, певне, саме тут можна схопити сутність і істину, там же її немає». Відчуття, правильні думки та пояснення не дають знання як такого, хоча і необхідні для підступу до нього. Над ними стоїть розумова (дискусійна) спроможність, а її перевершує розум, що споглядає справжнє буття.

Зазначені вище філософські аспекти дозволили видатному філософу зробити спробу реалізації головного завдання для всіх доринкових суспільств – визначення моделі *ідеальної держави*, яка б відповідала інтересам усіх верств населення. Цей устрій, який повинен був зняти протиріччя між багатством (розмаїтістю потреб людей) і одноманітністю їх здібностей до праці, він виклав в однойменній праці «**Держава**». У Платона політика виступала проявом руху різних верств населення як форма реалізації протиріччя між ними. Як було сказано вище, він виділяв 3 стани суспільства: філософів – керівників суспільства, воїнів, і нарешті, третій стан – хліборобів, ремісників, торговців. Перший і другий стан були позбавлені приватної власності і грошей. У них повинні були бути тільки загальні житло, жінки і діти. У воїнів – теж спільна власність. Приватна власність і гроші допускалися лише для третього стану. Саме його представники повинні були забезпечувати всім необхідним перший і другий стани.

Більш реалістичний проект організації суспільства Платон виклав у своїй роботі-діалозі «**Закони**». В ній докладно описується організація державної влади і закони найкращого ладу. На відміну від першого проекту автор проводить ідеї змішаної форми держави та поєднання моральних методів здійснення влади з правовими.

У цьому проекті, за жеребом, філософи отримують від держави у користування будинки і землю, які дозволено передавати у спадок дітям. Зберігається зрівняльний розподіл. Вартість наділу землі визначається як межа бідності, при цьому, заборонялася розкіш. Торгівлею та ремеслом дозволено займатися тільки іноземцям. У цьому ж діалозі Платон писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою. Там же, де закон — владика над правителями, а вони — його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги».

Досліджуючи відносини в давньогрецькому суспільстві, Платон звернув увагу на *обмін*. Він говорив, що в результаті нього досягається пропорційність для різних товарів. Припускають, що у нього були здогадки *про гроші як міру вартості*. Крім того, він вважав, що *за основу ціни потрібно брати таку, яка дає мінімальний прибуток*.

Зазначене вище демонструє спадкоємність ідей філософів Еллади, починаючи з Сократа, який започаткував основні методологічні підходи до філософського аналізу природи та суспільства, виділивши категорії та обґрунтувавши основні підходи до їх вивчення. Філософські напрацювання після Сократа вже ставили завдання безпосередньої деталізації його методу та використання до відповідних площин дослідження. Одним із них і була, власне, філософія Платона, що, з одного боку – уточнювала розробки його вчителя, а з іншого – давала нові результати для вирішення конкретних питань, наприклад, проектів створення ідеальної держави і виявлення закономірностей стосовно проблем обміну. Новий розвиток проблем подальшої розробки методу та його використання в конкретних питаннях, які створили більш-менш завершену філософську систему в доринкових суспільствах стали праці Арістотеля.

г) формування початків наукового методу дослідження та розвиток економічної думки в працях Арістотеля

Елліни внесли безцінний внесок у розвиток майбутніх наук серед яких найбільш вагомим виявився вклад **Арістотеля (384- 322 до н. е.)**. Його велич визначалася тим, що він зумів глибше за інших своїх однодумців проникнути у сутність явищ, запропонувавши унікальний *метод дослідження*, що визначив розвиток майбутніх наук на багато століть про особливості якого слід поговорити більш детально.

Накопичення наукових знань йшло разом з процесами емпіричних досліджень. Причому наукова методологія йшла в напрямку протилежній суб'єктивній, звичній. Арістотель стверджував, що потрібно шукати категорію, яка лежить за межами свідомості кожного, яка має якість об'єктивності. Ця категорія для простого спостерігача виглядає незвично і викликає подив: навіщо вона взагалі потрібна? Арістотель, високо цінував напрацювання емпіричного підходу, які тренують здатність до пізнання істини, але критикував Протагора за його висловлювання, що людина є

мірою всіх речей. З неї виходило, що кожній людині те, що уявляється, і є істина. З цим Арістотель, зрозуміло, погодитися не міг.

Мірою Арістотель вважав те, що дозволяє пізнати дійсність. Вона повинна відкриватися **наукою**. Для розуміння дійсності в речах слід знайти **спільне**. Тварини, що мають пам'ять, більш кмітливі. Завдяки пам'яті з'являється **досвід**. Постійні згадки про один і той самий предмет набувають значення **досвіду**. **Наука** і **мистецтво** виникають з **досвіду** на основі отриманих з практики думок, які дають загальний погляд на предмет, що досліджується. Так якщо ми знаємо, що при даній хворобі окремій людині допомагають ці ліки, то це буде **досвід**. Якщо ми знаємо, що вони допомагають всім, то це вже буде **наука**. Якщо мова йде про **діяльність**, то **досвід** нічим не відрізняється від **мистецтва**. Однак люди, які мають **тільки** наукові знання у безпосередній діяльності програють тим, хто має досвід. Цей парадокс пояснюється тим, що наукове знання це знання **загального**, а в практичній діяльності людина стикається з одиничним, з розмаїттям явищ опанувати, які можливо тільки з набуття **досвіду**, тобто **практики**, що дає знання про **одиничне**. А тому саме у цьому запорука успіху у житті.

Але люди, які знають **загальне**, більш мудрі, ніж ті, що знають **одиничне**. Взагалі ж **досвід** і **знання (наука)** різняться при вивченні, засвоєнні, розумінні якоїсь ситуації. Коли ж мова йде про **діяльність** людини, то **досвід** і **наука** (якщо людина володіє ними) нероздільні і в такій нерозчленованій формі вони називаються **мистецтвом**.

Мудрість Арістотеля полягає в тому, що він показав, як шукати **загальне**. «Найважче для людини – писав він, – шукати саме те, що найбільш загальне тому, що воно далеко відстоїть від чуттєвого сприйняття».

Метод дослідження Арістотеля призвів його до більш ґрунтовних висновків ніж у його і в аналізі конкретних економічних фактів. Це було наслідком сумлінності підходів Арістотеля до здобуття знань, навіть через ігнорування ним авторитетів. Так, він будучи учнем Платона, не в усьому погоджувався зі своїм вчителем, що знайшло відображення у його славнозвісному вислові – «Платон мій друг, але істина дорожча».

У роботі «**Політика**» Арістотель, розмірковуючи про спільну (колективну) власність, розглядав її частини, які зараз назвали б особистою чи приватною власністю. «Люди, - писав він, дбають усе більш про те, що належить їм особисто; менш вони піклуються про те, що є спільним». Звідси загальна власність може реально існувати, коли є її частини. Так слід розуміти і категорію політичної людини, яка в дійсності проявляється через кожну окрему соціально активну людину.

Але найбільш визначним здобутки Арістотеля є мабуть аналіз **сторін цінності** про яку він пише, що **річ може бути використана двоюко:**

1. Як предмет задоволення певних потреб.

2. Для обміну.

Наприклад, взуттям користуються і для того, щоб одягати його на ноги, і для того, щоб міняти на що-небудь інше. Першу сторону цінності він назвав цінністю у споживанні. Аналізуючи обмін, філософ показує, що без нього не

було б відносин між людьми, як і без прирівнювання не було б обміну. «Обмін не може мати місця без рівності, а рівність без співставлення». Тому настільки різні речі, як бики, що обмінюються на ложа, повинні бути якісно порівняні, тобто бути співставленні. Звідси єдина міра в обміні речей – це потреба, яка пов'язує все разом. Такий висновок йде в руслі маржиналізму. Філософ добре розумів, що розвиток товарного обміну веде до появи грошей, а грошовий вираз цінності отримує вид ціни. Для Арістотеля категорії «*цінність*» і «*гідність*» були категоріями тотожними, вимірюваними грошима. Звідси *грошам* притаманна *функція міри вартості*.

Що ж завадило йому зробити висновок про те, що субстанцією товарів, що обмінюються, є праця взагалі, запитував К. Маркс. Згідно з його теорією цією обставиною був той історичний період, в якому жив великий грек. Адже *рівність праці*, яку представляла б праця взагалі, означала б її однакову значимість як праці раба, так і ремісника, і рабовласника. Однак це життя не підтверджувало. Більш того, значущість праці була різною. Так фізична праця була жеребом і прокляттям рабів. Вважалось, що вільний ремісник, який займається низьким ремеслом, знаходиться у стані рабства. Як видно зі сказаного, погляди Арістотеля на природу рабства мало чим відрізнялися від його попередників і сучасників. І в цьому є істина, але не вся.

Що ж у такому тлумаченні було головне? Арістотель, як і його послідовники, вбачав у цінності для обміну тільки її *відносну* величину, на відміну від К. Маркса, який її уречевлював у товарі. А тому для Арістотеля *товар не мав двох факторів* (споживної та мінової вартості за К. Марксом). Саме тому праця не уречевлювалась. Він йшов шляхом розвідки двох сторін цінності, а не товару, чим визначив напрям західної економічної думки у XVIII ст., починаючи з творчості В. Петті, Р. Кантильона, А. Сміта тощо.

Аналізуючи *рабство*, Арістотель стверджував, що воно впливає з *законів природи*. Одні народжуються природженими повелівати, інші – для покори та фізичної праці. Протиріччя у суспільстві можна було б згладити, якби кожен займався своєю справою. Тому грекам важливо зосередитись на функціях управління людьми. *Найбільш важливою сферою діяльності* Арістотель вважав *землеробство*.

Філософ виділив *два типи господарства*, а саме: *економіку*, де в домогосподарствах та державі створюються цінності для споживання (натуральне господарство) та *хрематистику* – мистецтво наживи грошей як особливого типу багатства, представники якого піддавались ним жорсткій критиці.

г) подальше узагальнення економічних проблем рабовласницького суспільства в працях мислителів Стародавнього Риму

Особливістю *Стародавнього Риму*, як і Стародавньої Греції, на відміну від країн Стародавнього Сходу, був більш *глибокий розвиток товарно-грошових відносин*, що не могло не відбитися на особливостях економічної думки. Римляни мало що дали для розробки економічної думки,

однак, в області конкретних економічних напрацювань їх досягнення важко переоцінити.

Так, за часів Стародавнього Риму вперше почали розроблятися юридичні норми, відповідні майбутньому товарному виробництву та обігу, що отримали назву **«Римського права»**. Так, у цьому законодавчому акті були визначені права власності та *вперше* зафіксовані для всіх *вільних верств населення*, де, наприклад, раба визначали, як «людину, що не має права ні купувати, ні продавати». Цікаво, що в цьому праві визначався порядок та кількість матеріальних благ, якими повинен був забезпечити рабовласник свого раба, як, наприклад, раціон харчування, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності і, навіть, вино.

Таким чином, у саме в цьому законодавчому акті було вперше реалізовано законодавче право людей як громадян – своєрідний прообраз майбутнього буржуазного права. Згодом воно лягло в основу Кодексу законів Наполеона та інших законодавчих актів у різних країнах світу в умовах більш високого рівня розвитку ринку.

Своєрідним продовженням та вдосконаленням вище згаданих ідей стала спроба розробки перерозподілу земельної власності від великих латифундистів до зубожілих дрібних землевласників. Саме ці наболілі питанням підняли свого часу народні трибуни – брати **Тіберій (162-133 рр. до н. е.)** та **Гай (153-121 рр. до н. е.) Гракхи**, які стали зачинателями проведення великої аграрної реформи за всю історію Стародавнього Світу. Вона ставила за мету збільшення розмірів наділів багаточисельних малозабезпечених сільських верств населення, що стимулювало б їх до більш ефективної праці, а в кінцевому результаті – вело до покращення життя всіх громадян та зміцнення політичних та державницьких основ Римської Імперії.

Підтвердженням суто практичного інтересу в дослідженні товарно-грошових відносин в економічній думці Стародавнього Риму стали роботи з організації рабовласницького господарства. Вони стосувались *вирішенню виключно практичних завдань в аграрній сфері*, які на відміну від праць дослідників Еллади *на перше місце ставили дослідження та побудову основ майбутньої аграрної, та одного з її аспектів – економічної науки*.

У II-I ст. до н.е. посилюється процес концентрації земельної власності, що призвів до необхідності дослідження питань забезпечення їх раціональної організації спочатку в межах натурального господарства. Так, у зв'язку з цим, **Марк Порцій Катон (234-149 рр. до н. е.)** написав працю **«Про землеробство»**, де виступив прихильником виробництва, перш за все, для власних потреб. При цьому він не міг не враховувати деякі аспекти товарності продуктів діяльності рабовласницьких господарств. Катон спробував визначити основні фактори стану виробництва в маєтку (землю, людей, засоби виробництва). Саме ним уперше було поставлено питання про ефективність господарювання в рабовласницькому господарстві.

Марк Теренцій Варрон (116-27 рр. до н. е.) зазначав, що вигляд маєтку визначає агрикультура, а в кінцевому рахунку, властивості ґрунту. Його цікавив не тільки міський, а й сільський ринок. Стверджувалася думка

про «великий союз» між землеробством і тваринництвом. Варрон виділив два типи маєтків: приміські та відокремлені маєтки. Велике місце в його роботах зайняла проблема використання праці як рабів, так і найманих працівників. До рабів він пропонував, на відміну від Катона, ставитися більш гуманно, піклуючись про їх ситість та забезпеченням життєво необхідними благами. На великих сільськогосподарських роботах дослідник рекомендував більше орієнтуватись на використання найманої праці.

Своєрідне місце в розробці зазначеної проблематики займали праці **Люція Юнія Модерата Колумелли (I ст.)**, який жив та працював за часів занепаду рабовласницьких маєтків та розвитку колонату. Він написав **12 книг про сільське господарство**, де, вперше в історії економічної думки, поставив питання про *інтенсивний шлях розвитку сільськогосподарського виробництва та реорганізацію праці рабів*. Фактично, він підвів людство до проблеми, яку зараз тлумачать як *фактори виробництва та ефективність їх використання*, правда, стосовно тільки аграрної сфери.

Причину занепаду сільського господарства він вбачав не у падінні родючості ґрунтів (фактора земля), а у відсутності з боку рабовласників бажання безпосередньо займатися його *організацією*. Діяльність по управлінню виробництвом та її якістю, пізніше у А. Маршалла отримала назву фактора *організації*, причому не тільки у самому виробництві а і в межах країни як умови організації охорони здоров'я, політичної системи, тощо.

Своєрідний фактор виробництва – працю рабів видатний аграрій вважав малоефективним, хоча і виходив з наявності її існування. Колумелла вказував на незацікавленість переважної більшості рабів, як і частини рабовласників у підвищенні ефективності виробництва. Тому, в межах існуючої системи, шукаючи спроби нівелювання її негативних наслідків, він радив широко застосовувати серед рабів спеціалізацію, вводити між ними змагання, активно залучати до роботи рабів з високою кваліфікацією, на купівлю яких радив не шкодувати грошей.

Значне зменшення притоку рабів у Римську імперію поставило два питання, що так чи інакше знайшли своє відображення у творчості Колумелли. По-перше, про збереження та примноження їх кількості, а з ним дбайливого, не характерного раніше, ставлення до їх життя. Цим аграрій, фактично, поставив питання про умови відтворення людини у якості раба.

Одночасно він указав і на новий спосіб збільшення кількості працівників у помістях, що здійснювався вже не через війни, а через своєрідний спосіб покращення демографічної ситуації в імперії за рахунок підвищення народжуваності. В якості одного зі стимулів до цього він пропонував багатодітних рабинь відпускати на волю. Другим питанням, яким зайнявся учений, став спосіб збільшення матеріальних благ при тій же кількості людей, зайнятих в аграрному секторі через матеріальне так і моральне заохочення.

Однак магістральним шляхом подальшого розвитку аграрної сфери Колумелла все ж бачив не у рабській праці, а в стимулюванні розвитку нової

системи стосунків у суспільстві – **колонату**. Найменування колонат (colonus) походить від латинського colonus – землероб і уявляє собою особливу форму виробничих стосунків між крупним землевласником та безпосереднім виробником – колоном, що набула широкого поширення на початку нової ери в Римській імперії. В процесі становлення колонату відбувався розподіл частини земельних угідь на безліч малих ділянок, так званих парцел, які здавались в оренду вільним або залежним від землевласника колонам. Саме тоді і з'явилося нове явище – «раб з помешканням».

Поширення колонату ставило за мету сформувати ефективного господарюючого суб'єкта і було наслідком обмеженості виробничих відносин рабовласницької системи господарства до межі якої вона підійшла на самому початку нової ери. Нова система, що виникла і розвивалась на руїнах рабовласницького способу господарювання передбачала деяку економічну самостійність безпосереднього виробника – колона. Останній отримував власне господарство, а тому був зацікавлений у зростанні продуктивності праці та в дбайливому і раціональному ставленні до власних знарядь і засобів виробництва. Тим самим, Колумелла, по суті справи, вказав на шлях підвищення ефективності господарювання, як у рабовласницькому маєтку, так і в системі колонату, закликаючи до активних та широких експериментів у практиці господарювання. Наприклад, він рекомендував краще добре обробляти малу ділянку землі, ніж велику, але погано.

Таким чином, дослідник активно використавши напрацювання своїх попередників і розставивши в них нові акценти, з урахуванням особливостей свого часу, заклав основи майбутніх наук, як, наприклад, економіка та організація сільськогосподарського виробництва тощо.

д) економічні погляди раннього християнства

У першій половині I століття нової ери в Римській імперії виникла нова релігія – **християнство**, яка спочатку була ідеологією рабів і пригноблених верств населення, яка змінила погляди на працю, визначивши її для кожної людини як необхідну і святую справу. Іншою відмінністю від існуючого тоді ще язичницького світогляду стало тлумачення існуючого стану суспільства як такого, де всі люди перед Богом рівні. Причому ця рівність полягала в тому, що всі вони грішні, а обов'язок усіх є праця. Раннє християнство прагнуло і робило спроби нівелювання бідності у християнській громаді шляхом зрівняльного розподілу предметів споживання.

На початку IV ст. у багатьох країнах Стародавнього Світу ця *релігія стала державною* і поступово охоплюючи і імущі верстви населення, зайняла місце державної ідеології, що почала суттєво впливати на формування нової етики і моралі суспільних відносин. У подальшому, ідеї християнства підготували умови для визнання:

- а) рівності розумової та фізичної праці;
- б) загальної обов'язковості праці для всіх верств населення.

З часом, у феодальному суспільстві, релігія зайняла місце потужної об'єднуючої сили людської спільноти, а також важливого інструменту пізнання дійсності, який поступово, з посиленням ринкових відносин на етапі пізнього феодалізму, був замінений системою буржуазно-протестантських цінностей, де «істина віри» почала замінюватись «істиною розуму».

4. ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ТА СВОЄРІДНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Останнім різновидом доринкових суспільств стала феодальна система. Зберігши основні риси відміченого типу відносин, вона отримала деякі розбіжності, які з часом призвели до її зняття принципово іншим за своєю суттю ринковим суспільством – вищою формою якого є капіталізм. Як і рабовласницьке суспільство, відмічена система мала, крім загальних рис, у залежності від місця розвитку, деякі специфічні особливості. Вони, не відмінюючи законів розвитку феодалізму в цілому, призводили до модифікації феодальних суспільств, а з ними і розмаїття в економічній думці цього періоду.

Звідси, можна підмітити ряд специфічних особливостей феодалізму: Сходу, Східної Європи і, нарешті, Західної Європи. В залежності від цього, перехід до капіталістичного суспільства був або більш легким, або здійснювався з великими труднощами. Це положення має фундаментальне значення для розуміння як становлення буржуазного суспільства, так і його економічної думки та тих практичних проблем, які виникали у ході руху в бік цього суспільства.

Виходячи з того, що найбільш чітко в найрозвиненішому стані феодальна система отримала свій початок у Західній Європі, становлення цього суспільства, як і його думки, краще починати саме з нього. Нагадаємо, що феодальний лад бере свій початок у Західній Європі з падінням Західної Римської імперії і тягнеться до буржуазних революцій XVI-XVIII ст. У середніх віках умовно можна виділити *такі етапи розвитку: раннє середньовіччя (V-X ст.), класичне середньовіччя (XI-XV ст.)* і, нарешті, *пізнє середньовіччя*, яке починається у *XVI ст.*, а закінчується *періодом буржуазних революцій*. *Останній етап* характеризувався бурхливим *процесом руйнування натурального господарства як основи феодалізму і посиленням ринкових зв'язків*. Зазначена періодизація стосується, перш за все, тих країн де феодалізм розвивався, образно висловлюючись, у «чистому вигляді». Подібна ж періодизація, особливо для країн Сходу, практично не можлива.

У країнах Сходу, навпаки, феодалізм почав формуватися з III по VIII століття, причому його розвиток міг проходити або на основі розпаду рабовласництва або ж общинного господарства, тобто, оминаючи стан рабства. Існуюча в тодішньому суспільстві власність належала не тільки виключно феодалам, але і селянам. *Феодал*, як і рабовласник, міг повністю *розпоряджатися життям та майном своїх селян*, але на відміну від системи

рабовласництва, де воно мало місце, селянин уже міг вкладати свою волю в уречевлені предмети (домашню худобу, своє майно і т. ін.). Іншими словами – *розпоряджатися за власним розсудом частиною продукту*, яка у нього залишалася після сплати ренти феодалові або поземельного податку, як це було на Сході. Звідси простежується чітка різниця між станом людини в якості раба та кріпака.

У Західній Європі, навпаки, поряд з державною та поміщицької власністю на землю, зберігається ще й громада вільних селян, де власність на землю феодала приймала вигляд алоду або феоду.

Східне рабство перетворювалося на феодальну систему через *державну власність*, яка займала в них домінуюче місце, де політичним устроєм був лад *деспотії*. За визначенням К. Маркса, відсутність приватної власності на землю була справжнім ключем навіть до східного неба (з точки зору особливості ісламської духовності). На Сході існували дві громадські структури: міцна самодостатня громада, де ремесло було переплетене із землеробством і асоційований в державу панівний клас, який обслуговував елементарні потреби общинників і паразитував на їх базисі.

Крім *спільних* рис, залежно від регіону, думка набувала *специфічних* рис, в які забарвлювалися ідеї мислителів різних країн. Так, наприклад, особливістю економічної думки *Візантії (Східної Римської імперії)* та багатьох країн *Східної та Південної Європи* був її яскраво виражений *державний характер*, де економічні твори пишуться від імені *держави та апелюють до неї* поряд з відображенням основного духовного, ідеологічного та культурного базису – *православ'я*.

У Росії як правонаступниці Візантії та однієї з країн Східної Європи державна та Православна Церква були таким же базисом, а первинною формою феодальної власності була *вотчина*. У XV-XVI ст. починає формуватися централізована держава, а в другій половині XVI ст. поступово відбувається остаточне закріпачення селян.

Із зазначеного вище, можна констатувати, що економічний лад феодалізму носив більш прогресивний характер, ніж рабовласницький. Так, розвиваючи продуктивні сили, феодалізм дав світові чавуноливарне виробництво, водовідливні насоси, книгодрукування, компас і ряд інших великих винаходів. У сільському господарстві розвивалося трипільля. Ремесло, у свою чергу, поступово відокремилася від сільського господарства.

Стосовно *Східної та Західної Європи* слід відмітити, *що виробничі відносини будувалися на великій земельній власності*. Монополія феодалів на землю робила їх розпорядниками долі селян і городян, а особиста залежність отримувала оформлення у вигляді *кріпосного права*.

Формами феодального виробництва були панщинне і оброчне господарство. З розвитком обміну змінюються *форми феодальної ренти* спочатку від *відробіткової* до *продуктової* і, нарешті, *грошової* при цьому, зберігаючи *просте відтворення*.

У містах, в умовах класичного та пізнього середньовіччя у Західній Європі, існував *цеховий лад*. Одночасно з ним відбувалася концентрація

купецтва, що організаційно набуло вигляд купецьких гільдій з відповідними рангами. Життя міст на певному етапі привело до необхідності регламентації господарської діяльності городян у вигляді *міського та цехового права*. Одночасно поглиблювалися протиріччя і між містом та селом, що іноді призводило до антагонізму, як протидія з боку городян свавілля феодала.

Розвиток торгівлі давав новий поштовх товарно-грошовим відносинам, які з руйнуванням рабовласництва на етапі раннього феодалізму спочатку згортаються, а потім відновлюються, набуваючи небаченого розмаху в умовах пізнього феодалізму з процесом *первісного нагромадження капіталу*. В результаті розширення торгівлі у *сферу обігу* залучається не тільки *додатковий продукт*, але і все більша *частина необхідного*, яка в останній період існування феодального устрою стає основою формування особливої форми товару – *робочої сили*, яка підпорядковується процесу виробництва вартості і відтворює свою здатність до праці завдяки доходу у формі *заробітної плати*. Розвиток грошового обігу вдихнув друге життя у функціонування і *лихварського капіталу*. Поступово товарно-грошові відносини очищаються від феодальних нашарувань, перетворюючи *грошову форму багатства у пануючу*.

Купецький і лихварський капітали, руйнуючи дотоварні форми зв'язку, привносять на їх місце речові форми відносин. Посилення економічної влади третього стану веде до наростання суперечностей з феодалами, що остаточно руйнує існуючу пірамідальну систему існуючої особистої залежності між людьми. Це, у свою чергу, викликає необхідність корінних змін у надбудові суспільства, що знаменує початок цілої смуги майбутніх буржуазних революцій, починаючи з перших – у Нідерландах у XVI ст., а потім у XVII ст. і в Англії.

Відмічені закономірності дозволяють дати детальну *характеристику економічної думки феодалізму*. Перш за все, відзначимо величезний вплив релігії, і в першу чергу, *християнства та ісламу* на зародження, формування та розвиток економічної думки цього суспільства. Як і при *рабовласництві, в умовах феодалізму думка не виділяється в окремий об'єкт дослідження*. Відносини між людьми тісно пов'язані з природою, продовженням якої є людина, відображають сталий феодальний лад, що пронизує всю економічну думку того часу. Крім того, *панування природи як головної продуктивної сили*, що характерно *для всіх доринкових суспільств*, знайшло свій прояв в існуванні аграрної сфери, як основної сфери матеріального виробництва, а розгляд в ній форм організації становить загальну рису економічної думки феодальної системи, незалежно від місця її існування.

Розробка ідеології панівного класу стає покликанням феодалів-священнослужителів. Ними розробляються теологічні проблеми, у рамках яких фігурує, у тому числі, і економічна думка на основі догматів *Біблії та Корану*.

Специфічним розділом економічної думки того часу в умовах Західної Європи стають *ідеї бюргерів (городян)*. Вони набувають вигляду *цехових статутів і міського права*, а, також, – у творах *художньої літератури*, в

яких оспівується життя цього прошарку суспільства. Крім панівних поглядів формуються і *погляди народних мас* у виді *програм селянських повстань та війн, ересей* і, нарешті, – у XVI-XVII ст., *соціальних утопій*.

Таким чином, економічна думка цієї епохи, у цілому, набуває *дві визначальні характеристики: релігійний і становий характер*.

5. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СХОДУ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В економічній думці Сходу в епоху середньовіччя привалює проблематика, яка почала розроблятися ще за часи рабовласницьких суспільств, навколо проблеми підкорення одних людей іншими, перш за все, голові рабовласницької піраміди, як-то фараону, царю, імператору тощо. Виходячи з цього, ставились питання щодо відпрацювання проблем, пов'язаних з забезпеченням подібного завдання. Ними були, перш за все, питання управління людьми, збереження та розвиток аграрної сфери, як домінуючої, що повинна була забезпечувати матеріальну основу існуючого ладу. Не останнє місце в питаннях підпорядкування одних людей іншими займали аспекти оподаткування населення, плани збагачення держави та вдосконалення форм підпорядкування людей як основний атрибут посилення пірамідальної форми зв'язку у суспільстві. При цьому, відмічені головні аспекти, характерні для економічної думки Стародавнього Сходу, відносно окремих країн мали свої особливості, які аж ніяк не відміняли відмічених вище закономірностей. Тому розглянемо їх більш детально.

а) економічна думка середньовічних Індії та Китаю

У *середньовічній*, як і в умовах *Стародавньої Індії* феодальна система була побудована на двох взаємопов'язаних інститутах – сільській общині та кастах. Безпосереднє ж функціонування самої системи базувалось на двох, відносно самостійних укладах – сільському та міському. Ядром індійського господарства тих часів була сільська община тих часів, яка, з одного боку – ґрунтувалась на відносинах землевласників з групами батраків, орендаторів, ремісників, які забезпечували як власні потреби так і землевласників. З іншого боку – існували відносини між общиною, через землевласника, та державою, яка виступала як своерідна надбудова над сільською общиною.

Існуюча кастова система у вигляді деспотії уявляла собою саму жорстку форму підпорядкування одних людей іншими. Ця система продовжувала обмежувати можливості доступу талановитим представникам з нижчих каст суспільства до отримання вищих державних посад. Це, зрозуміло, у свою чергу, мало наслідком гальмування стабільного розвитку суспільства.

Його основою продовжували залишатися індійська землеробська община як саморегульований соціальний організм, який забезпечував необхідними благами, перш за все, представників пануючих каст, а вже потім

– членів самої общини. Тому, для оптимального відтворення всіх каст суспільства, чиновницький апарат, що привласнював державу через відповідну функцію управління в ній, приділяв велику увагу питанням розподілу доходів, ціноутворенню, оподаткуванню, тощо. Це, у значній мірі, дозволяло забезпечити відповідний спосіб життя існуючих каст.

Пануючі верстви населення селились у містах, які були своєрідними «наростами» на тілі індійської землеробської общини. У зв'язку з цим, вона як основа національної спільноти повинна була забезпечувати мешканців цих міст матеріальними та духовними благами відповідно до їх кастових статусів. Саме тому, чиновницький апарат здійснював у цих населених пунктах централізоване регулювання цін, забезпечення основними державними запасами продукції та відповідною кількістю обслуги для розкішного життя пануючих каст.

Система іригації та її будівництво і обслуговування відходять на другий план, замінюючи собою завдання нормального відтворення сільськогосподарського населення як основного фактора, що забезпечує багатство країни.

Основними джерелами, в яких знаходила своє відображення економічна думка країни в ті часи були дві основні школи, перша з яких представляла собою суто індуську традицію, яка панувала на півдні країни, та перськомовна, мусульманська традиція на півночі. При всіх незначних розбіжностях цих традицій джерела індійської думки існували у вигляді своєрідних *трактатів про добродетель (дхармашастри), коментарів та скорочених викладів цих творів (нібандхи), адміністративно-податкових інструкцій та трактатів про політику*. Саме в них і була представлена частина, ще невідокремлена від релігійної проблематики, *економічна думка*.

Думка середньовічної Індії, яка стосувалась проблем господарювання, була зосереджена на вузьких питаннях стабільності суспільного устрою, побудованого на принципах піраміди, а, також, зростання багатства країни – перш за все, панівних каст. Тому, найбільш важливими проблемами тут виступали питання оподаткування, як-то розміри, способи вилучення податку, форми тощо. Питання ж про організацію сільськогосподарського виробництва безпосередньо не розглядались.

У свою чергу, середньовічне суспільство у *Китаї* базувалось на аграрному секторі, який тримався на натуральному господарстві. Забезпечення стабільності Китаю як стратегічної мети того часу досягалось завдяки стабільності державної земельної власності. Приблизно з VIII ст. приватна власність на землю перемагає державну, а з нею – розвивається надільна орендна система.

Одночасно відбувався розвиток міст, а з ним і зростання ролі дрібного товарного виробництва, а також купецького та лихварського капіталів. Разом з тим, посилюється експлуатація і міського населення через цехову організацію, яка відчувалась не менш ніж у селі.

Основними джерелами формування економічної думки Китаю, на відміну від Індії, виступали розділи династійних історій та енциклопедій,

збірники указів імператорів, у яких мали місце і принципи економічної політики, компіляції, зроблені за тематичним принципом і, нарешті, твори окремих авторів. На відміну від зазначених вище джерел, економічна думка народних мас не отримала офіційного відображення, а тому не має цілісного характеру.

Економічна думка *середньовічного Китаю* продовжувала розробляти ті ж проблеми, що і в давнину, в основному, у напрямку **конфуціанства**. Її розвитку сприяли праці **Фань Чжуньяна (982-1052)**, **Лі Гоу (1009-1059)**, **Оуян Сю (1007-1072)**, **Ван Аньші (1021-1086)**, **Шень Куо (1031-1095)**, **Су Ші (1036-1101)** та інших.

Яскравим прикладом таких досліджень є трактат одного з найвидатніших державних діячів та філософів-конфуціанців цього періоду **Лі Гоу (1009-1059)**, розглянутий в праці «**План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу**», де він трактував фінанси країни як головний елемент її збагачення. Так, він стверджував, що головним у фінансовій системі є забезпечення такого фінансового стану між доходами та витратами, який не викликає незадоволення як вищих, так і нижчих верств населення, тобто забезпечується збереження соціального миру та спокою у суспільстві. Для цього, на його думку, необхідно було встановити чітку суму державних витрат та їх розподіл, а споживання здійснювати відповідно до соціального рангу. Важливим способом стабілізації суспільства вважалось боротьба з надмірною розкішшю та марнотратством. Крім того, ним пропонувалось заборонити селянам торгувати і займатися ремеслом, а купцям та ремісникам, в свою чергу, акцентувати увагу на споживанні предметів розкоші.

Дуже актуальною для Китаю тих часів була боротьба зі спекуляцією продовольством. Для цього він пропонував державі скуповувати зерно «не дуже дешево» (для нормального відтворення виробника), а навесні продавати «не дуже дорого» (для нормального відтворення потреб споживача). Крім того, держава, на його думку, повинна була робити запасів продовольства у відповідній кількості, а її збагачення треба здійснювати не за рахунок непомірних податків, а за допомогою постійного накопичення надлишків зерна. Фактично, це було не що інше, як реалізація вже у ті часи заходів щодо продовольчої безпеки держави.

Інший видатний філософ-конфуціанець, політик та письменник свого часу **Шень Куо (1031-1095)** у 1077 році склав нариси з теорії попиту та пропозиції, розглянувши прогнозування цін, монетарну політику, цінове управління, втручання в ринок та інші економічні проблеми. Слід відмітити, що така глибина рівня дослідження проблеми дивує і у наші часи.

Ідеї регулювання економіки продовжував розвивати **Ван Аньші (1021-1086)** – видатний реформатор та державний діяч, філософ-конфуціанець і літератор, що виклав проект соціально-економічних перетворень тогочасного Китаю під назвою «**Новий закон**» та втілював його у життя у 1069-1076 рр.

Ці реформи були направлені, в першу чергу, на посилення контролю держави над економікою та суспільним життям. Вхіді її натуральні та

трудові повинності замінювалися грошовим податком, були створені державні управління торгівлі. При цьому, вводилось централізоване регулювання цін та державні позики під заставу майбутнього врожаю, а сільське населення підводилося під ієрархію чисельно впорядкованих з'єднань, пов'язаних круговою порукою і ополченськими обов'язками.

Для більш ефективного функціонування системи, застосовувалось стимулювання селян через заміну натурального податку грошовим. Ці заходи проводились під гаслом блага народу. Одночасно обмежувався вплив чиновницької знаті та крупних землевласників на селян, та здійснювався їх захист від гніту ще й лихварів шляхом надання їм кредиту під заставу майна і 20% річних.

Нерозвиненість ринку в ті часи мала наслідком централізацію господарської діяльності через монополізацію державою ключових сфер економіки, як, наприклад, ремісництва, яке було однією із приватних форм господарювання. Зрозуміло, що ця реформа у суспільстві не сприймалась його сучасниками однозначно, а викликала бурхливі дискусії та спротив.

Будучи конфуціанцем, він, рекомендував використовувати так звану систему «колодязних полів», яку в свій час запропонував послідовник Конфуція Мен-Цзи. В її основі знаходилась сільська община з восьми дворів, а в центрі її знаходився виділений із восьми рівних наділів дев'ятий, який являв собою «суспільне поле». Врожай з нього повинен був іти на потреби чиновництва та держави.

Крім ідей конфуціанства, програма Ван Аньши включала в себе ще й утилітаристські принципи легізму, що спирались на силу закону та передбачали «суворі покарання за малі провини, заохочувала військову доблесть, і, що дуже важливо – відмову від визнання абсолютного пріоритету «старовини» над сучасністю.

Теоретична система Ван Аньши будувалась на принципах посилення *практичної спрямованості* в системі освіти та державних іспитів. Він справедливо вважав, що індивідуальна природа людини є нейтральною відносно понять «добра» та «зла» і може бути застосована тільки до її *дії*, яку він називав «почуттями». Звідси витікала можливість зміни людської природи та звичок, що обумовлювалась почуттями через активну педагогічну, політичну, юридичну та економічну спрямованість. Такий підхід мав аналог з підходом німецької класичної філософії, яка чітко розмежовувала *дію об'єктивних законів у суспільстві та законів, якими керується окрема людина*. Правда, тут мала місце і суттєва відмінність. *Німецька класична філософія ставила за основу волю окремої людини як визначальну, а китайська – підкорення її інтересам держави з якої витікали всі наступні заходи того, як це можна здійснити.*

Реформи Ван Аньши були припинені з його відставкою. Однак, соціально-економічні ідеї реформатора продовжували впливати на розвиток поглядів не тільки середньовічних китайських мислителів, але, і в модернізованому варіанті, як теза про «одержавлення» основних сфер економічного та суспільного життя для обмеження приватного «свавілля»

задля блага народу, продовжує існувати в ідеях багатьох політичних течій Китаю сьогодення.

Підводячи підсумок з вище зазначеного, можна констатувати, що економічна думка Китаю не уявляла собою самостійного напрямку, а була вмонтована у систему духовно-моральних цінностей. Причому, головне завдання поведінки правителя щодо економіки формулювалось в категоріях, що ставили за мету досягнення ідеального цілого.

б) соціально-економічні ідеї арабських країн. «Коран». Ібн Хальдун

Після *загальної* характеристики економічної думки феодалізму, а потім її *особливостей* у великих регіонах, слід перейти до її деталізації, тобто до характеристики *одиночного*. При розгляді одиночного зупинимося на поглядах двох видатних мислителів феодальної епохи – араба **Ібн Хальдуна (1332-1406)** і найбільшого теолога Західної Європи **Фоми (Томи) Аквінського або Аквіната (бл. 1225-1274)**.

Розглянемо більш детально економічну думку часів арабського середньовіччя. Арабський світ того часу, як і сьогодні, знаходився під великим впливом **ісламу**, основні положення якого, у тому числі і в економічних аспектах, викладені у священній для мусульман книзі – **Корані (між 610 та 632 рр.)**. У ньому закріплювалися відносини позаекономічної залежності як нерівність між людьми від народження. Однак, при цьому, за часів існування Османської Імперії, у період її розквіту, вищі державні посади, як і в Китаї, могли отримати вихідці з бідних верств населення завдяки своїм здібностям та старанням, що мало наслідком збереження та примноження на довгі роки її могутності та багатства в світі.

Найвидатнішим представником суспільної думки Сходу за часи арабського середньовіччя, справедливо вважають енциклопедично освічену людину – **Ібн Хальдуна**. Значимість його наукових доробків підтверджують навіть європейські дослідники тих часів, вважаючи його арабським Монтеस्क'є. Він створив оригінальну теорію становлення та розвитку цивілізації, в основі якої лежить *теорія суспільного розвитку (теорія «соціальної фізики»)*. В запропонованій ним *періодизації історії* умовно виділялись стадії: дикості, «сільського життя» та «міського життя» (цивілізація), в основі яких лежать об'єктивні закономірності розвитку, які не залежать від волі та бажання окремих правителів.

Для характеристики відносин особистої залежності та підпорядкування однієї людини іншою дослідник увів категорію **«мульк»** (благородна і приємна доля, яка охоплює всі земні блага, задоволення тілесних пристрастей і духовну насолоду). Тобто – це, по суті, влада володіння. «Мульк» належить тому, хто зможе підпорядкувати собі більше людей. Це означає авторитетність даної людини, який вклав свою волю в інших людей. Перехід від стадії дикості до відносин панування і підпорядкування викликав необхідність розвитку функцій управління людьми, що знайшло своє відображення в його вченні.

Велике значення в розвитку економічної думки зіграли розробки філософом деяких чисто ринкових проблем, пов'язаних з його функціонуванням як-то про: цінність (вартість), товар, гроші та їх функції, ціни, податки, поділ праці і т. ін. Ібн Хальдун вважав, що *коливання цін на товари визначається їх залежністю між попитом та пропозицією*. Це стало новою постановкою у дослідженнях того часу.

Уперше *ціна* була поставлена в залежність, з одного боку від потреб у тому чи іншому товарі, наприклад, хлібі. Враховуючи, що цей продукт є найважливішим благом для існування людини, його ціна не повинна бути дуже високою.

З іншого боку – *ціну* визначають витрати продавця на його виготовлення. Він зауважив, що коли в суспільстві збільшуються податки та збори, то вони автоматично закладаються виробником у ціни товарів, що виготовляються, які, зрозуміло, будуть зростати.

Розглядаючи господарювання у сільській місцевості, він звернув увагу на те, що цінність товарів, які створюються, з одного боку, є результатом дії природного компонента. Це проявляється в тому, що людина повинна вирвати з природного середовища відповідну речовину природи для прямого або опосередкованого (шляхом переробки) задоволення власних потреб, для чого необхідно витратити відповідну працю. Вона буде утворювати вартість праці, яка дозволить селянину існувати як живій істоті, а її надлишок, відповідно, стане об'єктом купівлі-продажу між селянином та ремісником. Звідси, обмін виступає формою прирівнювання товарів як форми прирівнювання праці.

Якщо розглядати появу *ремісництва* як особливу форму самостійної діяльності, яка виникає на етапі «міського життя», то у ціну товарів Ібн Хальдун уже включав, також, *працю на їх виготовлення, із якої утворюється новий продукт*. Тому, витрати ремісника будуть включати, також, і витрати на сировину, засоби праці, вартість праці виробників, які завдяки їй досягають утворення якісно нового продукту із використанням зазначених матеріалів.

Торгівлю Ібн Хальдун називав природним способом добування засобів до життя, який є відповідним результатом появи ремісництва та необхідності виникнення постійного обміну. Прибуток, що отримують торгівці може діставатися двома способами: по-перше, збереження товарів, від яких у майбутньому очікується підвищення цін, або, по-друге, шляхом продажу товарів в інших місцевостях, де попит на них вище, ніж у місцевостях, де вони були придбані. Таким чином, на його думку, *купецький прибуток* є результатом праці в процесі виробництва, а значить – спекуляція, особливо хлібом, негативно впливає на стан у суспільстві.

Особливе місце в його творчості зайняла *проблема грошей*. Гроші бачились ним основою доходів, накопичень і скарбів і виступають як міра цінності. Напрацювання цього великого мислителя на багато століть випередили свій час, так як у них були поставлені проблеми, які змогли отримати своє продовження та вирішення у майбутньому за умов розвинених

ринкових відносин за часи наукового етапу економічної думки фізіократами та представниками англійської класичної політекономії, в першу чергу, А. Смітом та Д. Рікардо.

Крім того, напрацювання Ібн Хальдуна здійснили вплив і на творчість К. Маркса, який спробував інтерпретувати його результати, виходячи із царини марксистської філософії та політичної економії. Ним була зазначена об'єктивність законів розвитку суспільства, трудовий фактор як основа створення вартості, пояснення механізму ціноутворення тощо. Однак твори цього мислителя, що стосуються економічної проблематики, вказують на більшу спадковість до західного відгалуження економічної думки, ніж марксистської, так як Ібн Хальдун виходив з пояснення економічних процесів, виходячи із ціни, а не вартості, а значить – був ближчий до теорії витрат виробництва, а не трудової теорії вартості К. Маркса.

6. ЕКОНОМІЧНИЙ СВИТОГЛЯД В УМОВАХ ФЕОДАЛІЗМУ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Як було зазначено раніше, феодалізм у Західній Європі отримав самий розвинений стан, який дозволив більш чітко дати його характеристику і виділити відповідні основні етапи його розвитку. Так, при характеристиці феодального ладу в цих країнах умовно можна виділити *три* такі *етапи*: *ранній (IV-XI ст.), класичний (XII-XV ст.) та пізній (XVI-XVII ст.)*.

а) економічні погляди раннього середньовіччя («Салічеська правда», «Капітулярій про вілли»)

Ранне середньовіччя не дало світові великих відкриттів у галузі філософії, включаючи економічну думку. До цього періоду часу належать два джерела: «Салічеська Правда» (481-511) та «Капітулярій про вілли» (VIII-IX ст.). Ці роботи в повній мірі не можна віднести до економічної проблематики, причиною чого є невисокий рівень соціально-економічного розвитку держав тих часів і та незначна роль, яку відігравали в них товарно-грошові відносини. Наприклад, основний акцент «Салічеська правда» робить на життєдіяльності сільських общин у Франкському королівстві та відображає процеси його розкладу і початку формування різних прошарків суспільства на основі розвитку приватного землеволодіння, на відміну від якої, «Капітулярій про вілли» фіксував уже особливості функціонування феодального суспільства на базі організації та управління маєтком.

б) економічні ідеї класичне середньовіччя. Святе Письмо. Каноністи і Фома Аквінський (Аквінат) про соціально-економічне життя суспільства

Економічні ідеї класичного середньовіччя в Західній Європі пройшли, в свою чергу, етапи раннього та зрілого періодів, що характеризувалися

концепцію канонізму, яка при схожості підходів мала певну специфіку. Поняття **канонізм** походить від слова канон, що означає правило, яке затверджене. Відносно церковних установ воно означає виконання затверджених правил, установлених положеннями Святого Письма та Церквою, які беззаперечно повинні виконувати всі віруючі.

У період *раннього канонізму* феодальна думка мала своїми витокami праці античності та християнської ідеології, одним з основних представників якої слід вважати **Августина Аврелія (Блаженного)** (лат. **Augustinus Sanctus**) (354-430) – видатного християнського філософа і теолога (батька августинізму), церковного та громадського діяча, одного з Отців християнської церкви. Його справедливо можна назвати засновником християнської філософії історії, а його християнський неоплатонізм домінував у західноєвропейській філософії та католицькій теології фактично до XIII ст., коли йому на зміну прийшов християнський аристотелізм, у першу чергу, представлений творами **Фоми Аквінського** (засновника томізму).

Творчість Августина Блаженного стояла у витоків канонічних ідей та сприяла їх формуванню та розвитку. У свій час вони були узагальнені болонським монахом Граціаном та викладені ним у його праці «Зведення канонічного права» (XII ст.). Ці та інші ідеї канонізму отримали розвинений вигляд, як цілісна доктрина, у творчості Аквіната.

Ідеї канонізму мали причиною початок процесів формування феодального суспільства на його ранньому етапі. Для цього необхідно було створити принципово нову ідеологію, яка б в умовах посилення натуралізації в період розпаду могутньої колись Римської імперії дала б можливість консолідувати суспільство через інститути, які б мали загально визнане місце серед усіх верств населення, якою на той час ставала Християнська Церква.

Цікаво, що подібне завдання можна побачити ще задовго до Августина в творчості давньогрецького філософа Платона, який у формуванні спочатку ідеальної держави, а потім і більш реалістичних державних формоутворень, побачив спосіб створення єдності та соціальної гармонії між усіма верствами населення тодішнього суспільства.

У XII ст., з появою класичного феодалізму як розвиненого суспільства, виникла необхідність більш глибокої деталізації доктрини канонізму, а тому основна увага була направлена у бік не побудови держави, як основного завдання суспільства, що вже існувало, а у сторону вдосконалення релігійно-етичних принципів та норм поведінки людей, спочатку узагальнених Граціаном, а потім – доведених до завершеного стану у вигляді томізму.

Останній етап затребував більш досконалий метод дослідження, ніж у Августина Блаженного, сприйняття дійсності виключно через віру. На відміну від нього, Аквінат використав метод Аристотеля, вдосконалений та модифікований вже до умов тогочасного феодального суспільства. Це було викликано необхідністю більш фундаментально розібратися в основах релігійного тлумачення явищ. Крім того, аристотелізм виявився слушним ще й тому, що мав ще й детально розроблені етичні принципи, які є надзвичайно важливими в умовах доринкових епох.

Вищенаведене, у якійсь мірі, нагадує зміну методу, який використовував у свій час інституціоналізм, про основні аспекти якого ми детально поговоримо у темі 13 даного курсу. Так, на ранніх етапах становлення доктрини, головним у методі важливо було зафіксувати самі інститути та описати основні принципи їх дії. Однак, уже у другій половині ХХ ст. на них треба було поглянути якби зсередини. Тому, неоінституціоналісти у 50-60 рр. минулого століття використали більш досконалий для вирішення цієї проблеми метод неокласики.

Виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що раннє християнство багато у чому зверталось саме до творчості Августина Аврелія, у тому числі, і до розгляду ним економічних аспектів життя суспільства. Він продовжив ідеї стосовно заперечення верховенства розумової праці над фізичною, стверджуючи, що фізична праця є не менш значущою, особливо в землеробстві. Однак, при цьому ним засуджувалась діяльність лихварів та торговців, як гріховна, пов'язана з нетрудовим накопиченням багатств.

Велику увагу Августин Блаженний приділяв морально-етичному вихованню людини. При цьому, він визнавав божественне походження влади, нерівності між людьми, необхідності підкорення знедолених верств суспільства панівними.

Новий етап свого розвитку (пізнього канонізму) доктрина отримує у період *класичного середньовіччя*, де феодална думка знаходить зрілі форми в працях її найвидатнішого представника – **Фоми (Томи) Аквінського (бл. 1225-1274)** або **Аквіната** (лат. **Thomas Aquinas**, італ. **Tommaso d'Aquino**).

Він розрізняв *«істину розуму»* і *«істину одкровення»*. Першу, стверджував він, можна було пізнати за допомогою органів відчуття людини, а друге – мало прийматися виключно на віру. На відміну від ідей Августина Блаженного, який стверджував, що пізнання дійсності можливе лише через *«істину одкровення»*, Аквінат вважав за необхідне обов'язкове застосовування ще й *«істини розуму»*. З часом, особливо в епоху великих суспільних зламів та потрясінь, на єдину визначальну роль у суспільстві виходить тільки істина розуму, як, наприклад, за часів Просвітництва та Великої Французької революції у Франції в ХVІІІ ст.

Економічні проблеми в складі інших він досліджував у своїй роботі *«Summa theologiae»*. Сума означає, що в роботі охоплюється значна частина проблем. Він писав, що держава повинна забезпечити себе всім необхідним. Причому у *багатстві* головними є натуральні, а не штучні форми (гроші).

Одним із завдань того часу, поставленої практикою, стала загострення проблеми обміну між містом і селом у вигляді порушення паритету цін, яка отримала в трактуванні Аквіната назву *ідеї «справедливої ціни»*. Основою обміну видатний філософ та теолог вважав *рівність корисних речей, які обмінюються. Феодали*, зважаючи на їх більшу значущість у суспільстві так, як їх праця з управління людьми є більш кваліфікованою, *повинні отримувати більше, ніж селяни, продаючи свої товари вище природної ціни*. Таким чином, *фіксувалась проста та складна праця та проблема її редуції*.

Гроші – єдина міра для матеріального життя в торгівлі та обігу, на його думку, мають внутрішню цінність, а звідси – їх не можна псувати. Аквінат допускав незначне відхилення номінальної цінності грошей від внутрішньої цінності. Якщо грошей буде багато, вони підуть з обігу і навпаки. Однак *гроші не повинні породжувати гроші*. Тому, він засуджував *лихварство*, на відміну від *ренти*, яку вважав явищем справедливим. До торгового прибутку у нього ставлення двоїсте. Він справедливий у тій частині, який є платою за працю торговця, якщо виступає як компенсація витрат на транспортування або використовується в благородних цілях. Як видно з перерахованих проблем, економічні ідеї були проривом у розвитку економічної науки того часу.

в) критика існуючих економічних порядків і проекти суспільного устрою в комуністичних утопіях пізнього середньовіччя: Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Вінстенлі

У період *пізнього середньовіччя* можна виділити ще одне відгалуження економічної думки – *ідеї пригноблених класів*, які отримали, у першу чергу, свій розвиток в економічних програмах селянських повстань, як, наприклад, у **Томаса Мюнцера (1490-1525)**.

Другим джерелом даної групи поглядів стала реанімація ідей раннього християнства, яка свій найбільш розвинений стан отримала в *ідеях соціальних утопій* періоду розкладу феодалізму.

Найбільш видатним представником думок даного відгалуження слід вважати **Томаса Мора (1478-1535)**, за назвою книги якого «*Утопія*» (1516), і отримав своє найменування даний напрямок. Крім того, до представників цього напрямку слід віднести і **Томмазо Кампанеллу (1568-1639)**, автора відомого твору «*Місто Сонця*» (1602).

У XVII ст. в Англії, за часів буржуазної революції, виникає рух, який виділився як буржуазно-демократична течія у вигляді ідей левеллерів (зрівнювачів), лідером якого був **Джон Лілберн (1614-1657)**, що сповідував ідеї дрібнобуржуазних верств населення, які визнавали принципи, що йшли в руслі законів первісного нагромадження капіталу.

З часом, у цьому русі відбувся розкол, який оформився у вигляді світогляду **Джерарда Вінстенлі (1609-1676)** – одного з керівників крайнього лівого крила революційної демократії (так званого руху дигерів). Він був автором багаточисельних памфлетів, у яких активно розвивав ідеї своїх попередників. Одночасно Д. Вінстенлі організував колонію, яка стала за суттю першим експериментом щодо створення нової форми організації життя частини знедолених верств населення та принципи організації якої пізніше були відображені в його праці «*Закон свободи*» (1652).

Виразники зазначених напрямків добре розкрили негативи існуючого феодалізму і капіталізму, що народжувався. Однак їхні проекти у разі реалізації призвели б до ще більш жорсткої залежності одних людей від інших, тобто до позаекономічної форми зв'язку. Адже, якщо зберігаються

перешкоди розвитку речових форм в умовах їх становлення, то це неминуче посилюватиме процеси вкладання волі людей не в продукт, річ, а в людей. Така об'єктивна логіка розвитку товариств, з якою доводиться рахуватися.

7. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ. ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ ВІЗАНТІЇ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У попередньому розділі були розглянуті найрозвиненіші форми феодалізму, які сформувались на руїнах Західної Римської імперії з появою на її території варварських королівств. Наявність у цих країнах вільних общинників та античної спадщини створило найбільш сприятливі умови для розвитку його найрозвиненішого стану.

Тепер перейдемо до характеристики соціально-економічного стану (дійсності) та економічної думки тих часів деяких найбільш значимих країн Східної Європи. Її найбільш визначними джерелами були пам'ятки, утворені за часів Візантії (Східної Римської імперії) та Київської Русі, про що більш детально буде сказано нижче.

Важче феодальні відносини розвивались там, де домінувала антична спадщина, як, наприклад, у *Візантійській імперії*. Сильна держава із розвиненою приватною власністю та товарно-грошовими відносинами на довгий час гальмували генезис класичного феодалізму. Таким чином, найбільш значною рисою господарства Візантії довго залишався синтез товарно-грошових відносин з централізованою системою управління населенням, що носило в собі елементи товарного господарства при збереженні, у значній мірі, відносин особистої залежності. Цим і пояснюються особливості економічної думки на теренах цієї держави.

У наукових здобутках економічної думки Візантійської імперії варто відмітити, перш за все, цікаві ідеї стосовно суспільного розподілу праці та його переваг, на що звернув увагу видатний церковний діяч та філософ **Григорій Палама (1296-1359)**, який знаходився під впливом ідей Арістотеля. Як і в Західній Європі, візантійські церковні діячі підтримували ідеї канонізму, засуджуючи лихварство у всіх його формах та проявах. При цьому, у значній мірі, візантійська наукова спадщина будувалась на ідеї справедливого суспільства і християнської любові до ближнього.

Однак, найбільший вплив на формування пізньої, найбільш зрілої, економічної думки Візантії мала творчість, перш за все, філософа-неоплатоніка **Георгія Геміста Пліфона (бл. 1360-1452)** та філософа-гуманіста **Віссаріона Нікейського (1403-1472)**.

Відносно творчості першого, слід відмітити високу її оцінку з боку грецьких авторів, які вбачають у ній предтечу майбутніх фізіократії та смітіанства. Так, Г. Пліфон у створенні суспільного багатства вбачав поєднання трьох основних елементів – праці, засобів виробництва та управління. Причому, праці надавалось першочергове значення, хоча визнавалась її величезна роль в аграрній сфері. Проекти його перетворень продовжили лінію попередників і були пов'язані із захистом інтересів

простої людини. В побудові суспільної ієрархії він виділяв три верстви населення: землевласників – платників податків, воїнів та правителя зі своїми чиновниками. При чому, перші виділялись як найбільш значуща верства.

У розподілі суспільного продукту він вбачав за необхідне збереження соціальної справедливості, що надавало б можливість кожній з цих верств відшкодувати власні витрати: на землеробську працю (землеробам), на вкладене у виробництво майно (власникам засобів виробництва), а, також, на утримання державного апарату. Причому, відносно останніх витрат він ратував за їх мінімізацію.

Велику увагу Г. Пліфон приділяв заміні найманої армії власною регулярною та проведенню політики протекціонізму для захисту власних товаровиробників та купців, в умовах існуючої великої військової та економічної зовнішньої небезпеки, яка загрожувала Візантії у ті часи. Його пророцтво справдилося через рік після смерті, коли у 1453 році Візантія перестала існувати як держава під натиском турецької навали.

Найбільш видатним послідовником та учнем Г. Пліфона був В. Нікейський, який продовжив розвивати його ідеї, наповнюючи їх новим змістом, виходячи зі тогочасного стану держави. Так, як і його вчитель, він рекомендував поділити населення на дві основні групи (прошарки) – сільськогосподарський виробничий клас та воїнів. Крім того, він радив орієнтувати державу на управління виробництвом та захисту її інтересів, для чого радив збільшувати масу предметного багатства, а їх надлишки реалізовувати.

Однак, на відміну від вчителя, який звертав першочергову увагу на сільськогосподарське виробництво, у творчості Віссаріона з'являються і якісно нові аспекти. Так, він бачить відставання Візантії від західних країн і тому ставить за мету надолужити його через розвиток промисловості, для чого особливу увагу приділяє видобутку власної сировини та виплавки з неї заліза для подальшої переробки. Для цього ним рекомендувалось посилати найбільш здібних учнів до Італії для опанування конче потрібних для господарства країни нових ремесел.

Таким чином, економічна думка Візантії відображала поєднання двох протилежних типів господарств як натурального, так і товарно-грошового. Іншим, ще більш важливим завданням, було знаходження способів консолідації всіх верств населення. Загальним аспектом з економічною думкою феодалізму взагалі було наявність різного роду релігійного відображення всіх явищ, що досліджувались. Що стосується економічної думки нижчих верств населення, то вони, в основному, не отримали широкого розвитку, так як не отримали вигляду чітких усвідомлених програм.

У IX столітті на теренах Східної Європи (зараз частина території сучасної України) утворилася перша держава древніх слов'ян – **Київська Русь**. Після її Хрещення у 988 році вона дуже швидко налагодила тісні політичні, економічні, культурні та духовні зв'язки з Візантією. Ці події активно сприяли формуванню раннього феодального суспільства з його

пірамідальним становим характером, де основну масу населення становили селяни, з яких найбільш безправний прошарок суспільства представляли холопи (по суті раби), закупи (розорені селяни, що потрапили в боргову кабалу) і, нарешті, смерди (ще вільні селяни).

Панівні верстви в ці часи утворювали князі та бояри. Більш низький статус мали торговці, лихварі і купці. З прийняттям Руссю християнства до князів приєдналися представники великої церковної земельної власності – феодалі-священнослужителі.

Як і інші народи, стародавні слов'яни мали власні джерела, які поклали початок витокам *вітчизняної економічної думки*. Особливу увагу при її вивченні слід приділити одному з найвидатніших літературних джерел життя стародавніх слов'ян того часу «Руська правда» (XI-XII ст.), що відображала процеси становлення феодального суспільства та надавала чітке уявлення про специфічність даного етапу раннього феодалізму у цій державі.

Літопис «Руська правда» складалася з *трьох частин*: «Правда Ярослава» (30-ті роки XI ст.), «Правда Ярославичів» (1072) і «Статут Володимира Мономаха» (1113). Перша частина – «Правда Ярослава» відображала соціально-економічні, суспільно-політичні та правові відносини в Київській Русі. У ній містився багатий матеріал про життя всіх верств населення. Статті документа особливу увагу приділяли відносинам власності, регулювання майнових проблем, захист прав власності князів і бояр на землю і кріпаків, а, також, фіксували поступове захоплення знаттю селянських земель і перетворення їх власників на кріпаків. У більш пізніх частинах літопису закріплювалася організація вотчинного господарства на основі кріпацтва і навіть рабської по суті праці.

Крім зазначених аспектів, літопис відображав проблеми розвитку торгівлі та грошового обігу, чого не було у творах періоду раннього феодалізму, наприклад, у Західній Європі. Як відомо з історії, в ранньому середньовіччі обмін завмирав. На території ж Київської Русі він виявився на диво розвиненим, що породило цілу низку літератури, аж до заперечення даної епохи на території стародавніх слов'ян як феодальної. Однак слов'янський феодалізм таки мав місце. Розгадка цього феномена крилася в буденному факті. По території Київської Русі проходив торговий шлях із варяг у греки. Торгівля з варягами поставила вимогу об'єктивного визначення найбільш ліквідної речі для постійного обміну, яка виконувала б роль грошей. Такими слов'янськими грошима і стала *гривня*, яка містила в собі 270 гр. срібла. Пізніше слов'яни, у зв'язку з наявністю в обміні різних за цінністю речей, почали карбувати мідні, срібні та золоті монети, на сторіччя випередивши країни Західної Європи. При цьому, треба зазначити, що гривня в цей період відіграла величезну роль в об'єднанні слов'янських народів.

Наявність розвиненого ринкового господарства відбилася і на появі в давньослов'янській мові таких понять товарного господарства як товар, гроші, ринок, відсоток і т. ін. В літописі розглядалися і проблеми товарного обміну, розвитку торгівлі, лихварства, грошового обігу. Так, норма відсотка за надання кредиту як у натурі, так і в грошах, крім позик на короткий

період, обмежувалася, що прискорювало процес руйнації натурального господарства. Ці ж процеси знайшли відображення у перетворенні земельної ренти від відробіткової в продуктову.

Швидкий розвиток товарно-грошових відносин суттєво вплинув на специфіку *розвитку слов'янської громади*, але не зміг глибоко проникнути в їх середину і як наслідок, основою господарських відносин у слов'ян залишалися доринкові зв'язки. З часом вони, у зв'язку з початком періоду феодальної роздробленості, а потім і татаро-монгольської навали, не тільки не трансформувались у ринкові, але й ще більше посилювались.

8. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ДОРИНКОВИХ ЕПОХ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Підводячи підсумки дослідженню економічної думки доринкових епох, можна сказати, що ця думка була першою спробою вивчення процесів господарювання у суспільстві. Причому, в основному, розвиваючись у рамках філософських поглядів, вона ставила **головним завданням дослідження та вдосконалення процесів підкорення одних людей іншими.**

В умовах *Стародавнього Світу* в залежності від територій способи вирішення цього завдання мали певні особливості. Так, **рабовласництво Стародавнього Сходу** ставило проблеми дослідження *підпорядкування людей, перш за все, державою* під яку розроблялись відповідні способи досягнення такої залежності. Враховуючи більш значний вплив природи на господарську діяльність людей та нерозвиненість ринку, держава для встановлення загальної господарської пропорції (між виробництвом та споживанням) використовувала іригаційні системи.

Звідси, головна проблема цього типу рабства полягала у дослідженні способів управління людьми що, прийняло вигляд релігійно-містичного та державно-нормативного характеру. При цьому, змінювались, лише способи управління, але аж ніяк не її головна мета – підкорення людей одній особі (царю, фараону, імператору тощо).

Другий тип рабовласництва, що з'явився на теренах *античного способу виробництва* теж залишав головною метою підкорення одних людей іншими. Однак він мав свою специфіку, коли суспільні відносини характеризувалась більшим розвитком товарно-грошових зв'язків. Тому власність реалізувалась не тільки через привласнення функцій держави, шляхом вкладанням волі не тільки однією людиною (правителем країни на Сході) в інших людей, але й через вкладання волі великої їх кількості в інших. Другими словами, раби розподілялись між великою кількістю рабовласників. Крім того, вільні громадяни вкладали волю у мертві речі чи засвідчували своє економічне право на власність як нову форму відносин.

У цих умовах ринок давав можливість за допомогою ціни відслідковувати частину суспільних пропорцій між виробництвом та споживанням. Звідси, економічна думка античності більшу увагу ніж на Сході приділяла дослідженню товарно-грошових відносин.

Однак, враховуючи немасовидний характер ринку, відносини особистої залежності все ж залишались домінуючими, а тому простежується величезний інтерес суспільства до напрацювань філософів цього періоду відносно питань побудови та вдосконалення держави, як головного способу підкорення людей в доринкових суспільствах. Прикладом цього можуть слугувати ідеї Платона та Арістотеля. Одночасно розробляються перші рекомендації стосовно управління людьми взагалі та питання використання ринку.

У *Стародавній Греції* вперше в історії *були поставлені наукові проблеми методу дослідження взагалі*, на основі яких у працях Ксенофонта, Платона та Арістотеля з'явилися постановки економічних питань щодо сутності товару, розвитку мінових відносин, грошей та натурального (економіки) та ринкового (хрематистики) господарств.

На відміну від економічної думки *Стародавньої Греції*, у *Стародавньому Римі* *деталізувались практичні аспекти використання ринку* у вигляді розробки першого громадянського права (Римське право), аспектів перерозподілу землі як способу зміцнення основ Римської імперії та творів цілої плеяди вчених-аграріїв.

Феодалне суспільство завершило напрацювання економічної думки доринкових епох. Її головною проблематикою, як і за часів рабовласництва, було дослідження відносин підкорення одних людей іншими. Однак з посиленням товарно-грошових відносин у період пізнього Середньовіччя, дослідження зміщуються у бік розвитку процесів первісного нагромадження капіталу.

Спочатку ринок у свою орбіту включав частину *додаткового продукту (рабовласництва)*, до якого з розвитком *феодалізму* – додалася ще й *частина необхідного*, який в умовах трансформації ринку завершився *повним включенням в обмін не тільки додаткової його частини – необхідного продукту*, але ще й *фонду відтворення*.

До речі, через специфіку руху частин сукупного суспільного продукту можна розрізнити і *деталізувати* і статус людини, який вона займала в доринкових суспільствах. Так, наприклад, *раб* був повністю позбавленим можливості вступати у відносини купівлі-продажу, так як сам був річчю. На відміну від нього, *кріпак* у Західній Європі, після сплати податку з частиною продукту, яка у нього залишалася, міг вільно нею розпоряджатися, а з часом – отримав свободу як людина. В умовах *повного розвитку ринку* людина стає повністю юридично та економічно незалежною, перетворюючись у *фактор виробництва – робочу силу*.

Початок розвитку феодалного суспільства багато у чому, залежав від існуючих до нього умов. Найсприятливіші із яких були на теренах Західної Європи. Тому, тут можна було більш-менш чітко виділити етапи його розвитку (ранній феодалізм, класичний стан та пізній як період занепаду).

На першому етапі феодалної доби незалежно від територій, економічна думка відображала процеси розвитку господарювання в умовах

доринкових епох, що розробляли ті ж ідеї підкорення одних людей іншими, а в більш пізніх – проблемі первісного нагромадження капіталу.

Одночасно, з розвиненим феодализмом, починають досліджуватися питання трансформації товарно-грошових відносин, як, наприклад, у працях арабського Сходу (Ібн Хальдун) так і європейців (Ф. Аквінський з його тлумаченням «справедливої ціни»). Треба зазначити, що ця проблема носила більш морально-етичний ніж економічний характер і ставила своїм завданням не стільки дослідження законів дії ринку, скільки специфіки трансформації відносин особистої залежності.

На другому етапі (активному розвитку ринку періоду первісного нагромадження капіталу до його завершення) будуть поставлені питання розгортання товарно-грошових відносин, які будуть мати наслідком появу чисто економічної проблематики (меркантилізм), що згодом продовжиться в працях фритредерів, а потім класичного напрямку економічної думки, про що більш детально буде сказано у наступній темі 3.

Опанування економічної думки цього періоду дозволяє легше зрозуміти специфіку доринкових відносин взагалі, а відносно України – специфіку їх нашарування. Завдяки цьому повстає можливість краще зрозуміти особливості протікання первісного нагромадження капіталу, а тому – виробити більш економічно ефективну політику господарювання.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Рабовласництво: східне, античне. Міста поліси. Природний порядок. Єгипет: Повчання фараонів. Вавилон: Закони царя Хаммурапі. Індія: Соціальні верстви, кастова система. Веди. Закони Ману. Артхашастра. Китай: Конфуціанство: дао, жень, лі, «благородна людина»; легізм: закони; даосизм: дао; моїзм: добро. Трактат «Гуань-цзи». Стародавня Греція: Ксенофонт: Ойкономія. Платон: Концепція «Ідеальної держави». «Платонівський комунізм». Арістотель: Метод дослідження. Економіка та хрематистика. Концепція «справедливої ціни». Конвенціональна теорія грошей. Стародавній Рим: Римське право. Організація господарської діяльності. Економічні ідеї раннього християнства.

Феодалізм. Східний феодалізм. Західноєвропейський феодалізм. Середньовіччя: раннє, класичне і пізнє. Форми власності: алод, феод, льон, вотчина. Форми феодального виробництва: відробіткова система, продуктова. Види ренти: відробіткова, натуральна, грошова. Економічна думка феодалізму. Купецький та лихварський капітали. Середньовічне місто: міське право, цеховий устрій, купецькі гільдії. Метод подвійної оцінки. Канонізм. Ф. Аквінський: «справедлива ціна», номінальна та «внутрішня» вартість грошей, прибуток, лихварство, торгівля, відсоток, земельна рента. Необхідний і додатковий продукт. Металічна теорія грошей. Ібн Хальдун: концепція «соціальної фізики», «мульк». Первісне нагромадження капіталу. Ранній утопічний соціалізм. Т. Мор «Утопія». Т. Кампанелла «Місто сонця». Східноєвропейський феодалізм. Україна: земельна власність, форми ренти,

кріпосництво. Економічна думка України. «Руська правда». «Повість временних літ». «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Галицько-волинський літопис. Полемічні рукописи 80-х років XVI ст.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які спільні риси та особливості економічної думки притаманні східному і античному рабству? Чим викликані така схожість та особливості?
2. Яку роль у Вавилонському царстві відігравали Закони царя Хаммурапі? На рішення яких проблем вони були направлені?
3. Які економічні ідеї відображені в посланнях фараонів Стародавнього Єгипту?
3. Назвіть основні економічні проблеми індійського трактату «Артхашастра».
4. На яких основних проблемах зосереджувались чотири основні течії економічної думки Стародавнього Китаю та яким чином у кожній із них здійснювалось підкорення та управління людей китайськими правителями?
5. Які основні економічні ідеї Китаю знайшли своє відображення в трактаті «Гуань-цзи»?
6. У чому полягала специфіка економічної думки мислителів Стародавньої Греції та які ключові питання стояли у центрі їх уваги?
7. В яких історичних умовах формувались економічні погляди Ксенофонта, Платона, Арістотеля? Що спільного та розбіжного в працях цих філософів?
8. Які основні риси концепції «ідеальної держави» Платона?
9. На чому базувались принципи формування наукової методології досліджень економічних явищ у працях Арістотеля?
10. Як античні автори характеризували мінову вартість, гроші, розподіл праці, природу купецького і лихварського капіталу? В чому полягає різниця між «економікою» та «хрематистикою» у Арістотеля?
11. Які практичні питання, пов'язані з товарно-грошовими відносинами, стояли у центрі уваги мислителів Стародавнього Риму?
12. У чому полягають наукові здобутки Люція Юнія Модерата Коллумели?
13. Які ідеї ранніх послідовників християнства належать до економічної думки?
14. Яке значення для історії економічних учень має вивчення економічних ідей мислителів Стародавнього Світу?
15. У чому полягали особливості феодального суспільства та як це відобразилось на економічній думці феодалізму? Які напрями її розвитку?
16. Які проблеми стояли в центрі досліджень економічної думки феодальної Індії та Китаю?
17. Назвіть і охарактеризуйте основні господарські настанови Корану.
18. Охарактеризуйте сутність концепції «соціальної фізики», категорії «мульк» і основних проблем дослідження ринку у Ібн Хальдуна.
19. У чому полягала сутність економічних поглядів раннього середньовіччя в країнах Західної Європи?

20. Назвіть і охарактеризуйте основні соціально-економічні ідеї Святого Письма та основні ідеї доби раннього християнства в працях Августина Блаженного.
21. Які економічні ідеї мислителів Стародавньої Греції отримали розвиток у працях каноністів?
22. Чим була викликана постановка проблеми «справедливої ціни» в творах Ф. Аквінського і на чому вона базувалась?
23. Як Ф. Аквінський трактував основні форми доходів феодального суспільства?
24. Які погляди каноністів отримали розвиток у працях економістів буржуазної епохи? Чи мають вони актуальність з точки зору сучасних проблем економіки України?
25. У чому полягає зв'язок між ідеями Платона про ідеальний устрій та комуністичними утопіями?
26. Покажіть зв'язок між процесом первісного нагромадження капіталу і утопіями пізнього середньовіччя та охарактеризуйте особливості проектів нового суспільного устрою в умовах пізнього середньовіччя в працях Т. Мюнцера, Т. Мора та Т. Кампанелли?
27. У чому полягали незвично розвинені для раннього феодалізму основні економічні ідеї та господарсько-правові положення, викладені у «Руській правді» та інших творах цього періоду?
28. Охарактеризуйте місце та значення економічної думки рабовласництва та феодалізму в історії економічної думки.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ РОЗПЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ І ГЕНЕЗИ КАПІТАЛІЗМУ

1. Передумови становлення буржуазної економічної думки:
 - 1.1. Криза феодального світогляду та його вплив на економічну думку пізнього середньовіччя:
 - а) нова етика епохи Відродження.
 - б) критика гендлярського феодалізму і обґрунтування буржуазного підприємництва. М. Лютер і Ж. Кальвін.
 2. Меркантилізм як перша спроба формування економічної політики взагалі та домінуючого напрямку виключно економічної думки:
 - 2.1. Передумова виникнення меркантилізму.
 - 2.2. Загальна характеристика меркантилізму. Економічна політика:
 - а) ранній меркантилізм (монетаризм або теорія грошового балансу);
 - б) пізній меркантилізм (мануфактурна система або теорія торгового балансу).
 - 2.3. Особливості розвитку меркантилізму в окремих країнах.
 - 2.4. Питання економічного аналізу в працях меркантилістів.
 - 2.5. Історичне місце меркантилізму.
 3. Критика меркантилізму та зародження якісно нових напрямків в економічній теорії, політиці та практиці господарювання:
 - 3.1. Становлення фритредерства.

- 3.2. Теоретичні основи критики меркантилізму Д. Локком.
- 3.3. Вимога вільної торгівлі Д. Норсом.
- 3.4. Критика меркантилістської теорії грошей. Дж. Вандерлінт та Д. Юм.
4. Генезис класичної школи буржуазної політичної економії:
- 4.1. Економічні концепції В. Петті:
- а) особливості соціально-економічного розвитку Англії у другій половині XVI – XVII ст.;
 - б) В. Петті – провісник англійської буржуазної політекономії;
 - в) визначення предмета і методу економічної думки;
 - г) погляди на ціну та цінність (вартість);
 - г) економічне тлумачення заробітної плати;
 - д) дослідження земельної ренти та ціни землі;
 - е) концепція грошей та обороту капіталу;
 - є) економічна політика Англії.
- 4.2. Економічні ідеї П. Л. Буагільбера:
- а) соціально-економічний стан Франції у другій половині XVII – початку XVIII ст.;
 - б) П. Л. Буагільбер – провісник французького класичного напрямку економічної думки;
 - в) проблема багатства та основні фактори його росту;
 - г) рівновага, ціна та цінність у механізмі ринкового саморегулювання;
 - г) пропозиції щодо вдосконалення економічної політики Франції.
- 4.3. Економічні погляди Б. Франкліна.
5. Маржинальне відгалуження класики. Е. Б. Кондільяк і Ф. Галіані.
6. Р. Кантьєлон – фундатор класичного аналізу в західній економічній думці.

1. ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Криза феодального світогляду та його вплив на економічну думку пізнього середньовіччя

Розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного розподілу праці та зростання міст призвели до появи нових явищ у господарському житті Західної Європи. У XIV-XV ст. у цьому регіоні відбувся процес ліквідації особистої залежності, а у XVI-XVIII ст. були усунуті всі форми поземельної залежності селян та почався процес появи *чистої приватної власності* (без втручання в процеси господарювання держави). Все це вказувало на те, що в межах феодального ладу зароджувалось принципово нове економічне явище – *первісне нагромадження капіталу*.

Дана закономірність посилювалася «революцією цін», що викликала знецінення грошових рент, проведення кривавого законодавства яка в період XVI - останньої третини XVIII ст. наштотувалась на вузькість внутрішнього ринку. Каталізатором ринкових обмінів виступило *піднесення світового ринку*. Одночасно з ним у господарському житті суспільства, посилилася і

роль купецтва, що знайшло відображення в ідеології **меркантилізму**. Утворюється союз абсолютистських монархій з торгівцями на ґрунті допомоги один одному. Державі у справі збільшення в країні грошей та наповнення бюджету, а купцям – як кінцева мета їх діяльності – зростання грошового капіталу.

Меркантилізм, що утворився в умовах первинного нагромадження капіталу **вирішував триєдине завдання:**

а) економічне – забезпечення зростання грошей в країні;

б) правове – відокремлення робочої сили від засобів виробництва;

в) політичне – збереження до певного часу ладу абсолютистської феодальної монархії як основної умови, яка б сприяла вирішенню перших двох завдань.

Новий етап розвитку ринкових (капіталістичних) відносин, що зароджувалися, стикнувся з недостатністю аналізу **сфери обігу**, а з часом, і необхідності початку дослідження **сфери виробництва**, що впливало з закономірностей появи нового суспільства, яке потребувало свого глибокого осмислення. Як наслідок, починається критика меркантилістської доктрини, спочатку фритредерами, а потім і класиками, яка завершиться появою ґрунтовно викладеної теорії витрат виробництва у творчості А. Сміта, потім Д. Рікардо та їх послідовників, а з часом і трудової теорії вартості К. Маркса.

Однак перед цим, у межах феодалізму спочатку виникне потреба у відродженні старих форм економічної думки, які оновляться з урахуванням потреб часу. Крім них з'являться і нові, що відобразатимуть процеси які відбувались у надрах тогочасного феодалізму. Перш за все, це економічні ідеї **знедолених класів** у вигляді релігійної ересі та програм селянських повстань, які вийдуть за межі ще домінуючого в ті часи світогляду і будуть представляти собою реалізацію сподівань не феодалів, городян або буржуазії.

З часом вони отримують розвиток у новій формі вже **соціальних утопій** жорсткої критики первісного нагромадження капіталу та реформ, направлених на побудову нового комуністичного суспільства. У ХІХ ст. ці ідеї знайдуть своє продовження у творчості Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді, П. Ж. Прудона, соціалістів-рікардіанців, К. Маркса та його багаточисельних послідовників.

а) Нова етика епохи Відродження

Пізнє Середньовіччя породило напрямки громадської думки, що відображали закономірності зародження нового буржуазного ладу про які сповістила **епоха Відродження** з оспівуванням нею як величі, так і гріховності людської істоти. Твори її представників (художників, скульпторів, літераторів, науковців тощо) кардинально відрізнялася від феодального світогляду, який трактував індивіда як убогу, підпорядковану вищим верствам суспільства істоту.

Нові принципи даного напрямку контрастували з феодальною ідеологією і мали наслідком формування людини вільної від особистої

залежності. Правда, творчість зазначених авторів залишалась ще проявом позагосподарських явищ, які лише готували ґрунт для появи чисто економічної проблематики. Нові ідеї епохи з часом отримали своє продовження в нових принципах поведінки людей, як етики економічної людини для якої порядність, педантичність та обов'язковість при виконанні взятої на себе угоди ставали правилами в нових умовах господарювання. Саме їх при зростаючій масовидності ринку з часом сформує **протестантизм**.

Що стосується власне творів епохи Відродження, то вони кардинально не поміняли світосприйняття переважної більшості людей так як охоплювали порівняно невелике їх коло, які до того здебільше знаходились під впливом релігійного світогляду. Величезна заслуга цієї епохи полягала у іншому – а саме у початку **формування принципово нових засад світогляду** в умовах ще феодального суспільства, що й визначило початок зародження економічних аспектів життя, які перетворювались у масовидне явище. Наприклад, такої як урахуванні та реалізації потреб громад в умовах функціонування ринкової системи, відсутність якої залишається однією з найболючіших проблем сучасної України.

б) Критика гендлярського феодалізму і обґрунтування буржуазного підприємництва. М. Лютер і Ж. Кальвін

У пізньому середньовіччі почало набирати силу нове явище – небачене піднесення торгівлі (у першу чергу, зовнішньої), поглиблення суспільного поділу праці та, як наслідок, швидке зростання міст. Дані форми характеризували собою становлення спочатку **купецького** та **лихварського капіталів**. Одночасно з ними отримав розвиток так званий **гендлярський феодалізм** (злиття грошей дворянства з грошима лихварів), що значно підсилило руйнування натурального господарства і мало наслідком зростання паразитичного споживання незначної частини населення.

Проти цих та інших негативних явищ суспільного життя гаряче виступив **Мартін Лютер (1483-1546)**, який відкрив **епоху реформації** церкви. Він зруйнував існуючу стіну між віруючими та Богом. Тепер богоугодність особистості визначалася не її побожністю і щедрими пожертвуваннями Римо-Католицькій Церкві, а успіхами в обраній ним сфері трудової діяльності. Спокута гріхів уже визначалася не покупкою індульгенцій, а щоденною копіткою працею на власне благо та благополуччя суспільства.

Дані економічні ідеї отримали назву **ідей реформації**. У нові умови впроваджувалася ідея справедливості у відносинах між людьми, яка мала продовження у вигляді **ідей еквівалентного обміну**. Ідея чесною праці розширювала коло соціально-значущих видів діяльності людей. Так, наприклад, при рабовласництві такою визнавалася тільки праця з управління людьми, а тому – у стародавній грецькій мові різні види праці називались по різному, хоча в сучасній українській мові ці визначення об'єднані єдиним

терміном – праця. В ідеях епохи реформації до суспільно значущої остаточно додається праця в сільському господарстві та ремісництві, де, на базі, в першу чергу, останнього (ремісництва), і виникає новий вид діяльності – **буржуазне підприємництво**.

Становлення нових відносин через торгівлю викликало посилення нового виду багатства суспільства – **грошей** і необхідність їх **нагромадження**, що йшло в розріз з великими витратами Римо-Католицької Церкви, яка значну частину додаткового продукту суспільства, через значні пожертви та продаж індульгенцій, направляла на власне паразитичне споживання. Тому, значні кошти відволікались від господарського використання в якості можливих засобів виробництва і йшли на будівництво нових та оновлення старих церков.

Зрозуміло, що значний розвиток ринку поставив нове завдання – знаходження джерел для розширення виробництва та торгівлі, а з ними – і здешевлення утримання Римо-Католицької Церкви, що й призвело до необхідності її реформації та появи нової – **протестантизму** у межах християнства. У зв'язку з цим, додатковий продукт усе більше почав витрачатись не на особисте споживання, а на розширення виробництва, яке посилює перехід процесу виробництва з простого в розширене, яке, як відомо, є визначальною умовою відтворення капіталістичного суспільства.

Жан Кальвін (1509-1564) доповнив ці ідеї положенням про **богообраність капіталістів**. Усе це відіграло важливу роль у підготовці нової ідеології та менталітету нації, яка вилилася у формування нової буржуазної свідомості – **нової етики господарських відносин**.

У ній ще глибше, ніж в ідеології М. Лютера, почала формуватися нова філософія господарюючого суб'єкта, наділеного якісно новими якостями: чесністю і пунктуальністю у відносинах між людьми як основи нормальних ринкових відносин. Так, представники французьких протестантів (гугенотів), що потрапили в Новий Світ, вважалися чесними від народження, що у ті часи навіть породило новий афоризм, коли про порядну людину говорили: «Чесний як гугенот».

Другою, не менш важливою рисою, було виховання працьовитості та дбайливості, як однієї із вимог богоугодної людини. Ця проблема дуже актуальна для будь-якої країни світу, у тому числі, і України в умовах трансформації ринкової системи, де потрібне виховання людини нового типу, яка у житті повинна, перш за все, розраховувати виключно на власні сили. Однак найбільшим досягненням представників реформації залишилась розробка ними питань **нової господарської етики**.

Таким чином, ідея реформування церкви стимулювала у суспільстві цілий ряд позитивних соціально-економічних змін, які з чисто теологічної складової плавно перетікали в економічну площину, коли ідея рівності між людьми трансформувалась у положення про еквівалентний обмін, а розширення кола соціально-значущих видів діяльності стимулювало ринковий тип підприємництва. Критика М. Лютером надмірної розкоші Католицької Церкви відкрила шляхи його розширенню за рахунок

скорочення частини додаткового продукту, що йшов на особисте споживання. У кінцевому рахунку, це відкрило широкі перспективи розвитку буржуазного підприємництва, зовнішньої торгівлі, а з ними – прискоренню процесів первісного нагромадження капіталу, що заклало фундамент для першої школи світової економічної думки – **меркантилізму**.

2. МЕРКАНТИЛІЗМ ЯК ПЕРША СПРОБА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ВЗАГАЛІ ТА ПЕРШОГО НАПРЯМКУ СУТО ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

2.1. Передумови виникнення меркантилізму

Для розуміння появи меркантилізму необхідно згадати історію виникнення *товарного виробництва*. Зародження останнього склалося на етапі появи надлишку у громад, де регулюючу роль виконувала природа (зовнішня і внутрішня). Поява менш розвиненого обміну, з погіршенням природних умов та розвитку продуктивної сили - праці, призвела до виникнення його суспільного поділу, що дало початок розпаду натурального господарства. Однак тривалий час товарні відносини, регулювалися внутрішніми законами общин, будь то рабовласницькі господарства або феодалські вотчини. Тому товарні відносини носили «феодалський вигляд».

Поступово за сприянням діяльності купецького і лихварського капіталу вони очищалися від напластуваних доринкових епох коли останні спочатку захоплювали додатковий (рабовласництво), а потім і необхідний (феодалізм) продукт. Виробники, які потрапляли в залежність від купця або лихваря, з часом, уже з самого початку починали орієнтувати його на продаж. Таким чином, поволі відбувалося підпорядкування праці капіталу.

Капітал спочатку з'являвся зі сфери розвиненого товарного обігу (Т – Г – Т), при якому виробництво поставало ще як нетоварне в якому панували допотопні форми капіталу (купецький і лихварський). Надлишок за допомогою купівлі продажу перетворювався в товар, стаючи повноцінним додатковим продуктом, де приріст грошей відбувався на основі докапіталістичних форм експлуатації. Однак для підпорядкування праці капіталу товарно-грошові відносини повинні були очиститися від феодалських оболонок, що і здійснювалося за допомогою купецького та лихварського капіталів, про що було сказано раніше.

2.2. Загальна характеристика меркантилізму. Економічна політика

Як уже було сказано вище, ідеї епохи Відродження були за своєю суттю не економічним, а культурним спадком нового буржуазного світогляду, що формувався. Твори представників Реформації надали їм ще й релігійного забарвлення вже з домішками економічної проблематики. З появою нового напрямку, що отримав назву **меркантилізм**, виникає перший

суто економічний світогляд і перша школа буржуазної політичної економії етапу зародження та розвитку капіталізму.

У деяких виданнях з історії економічних учень курс починають саме з нього. Однак, при подібному підході, не зовсім зрозуміла причина генези меркантилізму, що *має початком зміну у світогляді людей*, і тільки потім його матеріальної основи у вигляді процесів первісного нагромадження капіталу, з яким і пов'язана виключно економічна проблематика дослідження ринку, але вже без попередніх морально-етичних та релігійних аспектів. Настає епоха кардинальних змін коли трансформація ринку накладається на розвиток суто економічної думки, що вже пройшла зміну у світогляді людей.

Термін «меркантилізм» походить від латинського mercari – торгувати, а в перекладі з французької та англійської мов (mercantile), а з італійської (mercante) – торговець, купець. Уперше його було запропоновано до вжитку в економічній науці разом з поняттям «меркантильна система» фізіократом В. Мірабо, а згодом – у широкий літературний обіг було введено А. Смітом у «Багатстві націй» (1776).

Ринок, спочатку у формі міжнародної торгівлі, зародився у XVI столітті і отримав широкий розвиток у XVII столітті. Його економічним фоном був занепад феодалізму, а з ним – генеза капіталістичних відносин, де *ключове завдання меркантилістської доктрини постало у розв'язанні наростаючих протиріч феодалізму*. Цим, *по-перше*, забезпечувався *приплив грошей у казну* і, *по-друге*, реалізувалося *головне завдання первісного нагромадження капіталу – швидке збільшення грошей у всіх верств населення за підтримки торгової буржуазії феодальною державою*. При цьому, абсолютна монархія підтримувала монополію торгового капіталу і міст проти феодалів, а з нею і *політику промислового протекціонізму та боротьби з марнотратством*.

Виходячи з вище викладеного, впливає, що *основними рисами нової доктрини є: визнання основним видом багатства грошей; їх джерелом зовнішню торгівлю, яка здійснюється купцями з використанням сили державної влади* внаслідок чого економіка, перетворюється на служницю держави.

На даному етапі ринку меркантилізм *предметом дослідження* визначає *сферу обігу*, що правомірно, так як *капітал* спочатку проникає саме у *сферу обігу* і лише потім – у *виробництво*, а, *методом*, відповідно, – *емпіричний підхід*, пов'язаний з описом становлення ринкових відносин. На пізньому етапі вище названої доктрини починає використовуватися *кількісна оцінка економічних явищ*, яка спонукала появу спочатку «*Бухгалтерського обліку*» на основі *подвійного запису* наприкінці XIII ст. (спочатку в Італії) та його активного розвитку та розповсюдження у другій половині XV ст., фактично, по всій Західній Європі, а згодом у XVII ст. і «*Статистики*».

У залежності від запропонованих меркантилістами способів залучення грошей у країну розрізняють *два основних етапи його розвитку: ранній (система грошового балансу) і пізній (мануфактурна система або система торгового балансу)*. Розглянемо їх детальніше.

а) ранній меркантилізм (монетарна система або теорія грошового балансу)

Ранній меркантилізм виник ще до початку періоду великих географічних відкриттів у XV столітті та зжив себе до середини XVI століття. Основною доктриною, на яку спиралися перші меркантилісти, була *ідея* так званого *грошового балансу* – *залучення грошей у країну за допомогою використання відповідних законодавчих актів*. Основними *методами здійснення* даної політики стала система так званих «складочних місць» (обмежених територій, упорядкованих державою, де купцям з інших країн дозволялося зберігати свої товари та вести торгівлю). До цієї системи додавався так званий закон про витрачання, суть якого зводилася до необхідності витрачання всіх виручених грошей від продажу іноземцями своїх товарів всередині цієї країни, звідки і пішла його назва. Для успішного функціонування цієї системи були облаштовані монетні двори, вводилися посади королівських міняйл, митних сищиків та наглядачів. Усі ці меркантилістські заходи, направлені на швидке нагромадження грошей, вписувались у першу спробу формування економічної політики, направленої на захист власних економічних інтересів, яка дістала назву *протекціонізму*.

У цю епоху намагалися знайти компроміс між завданнями державної фінансової політики та інтересами торгового капіталу, а звідси *головним завданням раннього меркантилізму була заборона вивезення грошей за кордон, що означало визнання за ними головної функції як засобу утворення та накопичення скарбів*. У ті часи дії держав нагадували скупих рицарів, що, охопивши свої мішки з грішми у вигляді золота та срібла, з осторогою та недовірою, озираючись споглядали на своїх конкурентів.

Цікаво, але першим меркантилістським публіцистом можна вважати **Бенко Котруліча (1400-1468)**, мешканця Дубровніка (сучасна Хорватія). Це місто у ті часи представляло з себе важливий господарський, торговельний та культурний центр Південної Далмації. В своїй роботі «**Про торгівлю та ідеального купця**» (1458), написаної італійською мовою та надрукованої більш ніж через століття з часу появи на світ, уперше було дано наукове обґрунтування балансового рахівництва де автор виступав проти тлумачення торгівлі як діяльності нижчого порядку, підкреслюючи її значення, оскільки вона офіційно була визнана як діяльність, що сприяє забезпеченню населення товарами. Крім того, ним було піддано жорсткій критиці лихварство за дуже високий відсоток, особливо за ті кредити, які видаються для придбання товарів вжитку, але виправдовувався відсоток на капітал.

Головними ідеологами і пропагандистами ідей цього періоду були **Вільям Стаффорд (1554-1612)** у Англії, **Жан Боден (1530-1596)** у Франції, **Гаспаро Скаруффі (1519-1584)** та **Бернардо Даванцаті (1529-1606)** в Італії, **Хуан де Маріана (1536-1624)** в Іспанії та ряд дослідників в інших країнах.

З часом країни, що накопичили багато грошей у вигляді золота та срібла, наприклад, Іспанія та Португалія, із занепокоєнням стали помічати тенденції занепаду власних економік. Це мало наслідком коригування

методів їх накопичення. Звідси основною функцією грошей визнається їх функція як капіталу, що поклало початок формуванню доктрини пізнього меркантилізму.

б) пізній меркантилізм (мануфактурна система або теорія торговельного балансу)

Етап пізнього меркантилізму почав своє формування у другій половині XVI століття і завершився в різних країнах після виходу в світ книги А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» у березні 1776 року. Розквіт цього періоду припав на середину XVII століття. Його головною економічною доктриною стає *система активного торговельного балансу, суть якої зводилася до принципу перевищення суми проданих вітчизняних товарів на ринках інших країн над сумою імпортованих товарів усередині власної держави.*

Основними засобами досягнення зазначеної мети стає розвиток підприємництва, заохочення торгівлі готовими виробами своєї країни та заборона ввезення з-за кордону предметів розкоші. Особлива увага звертається на торгівлю не сировиною, а готовими продуктами. Активно заохочується і економне особисте споживання. Основою економічної політики даного періоду залишається система протекціонізму. Однак, на відміну від стадії раннього меркантилізму, посередницька торгівля набуває характеру домінуючої форми зростання багатства, в якій орієнтир робиться на функцію грошей як капіталу.

Подібний акцент був пов'язаний із спостереженням за тим, що кількість переробок продукту веде до збільшення його ціни. Наслідком цього стає масовий розвиток вітчизняного мануфактурного виробництва та активний захист його державою від зовнішніх конкурентів.

У даний період теж здійснювався компроміс, але вже між завданнями наповнення державної скарбниці та інтересами торгових монополій. В господарському житті стали простежуватися нові явища, як наприклад, поява радників з економічних і фінансових питань при королях. Таким був **Томас Грешем (1519-1579)**, який служив при дворах Едуарда VI, Марії Тюдор та Єлизавети I в Англії і став відомим, завдяки відкриттю, у співавторстві з Миколаєм Коперником, так званого Закону Коперника-Грешема (або просто Закону Грешема).

Гіпотеза стосовно наявності тенденції, яку визначає цей закон, ще у XIV ст. була висунута французом **Ніколою Оремом (бл. 1320-1382)**, видатним суспільним та церковним діячем, одним з найосвіченіших людей свого часу. Незалежно від нього цей закон відносно металевих грошей був сформульований **Миколаєм Коперником (1473-1543)** у 1526 році. На його думку «погані гроші витісняють хороші», а тому, на його батьківщині, у Польщі та деяких інших регіонах Європи цей закон отримав назву «закону Коперника». Треба зазначити, що «поганими» вважалися гроші, які мали ринкову цінність нижчу за встановлену державою, а «хорошими» – навпаки.

Крім того, значний внесок у розвиток економічної думки даного етапу зробили **Томас Мен (1571-1641)** та **Самуїл Фортрей (1622-1681)** в Англії, **Антуан Монкретєн де Ваттевіль (бл. 1575-1621)** та **Жан-Батіст Кольбер (1619-1683)** у Франції, **Антоніо Серра (середина XVI- початок XVII ст.)** та **Антоніо Джевонезі (1712-1769)** в Італії, **Херонімо де Устаріс (1670-1732)** та **Бернардо де Уллоа (1682-1740)** в Іспанії, **Йоганн Йоахім Бехер (1635-1682)** у Німеччині, **Афанасій Лаврентійович Ордін-Нашокін (бл. 1605-1680)**, **Юрій Крижанич (1618-1683)**, **Іван Тихонович Посошков (1652-1726)**, **Василь Микитович Татищев (1686-1750)**, **Михайло Васильович Ломоносов (1711-1765)** у Росії та ряд інших.

Виходячи з вище викладеного, можна дати визначення меркантилізму. **Меркантилізм – це різновид економічної політики держав періоду первісного нагромадження капіталу XV-XVIII ст., яка ототожнювала багатство з грошима, а його джерело вбачила у зовнішній торгівлі і ставила за головну мету розробку методів залучення грошей у країну.**

2.3. Особливості розвитку меркантилізму в окремих країнах

Меркантилізм, крім загальних рис, залежно від особливостей економічного розвитку країн мав і певні відмінності.

У XVI ст., після завершення Нідерландської буржуазної революції, **Голландія** отримала незалежність та стала швидко зміцнювати особистий економічний потенціал, суттєво потіснив позиції тодішніх світових лідерів – **Іспанії** та **Португалії**. Основою її панування були знамениті мануфактури, судноплавство та грабіжницька колоніальна політика, яка стала потужним джерелом первісного нагромадження капіталу.

В **Англії**, де капітал розвинувся трохи пізніше Голландії, він отримав розповсюдження у сільському господарстві і в промисловості та мав яскраво виражений колоніальний характер.

У **Франції** намагання знаходження джерел поповнення державної скарбниці стало основною справою міністра фінансів країни Ж. Б. Кольбера, який через скутість аграрного сектора феодалними відносинами був змушений розвивати промислове виробництво у містах, в основному, орієнтованих на виготовлення предметів розкоші.

У **Росії** розвиток меркантилізму проходив на тлі посилення кріпацтва, де велика роль відводилася розвитку *внутрішньої* торгівлі та аграрних перетворень, які активно проводив у життя на початку XVIII ст. цар Петро I. Цікаво, але в **Україні** елементи політики меркантилізму значно раніше, ще у другій половині XVII ст., почав упроваджувати у життя гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький про що більш детально буде сказано у темі 14.

У **Німеччині** меркантилізм отримав спотворені форми у зв'язку з економічною відсталістю та політичною роздробленістю країни. Процвітала фінансова наука, яка дістала назву **«камералістики»**, одним з ключових завдань якої стало знаходження для правлячих класів нових форм доходів за

допомогою використання можливостей фінансової системи по наповненню державної скарбниці.

Італія теж характеризувалася слабким розвитком ринку, феодалною замкнутістю, що, в кінцевому рахунку, призвело до крену в бік розробки проблем кредитно-грошової політики і до аналізу питань грошового обігу.

2.4. Питання економічного аналізу в працях меркантилістів

Теоретичні та практичні надбання меркантилістів можна умовно звести до ряду пунктів:

1. *Меркантилісти першими ввели в науковий обіг термін «політична економія».* Це досягнення належить А. Монкретьєну, який в назві його знаменитої праці **«Трактат політичної економії» (1615)** вперше ввів це поняття. *Головною сферою його аналізу, як і меркантилізму в цілому, була сфера обігу.* Звідси *політична економія* постала в первинному варіанті як *наука про багатство, яке можна примножити завдяки активному торговельному балансу.*

2. *Основною формою багатства меркантилісти вважали гроші у вигляді золота та срібла,* які в епоху пізнього меркантилізму розглядалися як надлишок продуктів після споживання, що обов'язково повинні були перетворитися у форму золота або срібла.

3. Під *цінністю* вони розуміли *мінову вартість у грошовій формі.*

4. В аналізі *грошей ранні меркантилісти* дотримувалися *номіналістичної теорії грошей,* а *пізні – металістичної,* що, в кінцевому рахунку, привело до формування у подальшому *кількісної теорії грошей.*

5. *Основною функцією грошей ранні меркантилісти вважали засіб накопичення, а пізні – засіб накопичення і обігу та розглядали гроші як капітал.*

6. Меркантилісти при *аналізі прибутку* вважали, що *він виникає тільки при нееквівалентному обміні* і тому *важливо розвивати зовнішню торгівлю як основне джерело його утворення.* За допомогою нього відбувається збільшення та накопичення грошей, а тому – оголошувалася прибутковою торгівля з золотодобувними країнами.

7. *Продуктивною працею визнавалась така, що веде до збільшення кількості золота і срібла через зовнішню торгівлю .*

8. Меркантилісти вперше в історії економічної думки звернули увагу на проблему трудових ресурсів і, таким чином, фактично, *виступили основоположниками теорії народонаселення.* Ця теорія, спочатку як концепція, була сформульована ними виходячи із розуміння ними багатства. Вони розрізняли *природне багатство,* яке дає природа, і *сільськогосподарське виробництво, та штучне,* що отримувалося в результаті переробки продуктів природи. Звідси, джерелами багатства, на їх думку були, *праця та природа, які створюють споживчу вартість. Мінова ж вартість виникала завдяки торгівлі.* Власне із концепції штучного багатства і виросла згодом концепція народонаселення. Звідси, на їх думку,

важливо мати велику кількість праці, для чого потрібне стабільне зростання чисельності населення.

Виходячи з цього пропонувався:

а) дозвіл міграції,

б) підхід, який полягав у заміні смертної кари за крадіжки та інші не тяжкі злочини примусовими роботами.

Меркантилісти вперше підмітили тенденцію між збільшенням чисельності робочих і зниженням їх заробітної плати у зв'язку із приростом пропозиції робочої сили.

Джеймс Денем-Стюарт (1712-1780) був останнім великим меркантилістом. Його творчість стала своєрідним підведенням підсумків досягнень та прорахунків цієї школи і вершиною меркантилістської доктрини. У своєму творі **«Дослідження про засади політичної економії» (1767)** він провів систематизацію розрізнених меркантилістських поглядів. Товарні ціни, на думку Дж. Стюарта, визначають кількість грошей в обігу. Він вивів функції грошей з товарного обігу, що було, на той час, новим словом економічної думки. Однак, джерело прибутку, як і всі меркантилісти, він вбачав у сфері обігу.

А. Сміт був особисто знайомий із Дж. Стюартом, однак, у своєму знаменитому творі **«Багатство націй»** її аналізу не присвячено ні одного речення. Можна припустити, що назвавши ім'я Дж. Стюарта він мав би дати характеристику книги, а з нею і її критику, чим зіпсувати з ним добрі стосунки. Однак такий перебіг подій, скоріш за все, не входив у його плани. Проте це не завадило великому шотландцю дати нищівну критику всій доктрині меркантилізму у четвертій книзі **«Багатства націй»**.

2.5. Історичне місце меркантилізму

У всіх країнах, де він мав місце меркантилізм носив прогресивний характер. Багатством оголошуватимуться не споживча вартість, а мінова, тобто гроші. Цей напрям сприяв прискоренню процесу первісного нагромадження капіталу, для чого були запропоновані ***шляхи практичного їх здійснення за допомогою:***

- стимулювання розвитку, перш за все, як правило, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, як, наприклад, у Росії;*
- обмеження споживання трудящих;*
- експропріації власності народних мас;*
- кривавого законодавства і пограбування колоній.*

3. КРИТИКА МЕРКАНТИЛІЗМУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ЯКІСНО НОВИХ НАПРЯМКІВ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ, ПОЛІТИЦІ ТА ПРАКТИЦІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

З появою меркантилізму починається його критика. Вона велася як представниками самого меркантилізму (пізній меркантилізм критикував

ранній) що зростала по мірі розширення товарного обігу, який ставав все більш саморегульованим. За дослідження цих проблем вперше ґрунтовно взяли представники **фритредерства**. Одночасно, *аналіз сфери обігу був доповнений аналізом зв'язку останнього зі сферою виробництва*, що сприяло генезі *класичної політичної економії*, яка, *з одного боку, розробила теорію витрат виробництва, а потім і трудової вартості К. Маркса*. З часом, *у рамках західної класики з'явилися і напрацювання, що поглибили концепцію граничної корисності*, яка тільки у 1914 році, коли вона вже втратила домінуючі позиції, нарешті отримала свою назву – **маржиналізм**.

3.1. Становлення фритредерства

Як було зазначено раніше, більш розвинена сфера обігу як основа становлення капіталу виявила нові закономірності, які частково були помічені ще меркантилістами як-то спосіб збільшення грошей за допомогою зростання цін по мірі збільшення кількості стадій переробки сировини, що, в кінцевому підсумку, мало результатом примноження штучного багатства.

Крім того, пізній меркантилізм звернув увагу на значення у зростанні багатства не тільки *обігу*, але і *сфери виробництва* та тісного зв'язку між ними. Однак, ґрунтовному аналізу остання проблема в працях меркантилістів не отримала. Розробку її продовжила велика група дослідників, що отримала назву **фритредерів**, тобто прихильників вільної торгівлі. До неї входили різнопланові особистості, що займали різне соціальне становище: філософи Д. Локк та Д. Юм, лікарі Б. Мандевіль та В. Петті, купці Дж. Вандерлінт та Д. Норс тощо.

3.2. Теоретичні основи критики меркантилізму Д. Локком

Найвидатнішою особистістю цього напрямку став англійський філософ **Джон Локк (1632-1704)**. Він створив новий метод дослідження – *емпіричну філософію*, яка ґрунтувалася на зовнішньому і внутрішньому досвіді, в основу якого було покладено *аналіз*. Уперше, *людина* розглядалась ним як *економічний індивід, звільнений від феодальних залежностей*. Потім цей аспект поглибить А. Сміт. Він візьме за основу методи Дж. Локка та свого вірного друга і порадирика Д. Юма.

Дж. Локк обґрунтував причини появи *приватної власності*. Його логіка з вирішення зазначеного будувалася в такий спосіб: загальна власність, заснована на пануванні природи, а з появою трудових функцій людини призводить до обміну, а з ним – спочатку до цінності, а потім і грошей. Останні, у свою чергу, ведуть до нерівності між людьми та перенесенню прибутку від праці однієї людини, через гроші, у кишеню іншої.

Філософ вважав за необхідне дотримуватись законів *стихійно ринку* основні складові якого він дослідив через його підґрунтя, яке у майбутньому

отримало розвиток в *теорії попиту та пропозиції* де гроші та їх суть розглядалися виходячи із *номіналістичної теорії*.

3.3. Вимога вільної торгівлі Д. Норсом

Крім теоретиків, пізнього меркантилістську доктрину нещадно критикували і практики. Одним з них був лондонський купець **Дадлі Норс (1641-1691)**. Маючи чималий досвід у торгівлі і будучи спостережною людиною, він узагальнив його у вигляді міркувань, які виклав у праці **«Роздуми про торгівлю» (1691)**, що побачила світ уже після його смерті. До речі, її дуже високо цінував Д. Рікардо.

Д. Норс, знаючи тонкощі торгової справи, дійшов висновку про необхідність дотримання в економічній політиці *принципу вільної торгівлі і саморегульованого грошового обігу*. Гаслом до активної дії для більшості урядів тодішньої Європи стала його знаменита фраза: «Жоден народ ще ніколи не розбагатів за допомогою політики. Лише мир, праця і свобода приносять торгівлю і багатство і більш ніщо». [285, с. 317]

Купець активно виступав проти *законодавчого регулювання цін та умов торгівлі*. Йому, вслід за Арістотелем, вдалося більш чітко показати відмінності між *грішми як грішми і грішми як капіталом*. На його думку, *гроші є капіталом тільки в русі*. Тим самим ним була зафіксована одна із ключових особливостей капіталу, правда поки тільки в сфері обігу. Але одне це вже було значним досягненням економічної думки того часу.

Досліджуючи *ставку відсотка*, як другу за значимістю форму доходу після *купецького прибутку*, він звернув увагу на його чималий процент, причину зростання якого він вбачав у малій кількості грошей в обігу, викликаних, на його думку, недоліком капіталу або доходу. А тому для *зниження* ставки відсотка ним рекомендувалось вкладати гроші в торгівлю, а не пускати їх на розкіш землевласників, як бувало у ті часи (9/10 від загальної кількості грошей, за його ж підрахунками, витрачалося на купівлю предметів розкоші, що зрозуміло не сприяло зростанню багатства нації).

3.4. Критика меркантилістської теорії грошей.

Дж. Вандерлінт та Д. Юм

Англійський економіст **Джейкоб Вандерлінт (помер у 1740 році)** та **Девід Юм (1711-1776)** продовжили розвиток ідеї вільної торгівлі. Так, перший стверджував, що у торгівлі виграють усі, а рівність торговельних балансів установлюється *природним шляхом*, що впливало з *ідеї саморегулювання ринку*.

Девід Юм, великий шотландський філософ та друг А. Сміта, доповнив напрацювання філософії того часу, значно розширити інструментарій дослідження науки, у тому числі, і економічної. Саме завдяки цьому А. Сміту вдалося систематизувати напрацювання своїх попередників та створити перший фундаментальний витвір з політичної економії «Багатство націй»

(1776). Цікаво, що саме завдяки безпосередній участі Д. Юма, багато у чому, ми маємо саме такий, остаточний варіант цієї геніальної книги.

У творчості Д. Юма, крім суто філософських проблем, мали місце і економічні питання. Так, вчений довів, що *кількість грошей в обігу має визначатися виробництвом*. «Гроші – масло для коліс торгівлі» – писав він, а тому *їх кількість повинна співвідноситися з потребами виробництва*. Звідси *однаково шкідливим є як надлишок грошей, так і їх нестача*, що суттєво відрізнялося від суджень меркантилістів. Виходячи з вище викладеного, Д. Юм сформулював *кількісну теорію грошей*. Суть її зводиться до того, що *величина цін товарів визначається кількістю грошей в обігу*. Крім того, Д. Юм підмітив лаг цін, які зростають після надмірної кількості грошей в обігу, однак, не відразу, а тільки після певного проміжку часу. При цьому останньою зростатиме ціна праці.

4. ГЕНЕЗИС КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ БУРЖУАЗНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

З XVI століття в розвитку капіталістичного суспільства починається новий етап. *Обмін* поступово набуває вигляду *еквівалентного*. Нестача товарів для торгівлі змушує частину купців та лихварів організувати їх виробництво безпосередньо на продаж, що активізує початок завершення процесу первісного нагромадження капіталу, а з ним – становлення його особливої форми в якості *промислового*. Звідси дослідження *економічних процесів* поступово переміщується із *сфери обігу* у *сферу виробництва*.

Відзначені вище обставини та економічні погляди поступово підвели економічну думку до нового етапу її розвитку – зародженню *теорії витрат виробництва*, що стимулювало появу *західного магістрального напрямку розвитку класичної політичної економії*, у витоків якої стояли англієць В. Петті, француз П. Буагільбер та американець Б. Франклін.

Саме з цього періоду і починається етап зародження *політичної економії* як науки, а з ним відбувається остаточне переосмислення людських, морально-етичних, економічних та інших цінностей суспільства. Одночасно наявність третього його стану (купців, промисловців, фермерів) викликає необхідність переосмислення нових соціально-економічних явищ.

На цьому тлі повстає ціла плеяда видатних економістів: філософів Д. Локка та Д. Юма, медиків – В. Петті та Ф. Кене, політичних діячів – Б. Франкліна та А. Р. Ж. Тюрго, якими був продовжений пошук відповіді на питання стосовно сутності багатства, його джерел та факторів зростання.

Одночасно, як було зазначено раніше, продовжує розвиватися класичний напрям, що поклав в основу дослідження мінової пропорції обміну *корисність*, на базі якої продовжують закладатися підвалини майбутньої концепції *граничної корисності (маржиналізму)*, про що буде сказано нижче. Цей напрямок активно розробляли Е. Б. Кондільяк, Ф. Галіані. Останній підхід, зрештою, призведе до зміни й самої назви науки – *політичної економії* на *економікс*.

Завершення ж **донаукового етапу** пов'язане з ім'ям французького дослідника ірландського походження Р. Кантільона, який створив першу модель економічного аналізу. Саме завдяки їй йому вдалося започаткувати вихід **економічної думки** на підгрунтя **економічної науки**. Він вперше чітко визначив **основні аспекти дослідження багатства**, де з'ясовувались його **сутність, процес виробництва** і особлива його форма, пов'язана з **процесами обміну результатів виробничої діяльності**. Саме завдяки цьому, йому вперше вдалося сформулювати фундаментальний каркас досліджень у рамках класичної політичної економії. Тому, для розуміння початку появи першого підходу в класичній політичній економії як **теорії витрат виробництва**, розглянемо засади її генези на основі якої К. Маркс з часом створив **трудоу теорію вартості** як **відгалуження** магістрального західного класичного напрямку.

4.1. Економічні погляди В. Петті

а) особливості соціально-економічного розвитку Англії у другій половині XVI - XVII ст.

XVII століття в Англії стало періодом розпаду меркантилізму і виникнення класичної політекономії. У середині XVI століття країна вступила в період мануфактурного виробництва. Високими темпами відбувалося піднесення промисловості, особливо вовняної та суконної. Останні події призвели до обезземелення селян і експропріації общинних земель, у результаті якої почалось відокремлення робочої сили від засобів виробництва і формування пролетаріату з його постійним супутником – буржуазією. Однак збереження феодальних залишків з його основою – натуральним господарством гальмувало становлення промислового капіталу. У зв'язку з цим, основне протиріччя між класами пройшло по лінії, з одного боку, протистояння клксу буржуазії, як представників епохи, що приходила на зміну старій, а з іншого – клксу лендлордів (перш за все, представленого великими земельними власниками), що відходила в історичне минуле.

Меркантилізм висвітив сферу обігу. Однак нестача надлишків для неї викликала необхідність їх зростання у виробництві. Тому частина капіталів сфери обігу у точках концентрованого обміну, починає переходити до нової форми діяльності – виробництва на продаж, а з ним підпорядковувати працю капіталу. Нарощування виробництва викликала необхідність дослідження законів його функціонування, що мало наслідком генезу нової науки – **політичної економії**. У зв'язку з цим К. Маркс відзначав, що вона «...починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва». [258, т. 25. ч. I, с. 370]

б) В. Петті – провісник англійської класичної політекономії

Вільям Петті (1623-1687) народився у Гемпширі у сім'ї дрібного виробника і торговця сукном. У 14 років він залишає ремесло батька і тікає з

дому на судно, на яке влаштовується юнгою. Але через рік ламає ногу і його, у французькому місті Нант, списують на берег. Залишившись один на один зі своїми проблемами, він не опускає руки і починає опановувати в езуїтському коледжі, популярні на той час, природничі науки: математику, медицину, геометрію, астрономію та основи навігації.

У 1640 році юнак переїздить у Лондон і починає заробляти на життя кресленням морських карт, а потім три роки служить у військово-морському флоті, де активно використовує отримані знання в області навігації та картографії. У 20 років В. Петті їде до Франції, а потім Голландії, вивчати медицину. В Амстердамі працює в майстерні ювеліра, а, згодом, у Парижі – секретарем філософа Т. Гоббса. В 1647 році він винаходить копіювальну машину, в 1649 – отримує ступінь доктора фізики Оксфордського університету, а в 1651 році – звання професора анатомії і музики.

У травні 1649 року, коли був проголошений суверенітет республіки В. Петті з 1651 року посідає місце лікаря при лорді-генералі, а потім – лорді-протекторі Англії, Шотландії та Ірландії Олівері Кромвелі (1599-1658). У 1652 році, опинившись на території окупованої англійцями Ірландії, він складає проект нового земельного кадастру поміщицьких земель. У ході розграбування Ірландії та її земель, армією О. Кромвеля, В. Петті практично за безцінь скуповує землю, отриману у вигляді оплати англійськими військовими за участь у бойових діях проти армії короля Карла I. Одночасно він починає розробку рудників та каменоломень, при цьому активно ведучи торгівлю лісом. У 1658 році, після смерті О. Кромвеля, його вплив при дворі дещо послабшав, що, однак, у 1661 році не завадило йому отримати лицарське звання.

З 1660 по 1685 роки В. Петті проживає то в Ірландії, то в Лондоні, а з 1685 року остаточно переселяється з сім'єю до столиці. У грудні 1687 року вчений помер від гангрени ноги і був похований в рідному місті Ромсі.

До провідних економічних праць В. Петті належать: «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різні про гроші» (1682) та інші.

в) визначення предмета і методу економічної думки

Розвиток промислового капіталу потребував по-новому подивитись на проблему багатства. Враховуючи, що початок кар'єри В. Петті як першого економіста Англії припав на період його прихильності меркантилізму, **предметом дослідження** економічної думки він визначив у своєму знаменитому «Трактаті про податки і збори» як **науку про гроші**. Хоча дослідник тлумачив багатство значно ширше, включивши до нього на відміну від меркантилістів, крім грошей, ще й матеріальні блага, природні і людські ресурси тощо.

Завдяки чималим успіхам у природознавстві того часу відбулось уточнення і методу дослідження різних дисциплін. Розгляд економіки Англії

В. Петті почав з *аналітичного методу* використовуючи домінуючий на той час, *емпіричний підхід* меркантилістів, що дозволяв *фіксувати ціле* у першому наближенні. Однак для більш чіткої картини він доповнив його характеристику кількісними показниками. «...замість того, щоб використовувати лише слова у порівняльному та найвищому ступені й умоглядні аргументів, – писав він, – я встав на шлях вираження своїх думок на мові чисел, мір і ваг». [332, с. 156] Треба відкинути всі особливості, що залежать від «непостійності умів, думок, бажань і пристрастей окремих людей». Доопрацювання нового методологічного підходу знайшло продовження в його праці «Політична арифметика».

Разом зі своїм другом **Джоном Граунтом (1620-1674)** В. Петті заклав основи нової науки – *статистики*, започаткувавши її різновид – *економічну статистику*. Це дало можливість через *кількісні параметри економічних явищ* глибше проаналізувати стан ринку і, вперше, порахувати *національне багатство Англії*, з якого, власне, і почався відлік регулярного обчислення цього найважливішого показника стану економіки будь-якої країни.

Наступним кроком дослідника стало використання *статистичного підходу у методі аналізу* його видатного співвітчизника **Френсіса Бекона (1561-1626)** шляхом розчленування цілого на частини. Виходячи, як і Ф. Бекон, з погляду на суспільство як на людський організм, В. Петті використав індуктивний підхід для аналізу проблеми багатства, його оцінки, визначення міри цінності тощо, для створення в практиці господарювання ефективної податкової політики без якої тоді просто неможливо було здійснити поступальний рух в економіці.

г) погляди на цінність (вартість)

Центральною проблемою, навколо якої В. Петті постійно зосереджував свої наукові інтереси, були питання багатства та ціноутворення, так як вони давали вихід на одну із найважливішу практичну складову – визначення *величини податків*. Це спонукало його, враховуючи отримання переважної частини благ людьми через обмін, з'ясувати закони, що визначають величину створеної ними цінності.

Саме при розгляді мінових відносин учений і застосував новий метод. «Якби хто-небудь добув із рудників Перу і привіз в Лондон одну унцію срібла, – писав він у своєму «Трактаті про податки і збори», – затративши на це таку ж кількість часу, за який він міг би виробити один бушель зерна, то одне було б природною ціною іншого; якщо б, завдяки новим, більш багатим, рудникам йому вдалось би так же легко добути дві унції, як тепер одну, то зерно за ціною в 10 шилінгів за бушель було б таким же дешевим, як досі при ціні 5 шилінгів *caeteris paribus* (за інших рівних умов)». [332, с. 228-229] У даному уривку проглядається поставка питання про основу ціни як пропорції обміну хліба на срібло, з якої *ним робиться висновок*:

1. Ціна визначається працею та землею. Останній аспект пізніше буде посилений його прибічниками (особливо Р. Кантильоном).

2. Величина ціни залежить від дії двох відмічених факторів, що й формують пропорцію обміну.

Цікаво, що В. Петті починає свій аналіз поняттям ціни, а не цінності. Так він виділяє **природну ціну** продуктів, яку розглядає за рівності попиту і пропозиції. Однак на цьому не зупиняється і виділяє поняття **«штучна ціна»**, під яким розуміє особливу корисність срібла, виключно як засобу для обміну і того, що залежить від дії природного фактора. Тут намічається підхід до аналізу мінового взаємозв'язку з точки зору корисності, ґрунтовно розробленої пізніше в концепції граничної корисності маржиналістів як одного із прикладів використання, як і у К. Маркса, однофакторної моделі.

Крім зазначених вище двох видів цін, вводиться третя – **«політична ціна»** як результат дії на «природну ціну» попиту та пропозиції через психологію людей, політику держав тощо.

Таким чином, В. Петті виділяє **три види цін: «природну ціну»**, як **цінність для обміну**, що є результатом дії праці та землі при умові рівності попиту та пропозиції; **«штучну ціну»**, що обумовлена корисністю речі, (пізніше вона стане об'єктом дослідження в маржинальному підході); **«політичну ціну»**, тобто, **ціну**, за якою товар проданий (у сучасному тлумаченні – **ринкова ціна**). Для розуміння суті останньої, В. Петті наголошує на тому, що вона вимагає дослідження елементів ланцюжка опосередкованих в аналізі понять від «природної», «штучної» до «ціни політичної».

Надалі В. Петті уточнює ціноутворюючі фактори. Так, окрім витрат на сполучення праці із землею, на **ціну** впливають ще ряд обставин, **як-то:**

- **товари-замінники;**
- **товари-новинки;**
- **наслідування;**
- **традиції споживання.**

В усіх зазначених вище аспектах аналізу мінової цінності, можна тільки дивуватися науковій інтуїції В. Петті, його вмінню проникати у глибину досліджуваних явищ, виділити їх різні сторони, використовувати велике розмаїття підходів в аналізі одних і тих же фактів, у подальшому представлених різними школами, таких як майбутня теорія витрат виробництва, концепція граничної корисності (маржиналізм) і нарешті трудова теорія вартості К. Маркса.

Як і меркантилісти, В. Петті фіксував ціну **у сфері обігу**, проте, вважав, що її **джерелом є не торгова діяльність, а праця з видобутку золота та срібла**. Цій **конкретній праці**, на його думку, протистоять **усі інші види праці**, що створюють величезну різноманітність товарів і виявляються зовні у суспільному поділі праці. Результати дії фактора праці отримують суспільне визнання через **обмін на золото і срібло**. У цьому визначенні закладено розуміння вченим того, що в умовах капіталізму праця є одним із факторів виробництва, що утворює ціну, але не є єдиним чинником цінності для обміну.

К. Маркс знаходить тут помилку, стверджуючи, що у В. Петті абстрактна праця як основа мінової вартості виступає на поверхні явищ, як процес з видобутку золота і срібла, що утворює вартість і що у даному випадку змішується абстрактна праця як субстанція вартості (внутрішній зміст процесу) з її проявом – працею з видобутку золота і срібла. Це було б дійсно так якби В. Петті стояв у витоків *трудової теорії вартості*. Але у нього була зовсім інша мета – дати поштовх поясненню факторам, що визначають ціну через майбутню *теорію витрат виробництва*. Саме тут можна побачити витoki різної відмінності підходу до мінової цінності західної думки та марксизму. Крім того, центр тлумачення мінової цінності К. Маркса точиться навколо вартості і того, що на неї впливає. У західній класиці навпаки – навколо *ціни* спочатку як реальної та номінальної, а потім природної та ринкової.

Далі К. Маркс стверджує, що *двоїста природа товару та праці у В. Петті чітко не розрізнялася*, а мінова вартість змішувалася із споживною вартістю. Однак придивимось уважно до логіки думки В. Петті. *«Праця є батьком і активним принципом багатства, як земля – його матір'ю»*. [285, с. 241] Звідси добре видно, що процес створення *матеріального багатства* є дією двох факторів виробництва: праці і землі. Але і *цінність для обміну* формують ті ж самі два фактори, що і корисність речі, а не один (тільки праця), як визнає К. Маркс.

Далі ставиться проблема вимірювання дії двох факторів. «... Оцінку всіх речей – пише англієць, – слід було б привести до двох природних знаменників – до *землі* і до *праці* (курсив наш – О. А.), тобто нам слід було б говорити: цінність корабля або сюртука дорівнює вартості такої-то і такої-то кількості землі, такої-то і такої-то кількості праці, адже обидва – і корабель, і сюртук – вироблені землею і людською працею». [285, с. 224] Цим визначається *дія двох факторів*, які утворюють не тільки *речову форму багатства*, але і *цінність для обміну*. Як бачимо відмінність від марксового тлумачення цінності для обміну знову різюча.

К. Маркс стверджував, що у В. Петті має місце змішування факторів, що утворюють цінність для обміну. Подивимось, чи справді це так. Указавши на дію праці та землі у створенні речі В. Петті переходить до демонстрації того, що ці ж фактори створюють і цінність для обміну. Тому цінність ним тлумачиться як дія не тільки праці, але й природи. Звідси робиться пошук загального між дією фактора землі та праці. Припустимо, що ми маємо 2 акри землі огороженого пасовиська, куди випущене теля, яке за рік дасть 1 ц придатного для харчування м'яса. Таким чином, на думку дослідника 1 ц такого м'яса, що представляє близько 50 денних харчових пайків і відсоток на вартість теляти, складуть вартість, відповідну річній ренті землі.

Якщо ж у результаті річної людської праці земля принесе більше 60 харчових пайків, то цей надлишок денних харчових пайків складе зарплату людини, причому і вартість землі і заробітної плати будуть виражені в кількості денних харчових пайків. Зауважимо, що В. Петті віддає більше значення у створеній цінності для обміну природі (50 харчових пайків) ніж

праці (тільки10). І це не дивно, адже капіталізм як система заснована на продуктивній силі праці виростає з природи як продуктивної сили доринкових систем і в умовах трансформації ринку її дія ще досить значна.

«Загальною мірою цінності є середній денний прожиток дорослої людини, а не її денна праця: ця міра є настільки ж регулярна і постійна, як вартість чистого срібла ... тому я визначив цінність ірландської хижі числом денних пайків, витрачених будівельником при її спорудженні». [332, с. 123]

Про що тут йде мова? З одного боку, про продукт як результат дії праці та землі, що створюють цінність. Але є ще одна сторона цінності в обміні. З одного боку, це відношення продукту до праці. На це зверне увагу А. Сміт. Але товаром є не тільки благо, але і праця, де її цінність буде мати вигляд відносин праці до продукту. Коли капіталіст наймає робітника він платить заробітну плату на існування його та сім'ї, яку той як *реальну бачить у харчах*, а не грошах за неї. За А. Смітом це ще один вираз цінності, що визначається не тільки *витраченою* працею, а тією, що *купується*.

Потім при аналізі розподілу, за В. Петті, у ціні, з'являться первісні форми доходу: заробітна плата та рента. Про продукт як результат дії факторів праці, капіталу та землі, пізніше напише А. Сміт. Заслугою В. Петті стане аналіз двох первинних форм доходу – заробітної плати та ренти.

Таким чином, за В. Петті *відносини* в продукті *не уречевлюються*. Тому у нього немає ні двоїстого характеру праці, ні двох факторів товару, ні товарного фетишизму так як витoki аналізу економіки йдуть від зовнішньої форми – ціни, а не від вартості, як у марксизмі.

г) економічне тлумачення заробітної плати

Проблема *заробітної плати* у В. Петті тісно пов'язана з *проблемою цінності*. У заробітній платі ній він бачив *цінність праці* як один із факторів, який, на його думку, повинен регулюватися законодавчим шляхом. Фактично, *вартість праці* визначалася як *вартість засобів життя працівника та його сім'ї*, тобто зводиться до *фізіологічного мінімуму засобів існування* необхідних робітнику для життя, але не більше того. Набір засобів існування працівників (дешевизна або дорожнеча праці), на його думку, *обумовлюється двома об'єктивними обставинами:*

- *родючістю ґрунту*; (фактор природи)

- *розмірами потреб, обумовлених кліматом* (теж фактор природи).

Виходячи з цих умов, кількісно, заробітна плата, за В. Петті, повинна регулюватися законом, відносно якого він писав, що «Закон повинен забезпечувати робітнику лише засоби до життя, тому що отримуючи в два рази більше він буде працювати у два рази менше, ніж міг би працювати, що для суспільства означає втрату такої ж кількості праці». [332, с. 70-71] Крім того, мала зарплата викликає криміналізацію суспільства. Справедливість зазначеного положення підтвердила історія капіталізації України та Росії, яка наочно проявилася у загостренні криміногенної ситуації в «лихих 90-х» наприкінці ХХ століття. З неодноразових виступів керівників

правоохоронних органів того часу, рефреном проходила думка про неможливість приборкання злочинності без поліпшення стану справ в економіці, тобто отримання робітником заробітку, що дозволяв би йому відтворювати хоча б фізіологічні потреби. На той час, навіть цього мінімуму не було. Звідси, для виживання людини почався пошук поповнення фонду споживання, де крім легальних способів отримання благ на присадибних ділянках, був ще й нелегальний – крадіжки, розбої тощо.

Вже згадувалось, що на думку В. Петті, заробітна плата повинна *регулюватися законодавчим шляхом*. Однак її величина не повинна різко відхилятися від її природного (фізіологічного) рівня, тобто враховувати *об'єктивні закони її формування*. Дане положення відіграє величезну роль у трансформації ринкової системи в основі якої лежить відтворення товару – робоча сила, яка з одного боку повинна не тільки відшкодовувати свої фізіологічні потреби, а й мати кошти для підвищення кваліфікації. В іншому випадку, стає просто неможливим подальший науково-технічний розвиток.

Нагадаємо, що в роки розбудови української держави, частка заробітної плати у витратах виробництва коливалася від 7 до 10%, у часи колишнього Радянського Союзу доходила до 30%, коли в той же період у США складала 60%. Виходячи з цього, ставало неможливим навіть нормальне (фізіологічне) відтворення робочої сили України, що мало наслідком зростання епідемій, таких небезпечних для життя захворювань, як туберкульоз та інших і значне скорочення її населення на 6 мільйонів людей. Звідси, у свій час, ФІФА, однією з основних умов проведення ЄВРО-2012 у нашій країні, поставило перед оргкомітетом змагань вимогу, проведення поголовної вакцинації населення. Таким чином, низький рівень заробітної плати, не тільки не дозволяє здійснити НТР, але навіть створити елементарні умови для формування товару робочої сили, як ключової умови становлення промислового капіталу, а значить і капіталістичної форми господарювання.

д) дослідження земельної ренти та ціни землі

Крім заробітної плати, що визначалась фізіологічним рівнем, як мінімумом засобів існування працівника, В. Петті фіксував у сукупному супільному продукті (*ССП*) ще й *фонд відшкодування та ренти*. «Уявімо собі, – писав він, – що якась людина в змозі обробити власними руками певну територію землі... Якщо вона вилучить із врожаю насіння, а рівно і те, що вона спожила сама і віддала іншим в обмін на плаття і інші необхідні їй предмети, то залишок зерна складе природну і дійсну ренту за даний рік; а середнє за сім років ... протягом яких чергуються недороди з великими врожаями, дасть звичайну земельну ренту, виражену в зерні». [285, с. 223] Звідси, *додатковий продукт* бачився ним у формі *ренти* і *процента* як його частини, що обумовлювалося домінуванням у ті часи головного фактора виробництва – землі.

Таким чином, він, не усвідомлюючи цього, виходив на визнання доходу, що є результатом безпосередньої дії землі одним із найважливіших

чинників виробництва (іншим є праця) по створенню цінності для обміну. Крім того, він першим в історії економічної думки виділив один із *двох* різновидів *диференціальної ренти І: за місцем розташування і родючістю*, та вважав, що *земельна власність* є причиною існування *земельної ренти*. Тому, у виділенні абсолютної ренти як особливої форми земельної ренти на кшталт теорії К. Маркса, у нього потреби не було. Цей підхід, з часом, отримав продовження у працях представника англійської класичної школи політичної економії Д. Рікардо.

Тлумачення ціни землі у В. Петті тісно пов'язане з тлумаченням проблеми ренти. *Ціна землі* у нього – це *капіталізована рента*, що розглядалася як *загальна форма доходу на відшкодування дії фактора землі*, в якій *відсоток* виводився з *ренти*.

Враховуючи, що земля є об'єктом купівлі-продажу, В. Петті ставив питання про її ціну, розуміючи її як число річних рент, сума яких за певний період часу становить ціну цього фактора виробництва. «... Я приймаю, – писав він, – що *число річних рент, що складають природну вартість якої-небудь ділянки землі*, дорівнює звичайній ... тривалості спільного життя трьох ... осіб». [285, с. 225] Це три покоління однієї родини: де дідові 50 років, батькові – 28, а синові – 7 років. Час їх спільного проживання і складе ту кількість річних рент, які і повинен сплатити покупець землі. В одних районах це буде 18 річних рент, у інших більше, наприклад, 21 рік. Таке визначення ним ціни землі є помилковим з точки зору сучасної теорії, хоча підхід до її визначення, за величиною рент, правильний.

е) концепція грошей і обороту капіталу

Новий крок у розвиток проблем економіки був зроблений В. Петті і у тлумаченні грошей. *Гроші*, на його думку, *особливий товар, який відіграє роль загального еквівалента*, де *цінність* визначається працею з видобутку золота і срібла, а мінова цінність – зіставленням витрат праці по добуванню золота і срібла відносно витрат на виробництво інших товарів у різних галузях. Зазначимо, що праця тут є лише міркою цінності, а не уречевлена, тобто фактор товару. В. Петті визначив і ту кількість грошей, яка необхідна для звичайного процесу товарного обігу, застерігаючи від їх надлишку у разі заміни паперовими. *Кількість грошей*, необхідних для обороту, визначається кількістю товарів, що виробляються, їх цінами і швидкістю обігу.

Торкаючись *проблеми функціонування капіталу*, В. Петті поставив питання про необхідність заміщення всіх його частин, хоча категоріально, що являє собою капітал не визначив.

є) розгляд економічної політики Англії

Уперше питання економічної політики були поставлені у працях меркантилістів. Дослідник вважав за необхідне задати Англії новий вектор економічного розвитку коли *зростання багатства відбуватиметься за*

умови проведення державною економічної політики, яка відповідатиме відкритим економічним законам. Виходячи з цього, найважливіші аспекти економічної політики Англії він зводив до наступних положень:

- 1. Буржуазна власність – основа могутності економіки країни, а тому її необхідно всебічно захищати.*
- 2. Усім членам суспільства потрібно працювати над вдосконаленням вміння та ефективності праці з метою підвищення її продуктивності.*
- 3. Помірна праця рятує суспільство від поневірянь.*
- 4. Небезпечна надмірна розкіш частини членів суспільства і зубожіння інших.* На його думку, граничною критичною величиною такого співвідношення є 1:10. В сучасній Україні це співвідношення значно вище.
- 5. Зростання багатства нації знаходиться у сфері матеріального виробництва, а тому потрібно враховувати кількість людей у невиробничій сфері, яку може прогодувати виробнич.*

4.2. Економічні погляди П. Л. Буагільбера

а) соціально-економічний стан Франції у другій половині XVII – початку XVIII ст.

Франція у другій половині XVII століття, епохи Людовика XIV, на відміну від Англії, представляла із себе феодально-абсолютистську монархію, де, у значній мірі, були законсервовані доринкові відносини. Однак, на відміну від Англії, обуржуазнювання дворянства в країні не відбувалося. Звідси протиріччя між торгово-промисловою буржуазією, що зароджувалася, і верхівкою дворянства та духовенства були сильніші. Так, якщо в Англії, в цей час, йшов активний перехід маєтків на рейки буржуазної форми господарювання, то процеси капіталізації, що мали місце і у Франції, відбувались вельми специфічно. Так в аграрній сфері економіки капіталізація відбувалась шляхом формування прошарку заможних селян (куркулів) та сільської кустарної промисловості, яка тяжіла до міста. У містах активно насаджувалися меркантилістська політика тодішнього міністра фінансів Франції Ж. Б. Кольбера. Він бачив розвиток капіталізму у королівських мануфактурах, які спеціалізувалися на виробництві предметів розкоші.

Спочатку кольбертизм мав позитивні наслідки які з часом усе більше перетворювався на гальмо поступального економічного розвитку. Це і визначило особливість зародження та подальшого розвитку французького відгалуження класичної політичної економії, яке йшло, перш за все, шляхом боротьби з меркантилізмом. У силу відміченої специфічності соціально-економічного розвитку Франції, становлення та розвиток капіталізму в ній відбувався болісніше ніж в Англії, і, в основному, проходив у аграрній сфері так як у містах домінували ремісничі цехи і королівські мануфактури, які піддавалися жорсткій і дріб'язковій регламентації з боку уряду.

Ситуація, що склалась на той час, була відлунням проблеми первісного нагромадження капіталу і відповіддю на об'єктивні запити економіки по

знаходженню галузі проникнення промислового капіталу, а через неї і в інші галузі виробництва з їх подальшою капіталізацією. Така сфера повинна була відповідати ряду вимог як-то: можливості розгортання в ній *масового* товарного виробництва, порівняно незначні кошти на її організацію, та високу конкурентоспроможність на зовнішньому ринку. Саме цим вимогам в ті часи і відповідала тільки одна галузь – сільське господарство Франції. Тому промисловий капітал закріпився саме в ньому, що і стало початком масової капіталізації країни. Подібне вирішення питання мало свою ціну яка полягала у закріпленні більш низької продуктивності праці, ніж у її сусіда – Англії, де промисловий капітал проник у легку промисловість, що надавала незрівнянно більші можливості для зростання продуктивних сил завдяки можливостям упровадження глибшого розподілу праці.

Тогочасна, багато в чому ще феодальна структура населення Франції, була представлена *трьома станами: дворянством і духовенством* і, так званим, *третім станом*, що об'єднував представників великої та дрібної буржуазії, ремісників, селянство, купців та інші соціальні групи населення. Вся повнота влади в країні зосереджувалась в руках перших двох станів. Третій же стан, що уособлював на той час представників нового (буржуазного) устрою, створював левову частку багатств нації, був основним платником численних податків і зборів та опорою держави, виявився практично позбавленим практично всіх як особистих, так і майнових прав.

Збереження державою все менш ефективної меркантилістської політики особливо відчували селяни Франції. Вони склали переважну частину населення країни, несли основний тягар податків і постійно наражаючись на її наслідки, з року в рік біднішали. На підтвердження цього видатний військовий інженер свого часу та відомий фахівець у галузях статистики, оподаткування, демографії, сільського господарства та інших сфер науки, почесний член Французької академії наук, маршал **Себаст'єн ле Претр де Вобан (1633-1707)** наприкінці свого життя писав, що: 1/10 частина населення країни злидарює; 5/10 на межі бідності; 3/10 у скрутному положенні; 1/10 живе добре, з яких кілька тисяч – розкішно.

Завершуючи картину тодішньої економіки Франції у кінці XVII ст. можна додати таке:

1. Країна була поділена на провінції, при перетині меж яких стягалось мито.

2. У містах зберігалися цехи з привілеями і жорсткою регламентацією виробничої діяльності. При виготовленні будь-якого товару треба було платити податок.

3. У 1685 році Людовик XIV скасував Нантський едикт, що допускав віротерпимість і мав наслідком масову еміграцію гугенотів (протестантів) до Голландії, Швейцарії, Англії та її тодішньої метрополії – Північних Штатів. Враховуючи їх ремісницький та купецький хист, з ними втікали і капітали, збагачуючи економіку інших країн, а не їх колишньої батьківщини.

Підводячи підсумок вище зазначеного, Ф. Кене, фундатор фізіократичної школи, констатував невтішний факт того, що з 1620 по 1750 роки обсяги продукції сільського господарства країни скоротились на 35%.

б) П. Л. Буагільбер – провісник французького класичного напрямку економічної думки

П'єр Лепезан де Буагільбер (1646-1714) народився в місті Руані і належав до нормандського дворянства. Отримавши чудову на ті часи освіту, у Парижі він зайнявся літературною діяльністю, але безуспішно. У 1677 році майбутній реформатор обіймає судово-адміністративну посаду в Нормандії, а з 1689 року – посаду начальника судового округу в Руані, яку за 2 місяці до смерті успадкував його старший син.

З кінця 70-х років П. Буагільбер, за родом своєї діяльності, починає займатися глибокими дослідженнями економічних проблем Франції. У 1695-96 роках він анонімно видає роботу з багатослівною назвою: **«Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості методи відновлення, або Як за один місяць доставити королю всі гроші, які він потребує і збагатити все населення».**

З 1702 році, маючи багатий життєвий досвід і нестримне бажання допомогти своїй батьківщині, руанський суддя «засипає» своїми листами контролерів (міністрів) фінансів Франції з проектами корінних економічних змін і в 1705 році, нарешті, отримує в Орлеанській провінції округ, для проведення експерименту. Результат його, з мало відомих причин, виявився невдалим. Проте П. Буагільбер не збирався відмовлятися від переконань уряду про назрілу необхідність реформування економіки країни і у 1707 році видає два томи нових творів, у яких піддає нищівній критиці політику тодішньої влади. Розплатою за це стало заслання в провінцію. Проте воно тривало недовго і у 1708 році йому дозволяють повернутися до рідного міста.

У 1708 році міністра фінансів М. Шамільяра (1652-1721) змінив Н. Демаре (1648-1721) – племінник Ж. Б. Кольбера, освічена й енергійна людина. Він запрошує П. Буагільбера взяти участь у новому проекті з реформування економіки країни. Однак, старий та хворий руанець цю пропозицію, справу його життя, яку він колись так хотів здійснити, відхилив.

Крім вищеназваної роботи, дослідником були написані **«Роздрібна торгівля Франції» (1699)**, **«Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707)**, і остання – велика двотомна праця **«Звинування Франції» (1707)** та ряд інших.

Економічні погляди П. Буагільбера відкрили, з точки зору марксизму, французький напрямок економічної думки, який отримав подальший розвиток у працях фізіократів, а завершився вченням франко-швейцарського економіста Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді. Тим самим продовжилась деталізація проблеми багатства та чинників його зростання, але вже у французькому напрямку політичної економії.

в) проблема багатства та основні фактори його росту

Дослідження суті багатства, законів його формування, зростання, а також факторів виробництва, завжди займали особливе місце як у західному напрямку класики так і у французькому її відгалуженні. Особливістю ж останнього було те, що воно вперше спочатку несвідомо, а потім все більше і нарешті ґрунтовно, торкнулося дії такого чиннику виробництва як земля.

У подібній постановці питання П. Буагільбер, як представник першого французького варіанта класики, інтуїтивно рухався до питання визначення **предмета дослідження**. Це виникало по мірі заглиблення у нагальні проблеми економіки країни завдяки чому поступово вимальовувалось питання дослідження **фактора землі** та усвідомлення її ролі у створені **цінності** не тільки **для споживання**, але і **для обміну** такої важливої для визначення пропорцій обміну у французькому варіанті класики.

Однак для П. Буагільбера, як, до речі, і В. Петті, корінною проблемою аналізу стало питання про **природу багатства суспільства, походження та обставини, що його визначають**, яке закарбувалось в назві одного із його творів «**Міркування про природу багатства, грошей і податків**» (1707). Конкретика ж дослідження багатства будувалась на знанні тієї соціально-економічної ситуації в якій функціонував тодішній ринок, дію якого він відслідковував вдивляючись у життя простих селян, твори художньої літератури, і особливо справи з якими постійно стикався, працюючи на посаді судді в Нормандії (в місті Руані), яка була на той час одним з найрозвиненіших регіонів країни. Звідси геніальні ідеї вченого, як колись писав К. Маркс про творчість В. Петті, виникали по мірі його заглиблення в конкретний матеріал творів, що було характерно для початкового етапу становлення капіталізму.

Одночасно виходячи із поставленої мети в ході дослідження, відпрацьовувався і **метод (аналітичний підхід)**, що отримав широке застосування в наступних напрацюваннях класики та її шкіл. Специфіка застосування методу полягала і в тому, що вона спочатку давала загальний аналіз цілого, а потім його частин на відповідність їх цілому. П. Буагільбер використав його, прагнучи кожен раз отримати більш чітке уявлення про дійсність через аналіз окремих її частин.

Однак зародкова дія законів ринку привносила в аналіз свою специфіку. Це відобразилось у нечіткій економічній термінології. До неї додався, ще й брак нерозвиненої філософської системи в якості методу аналізу, що використовував дослідник. Звідси закони ринку, на які він постійно натикався і фіксував, не могли отримати у подальшому більш чітку конкретику, а тому залишились як геніальні прозріння руанця. Щось подібне було і в творчості В. Петті. Однак, враховуючи більш розвинений стан економіки Англії, у нього відображення обрисів англійської економіки виявились більш чіткими. До цього додався і більш важкий стиль написання творів французьким автором на відміну від витонченого стилю англійця.

І все ж основні ідеї дослідника, що витікали із безпосереднього спостереження за суспільним багатством дозволили йому підмітити ті деталі, які вислизали із поля зору не тільки його сучасників, але і нащадків. Тому при всій розмитості картини наріжний камінь наукових підходів руанця можна сформулювати саме як проблеми *багатства* країни навколо яких автор і розгортає свої міркування.

Більш конкретно це вилилось, у першу чергу, у питання з'ясування загальних аспектів суті *багатства*. По-друге, дослідження законів, якими воно забезпечується, де головним стала проблема рівноваги. І, нарешті, портрет – виявлення умов за яких воно може значно зрости.

Відносно першого пункту – загальних площин характеристики багатства, то тут великий руанець звів його до матеріальних благ, які, перш за все, створюються завдяки праці на землі. Звідси могутність Франції він вбачав у заможному сільському населенні, яке його виробляє як для себе, так і для створення більшості нових благ шляхом переробки. Одночасно автор наголосив на тому, що «ніяким чином неможна бути багатим, і государю більше ніж іншим, інакше як через *суспільне* багатство (курсив наш – О. А.)».

Особливістю виробництва останнього було його опосередкування ринком, де П. Буагільбер звернув увагу на збільшення з його розвитком кількості професій, якими люди займалися та посилення зв'язку між ними через обмін продуктів на продукти, що доточує постійно зростаючі ринкові ланцюжки. «Багатство, – писав дослідник, – є лише постійне спілкування людини з людиною, ремесла з ремеслом, місцевості з місцевістю і навіть королівства з королівством. Всі підтримують день і ніч це багатство виключно в ім'я власних інтересів і створюють тим самим ... загальне благо». [252, с. 118] Цим, власне, дослідник підійшов до розуміння закону, який пізніше сформулює Ж. Б. Сей як «закон ринків».

Праця ж окремої людини «на себе» в кінцевому підсумку примножує багатство всіх і стане, теж згодом, крилатим висловом А. Сміта. Цікаво, що тут дослідник, розглядаючи закони ринку як закони природи наголошував, що тільки природа може дати «наказ» (вислів П. Буагільбера) як індивіду найкращим чином діяти. Звідси зафіксована, по-перше, об'єктивність законів так і, по-друге, їх дія як законів природи, що дуже нагадує потім поглиблене положення фізіократії. По-третє, специфіка встановлення головної суспільної пропорції або рівноваги (між виробництвом та споживанням) при якій дія окремої людини тільки для себе одночасно примножує благо всіх стає магістральним принципом стимулювання індивідуальної діяльності індивіда, що закладена у потужній дії законів ринку.

Дослідження проблеми багатства стимулювало подальші постановки автором питань, які отримали розвиток у наступних економістів в області як теорії, так і економічної політики, що впливали з безпосереднього аналізу французом національної економіки.

Із наведеного вище вимальовувались контури наступного кола питань, які були зафіксовані П. Буагільбером як *проблеми рівноваги*.

г) рівновага, ціна та цінність у механізмі ринкового саморегулювання

Неважко зрозуміти, що рівновага є наріжним каменем дослідження вченого відносно багатства, що було зафіксовано в трьох аспектах як *проблема ціни, цінності (вартості)* та *грошей*. П. Буагільбер чудово бачив та розумів, що все більшу частину багатства люди отримують через ринок, а тому інтуїтивно вийшов на питання про закони його функціонування, як проблему ціноутворення, а з нею і розподілу.

Виходячи з цінового сигналу руанець, як і В. Петті, виділив два види цін: *ринкову ціну* (ціна за якою товар продано) і справжню, або *пропорційну ціну* (термін П. Буагільбера), яка визначалася як витратами праці, так і землі. Цим П. Буагільбер протиставив істинній цінності в обміні (вартості) *ціну ринкову*.

Таким чином, при об'єктивній наявності рівноваги як «пропорційних цін» усі виробники, з одного боку, змогли б постійно купувати та продавати, а з іншого компенсувати індивідуальні витрати виробництва та отримувати відповідний дохід, чим забезпечувався, на думку вченого, оптимальний розподіл ресурсів. Правда, при умові невтручання у ці процеси держави. Одночасно *стан узгодженості* на ринку визначав би багатство або бідність країни. В діях цінового сигналу руанець помітив механізм установлення господарських пропорцій серед різних видів суспільної діяльності та в залежності від ефективності функціонування – рівень життя суспільства.

З аналізом П. Буагільбером економіки безпосередньо пов'язане і питання *пошуку параметрів ринкового інституційного середовища*. Дослідник вважав, що умовою зростання багатства є наявність на ринку вільної конкуренції як фундаменту ринкового середовища, що діє завдяки автоматичному (без втручання держави) розподілу праці між галузями виробництва. Цим об'єктивно встановлюється робочий час на виготовлення відповідних видів товарів, що сприяє забезпеченню оптимального відтворення факторів виробництва. «Потрібно, – писав він, – щоб усі речі були в постійній рівновазі і зберігали ціну пропорції у співвідношеннях між собою щодо витрат, які необхідні для їх відтворення...». [252, с. 117]

Для цього держава, в особі її правителів, повинна дотримуватись *законів природи*, які діють як *економічні закони*, що потребує постійної підтримки паритету купівель та продажу через рівновагу між ними. Пізніше на базі цієї ідеї з'явиться теорія загальної ринкової рівноваги детально розроблена Л. М. Е. Вальрасом.

П. Буагільбер, продовжуючи формування нового принципу економічної політики, наполягав на забезпеченні дотримання дії природи через установлення державою законодавчо юридичних норм господарювання та відслідковування їх виконання.

Підводячи підсумки, можна сказати, що П. Буагільбер, перший в історії економічної думки, зафіксував закон витрат виробництва (не плутати із законом вартості у К. Маркса, який він йому приписав) як стихійний

регулятор товарного виробництва, що у той час знаходився у зародковому стані. Однак дія ринку, хай і в умовах нерозвиненого суспільства, виявилися достатньою для розуміння тієї шкоди, яку спричиняє політика державного регулювання цінами, періодично порушуючи стан економічної рівноваги.

У подальшому **цінність в обміні** західні класики уточнили, звівши її до *купівельної сили речі*, що постала як проблема з'ясування принципів обміну. Це зробить А. Сміт, а із з'ясуванням останніх повстане питання про закони формування первинних *доходів основних класів* (зарплати, прибутку та ренти) як факторів виробництва у вигляді: праці, капіталу та землі, що беруть участь у формуванні цін.

У дослідженні цінності для обміну П. Буагільбер натякнув на значення у її формуванні чинника корисності, що визначався у той час ще у значній мірі дією сил природи (землі), а не праці, закони якої для нього були схожі на божественні настанови. Як було вказано вище подібна ідея стане магістральною у побудові фізіократів.

У тому ж ракурсі – рівноваги, великий руанець тлумачить **проблему – грошей**. Дослідник вважав, що головним у суспільному виробництві (фактично товарному) є матеріальне багатство, де грошовий матеріал через механізм вільних ринкових цін доводить до свідомості людей суспільні пропорції розвитку, визначаючи дохід і одночасне відшкодування виробникові реальних витрат виробництва.

У дослідженні **цінності для споживання** руанець звернув увагу на значення грошей для отримання можливостей розширити розмаїття потреб. Звідси, *гроші*, на його думку, **велике зло поза обміном** і тому **визнавав позитивними функції грошей тільки як засобу обігу та платежу, різко критикуючи їх функцію як засобу накопичення скарбів**. «Гроші повинні перебувати в безперервному русі – твердив він, а це можливо до тих пір, поки вони мають рухливість; як тільки вони стають нерухомими – все загинуло». Отже, головним у товарному виробництві, на його думку, є грошовий матеріал в якості досягнення розмаїття потреб.

Крім цього, П. Буагільбер звернув увагу, ще на один аспект використання грошей. З великою імовірністю можна стверджувати, що *гроші*, зберігаючи рівновагу та підвищуючи рівень задоволення потреб, є ще нічим іншим, **як дуже ефективним інструментом мультиплікаційного ефекту**. Інвестування їх у сільське господарство дає можливість, у кінцевому рахунку, стимулювати і інші сфери економіки, як, наприклад, ремісництво, будівництво тощо, і цим збільшуючи масштаби торгівлі, призводити до швидкого зростання багатства суспільства у цілому. Цим положенням він випередив ідею Р. Ф. Кана та Дж. М. Кейнса майже на 200 років.

У дії законів ринку дослідник підмітив умонтований в нього стимулятор зростання споживання населення. Для цього рекомендувалось звертати увагу на податки, які можуть, по-перше, розчистити дорогу інвестуванню виробництва орієнтованому на обмін через відміну існуючих на той час мит при перетині кордонів провінцій. Друга рекомендація

торкалась оподаткування майна та доходів. Пропонувалось установлювати їх на майно і дохід за принципом *загального* та *пропорційного* податку.

Якщо, відносно майна, друге положення було відоме давно, то перше випередило час на багато років. Так, заміна регресивного податку для панівної верстви на пропорційний виступала як розширення можливості фінансування виробництва значної, не панівної верстви, що, у кінцевому підсумку, збільшило їх доходи як незаможних верств населення, так і самих «фінансистів». Іншими словами спрацьовував зазначений вище, відомий всім ефект мультиплікації пов'язаний з розширенням споживання.

Досліджуючи, розкидані по всій книзі подібні висловлювання П. Буагільбера щодо окремих фактів дійсності і висновків відносно них, треба пам'ятати, що вони багато в чому стали наслідком тодішнього катастрофічного стану економіки Франції того часу, яка знаходилась на нижчій стадії становлення промислового капіталу, і потребувала негайних нетрадиційних рішень, а з іншого – геніальними прозріннями їх автора, що значно випередили свій час.

Магістральною виявились відкрита автором дія закону цін як закону природи у вигляді витрат виробництва в яких пильне око П. Буагільбера помітило спосіб забезпечення економічної рівноваги. Звідси, за дією закону витрат виробництва інтуїтивно відчувалось таке розуміння проблеми, яке дозволило йому зробити декілька вагомих висновків, що потім знайшли своє відображення в запропонованих ним економічних реформах Франції.

г) пропозиції щодо вдосконалення економічної політики Франції

Таким чином, виходячи з відкритого ним механізму саморегулювання для підтримання механізму пропорційного розвитку суспільства рекомендувалось державі, як було зазначено вище, визначити правила господарювання через юридичні норми та відслідковувати їх виконання. Параметри ж, в яких повинно діяти ринкове середовище та закони самого ринку зводились ним до реалізації ряду економічних аспектів. Через це, він рекомендував:

По-перше, звільнити внутрішню торгівлю від обмежень, розширюючи внутрішній ринок і посилюючи розподіл праці, а з ним і товарообіг шляхом «очистки шляхів» від митних застав.

По-друге, ввести вільний ринок зерна, не встановлюючи на нього максимальних цін, що повинно через досягнення пропорційних цін забезпечити можливість сільським товаровиробникам покривати витрати виробництва та отримувати дохід, а з ним – втілювати в життя стан економічної рівноваги.

По-третє, використовувати гроші, як «поручителя обміну» – тобто *засобу обігу*, для забезпечення безперебійного платіжного обороту, не допускаючи отримання грішми прямої влади над людьми, яку він вбачав у їх функції накопичення.

По-четверте, враховуючи важливість повного відшкодування витрат на виробництво аграрної та ремісничої продукції, П. Буагільбер відзначував за необхідне провести *податкову реформу* для чого *замінити регресивний податок пропорційним*, чим розширити можливості товарності дрібного виробника.

Саме такими були рекомендації дослідника уряду країни, виходячи з проведеного ним детального аналізу становища Франції того часу, що знайшли своє відображення у запропонованій ним *економічній політиці*.

4.3. Економічні погляди Б. Франкліна

Розвиток теорії витрат виробництва знайшов своє продовження в працях видатного американського природознавця, політичного діяча та блискучого публіциста XVIII ст. **Бенджаміна Франкліна (1706-1790)**. Його основною заслугою є, перш за все, формулювання у загальному вигляді принципів підприємництва нового типу, етика якого була закладена ще протестантами. Зрозуміло, що для цього потрібно було відпрацювати нові підходи до з'ясування стану того суспільства, у якому він жив. Тому в основу теоретичного тлумачення фактів дійсності ним було покладено положення про те, що єдиним мірилом багатства цінності всіх речей, є *праця*.

Дослідник дав аналіз мінової цінності, звівши її до *робочого часу*. Виходячи з вище викладеного, він вважав, що багатство країни повинно оцінюватися за тією кількістю праці, яку її жителі здатні купити. Це положення набуло подальшого розвитку в працях А. Сміта.

Гроші, на думку Б. Франкліна, існують заради зручності обміну. Пізніше, ця ідея отримає у роботі А. Сміта «Багатство націй» назву «велике колесо обігу». Інша ідея, що набула розвитку у працях того ж А. Сміта, стала розробка функції грошей, як *міри цінності*, яку, на думку Б. Франкліна, виконує сама *праця*. Американець ввів у суспільний обіг знану фразу «Час – гроші» («Time is money» англійською мовою), яка відображає важливість його економії в господарській діяльності ринкового типу.

5. МАРЖИНАЛЬНЕ ВІДГАЛУЖЕННЯ КЛАСИКИ.

Е. Б. КОНДІЛЬЯК І Ф. ГАЛІАНІ

Одночасно з появою, зазначених вище напрямків, формуються інші підходи на проблеми формування ціни. Якщо в основі теорії витрат виробництва клялись праця та корисність, а трудової теорії вартості тільки праця, то в концепції граничної корисності – тільки корисність. У 1914 році в роботі Д. А. Гобсона «Праця і багатство» цей напрям, що вже відійшов в аннали історії, нарешті отримав свою назву – маржиналізм. Сама концепція була не новою і зустрічався ще в працях Арістотеля, Аквіната та інших філософів, у рамках якої, розвивалася, у тому числі, і економічна думка. Однак, застосований ними підхід у нових умовах потребував уточнення. Такому поглибленню і сприяли праці французького філософа і економіста

Етьєна Бонно де Кондільяка (1715-1780) і італійського абата, державного діяча, економіста і філософа **Фердінандо Галіані (1728-1787)**.

Перший у 1776 році, у своїй роботі «**Торгівля і уряд**» запропонував в оцінці благ використовувати корисність. Він писав: «Цінність полягає не стільки в речах, скільки в оцінці, яку ми даємо їм, а ця оцінка відповідає нашим потребам: вона збільшується або зменшується залежно від того, як збільшується або зменшується наша потреба. Цінність визначається не тільки корисністю, але також рідкістю або достатком благ, що підлягають споживанню ... оскільки цінність речей ґрунтується на потребі, остільки природно, що більш нагальна потреба надає речам більшу цінність і менш нагальна – надає їм меншу. Цінність речей зростає, таким чином, з рідкістю і падає з достатком. З достатком вона може навіть звестися до нуля. Наприклад, те чи інше благо не буде мати цінності кожен раз, коли із нього неможливо буде зробити ніякого ужитку, так як тоді воно буде зовсім непотрібним». Як видно з вище наведеної цитати, це положення лежить у самому зародку концепції цінності як лондонської школи, представленої В. С. Джевонсом, так і австрійської (віденської) шкіл.

На думку Е. Б. Кондільяка, обмін є засіб, що дає виграш обом партнерам, тому що кожний з двох контрагентів віддає меншу цінність в обмін на більшу. Звідси в *обігу* виникає *додаткова цінність*. Він писав: «Неправильно, нібито при товарному обміні обмінюють одну цінність на іншу рівну цінність. Навпаки, кожен з обох контрагентів дає завжди меншу цінність на більшу».

Критикуючи фізіократів, дослідник вважав, що всяка діяльність будь то землеробська, промислова або торгова продуктивна, оскільки пристосовує природні ресурси на потреби людей, тобто створює *корисність*. Праця, земля і капітал, беручи участь у створенні корисностей, мають однакове ставлення до доходів. Пізніше це положення отримає свій розвиток у концепції трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея.

Крім вище названого, Кондільяк висунув *тезу про недооцінку майбутніх благ порівняно з тими, що є у даний час*. Дане твердження пізніше лягло в основу теорії відсотка О. фон Бьом-Баверка.

Іншим представником цього напрямку, який отримав богословську освіту в Неаполі та Римі, а з 1759 року обіймав пост секретаря неаполітанського посольства в Парижі, а потім і посла, був **Фердінандо Галіані**. Під час свого перебування в Парижі Ф. Галіані знайомиться з фізіократами і їх науковими ідеями. З 1777 року його призначають на посаду міністра королівських земель своєї країни.

У 1750 році в книзі «**Делла монета**» він установив, що *цінність усіх товарів пояснюється їх корисністю, а цінність грошей – особливістю природи благородних металів*. У той же час він стверджував, що *тільки праця надає речам цінність, а багатство є відношення між людьми*.

Ф. Галіані писав *про ідеальну форму грошей*, в якій вони функціонують в якості міри цінності (використання для визначення цін та укладання контрактів) та їх реального вживання для фактичного обміну, і

звертав увагу на необхідність якісної однорідності грошового матеріалу як за складом, структурою, так і за зовнішньою формою. Він же висловив ідею про залежність цінності виробничих благ від цінності споживчих, яка знайшла широкий розвиток у працях маржинального напрямку. Крім того, дослідник різко критикував ідею вільної торгівлі.

6. Р. КАНТІЛЬОН – ФУНДАТОР КЛАСИЧНОГО АНАЛІЗУ ЗАХІДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Безпосереднім продовжувачем ідей В. Петті, до праць якого він не раз звертався, та П. Буагільбера, як продовжувача французького класичного напрямку, став **Річард Кантільон (бл. 1680-1734)**. Мабуть в історії науки знайдеться небагато людей про життя яких нащадки знали б так мало, як про життя цієї людини. Будучи ірландцем за походженням, він займався банківською справою в Англії та Франції, проживши більшу частину свого життя у останній. Саме ним, на засадах класичного напрямку, була зроблена спроба систематизації економічної теорії того часу. Книгою його життя стало **«Есе про природу торгівлі в цілому»**, яке побачило світ після його трагічної загибелі в 1755 році. Цей твір проклав своєрідний «місток» від донаукового етапу розвитку економічної думки до наукового. Пізніше, вже на науковому етапі, коли *суспільство розглядалося як живий організм, а не з точки зору його окремих частин*, ця книга стала для багатьох економістів тим джерелом із якого вони щедро черпали нові ідеї для своїх досліджень.

Російський економіст О. І. Ананьїн стверджував, що теоретична система Р. Кантільона – це осмислено вибудована система абстрактних моделей, що містить декілька контурів. Саме вона заклала основи побудови подальших систем в яких щось уточнювалось або змінювалось відносно базової моделі Р. Кантільона. Враховуючи останній аспект можна зрозуміти парадоксальну ситуацію того, чому з часом ім'я автора забулось і замість нього почесне місце фундатора економічної науки зайняв А. Сміт.

Такий стан речей автор пояснював специфікою подальшого розвитку історії економічної думки не як *історії економічного аналізу*, яку і започаткував Р. Кантільон, а перш за все, як історії доктрин. Тому знаходження концепції автора між меркантилістами та фізіократами і перехід їх напрацювань з плином часу в аннали історії економічної думки, після появи теорії А. Сміта, призвело до забуття і імені великого дослідника.

Далі О. І. Ананьїн продовжує:

Економічну систему Р. Кантільона можна представити як таку, що складається із *трьох контурів*. **Перший контур – модель походження багатства** в його системі був побудований на *двохфакторній* (земля-праця) моделі, на якій потім зводилися інституційні рамки подальшого аналізу. Автор постулює (а) *невідтворність нерівного розподілу землі* як головного джерела багатства і (б) *центральну роль власників* як розпорядників доходів. (На ці обставини пізніше зверне увагу фізіократ А. Р. Ж. Тюрго при побудові першої наукової системи). Далі із центральної ролі власників

Р. Кантільоном виводиться порядок розселення жителів держави, які, у свою чергу, задають ієрархію економічних агентів, що селяться – в столиці, великих і середніх містах земельні власники разом з обслугою; а на іншому полюсі – в селах – живуть селяни, що обробляють землю; а сполучною ланкою між містом і селом служать торгові селища, що формуються навколо місцевих ринків.

Другий аналітичний контур автора дає аналіз *процесу виробництва багатства*. В його основі лежить умовна модель країни як великого натурального господарства на чолі із земельним власником, який за допомогою прошарку наглядачів направляє працю робітників – селян і простих ремісників.

Далі Р. Кантільон визначає *величину багатства*, що виробляється як таке, що *визначається природними факторами: розмірами і якістю земель, а також кількістю жителів*, включаючи необхідне для їх забезпечення число робітників, які на цій землі можуть прогодуватися. Розподіл багатства регулюється *«теорією трьох рент»*, в якій природні фактори переплетені з соціальними. *Згідно з цією теорією одна третина виробленого продукту землі надходить власнику землі і споживається за його бажанням, друга третина йде на покриття витрат*, включаючи забезпечення робітників усіх видів, а *остання третина*, яка також залишається в господарстві, *забезпечує*, за висловом Р. Кантільона, його *дохідність*. Відповідно, *структура багатства, в кінцевому рахунку*, виявляється *залежною від образу життя власників землі*, зміна, якої може, в свою чергу, впливати на структуру і чисельність населення. Тож не дивно, що в умовах сьогодення в Україні, де зберігаються значні прошарки доринкових епох її потреби диктує, перш за все, олігархат, а не більшість населення країни.

Третій і, ймовірно, головний для автора «Досвіду» *аналітичний контур* – це *модель грошового обігу*. Вона *базується на кругообороті суспільного продукту* («теорія трьох рент») і формується за рахунок трансформації висхідної моделі натурального господарства в модель обмінного господарства з накладенням на базовий інституціональний контур. [4, с. 634-635]

Дослідник застосував систему *наукових абстракцій* за допомогою розмежування натурального, обмінного і грошового господарств як своєрідні поверхи абстрагування. Крім того, виділяє *внутрішню цінність* благ на відміну від *ринкової ціни*, і, нарешті, *структурує суспільство на класи*. Думка автора рухається від простих форм до складніших через розгляд економіки, спочатку як натуральної, потім її трансформації в бартерний обмін, появу грошей і реальної грошової економіки і, нарешті, вихід обміну на зовнішній ринок, тобто у відкриту економіку, як результат його розвитку.

Відкрита економіка істотно змінила господарську діяльність, яка потребувала нових підходів до її здійснення – роботи на невідомий ринок. Подібна функція вимагала врахування її організації, причому іншого типу, де параметри діяльності як і її результат, виробник здійснював сам, а не отримував від інших людей, як в умовах натурального господарства або

цехової регламентації. Звідси, Р. Кантільон уперше вводить у науковий обіг термін *«підприємництво»*, розкриває його специфіку та дає йому практичні рекомендації для його ефективного функціонування.

Р. Кантільон, виходячи з головного положення П. Буагільбера, *розглядав економіку як виробництво, спрямоване на задоволення потреб людей*. Як пізніше і фізіократи, він значну роль відводив господарям-землевласникам, які визначають майбутні потреби суспільства, через зміни настрою, моди, стилю життя і т. ін.

Вчений глибше, ніж В. Петті, від творчості якого він відштовхувався, розглянув магістральне поняття класичного напрямку – цінність. У нього як і у В. Петті цінність не абсолютне, а відносне поняття. Він розмежував зовнішню форму цінності (ціну) і *внутрішню* цінність. Дослідник зазначав, що «треба, щоб монета або загальна міра цінності кореспондувалась реально і внутрішньо з ціною землі і праці у всьому тому, що на ринку представлено». Земля дає продукт, а праця надає йому форму, створюючи корисність, писав він.

Потім у А. Маршалла міра оцінки *сполучення* (землі і праці) – отримує вид витрат виробництва, що визначатимуться *ціною пропозиції*. Ціна – це *міра витрат*, яка віддається за благо. Звідси вона може *обрізати* або *додавати цінність*. Все *відносно* і регулюється ціною, а не вартістю.

Реальна (дійсна) цінність, тобто *мої затрати*, як і всього іншого *пропорційні* землі і праці, які необхідні для їх виробництва. Зовні вони пов'язані внутрішньою цінністю *моєї* праці до землі та праці необхідної для їх відтворення.

Так, при виробництві продукту буде прийматися в розрахунок ціна і внутрішня цінність землі та *кількість* і якість праці, що використовується з урахуванням усіх витрат на освіту.

Розмежування поняття *ринкової ціни* (регулюється попиту і пропозицією), а з іншого – *внутрішньої цінності*, яка не залежить від попиту та пропозиції, а визначається пропорціями витрат землі та праці, дуже нагадує положення В. Петті. Але на відміну від нього внутрішню цінність визначає не праця, а земля, яку Р. Кантільон пропонував як єдину міру багатства, так як вона обмежує кошти прожитку. Згодом за основу своєї доктрини дану ідею взяли на озброєння і фізіократи.

Розмірковуючи *про ренту*, дослідник писав: «Якщо сеньйор рубас зарослі і робить тераси, то *внутрішня цінність* буде пропорційна землі і праці, які на цю справу він використав. Але *істина цінність* не відповідає цій пропорції при обміні, якщо він захоче продати свій сад, то може виявитися, що ніхто не захоче його купити, тобто покрити витрати. І навпаки, може трапитись так, що йому *запропонують* подвійну *істину цінність*».

За землю можуть *запропонувати* ціну для іншої мети – використання її як капіталу, а не просто праці, і не як реальної *цінності*, а *цінності* фондів (капіталу) і витрат, що були зроблені».

Дослідник виділяв *три основні класи суспільства: земельні власники, наймані робітники і підприємці*. При цьому, *наймані працівники*

розрізнялися за типом фіксованого доходу (державні службовці, домашня прислуга і т. ін.). *Нефіксований дохід* отримують *підприємці* (люди, що продають послуги власної праці, а, також, жебраки та грабіжники).

Клас підприємців у Р. Кантільона з'являється при переході від натурального господарства до бартерного. Наглядачі в натуральному господарстві перетворюються на підприємців, що позбавляє клас землевласників від клопоту доводити свою волю в натуральному господарстві через наглядачів до безпосередніх працівників. Звідси, *підприємця він визначає як того, хто «дає певну ціну в місці і часі покупки, з тим, щоб потім перепродати за невизначеною ціною».*

У наведених міркуваннях вводиться принципово новий вид господарської діяльності, результати якої до процесу обміну не визначені. У цьому і полягає суть нового типу відносин як економічних, до трансформації яких рухається Україна. Згодом, автор показав, *відмінність прибутку і підприємницького доходу, розкрив вплив девальвації валют на торгівлю, а також залежність кількості грошей в обігу від маси товарів.*

Ще одним, не менш значним досягненням вченого, стала його *теорія відтворення*, яка дозволила вийти на *розгляд суспільства як живого організму*. Її значення було рівнозначне відкриттю В. Гарвеєм (1578-1657) кровообігу в організмі людини. По суті справи, *теорія відтворення* стала чорновим варіантом *«Економічної таблиці»* Ф. Кене – фундатора французької школи фізіократів. Конкретні розрахунки руху суспільного продукту згоріли в полум'ї пожежі в його маєтку разом з його володарем і тому до нащадків не дійшли.

У подальшому ідеї Р. Кантільона трансформувались в теорії фізіократів, А. Сміта, Дж. С. Мілля до А. Маршалла. Оцінюючи вклад вченого у розвиток економічної науки В. С. Джевонс називав його фундатором західного класичного напрямку економічної думки.

На жаль, ще й до сьогодні його творчість маловідома широкому науковому загалу, оскільки сучасники отримали цю книгу після десятиліть забуття, що і зараз видана обмеженими накладками. Тому й досі Р. Кантільон залишається не дуже відомим автором, що не дозволяє дати достойну оцінку вагомому внеску в науку цієї великої та загадкової особистості.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Первісне накопичення капіталу. Епоха Відродження: звеличення людини. Реформація: реформи католицизму, нова етика відносин.

Меркантилізм: багатство, його джерело, «Революція цін», Ранній меркантилізм: доктрина активного грошового балансу. Пізній меркантилізм: доктрина активного торговельного балансу. Металічна теорія грошей. Кількісна теорія грошей. Закон Грешема-Коперника. Економічна політика. Протекціонізм. Кольбертизм. Фритредерство. Економічний лібералізм.

Класична школа політичної економії. В. Петті: природний порядок, цінність, джерела цінності, природна, політична, штучна ціна, зарплата, ціна

землі, диференційна рента, гроші та капітал, економічна та демографічна статистика.

П. Буагільбер: ринкова і «істинна» цінність, мінова цінність, джерело цінності, гроші, податки, вільна конкуренція, економічна політика Франції.

Б. Франклін: основа і міра багатства суспільства, гроші, доходи, економічна політика США.

Е. Б. Кондільяк: корисність, цінність, величина цінності, додаткова цінність, продуктивна діяльність, обмін і джерела доходів.

Ф. Галіані: цінність товарів, грошей, багатство, цінність виробничих і споживних благ.

Р. Кантільон: система базових передумов економічного аналізу. Три аналітичні контури аналізу: модель походження багатства; процес виробництва багатства; модель грошового обігу. Суспільне відтворення капіталу. Підприємництво.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Якими процесами викликана поява буржуазної економічної думки?
2. Що змінило Відродження та Реформація у феодальному світогляді?
3. Що меркантилісти розуміли під багатством і його джерелом?
4. Назвіть основні положення політики грошового та торгового балансу.
5. У чому схожість та відмінність раннього та пізнього меркантилізму?
6. Які досягнення меркантилістів набули подальшого розвитку у працях економістів ХХ століття?
7. У чому полягала специфіка меркантилізму в Англії, Франції, Італії та Росії?
8. Якими процесами викликане фритредерство і в чому полягає його головна відмінність від меркантилізму?
9. Чим викликана поява класичного напрямку економічної думки і хто його представляв?
10. У чому полягало новаторство в методі досліджень економічних явищ В. Петті у порівнянні з попередниками?
11. Що писав В. Петті про основу мінових пропорцій та основні форми доходів?
12. Що нового вніс П. Буагільбер у теорію цінності та теорію ціноутворення?
13. Як розумів П. Буагільбер сутність грошей та їхню роль у товарному обігу?
14. Що спільного та відмінного в економічних поглядах та політиці В. Петті і П. Буагільбера?
15. Що є багатство і його мірою за Б. Франкліном?
16. В якому зв'язку у Е. Б. Кондільяка знаходяться категорії «корисність» і «потреби»?
17. Які вимоги ставив Ф. Галіані до якості монет та організації обігу грошей?
18. У чому полягає схожість та відмінність економічних поглядів Р. Кантільона від його попередників?

БЛОК 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОГО ЕТАПУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ. НАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (1750-1870 РОКИ)

1. Історичні передумови появи економічної науки.
2. Загальна характеристика наукової економічної думки.
3. Особливості економічної думки даного етапу.
4. Джерела наукового етапу економічної думки.

1. Історичні передумови появи економічної науки

Як було зазначено у блоці I, власність в умовах ринкового суспільства як незрілого, так і *розвиненого* стану (буржуазного ладу), реалізується через вкладання волі однієї людини у мертву річ. Це досягається за допомогою ринку, який виступає засобом проведення волі окремих людей шляхом руху мертвих речей, тобто купівлі-продажу результатів їх праці.

Звідси головною проблемою в *економічній думці даного періоду* стає розробка питань економічної залежності людей від руху товарів (речей) в найбільш її розвиненій формі – *грошей*. Тому аналіз руху мертвих речей (товарів) набуває вирішального характеру, а з нею розвивається економічна проблематика, присвячена дослідженню питань і законів ринку та методології економічної науки.

Науковий етап економічної думки продовжує дослідження ідей класичної школи, розпочату ще в донауковому етапі, але на більш високому рівні і охоплює період дозрівання та піку ринкових відносин як форм функціонування масовидного промислового капіталу.

Даний етап бере свій початок з другої половини XVIII ст. і закінчується на з 70-х років XIX ст., коли капіталістична система досягає свого піку зрілості через досконалий механізм саморегулювання вартісних процесів. *Науковий етап* економічної думки змінюється новим шаблоном її розвитку – *формуванням принципів економічної науки*, що ставить за мету трохи інше завдання – *досягнення оптимізації або раціонального господарювання людей*.

2. Загальна характеристика наукової економічної думки

З процесом генези капіталістичних відносин думка все більш акцентує свою увагу на дослідженні економічних проблем, що є наслідком досягнення промисловим капіталом розвинених форм через рух продуктивних сил капіталу від простої кооперації, мануфактури до фабрики. Чіткіше окреслюється і **предмет дослідження** як його *дефініція* (визначення), а з ним і **метод**, коли дійсність розглядається як *органічна цілісність*, де всі складові структурні елементи об'єкта постають в якості живих частин цілого.

Відмічений напрям став продовженням економічної *класики* з її *принципом* «laissez faire», що зародився ще в середині XVII ст. з більш

детальною розробкою питань дослідження сфери виробництва, а з ним і промислового капіталу у тісному зв'язку зі сферою обігу. Нагадаємо, що в донауковій фазі генези класики сфера виробництва теж досліджувалась, але неглибоко, що мало наслідком низький рівень розвитку ринку того часу, який у значній мірі, ще перебував під дією законів обігу, функціонуючи у допотопних формах купецького та лихварського капіталів.

На цьому етапі розвитку західної класики аналізувались проблеми як теоретичного плану (з'ясування законів функціонування капіталу), пов'язаного з розвитком продуктивних сил капіталу, так і практичні питання (удосконалення дії господарського механізму). В марксисті, як специфічному відгалуженні класики, акцент був зміщений на опрацювання інших питань – дослідження законів зміни існуючого суспільного ладу.

Величезну роль у цих процесах відіграла творчість двох велетнів економічної науки – Р. Кантільона та А. Сміта. Так, якщо перший на донауковому етапі заклав основи **теорії економічного аналізу**, по суті створивши модель подальшого розвитку науки, то другий успішно її втілював у життя, завершивши формування політичної економії як підґрунтя усіх економічних наук. У ході подальшого дослідження проблем ринку будуть розкриті напрацювання класики та шкіл що її представляли як і окремих економістів. Як це відбувалось виділятиметься у ході руху економічної думки від характеристики класичної економічної науки у цілому як **загальних рис** до з'ясування її специфічних ознак як **особливого** (аналіз окремих шкіл), та **одиночного**, представленого у творчості окремих економістів.

3. Особливості економічної думки класичного етапу

Крім спільних рис, економічна думка даного періоду мала і ряд особливостей, які визначались соціально-економічною та історичною специфікою розвитку суспільства певних країн.

Перший варіант нової економічної науки – **політичної економії** з'явився у творах фізіократів. Але її категоріальний апарат з ряду причин потребував уточнення яке й здійснив А. Сміт у праці «**Багатство націй**» (1776). У подальшому, сфокусована ним економічна думка того часу отримала продовження у творах Д. Рікардо, який завершив формування принципів класичної політичної економії у її англійському варіанті.

Напрацювання, залишені цими вченими, відіграли величезну роль у подальших наробках економістів західного напрямку. Здобутки англійської класичної школи продовжились у двох її варіантах. Першому – вирішенні, перш за все, теоретичних питань і розробці проблем підвищення ефективності процесів господарювання. Крім цього англійська класика мала ще одне відгалуження пов'язане з класовим аспектом, який найбільш рельєфно представ у працях К. Маркса (див. тему № 7).

Спадкоємців англійської західної класики не марксистського спрямування умовно можна поділити на дві великі групи.

Перша з яких зосередила свою увагу на *з'ясуванні глибинних закономірностей розвитку суспільства* в яких головною метою було теоретичне з'ясування нових явищ у розвитку капіталізму, що виникли на початку ХІХ ст. до останньої його третини як-то: економічні кризи, проблеми народонаселення, реформування суспільства. Зазначені питання вилились у уточненні предмету науки, методу, поглибленні проблем цінності (вартості), доходів і їх форм, поставлених ще А. Смітом і продовжених Д. Рікардо. Ці питання отримали розвиток у творчістю таких економістів як Т. Р. Мальтус, Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді, П. Ж. Прудон, К. Й. Родбертус-Ягецов і соціалісти-рікардіанці. Особливе місце тут зайняв І. Бентам, видатний англійський філософ, що звернув увагу на проблему створення в новому суспільстві нового морально-етичного середовища на засадах утилітаризму (філософії загальної користі), завдяки якій, у кінці першої половини ХІХ століття вдалося суттєво знизити напругу класових протиріч.

Друга група вчених-економістів, помітивши зміни в господарській практиці того часу, *поставила завданням створити теорію, яка б впритул наблизилася напрацювання науки до потреб господарюючих суб'єктів*. Була зроблена небезуспішна спроба вийти на безпосередні запити практики, що стало початком витоків економікс, представлених працями маржиналістів, а потім продовжених та завершених А. Маршаллом.

З апогеєм промислового перевороту і загостренням класових протиріч викликала нагальна необхідність поглиблення та коригування деяких постулатів класики. Детально про це буде сказано в темі № 6. Засновниками цього напрямку слід вважати економістів Ж. Б. Сея, Дж. Мілля, Р. Мак-Куллоха, В. Н. Сеніора та прибічників руху до установлення соціальної гармонії в буржуазному суспільстві (Ф. Бастіа і Г. Ч. Кері).

Остаточну крапку у науковому етапі західної класики поставив видатний англійський економіст Дж. С. Мілль. Об'єднавши дві лінії класики, він створив щось на кшталт політичної економії, як науки про багатство для умов ХІХ століття. Цим розпочалось оновлення наукового апарату на ідеях філософії позитивізму О. Конта, та остаточний перехід політичної економії в науку про *раціональну поведінку людей* на основі доповнення її теоретичними аспектами напрацювань попередників. Завдяки цьому, його учню А. Маршаллу у 1890 році вдалося завершити формування практичного варіанту політичної економії – економікс, який без перебільшення можна вважати науковою революцією, яку західна економічна думка зробила вже на наступному етапі її розвитку (виходячи із періодизації Р. Барра). Зазначені напрямки будуть розглянуті у темі № 6.

Окремо від генеральної лінії західної класики знаходився марксизм в якому теоретична складова політичної економії полягала у дослідженні об'єктивних законів розвитку капіталізму, умов його трансформації та зняття шляхом виявлення кардинальних змін у русійних силах капіталістичного суспільства. Виходячи з цього виводилась практичні рекомендації – знищення капіталізму шляхом проведення низки соціалістичних революцій.

Зазначений задум вилився у появі, спочатку пролетарської філософії, потім у ґрунтовному аналізі К Марксом буржуазного суспільства в «Капіталі», де економічні категорії західної класики як витoki дослідження наповнились новим змістом, виходячи із класового підходу, де головною метою ставилась розвідка об'єктивності виникнення комуністичного устрою та способи переходу до нього. Проблеми економічного вчення марксизму будуть розглянуті у темі № 7.

4. Джерела наукового етапу економічної думки

Науковий етап економічної думки викладено у матеріалі тем № 4-7.

ТЕМА 4. ФІЗІОКРАТІЯ

1. Історичні передумови виникнення фізіократизму.
2. Ф. Кене – засновник нового напрямку:
 - 2.1. Інтелектуальна біографія.
 - 2.2. Основні методологічні передумови в дослідженні економічних явищ.
 - 2.3. Дослідження проблем цінності (вартості), ціни та грошей.
 - 2.4. Концепція капіталу.
 - 2.5. Вчення про чистий продукт:
 - а) місце проблеми в економічному вченні фізіократів;
 - б) концепція продуктивної праці;
 - в) аналіз проблеми розподілу доходів;
 - г) місце та функції різних класів у економічному житті суспільства.
 - 2.6. Проблеми відтворення. «Економічна таблиця» Ф. Кене:
 - а) загальні зауваження до «Економічної таблиці»;
 - б) методологічні передумови аналізу процесу відтворення;
 - в) теорія реалізації ССП;
 - г) значення економічної таблиці в «Макроекономіці».
3. Питання економічної політики в працях Ф. Кене.
4. А. Р. Ж. Тюрго: подальше поглиблення та розвиток фізіократизму:
 - 4.1. Наукова та реформаторська діяльність;
 - 4.2. Перше визначення предмету науки та поглиблення дедуктивного підходу в методі дослідження економіки;
 - 4.3. Основні ідеї та структура книги «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766):
 - а) класова структура суспільства;
 - б) дослідження найманої праці та її доходу – заробітної плати;
 - в) тлумачення прибутку;
 - г) поглиблення вчення про капітал;
 - г) вчення про цінність і гроші.
 - 4.4. Спроба практичної реалізації фізіократичних ідей А. Р. Ж. Тюрго у Франції в 1774-1776 рр.
5. Фізіократія і сучасність.

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ФІЗІОКРАТИЗМУ

У другій половині XVIII століття у Франції замість меркантилізму з'явилася нова система про яку А. Сміт у Вступі до IV книги свого «Багатства націй» писав, що «Різний характер розвитку добробуту у різні періоди й у різних народів породили дві різні системи політичної економії, з питання про способи збагачення народу. Одна може бути названа комерційною системою, друга – системою землеробства. [410, т. 2, с. 5.] Якщо перша в економічній літературі отримала найменування меркантилізм, то остання – фізіократії.

Термін «фізіократія» складається з двох слів «фізіо», що означає природа і «кратос» – влада, тобто – влада природи. Термін «**фізіократія**» ввів у науковий обіг **П'єр Самюель Дюпон де Немур**. Поява напрямку була обумовлена поглибленням кризи феодалізму, який протікав на тлі посилення абсолютистської монархії, яка довела економіку Франції і, в першу чергу, її сільське господарство, як основу розвитку, до катастрофічного стану.

На відміну від Англії, у Франції, навіть із зміцненням та поширенням у ній мануфактурного виробництва, промисловий переворот не починався. Причиною цього були потужні залишки старої феодальної системи з непомірно важкими податками та феодальної експлуатації, які на початку XVIII століття гнівно викривав ще П. Л. Буагільбер. Промислове виробництво, задавлене дріб'язковою регламентацією, гальмуванням розвитку транспортних засобів та зв'язку при своїй нерозвиненості не могло забезпечити масового виробництва товарів.

Звідси необхідно було знайти таку галузь, завдяки якій можна було б при невеликих витратах забезпечити масове виробництво на продаж. Таким вимогам тоді відповідала тільки одна сфера економіки Франції – *сільське господарство*, і тому саме її прихильники нової школи і оголосили *основою реформування економіки*. По суті справи, вона єдина забезпечувала *масове виробництво товарів*, при порівняно *невеликих витратах на його організацію та функціонування*, маючи *високу конкурентоспроможність* на зовнішньому ринку, що надавала можливість проникненню *промислового капіталу* у аграрну сферу. Однак, засновник цієї школи Ф. Кене навіть і не припускав, що вирішує саме таке завдання.

Виклад нової доктрини зовні виглядав як набір банальних істин, що викликало з боку **Вольтера (Марі Франсуа Аруе) (1694-1778)** іронію, а засновник англійської класичної політекономії А. Сміт, близько познайомившись з ними під час свого перебування в Парижі, назвав їх дивними економістами. Активне життя школи вмістилося у 1756-1778 рр. і скоро завершилось з виходом у 1776 році книги А. Сміта «Багатства націй».

Особливу роль *теорія фізіократів* у економічному житті суспільства відводила *сільськогосподарському виробництву* та *податковій політиці*. Її представники вважали, що *продуктивною працею є праця тільки в сільському господарстві*, пов'язана із вирощуванням рослин, доглядом за худобою, видобутком корисних копалин, ловлею риби, культивуванням лісів

тощо, яка *сприяє збереженню пропорцій у народному господарстві, та, безпосередньо, у сільському, як його частини у якості визначальної.*

До речі, дана ідея актуальна і для сучасної України, де немає гармонії суспільства з природою, а тому збереження пропорцій у сільському господарстві і досі залишається гальмом розвитку інших галузей.

Завдяки творчості Ф. Кене розрізнена економічна думка набула вигляду чіткої системи поглядів, в основі якої лежала ідея *«природного порядку»*. «Все підпорядковано у цьому світі законам природи, – писав він, – люди наділені достатнім розумом, щоб осягнути ці закони і дотримуватися їх». Подібний погляд виступав як заклик до подолання кричущої розкоші пануючої верхівки і злиденності інших верств для повернення суспільства у русло природних законів. Звідси випливало *визнання об'єктивності суспільних законів як продовження законів природи*. Немає сумніву, у тому, що цьому посприяв лікарський фах Ф. Кене.

Найбільш яскравою, але не єдиною фігурою в оточенні фізіократів, був **Анн Робер Жак Тюрго, барон д'Ольн (1727-1781)**. Окрім нього, до складу школи входили: **П'єр Самюель Дюпон де Немур (1739-1817)**; **Жан ле Рон д'Аламбер (1717-1783)**; **Віктор Рікеті, маркіз де Мірабо (1715-1789)**; **П'єр Поль Мерс'є де Ла Рів'єр (бл. 1719-бл. 1792)**; **Гійом Франсуа Летрон (1728-1780)** та ін. Дюпон де Немур зазначав, що це було «абсолютно нове вчення» і був правий, так як саме з ним починався новий етап економічної думки – **економічна наука**. Представники її, об'єднавшись навколо доктора Ф. Кене, вперше у Франції назвали себе **економістами**.

На базі напрацювань попередників, фізіократами були створені дві фундаментальні праці: *«Економічна таблиця» (1759)* її метра Ф. Кене та *«Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766)* А. Р. Ж. Тюрго, що дозволила завдяки систематизації опрацьованого матеріалу започаткувати перший різновид нової науки – **політичної економії**.

2. Ф. КЕНЕ – ЗАСНОВНИК НОВОГО НАПРЯМКУ:

2.1. Інтелектуальна біографія

Франсуа Кене народився 4 червня 1694 року недалеко від Версаля, у містечку Мере у сім'ї дрібного землевласника. Він був восьмою дитиною в багатодітній родині, яка складалася з тринадцяти дітей. У 11 років хлопчик сам вивчив латину і грецьку мову, після чого пішов на навчання до місцевого сільського священика, а вже у 15 – захопився медициною, яка визначила життєвий шлях юнака.

У 1709 році він продовжив навчання у місцевого ескулапа, а потім у Парижі в медичній школі. В 1711 році Ф. Кене складає іспит на хірурга у місті Мант, одночасно проходячи практику у шпиталі. З 1711 до 1717 року працює у майстерні гравера. У 23 роки майбутній вчений одружується на дочці бакалійника з великим приданим, а 9 вересня 1718 року – отримує

диплом хірурга у місті Мант, у якому прожив 17 років, займаючись медичною практикою.

У 1734 році помирає його дружина і він з двома дітьми по запрошенню герцога Виллерау переїздить до Парижу працювати особистим лікарем. Одночасно з цим у 30-40 роках, як представник «хірургічної партії», Ф. Кене веде запеклу боротьбу за дозвіл хірургам займатися терапією і, у той же час, пише ряд праць з медицини, демонструючи неабиякі знання в даній царині знань.

Переїшовши в 1749 році на службу до **Жанни-Антуанетти Пуассон, маркізи де Помпадур (1721-1764)**, фаворитки Людовика XV, яка мала великий вплив на короля та економічну політику країни, Ф. Кене поселяється на антресолях Версальського палацу, де прожив 25 років. За півроку до своєї смерті, після кончини Людовика XV від віспи, у травні 1774 року вчений покидає королівську резиденцію.

Саме у його службовій квартирі на антресолях Версальського палацу збиралася «літературна республіка» – найосвіченіші люди Франції: **Дені Дідро; Жан ле Рон д'Аламбер; Шарль Піно Дюкло; Клод Адріан Гельвецій; Анн Робер Жак Тюрго, барон д'Ольн; Жорж-Луї Лекрерк, граф де Бюффон** та ін. Мадам Помпадур вимушена була підніматися до них для бесід, так як перейти в її розкішні апартаменти вони відмовлялися. Для Д. Дідро, який очолював «Енциклопедію», Ф. Кене, у віці 60 років, починає писати ряд робіт з економічних проблем: **«Фермери», «Зерно»** (в якій вперше визначає основні положення майбутньої фізіократичної доктрини), **«Населення», «Податки»**.

Однак його найвизначнішим твором стане **«Економічна таблиця» (1758)**, яку французи, не без гордості, вважатимуть третім за значимістю відкриттям в історії людства перший примірник якої особисто зробив Людовік XV. Монарх вельми прихильно ставився до вченого і навіть дарував йому дворянський титул з невеликий маєтком. Правда, це не змінило негативної думки Ф. Кене щодо свого благодійника. Будучи людиною небагатослівною, делікатною та стриманою, він всіляко цурався будь-якої участі в справах та інтригах двору. Ж. Д'Аламбер про ці риси його характеру писав, що це був філософ при дворі, який жив не знаючи мови країни. Внизу визначалась політика країни, а на антресолях цього ж палацу вирувало наукове життя. Про Ф. Кене один з його прихильників сказав, що це була 80-річна людина з головою 30-річного юнака.

Господаря антресолів спочатку було важко визначити, оскільки він не виказував себе, уважно вислуховуючи опонентів. Позиції фізіократів підірвала смерть маркізи Помпадур, доброго знавця та прихильника їх поглядів, першої жінки-економіста, завдяки активній підтримці якої було проведено ряд фізіократичних експериментів.

У 1766 році, під час свого перебування у Франції, в середовищі фізіократів декілька вечорів на славетних антресолях провів А. Сміт.

У 1774-1776 рр. А. Р. Ж. Тюрго вперше нарешті отримав можливість на практиці перевірити наукові ідеї школи, доставши посаду генерального

контролера (міністра) фінансів країни, яку гаряче сприйняв пристарілий Ф. Кене. Однак реформи проходили важко і до логічного кінця доведені не були. Вузол проблем, що накопичувались протягом багатьох десятиліть був водночас розрубаний Великою французькою буржуазною революцією 1789 – 1794 рр. Правда, до неї Ф. Кене не дожив. Він помер 16 грудня 1774 року у Версалі.

2.2. Основні методологічні передумови в дослідженні економічних явищ

Для з'ясування теоретичних і практичних напрацювань фізіократів слід звернутися до методології дослідження Ф. Кене. Її суть можна звести до декількох пунктів.

Перше положення про **«природне право»** ґрунтувалося на вченні про **«природний порядок»**, під яким розумілись закони суспільства (по суті буржуазного устрою), що є своєрідним продовженням законів природи. Основою «природного права» визначалось як право приватної власності, що може бути приблизно означено як право людини на речі, придатні для її використання. «Природне право» всіх на все виступає як абстракція. «Право на все схоже на право кожної ластівки на всіх літаючих у повітрі мошок, яке зводиться насправді до тієї кількості, яке вона може добути працею або пошуками продиктованих потребами», – зазначав Ф. Кене. [466, с. 330]

Новим аспектом у дослідженні суспільства фізіократами стали філософські напрацювання пророків нової науки – Ф. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта, які **замінили «істину віри» «істиною розуму»**. **Все понадчуттєве, не матеріальне було відкинуто**. Треба нагадати, що Ф. Кене продовжив свою наукову діяльність медика як філософа. Спочатку він поставив питання обґрунтування методу, яким, на його думку, повинна була користуватися медицина при лікуванні хворих, що було обґрунтовано в написаній ним до відкриття медичної академії наук. Однак, після захоплення проблемами економіки, вчений уточнив запропонований ним метод, створивши філософську роботу **«Очевидність»**. Як і В. Петті він узяв за домінуючу методологічної бази своїх досліджень принцип «природного порядку» та «природного права», але у Ф. Кене ця ідея отримала вид економічного закону та здобула більш ґрунтовний виклад. У кінцевому рахунку, у 50-ті роки XVIII ст. вона зіграла вирішальну роль у формуванні **предмета політичної економії, яка потім набула назву марксистської категорії виробничих відносин**.

Друга складова методології Ф. Кене витікала із його медичної освіти і була посилена **ідеєю обміну речовин у природі за принципом еквівалентності**. Саме вона лягла в основу його праць з політичної економії. Розглядаючи суспільство як тіло людини за принципом живого організму, тобто органічної системи, він переніс його принципи у площину економіки. Саме ця сторона методології дозволила вперше в науці дати **аналіз промислового капіталу** використовуючи підходи майбутньої **концепції цінності**.

Третім позитивним моментом у методології фізіократії стало подолання *однобічно-аналітичного методу* дослідження попередників і поява наробок принципово нового *аналітичного підходу*. Завдяки працям А. Р. Ж. Тюрго він був посилений *методом дедуції*, що доповнив аналітичний підхід через використання принципу *сходження від абстрактного (загального) до конкретного (часткового)*, розроблений в працях філософів того часу.

Саме завдяки йому, вперше вдалося систематизувати напрацювання фізіократії, вмонтувавши факти економічної дійсності у чіткій логічний ланцюжок. Тепер те, що існувало у вигляді дослідження окремих частин об'єкта у попередників Ф. Кене, набуло у працях А. Р. Ж. Тюрго вид цілісної картини за допомогою застосування прийомів *аналізу та синтезу*. *Результатом такої посилки стала перша в історії економічної думки чітко вибудована система наукових економічних поглядів.*

Слід зазначити, що вихідні положення для реалізації аналітичного підходу як основного, отримали розвиток ще у працях Ф. Кене у вигляді застосування аналітичного підходу. Через тези про природний порядок законів, органічну цілісність суспільства, ідею еквівалентного обміну вивели його на проблему цін як форму реалізації пропорційності. Останні, у кінцевому рахунку, підвели і А. Р. Ж. Тюрго до необхідності поглиблення концепції цінності та ціни (праця «Цінність та гроші») в 1769 році після виходу у світ його фундаментальної роботи «Роздуми про створення і розподіл багатств» (1766).

Четвертий елемент методології витікав з перенесення дослідження зі *сфери обігу у сферу виробництва* (у даному випадку землеробства), яке є «джерелом усіх багатств держави та її громадян». Саме *хліборобське виробництво* створює продукт і цінність, де є *чистий продукт* (далі ЧП), що не виробляється в інших галузях людської діяльності. Це дало можливість уперше *здійснити аналіз капіталу та процесу суспільного відтворення*.

Зазначений вище методологічний апарат Ф. Кене знайшов своє продовження у *питанні про ставлення держави до економіки* на основі формування економічної політики виходячи з її ключового принципу «laissez faire». Докладніше про це буде сказано в питанні, присвяченому економічній політиці Ф. Кене.

2.3. Дослідження проблем цінності (вартості), ціни та грошей

Розгляд даного питання слід зазначити одним вагомим положенням. В історії економічної думки до К. Маркса використовувався термін «*цінність*», замість терміна «*вартість*». З одного боку, під ним розумілася корисність речі до споживання. З іншого – можливість отримати за цю річ іншу або працю і як пропорція обміну вона позначалася поняттям «*мінова цінність*».

Використання термінів цінність або вартість була пов'язана з низкою обставин. По-перше, відсутністю у слов'янських мовах чітких розбіжностей між словом цінність як витрата праці і цінність як корисність речі до

споживання. По-друге, вживання терміна «цінність» мало ще й об'єктивну причину, пов'язану з відсутністю дії розвиненого вартісного механізму, який з'явився тільки в 70-х роках XIX століття у Великобританії, тобто в епоху вільної конкуренції. І нарешті, і це мабуть найголовніше, використання західними класиками в їх теорії зовсім іншої, на відміну від К. Маркса, двоїстості – *цінності*, а не *праці*.

Плутанина у фіксації зазначених відмінностей призводить до ряду логічних нісенітниць, які ускладнюють розуміння суті викладу економічних проблем як у домарксовий період, так і у працях самого К. Маркса. Тому при розгляді питань мінної цінності у фізіократів, як і наступних економістів аж до самого Д. Рікардо, ми будемо використовувати поняття «цінність», а не «вартість».

І так, у дослідженні *цінності* фізіократи не пішли далі В. Петті. Цінність у них була зведена до ціни виробництва. Як і В. Петті, Ф. Кене розглядав її як результат дії двох факторів: праці та землі. Причому у ***фізіократів у якості мірила багатства акцент був зміщений у бік дії фактора землі, а не праці***. Відштовхуючись від ціни, вони спробували визначити обставини, що її визначають, як *вісь* у поясненні *ринкової ціни*. Як буде показано далі, фізіократи, аналізували ціновий механізм, а з ним поглиблювали засади концепції граничної корисності.

«... Головними причинами, що утворюють *ринкову ціну* виробів, – писав Ф. Кене – є їх *рідкість* або *достаток* і більш-менш сильна *конкуренція* продавців та покупців». [466, с. 343] Тут, в основі ціни, лежала рідкість, а не вартість *на виробництво речі* у марксовому розумінні, а також співвідношення сил попиту і пропозиції.

Важливою у системі ціноутворення фізіократів стала *ідея рівноважних цін* (природний баланс цін), а, з неї положення про те, що «торгівля не породжує багатства». Якщо в одному місці ціна на однорідний товар стає вищою, то в іншому вона, відповідно, знизиться. Ідея ціноутворення отримала продовження у працях А. Р. Ж. Тюрго.

Гроші Ф. Кене, як і П. Буагільбер, трактував як *малозначуще багатство* і оголошував їх *головною функцією* тільки *посередництво в обміні*. Подібне трактування пояснюється початком становлення вартісного механізму функціонування економіки, де найважливішою функцією грошей була функція засобу обігу. Щось подібне має місце у сучасній Україні, де гроші виконують насамперед саме цю функцію. Звідси функції грошей як засобу накопичення і утворення скарбів та міри вартості тільки формуються і досягнуть свого розвиненого стану, як і у Франції із завершенням процесу формування промислового капіталу. Гроші, вчений вважав за потрібне не накопичувати, як вважали меркантилісти, а шукати для збагачення країни ефективні методи вкладання у виробництво, перш за все у сільське господарство. Звідси, дохід торговця, на його думку, не збільшує багатства. У кінцевому рахунку, за грошима Ф. Кене закріплював *три функції: міри вартості, засобу обігу та засобу платежу*.

2.4. Концепція капіталу

Фізіократи відкинули дослідження капіталу як грошей, перевівши його аналіз у *сферу виробництва*, перш за все, *сільськогосподарського*. *Капітал ними розумівся як сукупність*, виключно, *речових факторів виробництва*, а не як суспільне відношення і визначався як *запас засобів виробництва, що застосовуються у землеробстві*. Сучасний термін *капітал* у Ф. Кене тоді отримав назву *авансів*.

При цьому, Ф. Кене вперше в економічній думці виділив *дві категорії витрат: одноразові та поточні*. Це дозволило підійти до розмежування двох видів капіталу, згодом, названих А. Смітом основним та оборотним. Правда на жаль, терміни виявились перекладені на слов'янські мови неточно. Щорічні витрати в землеробстві (насіння, робоча сила) були названі *щорічними авансами*, які відшкодовуються за один виробничий цикл. Витрати ж на сільськогосподарські споруди, інвентар, худобу та інше, які функціонували декілька років, отримали назву *первинних авансів*. Це інвестиції або капітальні авансування в основну і оборотну частину капіталу. Обидва види авансів протистояли грошам і товарам.

Таким чином, Ф. Кене зазначав, що виготовлення будь-якого продукту вимагає певних витрат, як *витрат виробництва*, які необхідно постійно відшкодовувати. Причому, одна їх частина відшкодовується за один оборот капіталу, а інша – за ряд. Звідси, *щорічні аванси відшкодовуються у витратах виробництва протягом року повністю, а первинні – частково*.

Перевагою даного *аналізу капіталу* є, перш за все, *дослідження капіталу у сфері виробництва* з виділенням двох його форм, а, також, перша чітка постановка *проблеми відтворення* спочатку як *індивідуального*, а потім і *суспільного капіталу*. Таким чином, Ф. Кене вперше зафіксував відмінність між інвестиціями (*авансованим капіталом*) і витратами на виробництво (те, що було використано у ході створення продукту). Фізіократи відкрили науковий етап західної думки в аналізі землі як різновиду основного капіталу, що бере участь у створенні цінності для споживання й обміну. Це має велике значення у питаннях збереження цього специфічного фактора виробництва. Ігнорування його ролі та значення, як у колишньому СРСР, неминуче призведе до руйнації та катастрофічного зниження шару гумусу. Така тенденція, на жаль, вже почала чітко простежуватись у нашій державі.

У його ході отримали розвиток *ряд специфічних аспектів дослідження*, пов'язаних з часом існування промислового капіталу в економіці тодішньої Франції. Це, по-перше, фіксація нерозвиненості товарних відносин і їх *дослідження*, коли вони були зміщені у бік *натурально-речовинних* характеристик. По-друге, концентрація аналізу промислового капіталу, перш за все, як капіталу-землі. І нарешті, по-третє, відсутність в аналізі фізіократів грошової і товарної форм капіталу, що мало наслідком недооцінку місця та ролі торгової її форми у становленні промислового капіталу.

2.5. Вчення про чистий продукт

а) місце проблеми в економічному вченні фізіократів

Чистий продукт займає центральне місце у фізіократії і пронизує все її вчення. За допомогою нього з'ясовується *ряд ключових аспектів*:

1. Джерело доходів основних класів та їх розподіл.
2. Поняття продуктивної та непродуктивної праці.
3. Місце та роль різних класів у суспільному житті.

Чистий продукт, за визначенням самого Ф. Кене, *це щорік створювані багатства, які утворюють доходи нації і представляють продукт, що становить після вилучення всіх витрат прибуток, що отримується із усіх земельних володінь*. [466, с. 244] Виходячи з цього, ця категорія має *якісну* та *кількісну* характеристики.

З *якісної* сторони, він нагадує *додаткову вартість*, у марксовому розумінні, але тільки у формі *земельної ренти*. *Кількісно* – це ціна за мінусом витрат на виробництво товару в аграрній сфері, тобто надлишок продукту над витратами на його виробництво.

На відміну від поглядів *меркантилістів*, які *основною сферою зростання багатства вважали торгівлю*, а В. Петті – *видобуток дорогоцінних металів* – *фізіократи бачили, в зростанні надлишку речовини природи, що утворюється тільки в аграрній сфері, так як промисловість лише змінює його форму*.

Якщо витрати виробництва постійні, а заробітна плата зведена до мінімуму засобів існування працівника і його сім'ї, то чистий продукт буде результатом додаткової праці, а значить, з одного боку, буде результатом дії природи, а з іншого, додатковою працею прикладеної в землеробстві. Виходячи з цього, не важко побачити, що в основі фізіократії знаходилась *двофакторна модель (земля та праця)* при визначальній ролі першого фактора – землі.

б) концепція продуктивної праці

Заслуга Ф. Кене полягала у тому, що він услід за В. Петті та П. Буагільбером, переніс джерело створення багатства *зі сфери обігу в сферу матеріального виробництва (сільське господарство)*, чим уточнив поняття *продуктивної праці*, пов'язавши її з працею, що створює чистий продукт. Клас, який бере участь у цьому, був названий *продуктивним*, а всі інші види праці отримали назву *непродуктивної праці*. Частина населення, що займається видозміною речовини природи або ж переміщенням товарів у просторі, отримала назву *безплідного (стерильного) класу*.

Торговий прибуток дослідник вважав результатом непродуктивної праці і бачив його результатом частини доходів, яка поступає торговцю з аграрної сфери. Звідси роль торгівлі полягала лише у переміщенні товарів та вирівнюванні цін на них. Приросту багатства вона не створює і дохід

торговців зникає з припиненням виробництва. У подібному трактуванні торгівлі помітна недооцінка Ф. Кене її ролі у становленні капіталізму, особливо у процесі накопичення капіталу, тобто появи його промислової форми.

в) аналіз проблеми розподілу доходів

Виходячи з учення про чистий продукт, фізіократи з'ясували суть процесу формування доходів основних соціальних груп суспільства.

В якості однієї з головних форм доходів виділялася **заробітна плата**. Ф. Кене, слідом за меркантилістами та В. Петті, звів її до мінімуму засобів існування працівника та його сім'ї, покликаної забезпечувати фізіологічний мінімум. Її зниження в одному місці неминуче призведе до зростання в іншому. Ф. Кене першим звернув увагу на конкуренцію між робітниками і її вплив на рівень заробітної плати. Доходи ремісників, як і осіб найманої праці, ним ототожнювалися із заробітною платою.

Наступною формою був дохід капіталіста, який Ф. Кене ототожнювалася із заробітною платою, що виступала результатом його діяльності, як плата за управління виробництвом та ризику, що з цим пов'язані, а тому більш висока ніж у найманого працівника. З причини непродуктивності його діяльності заробітна плата капіталіста, як і будь-якого промислового робітника, входила у витрати виробництва. Поняття ж **прибутку** він не використовував.

Рента у фізіократів виступала як основний дохід, який утворюється в сільському господарстві та присвоюється власниками землі і був єдиною формою чистого продукту, яку вони отримували.

Остання форма доходу – **відсоток**, виступав як вторинний дохід, що брався із чистого продукту і у чомусь був схожим на ренту, але не за право користування землею, а грошми. Рівень останнього залежав від ціни землі і повинен був встановлюватися без втручання держави.

г) місце та функції різних класів у економічному житті суспільства

Із вчення Ф. Кене **про чистий продукт**, виводилась і **класова структура суспільства**, яка зводилась не до поведінки та економічних інтересів окремих людей, а великих соціальних груп, об'єднаних поняттям класу. «Нація – писав він, – складається з трьох класів громадян: класу продуктивного, класу власників та безплідного класу». [466, с. 350]

Продуктивний клас – це всі зайняті у сільському господарстві, що створюють чистий продукт, який забезпечує зростання національного багатства, у чому і полягає функція продуктивного класу. До його складу входять селяни, наймані робітники аграрної сфери та фермери.

Клас власників присвоює щорічний чистий продукт землеробства. До нього належать: король, землевласники і церква, головною функцією яких є контроль за взаємодією праці з землею та управління суспільством.

Безплідний клас виконує всі інші види господарської діяльності поза аграрною сферою до якого належать наймані робітники, ремісники, купці, дрібні торговці тощо. Його функція у промисловості зводиться до зміни або комбінування речовини природи, а у транспорті та торгівлі – до переміщення товарів у просторі.

Наведена Ф. Кене класова структура суспільства нагадує своєрідний прошарковий поділ людей у часи Середньовіччя на дворян, селян та городян. Згодом, з подальшим розвитком ринку, вона була істотно уточнена і доповнена А. Р. Ж. Тюрго.

2.6. Проблеми суспільного відтворення. «Економічна таблиця» Ф. Кене

а) загальні зауваження до «Економічної таблиці»

Розробка проблем «Економічної таблиці» стала головним досягненням у вченні фізіократів. В її основі Ф. Кене заклав практичну складову для з'ясування та покращання суспільних пропорцій на певний період часу. З'ясування стану здоров'я або хвороби соціуму Ф. Кене визначав за наявності або відсутності диспропорцій у процесі реалізації складових частин продукту. На жаль, ця практична частина методу або принципів економічної теорії тривалий час була непомічена не тільки нащадками, а й навіть таким видатним його однодумцем, як А. Р. Ж. Тюрго. Іншими словами, таблиця ховала в собі загадку, яку Ф. Енгельс назвав «загадкою Сфінкса».

Тривалий час у ній бачили тільки уточнений різновид суспільного відтворення капіталу, наведений ще у «чорновому варіанті» Р. Кантильона. Аналіз капіталу і його складових частин став вихідним пунктом у дослідженні процесу відтворення суспільного капіталу. Ф. Кене вперше ввів у науковий обіг поняття *відтворення*, чим заклав основи *макроекономіки*.

Завданням таблиці було показати, яким чином ССП будь-якої країни (у даному випадку Франції), розподіляється між трьома вказаними вище основними класами суспільства.

Слід відзначити, що проблема відтворення припускає необхідність визначення ряду передумов або спрощень, що дозволяють обминути обставини, що її затемнюють. У зв'язку з цим, представляє інтерес їх порівняння з передумовами аналізу відтворення сукупного суспільного капіталу, поданий К. Марксом у другому томі «Капіталу».

б) методологічні передумови аналізу процесу відтворення суспільного капіталу

Спрощення, введені Ф. Кене, про необхідність яких було сказано вище, можна звести **до ряду таких пунктів:**

1. Передбачається всебічне запровадження орендної системи великого землеволодіння.

2. Окремі види діяльності людей представляються у масовидний рух, об'єднаний в поняття класу.
3. Абстрагування від цінових коливань. (Ціна = вартості).
4. Аналізується виключно просте відтворення .
5. Абстрагування від зовнішніх ринків і зовнішньої торгівлі.
6. За висхідний пункт аналізу прийнятий кінець сільськогосподарського року.
7. Виділення в річному продукті первинних авансів (основного капіталу) та щорічних авансів (оборотного капіталу).
8. Розгляд відтворення в натуральній і в грошовій формах.
9. Оборот продукту в середині класів не розглядається.

в) теорія реалізації сукупного суспільного продукту

За висхідний пункт періоду виробництва береться річний врожай Франції у 5 млрд. ліврів. Оборот починають фермери. З 5 млрд. ліврів 2 млрд. у них становить оборотний капітал (сільськогосподарські продукти у вигляді: життєвих засобів, сировини, матеріалів). Йому відповідає 10 млрд. ліврів основного капіталу. З відшкодуванням 2 млрд. ліврів у ССП в якості оборотного капіталу у фермерів залишається 3 млрд. ліврів, з яких 2 млрд. становлять життєві засоби, а 1 млрд. – сировина та матеріали .

Крім того, у фермерів 2 млрд. ліврів йде на сплату ренти власникам (В).

Власники на початку сільськогосподарського року очікують сплати річної ренти у сумі 2 млрд. ліврів, з яких дістається:

земельним власникам – 4/7
урядові – 2/7
церкви – 1/7 частини ЧП.

Безплідний клас (Б): Капіталісти і наймані робітники розпоряджаються товарами в сумі 2 млрд. ліврів. Це, відповідно, ціна сировини, що витрачається протягом року і ціна життєвих засобів, необхідних для періоду виробництва промислових товарів.

Оборот здійснюється між трьома класами і розпадається на неповний (два класи з трьох) і повний, в якому беруть участь всі три класи.

I. Неповний оборот:

1. **Ф** віддають власникам 2 млрд. ліврів у якості плати за землю, що знаходиться у користуванні.
2. **В** віддають фермерам 1 млрд. ліврів і купують у них сільськогосподарські товари.
3. **Ф** за отримані гроші від **В** віддають життєві засоби для споживання **В**.

II. Повний оборот:

1. **В** **Б** 1 млрд. (гроші).

2. **Б** **В** 1 млрд. (мануфактурні товари).
3. **Б** **Ф** 1 млрд. (гроші).
4. **Ф** **Б** 1 млрд. (життєві засоби).

Таким чином :

1. **В** мають на 1 млрд. життєвих засобів і на 1 млрд. мануфактурних виробів. Вони вибувають з процесу обігу, отримавши необхідні для життя умови. Таким чином, оборот виступає як оборот між двома класами: продуктивним і безплідним, тобто неповним.

1. **Б**: 1 млрд. життєвих засобів і 1 млрд. мануфактурних товарів .
2. **Ф**: 1 млрд. сирих матеріалів; 2 млрд. грошей в якості еквівалента за реалізовані життєві засоби.

III. Неповний оборот:

1. **Ф** **Б** 1 млрд. (гроші).
2. **Б** **Ф** 1 млрд. (мануфактурних товарів).
3. **Б** **Ф** 1 млрд. (гроші).
4. **Ф** **Б** 1 млрд. (сировина).

Таким чином, у фермерів з 3 млрд. ліврів, після відшкодування оборотного капіталу, залишилося на 2 млрд. чистого продукту для сплати власникам, з яких:

1 млрд. ліврів – відсоток на весь основний капітал, що становить 10 % від вартості основного капіталу.

Цей відсоток у натуральному вияві шляхом обороту перетворюється на мануфактурні товари, але це не ЧП.

Він іде на:

1. Ремонт та оновлення основного капіталу.
2. Резервний фонд від непередбачуваних обставин та для відтворення основного і оборотного капіталів.
3. Поліпшення родючості ґрунту сільськогосподарського виробництва і підвищення культури землеробства.

г) значення «Економічної таблиці» Ф. Кене в макроекономіці

Як зазначалося раніше, це геніальне відкриття Ф. Кене зіграло величезну роль в історії економічної думки. Його досягнення *можна звести до наступного:*

1. У роботі вперше було поставлено питання про те, що у суспільстві важливіше – мікро- чи макроекономічні закономірності.
2. Ф. Кене вказав на необхідність і можливість визначення точки рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією для визначення стану ефективного попиту.

3. Дослідження закономірності знаходження точки рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією на майбутні роки заклали основи економічного прогнозування.

4. Аналіз, наведений у таблиці, засвідчив можливість порушення макроекономічної рівноваги, що може викликатись неврожаєм, скупкою підприємцями предметів розкоші, замість сільськогосподарської продукції або інших промислових товарів. Одночасно таблиця містила рекомендації, як цю диспропорцію можна усунути. Кількісні співвідношення частин ССП при нормальному відтворенні, тобто відсутності диспропорцій, Ф. Кене показав у базовій таблиці. Усі інші варіації представляли варіанти диспропорційного стану економіки для ліквідації яких Ф. Кене запропонував правила (максими), яких необхідно було дотримуватися.

3. ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У ПРАЦЯХ Ф. КЕНЕ

Центральним пунктом в економічній політиці Ф. Кене, що визначила її подальшу деталізацію, стала проблема взаємин *держави та економіки*.

Багатство суспільства, стверджував вчений, буде зростати, якщо держава буде дотримуватися економічних принципів управління та відповідних економічних законів. Причому, *принципи* слід застосовувати до *цілого*, а не до його *частин*. На відміну від поглядів В. Петті, який вбачав *зростання багатства в розумній економічній політиці держави*, Ф. Кене відводив *державі* лише *епізодичну роль і визначав її втручання у економіку* виправданим тільки при:

а) хворобі суспільства, тобто *кризовій ситуації в економіці*;

б) необхідності *зняття перепон дії «природного порядку»* з боку частини населення країни, через які іноді виникають порушення цих принципів. У цьому випадку людей необхідно повертати на шлях істини, використовуючи *важелі апарату* абсолютної монархії. Наприклад, у разі використання власниками частини коштів не за призначенням (на закупівлю сільськогосподарської продукції), а предметів розкоші. У цьому випадку пропонувалося обкладати цю частину їх витрат податками державою для подальшого перерозподілу на користь продуктивного класу.

Під *природними законами* Ф. Кене мав на увазі закони, що відповідають законам природи, які підлягають вивченню та використанню майбутніми державними діячами. Вчений, розглядаючи феодальне суспільство, поставив за мету необхідність покращення ефективності його функціонування. Однак, ті заходи, що витікали із економічної політики вченого неминуче призводили до становлення непередбачуваного ним якісно нового буржуазного ладу, що нагадувало відкриття Х. Колумбом Америки, яку він, у свій час, прийняв за Індію.

Інша обставина проекту реформ Ф. Кене полягала у необхідності дослідження законів суспільства без державного втручання в його функціонування, де роль учених зводилась у доведенні цих принципів до відома короля, як керівника освіченої монархії. За життя Ф. Кене спробував

реалізувати цю ідею шляхом наставництва секретарям державного управління майбутнього монарха Людовіка XVI.

Зазначена вище ключова проблема у ставленні держави до економіки виводила на порядок денний іншу проблему – співвідношення економіки до політики, яка отримала свою деталізацію у ряді більш поглиблених положень економічної політики:

1. Політичним устроєм Франції повинна стати освічена абсолютистська монархія, освячена релігією. У державному апараті ключові пости повинні займати освічені люди, а не крупні землевласники, та аристократи, які за допомогою встановлення надмірних податків, власної жадібності і недалекоглядності неминуче призведуть суспільство до зубожіння. Слід зазначити, що це положення співзвучно ідеям А. Сміта.

Непродуктивний клас, у разі потрапляння до влади, прагнув би до отримання виключних привілеїв та високих цін на свої вироби і зниження їх на сільськогосподарську продукцію, що гальмувало б розвиток єдиної продуктивної галузі – сільського господарства.

Ф. Кене був і активним противником народовладдя, так як, на його думку, невігластво і забобони та розгнuzдані пристрасті простолюдинів призвели б державу до збуджень та до страхітливих наслідків, яскравим прикладом чого стали подальші події Великої французької революції.

2. Розвивати сільське господарство найефективніше через широке запровадження фермерства з використанням найманої праці.

3. Податком слід обкладати ЧП як єдиний надлишок, який повинні сплачувати землевласники – тобто ті, хто його отримує. Це була своєрідна експропріація власності панівних класів на користь продуктивних прошарків суспільства в межах збереження існуючої феодальної системи.

4. З огляду на те, що промисловість і торгівля є непродуктивними видами діяльності, які не створюють чистий продукт і знаходяться на утриманні аграрної сфери, їх витрати слід максимально оптимізувати. Для цього потрібно знизити податки на торгівлю та промисловість.

5. Необхідно максимально стимулювати продуктивні витрати, які викликають зростання чистого продукту у сільському господарстві, а безплідні (у промисловості і торгівлі) перекласти на плечі останніх.

4. А. Р. Ж. ТЮРГО: ПОДАЛЬШЕ ПОГЛИБЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЗІОКРАТИЗМУ

4.1. Наукова та реформаторська діяльність

Однією з найбільш яскравих особистостей у середовищі фізіократів був **Анн Робер Жак Тюрго, барон д'Ольн**. Його заслуги у розвитку економічної науки полягали у тому, що він не тільки продовжив розвиток фізіократичних ідей, але і підняв їх на якісно новий рівень. До фундаментальних положень школи він підійшов, виходячи із наукової спадщини свого вчителя **Жака Клода Марі Венсана, маркіза де Гурне (1712-1759)**, і тому вже мав трохи

інше бачення соціально-економічних та політичних проблем Франції. Саме завдяки цьому, йому вдалося уникнути частини догм їх творців, вдосконалити та доповнивши ряд ключових положень, сформульованих фізіократією. В певній мірі вони виходили за межі фізіократії в плані методів здійснення принципів економічного лібералізму як в теорії, так і в економічній політиці.

А. Р. Ж. Тюрго народився 10 травня 1727 р. в дворянській родині, яка більше слідувала буржуазному стилю життя ніж шляхетному і був третьою дитиною. За традиціями того часу, його очікувала кар'єра духовної особи. Тому він вступив до Сорбоннського університету, де виявив неабиякі здібності, скоро ставши його гордістю. Однак на останньому курсі майбутній вчений та суспільний діяч покинув навчання і продовжив кар'єру на цивільному поприщі, зайнявши місце судового чиновника. З 1761 по 1774 роки він обіймає посаду інтенданта у економічно відсталій аграрній провінції Лімож, яка тоді відповідала посаді Голови обласної державної адміністрації в сучасній Україні. У цей період свого життя він знайомиться з В. де Гурне та його ідеями, що знайшло своє відображення у ряді наукових робіт, з яких найбільш значущою стала праця «Роздуми про створення і розподіл багатства», яка побачила світ у 1766 році.

Його погляди, з деяких питань, відрізнялися від ідей Ф. Кене. Тому знайомство з ним і його прихильниками стали для А. Р. Ж. Тюрго новою віхою в осмисленні економічної реальності Франції того часу. Як було сказано вище, він прийшов до школи фізіократів уже теоретично сформованим, завдяки чому уникнув догматизму, що у ній намітився. Це знайшло своє відображення у нових творах молодого дослідника і вдихнуло в цей напрямок ідеї, які доповнювалися багатим досвідом його практичної діяльності.

Схильність до реформаторської діяльності, підкріплена позитивними результатами низки економічних експериментів у Ліможі, Версаль не залишив непоміченою особу А. Р. Ж. Тюрго і талановитого управлінця запрошують зайняти місце генерального контролера (міністра) фінансів при дворі Людовіка XVI. Фінанси Франції того часу перебували у жалюгідному стані і двір потребував енергійної і ділової людини, яка могла б змінити ситуацію, що склалася, на краще. Таким чином, йому випала унікальна можливість реалізувати фундаментальні ідеї фізіократичної школи на практиці.

Його кар'єра на посаді міністра фінансів тривала з 1774 до 1776 року. За цей час йому вдалося провести ряд прогресивних економічних реформ. Однак здоров'я погіршувалось і він вимушений був пересувався за допомогою милиць, які жартома називав «мої лапи». Опір реформам панівного класу був настільки шаленим, що її результати і після відставки А. Р. Ж. Тюрго 12 травня 1776 року не отримали логічного завершення. Покинувши свій пост вчений прожив ще 5 років, Останню роботу він присвятив своєму другу Б. Франкліну, сподіваючись, що Північна Америка не повторить помилок Франції. 20 березня 1781 року А. Р. Ж. Тюрго помер, а

недоведені ним реформи отримали своє продовження у ході Великої французької буржуазної революції 1789-1794 рр. – однієї з найтрагічніших і найкривавіших подій в історії людства.

4.2. Перше визначення предмета науки та поглиблення дедуктивного підходу в методі дослідження економіки

Найбільш розвинутий вид система фізіократії отримала у працях А. Р. Ж. Тюрго. Саме він *вперше* чітко визначив *предмет політичної економії як науки*, що отримав своє формулювання у назві його фундаментального твору «Роздуми про створення і розподіл багатства».

Багато у чому це стало наслідком використання в дослідженні економічних явищ, саме в цій праці, *методу дедукції* при збереженні основних засад *аналітичного підходу*. *Дедуктивний метод* він запозичив у Рене Декарта (1596-1650), який писав, що необхідно «мислити по порядку, починаючи з предметів найбільш простих і легко пізнаваних, і сходити мало-помалу, як по сходинках, до пізнання більш складних». [121, с. 48]

4.3. Основні ідеї та структура книги «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766)

Твір був написаний для студентів-китайців, які прибули до Франції для вивчення секретів управління державою. У вченого було обмаль часу для спілкування з ними і тому він вивів *100 тез, в яких стисло сформулював ідеї фізіократії*. *Перші 30 тез – розглядали чистий продукт не просто як дар природи, а як результат більш високої продуктивності праці хлібороба. З 31 по 48 тези – досліджувалися проблеми ціни, цінності (вартості), грошей, а з 49 по 100 – більш детально розкривалась класова структура буржуазного суспільства, капітал та основні форми доходів.*

а) класова структура суспільства

А. Р. Ж. Тюрго вніс *суттєві уточнення* у запропоновану Ф. Кене класову структуру, яка більш нагадувала буржуазне суспільство, виділивши у межах продуктивного і безплідного (непродуктивного) класів два підкласи – підприємців та найманих робітників. Так, клас фермерів як і мануфактуристів був поділений «на два розряди людей: на підприємців або капіталістів, що вкладають аванси, і на простих робітників, які отримують заробітну плату».

б) дослідження найманої праці та її доходу – заробітної плати

Наймана праця виникає з причини відокремлення працівника від засобів виробництва. Тому всі землі з часом стають надбанням своїх господарів, і *чистий продукт* присвоюється власниками землі (дворянством,

духівництвом), *зарплата* – хліборобами (фермерами та найманими сільськогосподарськими робітниками) або мануфактуристами і їх робітниками, що працюють по найму.

в) тлумачення прибутку

На відміну від Ф. Кене, А. Р. Ж. Тюрго визначав *прибуток* самостійним видом доходу, хоч і частини *ренти*, і виводив його з *відсотка*, який теж пов'язувався з *ренною*. Прибуток завжди буде більше відсотка, так як він має відшкодувати працю підприємця, його талант і ризик. Розглядаючи порівняльну прибутковість грошей вкладених у різні види діяльності як, наприклад, у купівлю землі, ведення промислового виробництва і, нарешті, у позику, А. Р. Ж. Тюрго стверджував, на те що *відмічені види доходів* мають *тяжіння до рівноваги*.

г) поглиблення вчення про капітал

А. Р. Ж. Тюрго дав дещо інше, ніж Ф. Кене, визначення капіталу. *Капітал*, на його думку, це накопичена цінність. Крім того, він з'ясував, чим викликана *здатність капіталу до зростання*, а також проаналізував *способи використання капіталу на:*

- купівлю землі (рента);
- придбання промислових підприємств (одержання промислового прибутку);
- організацію великого промислового виробництва (отримання промислового прибутку);
- кредитні операції (відсоток).

При цьому *головною формою капіталу* А. Р. Ж. Тюрго *вважав гроші вкладені у землеробство, які приносять дохід у формі ренти*.

г) вчення про цінність і гроші

Праця вченого «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766), розширила рамки застосування дедуктивного методу і впритул підвела до необхідності поглиблення *проблеми цінності* відсутність якої перешкоджала проникненню в дії законів ринку. Тому через три роки, для уточнення цього питання самому собі, він пише роботу «Цінність та гроші» (1769).

Під *цінністю* автор розумів здатність блага до споживання, а його *значимість* – *цінністю споживання* сукупності речей для життя і благополуччя людей, що утворюють відповідну суму потреб. Отримання необхідних людям речей завжди коштує їм певних зусиль, праці. У даному випадку мова йшла про цінність не у сенсі корисності блага, а зусиль, часу, або *ресурсів* (у сучасній термінології), необхідних для їх привласнення. Витрата ресурсів за А. Р. Ж. Тюрго складає *природну ціну*. Причому немає значення спосіб використання: для власного споживання або для обміну.

Із-за обмеженості ресурсів кожна людина прагне отримати іншу річ за допомогою обміну, визначаючи, скільки своїх ресурсів вона готова віддати за інше благо. Максимальна частка ресурсів, яку людина погоджується віддати є *цінність значення*. Однак остання, складаючи основу мінової цінності не може пояснити пропорції обміну, так як у кожного індивіда ця оцінка своя.

Звідси виникає проблема *співвідношення між цінністю і ціною*. У ході обміну відбувається процес вирівнювання цінності одного товару щодо іншого. Цю рівну цінність дослідник назвав міною цінністю, зазначивши, що *пропорція обміну не є відношенням між речами як і речі до її ціни*. Тобто, не можна встановити *абсолютну одиницю цінності* як її *абсолютну міру, що існує поза поняттям цінність*, наприклад, у праці або в корисності речей.

Основоположною ідеєю тут слугувала визначальна роль почуття *потреби*, яку виділяв ще Арістотель. У процесі торгу постійно відбувається зіставлення інтенсивності потреб учасників обміну та їх вирівнювання завдяки чому встановлюється рівновага, де цінність є не властивістю речі, а реалізацією відносин між людьми відносно оцінки ними речей, що виставлені на обмін. З часом зазначена ідея послужила підґрунтям у розробці маржинальної концепції для кількісного визначення величини цінності.

Цінність А. Р. Ж. Тюрго поділяв на *об'єктивну* та *суб'єктивну*. *Суб'єктивна цінність*, на його думку, це оцінка речі її власником. Наприклад, відчуття тепла при спалюванні вугілля є індивідуальним. А *об'єктивна цінність*, що не залежить від суб'єктивних оцінок людей, – встановлюється на ринку і визначається співвідношенням інтенсивностей потреб обох учасників торгу або їх рівновагою. Таким чином, головною мірою цінності є корисність.

Грошима вчений називав звичайні товари, які мають якість монети.

4.4. Спроба практичної реалізації фізіократичних ідей А. Р. Ж. Тюрго у Франції в 1774-1776 рр.

Діяльність А. Р. Ж. Тюрго залишила глибокий слід не тільки у розвитку *теорії економічної науки*, а й *господарській практиці*, що, на жаль, в історії зустрічається нечасто. Ним, ще під час перебування у Ліможі, були проведені перші реформи на регіональному рівні як-то: по скасуванню дорожньої повинності, здійсненні істотних послаблень у господарчій діяльності селян тощо.

Однак у повній мірі, його грандіозні реформаторські здібності розкрилися лише при дворі Людовика XVI. Стрижневі положення цих реформ були зафіксовані у *6 едиктах*. Так, у *першому* з них, натуральні дорожні повинності замінялися грошовим збором, у *другому* – заборонялися збори з хлібної торгівлі, у *третьому* – ліквідовувалися всі інші податки з торговців. Але особливо потужним ударом по феодалській системі стала *відміна ремісничих цехів та гільдій*. Останні *два едикти скасовували збори*

на сало, ввезене до Франції і з *м'ясної торгівлі*. Відмінялося також і *регулювання цін на один із стратегічних товарів країни – зерно*.

Відмічені заходи мали за мету сприяти розвитку економіки держави. Однак, у ході їх здійснення, влада від дворян та короля поступово і непомітно переходила до нового класу – буржуазії, і з цим панівні верстви змиритися не могли, а тому в ході трансформацій в економіці посилювався і її опір радикальним змінам. Дане положення красномовно демонструє той факт, що навіть блискучі економічні проекти завжди можуть розбитися на державному рівні, якщо це буде суперечити інтересам людей, що перебуватимуть при владі.

5. ФІЗІОКРАТІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Вчення фізіократів для історії економічної думки важко переоцінити. Перш за все, згадана школа *відкрила науковий етап розвитку економічної думки*. Нею вперше, завдяки надбанням тодішньої економічної науки, був проголошений принцип слідування законам вільної торгівлі, як основний у діяльності людей та розроблені проекти по підвищенню життєвого рівня усіх верств населення.

У аннали світової економічної думки ввійшла *«Економічна таблиця»* Ф. Кене на основі якої були поглиблені проблеми відтворення суспільного капіталу К. Марксом, а **Василь Васильович Леонт'єв (1905-1999)** на її основі розробив так званий метод «витрати-випуск», за який удостоївся Нобелівської премії з економіки за 1973 рік.

Французькі дослідники розглянули землю як капітал і її вплив на формування цінності для споживання та обміну. Заслугою школи стало уточнення А. Р. Ж. Тюрго питань ціноутворення, а його самовіддана діяльність на посту генерального контролера фінансів була останньою спробою без соціальних потрясінь вивести економіку Франції із важкого економічного стану в якому вона тоді перебувала. І нарешті, фізіократи відкрили новий напрям економічної науки – *фізичну економію*.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Фізіократія. Принцип «laissez faire, laissez passer». Дедукція та синтез. Теорія витрат виробництва. Цінність (вартість), природна ціна, ринкова ціна та гроші. Концепція капіталу. Чистий продукт. Продуктивна та «безплідна» праця. Класова структура суспільства: продуктивний, безплідний класи, власники. Первинні й щорічні аванси. Розподіл доходів. Відтворення суспільного продукту. «Економічна таблиця» Ф. Кене. Методологічні передумови аналізу процесу відтворення суспільного капіталу. Теорія реалізації сукупного суспільного продукту. Максими. Економічна політика Ф. Кене.

А. Р. Ж. Тюрго (1727-1781): предмет політичної економії. Метод дедукції. Класова структура суспільства, наймана праця. Доходи: рента,

заробітна плата, прибуток. Капітал. Цінність та ціна: цінність споживання, ресурси. Природна ціна, цінність значення, об'єктивна та суб'єктивна цінність. Гроші. Едикти А. Р. Ж. Тюрго.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні передумови виникнення фізіократії та її основні положення.
2. На яких положеннях будувалась методологія дослідження економічних явищ фізіократами?
3. Які новації фізіократів у дослідженні категорій цінності, ціни і грошей? Що нового тут вніс А. Р. Ж. Тюрго. Що таке ринкова і природна ціна?
4. Визначте поняття аванси (капітал) за Ф. Кене та А. Р. Ж. Тюрго. У чому різниця? Назвіть їх різновиди.
5. Що таке «чистий продукт» і які три магістральні проблеми він дозволяє вирішити?
6. Яку доходи фізіократи аналізували? Що відносно них було з'ясовано?
7. Яку працю фізіократи вважали продуктивною, а яку ні?
8. Назвіть структуру класів та їх функцій за фізіократами. В чому полягали новації А. Р. Ж. Тюрго відносно цієї проблеми?
9. У чому сутність концепції суспільного відтворення, відображеної в «Економічній таблиці» Ф. Кене та охарактеризуйте її значення для розвитку сучасної економічної науки?
10. Якими науковими і практичними досягненнями збагатив учення фізіократів А. Р. Ж. Тюрго?
11. Назвіть практичні рекомендації фізіократів відносно зростання економіки Франції.
12. У чому полягає роль фізіократії в розвитку економічної науки?

ТЕМА 5. АНГЛІЙСЬКА КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ. А. СМІТ ТА Д. РІКАРДО

1. Історичні передумови розвитку англійської класичної політичної економії:
 - 1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX століття.
 - 1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду.
 - 1.3. Визначення предмета та методу дослідження економічної науки А. Смітом.
2. Загальна характеристика книги «Дослідження про природу і причини багатства народів»:
 - 2.1. Введення у твір та його центральні проблеми;
 - 2.2. Залежність величини багатства від характеру національностей і розподілу їх праці;
 - 2.3. Структура та характеристика основних розділів праці.

3. Проблеми дослідження першої книги «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»:
 - 3.1. А. Сміт про поділ праці;
 - 3.2. А. Сміт про принцип, що викликає поділ праці та те, що останній обмежує;
 - 3.3. А. Сміт про походження і використання грошей та дві сторони цінності;
 - 3.4. Три принципи обміну товарів:
 - 3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів;
 - 3.4.2. Про складові частини ціни товарів;
 - 3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів.
 - 3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників;
 - 3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку.
4. Проблеми дослідження у другій книзі «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування».
5. Проблеми економічної політики в творчості А. Сміта.
6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту.
7. Передмови до книги «Начала політичної економії та оподаткування»:
 - 7.1. Постановка проблеми дослідження;
 - 7.2. Уточнення предмета та методу дослідження політичної економії;
 - 7.3. Структура твору.
8. Учення Д. Рікардо про:
 - а) мінову вартість (вартість);
 - б) земельну ренту;
 - в) природну і ринкову ціну;
 - г) гроші;
 - г) учення про заробітну плату і прибуток.
9. Історичні долі економічного вчення А. Сміта та Д. Рікардо.

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ АНГЛІЙСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

1.1. Особливості економіки Великобританії у XVIII – першій третині XIX ст.

Великобританія XVIII століття була країною, в якій бурхливо розвивалось мануфактурне виробництво. З 60-х років XVIII ст. до другого десятиліття XIX ст. розпочався процес *промислового перевороту* і країна з першої третини XIX століття перетворилася на «фабрику світу». Буржуазія зайняла панівні позиції у торгівлі, сільському господарстві та промисловості, але при цьому ще зберігалися залишки феодалізму. Звідси, *основний конфлікт у суспільстві проходив між класом буржуазії та лендлордами*.

Для епохи, в якій жив А. Сміт, було основним мануфактурне виробництво, яке в кінці XVIII ст. охопило початок промислового

перевороту, що проявився у небачених до цього багаточисельних наукових відкриттях нових засобів виробництва. Починаючи з 90-х років, вони почали масово впроваджуватись, перш за все, у промисловості, витісняючи ручну працю, що мало наслідком формування в містах фабрик. Але для того, щоб відбувся новий рівень мануфактури, необхідною умовою був масовий розвиток торгівлі, що, спочатку століття, проявився у явищах, які безпосередньо забезпечували розвиток ринку.

Так, у 1707 році Шотландія уклала унію з Англією, завдяки чому були зняті митні бар'єри у торгівлі між цими країнами. Відтоді шотландські купці могли безмитно торгувати не тільки в самій Англії, але і її колоніях. Унія суттєво розширила межі як внутрішнього, так і зовнішнього ринку, що стимулювало розвиток капіталізму, так як просте товарне виробництво є умовою появи нового суспільства, а воно цілком визначається розмірами ринків. **Знання законів капіталізму ставало ключем до розвитку виробництва і досягненню повного панування буржуазії в країні.**

Ринок стимулював **розвиток знань**. Навколо Глазго, де утворився великий промисловий центр, виник університет, який став одним із найбільших у країні центрів знань. Активно розвиваються природознавчі та суспільні науки. Видатними вченими зазначеного часу стають хімік та фізик Д. Блек (1728-1799), інженер-механік Дж. Ватт (1736-1819), близький друг та наставник А. Сміта філософ Д. Юм (1711-1776). У суспільстві панував дух вільнодумства. Однак унія коштувала Шотландії національної незалежності, з чим не могло погодитися населення її гірських районів. Воно постійно піднімало заколоти проти англійців. Через півстоліття, рівнинна Шотландія, де активно розвивалися капіталістичні відносини, перетворилася у процвітаючий регіон, а на іншій – гірській, зберігалися глибокі пережитки феодального ладу та злидні.

Епоха, в яку жив Д. Рікардо, це був період піка **промислового перевороту**. **Мануфактури** змінювались **фабриками**. Швидкими темпами поширюється наймана праця. Робочий день становив 12-13 годин, постійно посилювалася експлуатація, що у період з 1811-1812 рр. привело до виникнення руху луддитів (першого протестного виступу пролетаріату), які погіршення свого становища бачили в машинах і тому свій гнів направляли на їх псування та знищення.

Основний конфлікт класів зберігався між промисловою буржуазією і землевласниками. Розвиток капіталізму гальмували, так звані, **хлібні закони**, що забороняли імпорт дешевого хліба. У зв'язку з цим, ціни на вітчизняний хліб, який становив основний продукт харчування пролетаріату, зросли, і капіталісти змушені були платити робітникам більш високу зарплату для компенсації витрат на відтворення, перш за все, фізіологічних потреб робітників. З іншого боку, частину коштів забирали земельні власники, штучно підтримуючи високу орендну плату за користування землею, яку змушені були платити капіталісти, зайняті в аграрній сфері – орендарі. Таким чином, **капітал** виявився як би затиснутим у лещатах, **з одного боку – робітниками, з іншого – лендлордами**. Протидією хлібним законам став рух

Брайтона-Кобдена, що утворили лігу щодо їх скасування. Тому, *з'ясування проблеми розподілу продукту землі між трьома класами суспільства – робітниками, капіталістами і землевласниками* у зазначений період *стає домінуючим*.

1.2. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду

Великий шотландський економіст **Адам Сміт** народився у 1723 році на березі Північного моря, у містечку Керколді (точна дата його народження невідома). Батько хлопчика помер за декілька місяців до народження первістка, а 5 червня мати охрестила малюка. До 14 років А. Сміт жив у рідному містечку, навчаючись у місцевій школі.

Після її закінчення він поступив до університету у місті Глазго, де навчався з 1737 до 1740 р., спочатку у класі логіки, а потім – моральної філософії. У 17 років юнак уже мав славу вченого, але дещо дивакуватої людини. Так, іноді серед галасливої компанії він міг несподівано почати міркувати вголос. З 1740 до 1746 р. майбутній великий вчений як найкращий студент вчиться на стипендію від університету міста Глазго у Оксфорді. Цей період життя він згадувати не любив. Заняття зі студентами часто проводили асистенти замість професорів, а шотландців ні ті, ні інші не любили. Юнак нерідко хворів і єдиними його друзями стали книги. У 1746 році, не закінчивши університет, майбутній великий вчений повертається до рідного Керколді.

З 1748 по 1751 рік він читає лекції з англійської літератури у Единбурзі, а потім риторики, з мистецтва написання листів і пізніше з предмета «досягнення багатства», де вперше детально викладає економічну філософію «очевидної і простої системи природної свободи». У своїх лекціях шотландець проводив ідею протиставлення економічного лібералізму централізованому устрою держави. Близько 1750 року А. Сміт знайомиться з Д. Юмом, який відіграв важливу роль у період виникнення так званого Шотландського просвітництва.

У 1751 році А. Сміт очолює кафедру логіки, а з 1752 року – кафедру моральної філософії, тобто у сучасному розумінні цього слова, суспільних наук. У Глазго вчений прожив 13 років, протягом 2-3 місяців на рік мешкав у Единбурзі. В університеті, у цей час, вчилися вихідці з Росії, двоє з яких – це І. А. Третяков (1735-1776) та С. Ю. Десницький (1740-1789), стали його улюбленими учнями. Досить часто вони бували у нього в гостях. Там же вчився син княгині К. Р. Дашкової (1743-1810), близької подруги Катерини II, видатного державного діяча тих часів, яка періодично приїжджала провідати свого сина і перевірити стан справ студентів із Росії, в яку А. Сміт був безнадійно закоханий.

У 1759 році побачила світ його перша робота **«Теорія моральних почуттів»**, присвячена проблемам етики нових відносин, розглянутих через призму економічної проблематики. Наприкінці 1763 року він отримав пропозицію від впливового політичного діяча тих часів Ч. Тауншенда, за

рекомендацією Д. Юма, стати вихователем для свого молодого пасинка Генрі Скотта, герцога Баклю (1746-1812). А. Сміт погоджується на цю дуже привабливу пропозицію та подає у відставку з посади професора і вже у якості вихователя молодого аристократа від'їжджає до Європи.

У 1763-66 роках А. Сміт зі своїм учнем живе у Франції. Посада гувернера суттєво поліпшила матеріальне становище вченого, так як він повинен був отримувати не тільки платню, але й велику за тими часами пенсію. Саме ця обставина надалі дозволила йому безтурботно працювати над головним твором свого життя. До поїздки у Париж, з грудня 1765 по жовтень 1766 року, вчений і його учень півтора року жили в Тулузі, і декілька місяців – у Женеві. Тут А. Сміт відвідав Вольтера в його женеvському маєтку. Зустріч з ним справила на нього незабутнє враження.

У 1766 році декілька вечорів великий вчений проводить на антресолях Версальського палацу в оточенні К. А. Гельвеція, Ф. Кене, А. Р. Ж. Тюрго, Ж. Л. Д'Аламбера, П. А. Гольбаха та інших видатних мислителів свого часу. На засіданнях секти Ф. Кене, як згадував дехто з учасників тих подій, А. Сміт поводив себе тихо і не вступав у дискусії фізіократів. Причина цього розкрилася пізніше і була досить проста – погане володіння розмовною французькою. Однак, як показав час, ідеї фізіократів А. Сміт засвоїв досить глибоко. Вчений і письменник абат Морель згадував, що він багато разів спілкувався з А. Р. Ж. Тюрго, розповідаючи останньому про задум створення грандіозної економічної праці і справив на нього велике враження.

Після повернення в Шотландію, до викладацької діяльності А. Сміт вже не повернувся. Усамітнившись у Керколді, він продовжує писати розпочату ще в континентальній Європі свою велику працю, яка зробить епохальний переворот в економічній науці. У 1773 році Сміт їде до Лондона показати, як він вважав, готовий рукопис книги своєму другу Д. Юму. Робота забирала багато сил та нервової напруги, у зв'язку з чим А. Сміт відчував себе дуже погано. Автор майбутнього «Багатства націй» звертається до Д. Юма з проханням завершити твір, якщо він помре. Проте доля розпорядилася інакше. У 1776 році від невиліковної хвороби повільно вмирає Д. Юм. Будучи смертельно хворим, філософ пише свою «Автобіографію», в якій дуже чітко простежується образ вільнодумця. Передмову до неї написав А. Сміт. Вихід роботи викликав розлюченість церковників, у результаті чого розгорівся гучний на ті часи скандал. Він збігся з виходом 9 березня того ж 1776 року «Багатства націй» самого А. Сміта. Книга дуже швидко отримала популярність та стала світовим бестселером, а людина, яка була не знайома з цим твором, не вважалась інтелектуалом. Один з її перших перекладів іноземною мовою було здійснено і в Російській Імперії у 1802-1806 рр.

Завдяки турботам того ж герцога Баклю, у 1778 році А. Сміт отримав посаду митного комісара Шотландії з окладом 600 фунтів на рік. Цей подарунок герцога мав для науки небажані наслідки, так як А. Сміт з головою поринув у нову роботу. Тому його мрія написати більш масштабний твір, на жаль, так і не здійснилася. Вчений не звик перекладати справи на інших і тому левову частину часу віддавав службі.

Ще за життя А. Сміт став одним з найвідоміших людей у Європі, а його рекомендації в економічній політиці Великобританії, стають незаперечними. Наймолодший прем'єр-міністр в історії країни – **Вільям Пітт-молодший (1759-1806)** активно використовує їх у своїй діяльності, постійно спілкуючись із А. Смітом.

Чотири останні роки життя вчений тяжко хворів. Саме хвороба завадила зустрічі двох великих людей Шотландії – А. Сміта і видатного поета свого часу Р. Бернса (1759-1796), творчість якого перший обожнював, як і все, що було пов'язано із Шотландією. У лютому 1790 року за вказівкою А. Сміта знищуються всі його рукописи та листування, а 17 липня того ж року великого мислителя Шотландії не стало.

1.3. Визначення предмета та методу дослідження економічної науки А. Смітом

Головною заслугою вченого став перехід від несистематизованих та розрізнених наявних економічних знань до їх глибокої систематизації. Проаналізувавши наукову спадщину сучасників та попередників, автор доповнив її відсутніми ланками, створивши конструкцію наукового відображення дійсності, яка вперше *вивела економічну науку на якісно новий рівень, набувши вигляду цілісного фундаментального сприйняття економічних процесів.*

Головною книгою А. Сміта, яка визначила розвиток світової економічної науки на століття вперед, стало його «Багатство націй». В основу книги була покладена оновлена **політична економія**. *Предмет її дослідження* був зафіксований в повній назві твору – «Дослідження про природу і причини багатства націй». *Першим його питанням* стала проблема **фіксації головного об'єкта дослідження – багатства суспільства (нації)**. В період до А. Сміта, з посиленням процесів обміну, з цією проблемою стикнулись **меркантилісти**, які першими поставили це питання та вбачали його сутність у *грошах*. З появою **класичного напрямку**, це питання було уточнено в працях В. Петті та П. Буагільбера, до якого перший, *крім грошей*, відніс ще й *природні* багатства, речі створені працею, навички людей тощо. **Фізіократи** віднесли до багатства *предмети природи*, які завдяки людській праці можуть змінювати форму. А. Сміт пішов далі, *поглибивши* питання сутності або *природи багатства* як основи буржуазного ладу та **факторів** (за термінологією А. Сміта – причин багатства), що впливають на його створення.

Багато у чому це стало можливим завдяки **розширенню та поглибленню інструментарію дослідження**. Філософські напрацювання Дж. Локка і Д. Юма отримали доповнення у відповідних місцях книги А. Сміта **власними методологічними знахідками**, що дозволили значно розширити горизонти науки. Вчений, як і його попередники, виходив із **об'єктивних законів розвитку суспільства**, які базувалися на **принципах**

«природного порядку» і внутрішньої гармонії індивідів відповідно до законів моралі.

Шотландець виокремив *дві сторони економічної теорії: позитивну і нормативну і* через *абстрактно-логічний та причино-наслідковий (каузальний) підходи* показав її *дві сторони. Одна* із яких фіксувалася *через їх зовнішню форму (екзотеричний підхід), а інша – внутрішній зміст економічних процесів (езотеричний підхід).*

Головним методом дослідження автора, як і в західній економічній класиці взагалі, став *аналітичний метод*, що будувався на з'ясуванні загального погляду на існуючу дійсність, а потім доповнювався поетапним аналізом різних її частин, які постійно уточнювались результатами, отриманими раніше кожен раз співставляючись із цілим.

Про метод А. Сміта К. Маркс писав так: «Сам Сміт з великою наївністю рухається у постійному протиріччі. З одного боку, він простежує внутрішній зв'язок економічних категорій, або приховану структуру буржуазної економічної системи. З іншого боку, він ставить поряд з цим зв'язок, який даний видимим чином у явищах конкуренції і як він, стало бути, представляється чужому до науки спостерігачеві, а рівно і людині, яка захоплена процесом буржуазного виробництва і практично зацікавлена у ньому». [268, т. 26. ч. II, с. 177] «...Обидва ці способи розуміння у А. Сміта не тільки преспокійно уживаються один біля іншого, але і переплітаються один з одним і постійно один одному суперечать». [268, т. 26. ч. II, с. 177] Далі К. Маркс вказує, що сам автор ставить перед собою два завдання: «показати внутрішню фізіологію буржуазного суспільства», а також те як «життєві форми» капіталізму постають зовнішньо.

Якщо виходити із методології західної економічної класики, а не марксизму, то протиріч тут нема. По-перше, А. Сміт досліджує кожне явище, використовуючи не дедуктивного підхід, як це робить К. Маркс, а аналітичний, де кожна частина об'єкта постійно співвідноситься до цілого на предмет відповідності. У методі К. Маркса все виглядає по іншому. Підтвердження правильності економічних частин відносно цілому відбувається як рух від абстрактного до конкретного, що на кожному кроці наближається до багатогранної цілісної конкретної дійсності. Саме цим доводиться правильність отриманого наукового результату.

По-друге, А. Сміт використовує, і, досить ефективно, індукцію, яка вимагає підведення під кожну економічну категорію конкретних явищ для перевірки діяльності розсудку у відповідності до досліджуваної дійсності. І, по-третє, А. Сміта цікавить практична сторона питання, тобто, як зробити безпосередню господарську діяльність людини більш ефективною, а не виявити закони зміни одного суспільства іншим, як у К. Маркса.

З часом ця сторона питання у західній економічній класиці отримає продовження з розширенням предмета політичної економії завдяки введенню в обіг відносин попиту та пропозиції, наслідком чого стане поява нової науки – економікс.

У К. Маркса практична складова отримає зовсім інший вигляд – дослідження змін у суспільстві та визначення напрямків побудови нового комуністичного устрою, що відобразиться у науковому соціалізмі.

В основі дослідження західної класики покладена так звана *apperception*, назва якої походить від латинських термінів – *ad* та *perceptio* – сприймання, що означає залежність сприймання від попереднього досвіду особистості. В апперцепції проявляється загальний закон, за яким зовнішні предмети і явища визначають зміст психічної діяльності, діючи через внутрішні суб'єктивні умови, що склалися в ході попереднього розвитку індивіда в результаті його взаємодії з середовищем. Звідси сприйняття залежить *не тільки від об'єкта*, але й *від суб'єкта*, від наявних у нього потреб, інтересів, уявлень, понять тощо.

Заглиблюючись в аналіз економіки А. Сміт деталізує свій метод, конкретизуючи *концепцію «економічної людини»*, як *сукупності егоїстів, що прагнуть до накопичення багатства і мінімізації витрат*. При цьому, *приватний інтерес індивіда найкраще досягається через «невидиму руку ринку»*, визначаючи *економічну політику яка повинна будуватися на принципі «laissez faire»*, тобто невтручання держави у справи товаровиробника.

Обґрунтування зазначеної *ідеї – економічного лібералізму* стало магістральною складовою, що знайшла своє продовження в західному класичному, а потім і неокласичному напрямі.

2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КНИГИ «ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРИРОДУ І ПРИЧИНИ БАГАТСТВА НАЦІЙ»

2.1. Введення у твір та його центральні проблеми

Головним економічним твором А. Сміта є, як відомо *«Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)* (доволі часто у науковій літературі використовується скорочена назва цієї праці – *«Багатство націй»*). Він, як ніхто інший із економістів до та і після нього, міг блискуче ставити проблеми, що дало початок цілої низки їх постановок, причому не тільки в класичному напрямку, але і тих, що з'явилися пізніше, як-то інституціоналізм, кейнсіанство, тощо. Книга значно розширила економічні питання через використання соціально-етичних аспектів, поставлених її автором ще в його першій філософській праці *«Теорія моральних почуттів» (1759)*.

У Введенні до плану *«Дослідження про природу і причини багатства націй»* шотландський мудрець поглибив дослідження законів поведінки людини та ряд питань, які визначались її моральним станом і були органічно вмонтовані в систему об'єктивних економічних законів капіталізму через аналіз багатства націй.

Виходячи з цього, розглядався і ряд інших фундаментальних проблем. Наприклад таких, як з'ясування того, що воно собою являє і чим

визначаються фактори його зростання, які дістали детальну характеристику у першій та другій книзі. По-друге, багатство, отримало ще й деталізацію шляхом розвитку продуктивних сил у часі та вплив на нього економічної політики і фінансів суспільств від його феодального типу до буржуазного.

2.2. Залежність величини багатства від характеру національностей і розподілу їх праці

Дослідженню передуює, як було сказано вище, *вступ у план твору*. Автор зазначає, що *річна праця кожного народу являє собою первісний фонд, який доставляє йому всі необхідні для життя продукти, які можна або використовувати для своїх потреб або обміняти на інші продукти. Співвідношення цих продуктів з чисельністю населення показує багатство або бідність народів.*

Другим аспектом є з'ясування умов зростання зазначеного багатства (по А. Сміту його причин), які визначаються двома умовами:

1. Мистецтвом, умінням і кмітливостю з яким застосовується праця.

2. Співвідношенням між тими, хто зайнятий корисною працею і тими, хто нею не зайнятий.

Причому, *перша умова є визначальною*. Від неї залежить процвітання народів. Так бідні країни, як правило, на думку А. Сміта, залучають до праці практично всіх жителів на території, де вони проживають, але навіть знатний люд, при цьому, живе досить скромно. У заможних країнах, навпаки, є багато людей незайнятих продуктивною працею взагалі, а суспільство процвітає.

2.3. Структура та характеристика основних розділів праці

«Багатство націй» А. Сміта складається із 5 книг. *Перші дві присвячені проблемам політичної економії. У першій книзі «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»* А. Сміт звертає увагу на слова *природним чином*, що вказує на об'єктивність дії законів у відносинах між людьми. Тим самим у об'єкт аналізу потрапляють виробничі відносини, що стали предметом дослідження в марксистській політичній економії. *Ця книга досліджує причини, що збільшують продуктивність праці та приводять у дію перший фактор виробництва, який має наслідком зростання багатства, а, також, закони розподілу продукту між різними класами суспільства.*

Друга книга *«Про природу капіталу, його нагромадження та застосування»* має за мету з'ясування другого фактора зростання багатства. Зазначений поділ людей на зайнятих *продуктивною і непродуктивною працею* відбувається несвідомо і визначається законами нагромадження капіталу, які А. Сміт і з'ясовує в цьому розділі. У ньому *детально розглядаються природа капіталу, способи його нагромадження,*

а також зміни в кількостях праці, що приводяться ним до дії, залежно від різних способів його застосування. Таким чином, перші дві книги фіксують природу багатства і фактори його зростання.

Третя книга вченого «Про розвиток добробуту у різних народів» присвячена обставинам, які стимулювали у одних народів розвиток одних галузей виробництва, наприклад, промисловості, а у інших – інші, наприклад, сільського господарства. Це предмет нової науки – економічної історії, яка дає можливість розглянути багатство різних народів з іншого боку, а саме – розвитку продуктивних сил у часі.

У четвертій книзі «Про системи політичної економії» з'ясовується сутність та особливості двох напрямків економічної думки – меркантилізму та фізіократії, що домінували на той час. По суті справи, у цьому розділі закладені підвалини історії економічної думки. Погляди вчених зазначених напрямів завжди отримували практичну реалізацію через економічну політику держав, а тому мали наслідком або зростання багатства або його падіння.

І нарешті, п'ята книга «Про прибутки правителя або держави», досліджує фінансові системи двох типів – феодальну і ту, що є системою фінансів буржуазного ладу. Перша з них, будується на принципах максимального задоволення панівних верств суспільства і її головне завдання полягає в знаходженні джерел доходу для потреб представників феодальної держави (ведення війн, паразитичного споживання і т. ін.). Звідси, у бюджеті головним є наповнення будь-якими шляхами дохідної його частини. У буржуазному суспільстві, навпаки – необхідність нагромадження капіталу, як орієнтир для фінансової система. Тобто у бюджеті головною стає видаткова частина, при правильному визначенні якої, автоматично зростає і її дохідна частина.

У п'ятій книзі, враховуючи вагомість фінансів для зростання багатства буржуазного суспільства А. Сміт, формулює чотири золоті правила фінансової системи, пояснюючи чому їх важливо виконувати.

Як слідує з вище наведеного аналізу 5 книг, вони, показують різні аспекти однієї проблеми – багатства, деталізуючи його спочатку через два фактори зростання, а потім і всебічного розкриття обставин, які на нього впливають. Подібний підхід, що зафіксований у назві роботи, в економічній літературі зустрічається вкрай рідко.

3. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПЕРШІЙ КНИЗІ «ПРИЧИНИ ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ Й ПОРЯДОК, ЗГІДНО З ЯКИМ ЇЇ ПРОДУКТ ПРИРОДНИМ ЧИНОМ РОЗПОДІЛЯЄТЬСЯ МІЖ РІЗНИМИ КЛАСАМИ НАРОДУ»

3.1. А. Сміт про поділ праці

Характеристика першої книги «Багатства народів» відкривається главою про поділ праці.

«Найбільший прогрес у розвитку продуктивної сили праці і значна частка мистецтва, вміння та кмітливості, з яким вона спрямовується і долучається, – писав А. Сміт, – є, мабуть, наслідком *поділу праці* (курсив наш – О. А.)». [410, т. 1, с. 9]

Вихідним пунктом аналізу у Сміт є дослідження суспільного розподілу праці на прикладі мануфактури з виготовлення шпильок. Цей приклад використовувався у якості ілюстрації закономірностей дії розподілу праці, що веде до зростання її продуктивності. Причому, наведена ілюстрація є найбільш простим поясненням дії суспільного розподілу праці, але аж ніяк ні плутаниною між суспільним і галузевим її розподілом, як стверджують деякі економісти.

Автор зазначає, що ефективність праці в мануфактурний період більша у промисловості, ніж у землеробстві, у силу специфіки галузі, яка не допускає глибокого суспільного її розподілу. Звідси країни, в яких отримала розвиток промисловість, завжди мають значні переваги в економічному розвитку у порівнянні з тими, де привалює сільськогосподарське виробництво.

Причини суттєвого зростання кількості робіт при наявності значної частки ручної праці, якщо існує її глибокий поділ, буде у разі відрізнятись у порівнянні з іншими галузями, де праця буде менш розподілена. Зростання продуктивної сили праці у разі її розподілу з використанням тільки сили людини в умовах мануфактури, може зростати, *насамперед, за рахунок:*

- 1. Збільшення вправності кожного окремого робітника, який виконує окрему операцію.*
- 2. Економії часу при переході від однієї операції до іншої.*
- 3. Винаходу машин у мануфактурному виробництві за рахунок спрощення операцій.*

Усе це має наслідком *значну економію часу*, а також *різке підвищення продуктивної сили праці* у ряді випадків у десятки разів. Винахід машин робить виконання робіт більш якісним і призводить до безперервного процесу їх удосконалення. Спочатку самим робітником (див. приклад з хлопчиком, який вдосконалив парову машину), а потім, стає справою особливої групи людей – інженерів та конструкторів. Поступово поділ праці проникає і в науку, виділяючи особливі професії, наприклад, фізики, хіміки, біологи і т. ін. Спеціалізація, проникаючи у науку, дозволяє досягти вченим значних результатів в окремих галузях знань.

Однак, зазначений прогрес має свою плату. У зв'язку з цим, А. Сміт відзначає, *у першу чергу, фізичне каліцтво працівника*, пов'язане з його одноманітними рухами на одній технологічній операції в процесі виробництва (наприклад, розвиток однієї руки більший, ніж іншої). *Іншим негативним наслідком є професійний ідіотизм*, пов'язаний з виконанням простих одноманітних операцій, які отупляють працівника, закриваючи умови для його творчого та професійного розвитку.

В якості боротьби проти негативних наслідків суспільного розподілу праці, А. Сміт рекомендував уряду Великої Британії запроваджувати

початкову освіту населення в країні для ознайомлення його з початковими званнями з основних дисциплін.

3.2. А. Сміт про принцип, що викликає поділ праці та те, що останній обмежує

У *II главі* книги А. Сміт досліджує принцип, що сприяє поділу праці, який він бачив у *природній схильності людей до міни, обміну*. Цим нахилом володіє тільки людина і не має жодна інша жива істота. Цікаво, що у ХХ столітті ця гіпотеза була доведена біологами.

Вчений вважав, що людина швидше досягне своєї мети, якщо звернеться до егоїзму іншої людини, тобто враховуватиме її особисті інтереси. На думку А. Сміта, річ можна отримати *трьома способами*:

- а) розчулити іншу людину;*
- б) відібрати вподобану річ;*
- в) шляхом обміну.*

Найбільш вигідний спосіб отримання речей є останній – через обмін. Бо у першому випадку не кожному людину можна розчулити, а у другому – систематичне відбирання вподобаних речей у іншої людини колись кінчається і крім того не викликає у потерпілого бажання зробити щось у більшій кількості для когось. Це дуже добре зрозуміли у Стародавньому Римі, здійснюючи систематичні набіги на варварів. Тільки після того, як римляни встановили чіткі межі Імперії і цим заінтересували варварів вести систематичний обмін з ними, у останніх виникла зацікавленість виробляти надлишок.

Таким чином, виходячи з вище зазначеного, А. Сміт констатує, що з ряду причин *обмін є вигідний усім*. *По-перше*, за його допомогою можна отримання за менш необхідні речі більш потрібні, чим розширити своє споживання. *По-друге*, внаслідок економії праці окремого виробника за допомогою відмови від виробництва всіх необхідних йому та його сім'ї продуктів і зосередженні зусиль на виробництві тільки їх частини, але в значно більшій кількості, ніж необхідно виробникові – дозволяє через обмін отримувати більшу кількість продуктів, ніж ту, яку ми мали б, якщо виробляли б усе самі для себе.

З цього витікала ідея А. Сміта про *абсолютні переваги*, яка пізніше отримала розвиток у *принципах порівняльних витрат* Д. Рікардо, на яких будується вся сучасна світова торгівля. Людина на відміну від тварин постійно потребує підтримки інших людей, але отримати її можливо тільки за умови показу вигідності такої прихильності. Тому, «ми звертаємося не до їх гуманності, а до їх егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, а про їх вигоди» – писав науковець. Звідси обмін є засобом отримання іншого продукту за допомогою дотримання виробником, в першу чергу, не власних інтересів, а інтересів споживача.

Спеціалізація веде до *поглиблення поділу праці та розвитку її продуктивних сил*. Поділ праці розвиває здібності людей, які в незрілому

віці і до 8 років мало розрізняються у людей різних націй. Якщо ж вони є, то виникає можливість використання їх у загальних цілях. Так, навички з виробництва вина, що зумовлені багато у чому природними обставинами, дозволяють через обмін отримати інші продукти, наприклад, пшеницю, яку краще, і з меншими витратами, вироблять інші люди, що мають кращі природні умови або більші схильності до цього роду занять. Таку вигоду як схильності до обміну по причині її відсутності у тваринному світі, використовує лише людини.

У *III-й главі* книги «Поділ праці обмежується розмірами ринку» автор показує, що можливості обміну, як розміри ринку, визначають глибину розподілу праці. Масштаби ж ринку, залежать від двох обставин – щільності населення, що проживає на даній території та стану засобів сполучення (їх дешевизни або навпаки).

Розміри ринку впливають на глибину поділу праці та перспективи розвитку капіталізму. На цю обставину наприкінці XIX століття, у своїй книзі «**Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості**» (1899), звернув увагу В. І. Ленін. Він довів наявність капіталізму в Росії через дослідження стану внутрішнього ринку як головної умови появи буржуазного суспільства, що красномовно підкреслив у другій частині назви цієї книги – «**Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості**». [239]

Звідси, на сьогодні, *розвиток* саме *внутрішнього ринку*, а не *світового* або *транзитного* є першочерговим завданням сучасної України.

3.3. А. Сміт про походження і використання грошей та дві сторони цінності

Питання про походження і використання грошей є предметом *IV глави I книги* А. Сміта. Він пише, що при встановленні розподілу праці все більшу частину своїх потреб люди задовольняють продуктами, отриманими через обмін, тобто надлишками своєї праці. Звідси суспільство перетворюється у *торговий союз*, а його дієве функціонування стає можливим за умови придбання через обмін товару, який дозволяв би отримати на нього всі інші. У різних частинах світу цю роль виконували різні предмети. Так, наприклад, у Стародавній Греції це була худоба, в Абіссинії – сіль, на берегах Індії – раковини особливого виду, у Вірджинії – тютюн і т. ін. Труднощі обміну обмежували переваги, які він надавав. Щоб їх уникнути, люди стали тримати у себе товар, який інші не відмовились би взяти як еквівалент за свою річ.

Зрештою, у силу беззаперечних доводів народи визнали, що найкращим засобом обміну є метали, і, перш за все, срібло та золото. Однак використання злитків металів або їх піску викликало певні незручності, пов'язані із зважуванням та визначенням проби, які були пізніше усунені з початком масового карбування монет. «Таким чином, – писав А. Сміт, – у всіх цивілізованих народів гроші стали загальним знаряддям торгівлі, при

посередництві якого продаються і купуються всякого роду товари або ж обмінюються один на інший». [410, т. 1, с. 28]

У другій книзі твору А. Сміт, визначив та охарактеризував *дві функції грошей – засобу обігу*, образно називаючи їх «великим колесом обігу, знаряддям обміну і торгівлі» та *міри цінності*. Поява обміну, а з ним і грошей мала наслідком їх масове розповсюдження серед усіх народів.

Далі А. Сміт приступає «... до з'ясування *правил*, які люди *природно спостерігають* в обміні товарів один на інший або на гроші. Ці правила визначають відносну або мінову цінність товару». [410, т. 1, с. 28]

«Треба зазначити, – писав вчений, – що слово *цінність* (курсив та переклад наш – О. А.) має два різних значення: іноді воно означає *корисність* якого-небудь предмета, а іноді *владу покупки* інших предметів, яку володіння цим предметом може надати». [410, т. 1, с. 28]

При цьому важливо звернути увагу на два аспекти. По-перше, А. Сміт розрізняє дві сторони слова *цінність* (а не два фактори товару) – «*цінність у споживанні*» і «*цінність в обміні*». «*Цінність у споживанні*» є відношенням людини до об'єкта, а «*цінність в обміні*», відповідно – характеристикою суб'єкта який володіє об'єктом і вступає у відношення між людьми з приводу зміни форми власності на річ. Звідси починаються магістральні розбіжності між західним та марксистським класичними напрямками.

Різницю двоїстості цінності А. Сміт розвиває через пояснення її на прикладі парадоксу води і діамантів. Так, вода має значну цінність у споживанні і невелику в обміні, а діамант – навпаки.

Враховуючи, що переважну більшість речей люди отримують опосередковано, через обмін, важливим стає *з'ясування основних принципів, які визначають мінову цінність, що дозволяють показати:*

1. Яке дійсне мірило мінової цінності або у чому полягає справжня ціна товарів (V розділ).

2. З яких частин складається дійсна ціна товару (VI глава) .

3. Які обставини підвищують іноді деякі або всі частини ціни товару над природним або звичайним рівнем, а іноді і знижують нижче цього рівня; або, які обставини іноді перешкоджають точному збігу ринкової ціни, тобто, фактичної ціни товарів з їх природною ціною (VII глава).

У наступних *V-VII главах* А. Сміт деталізує зазначені три принципи, за якими людина обмінює товар на товар або на гроші. В третьому принципі показуються ще й *обставини* (особливо у 10 главі першої книги твору) в яких ці принципи діють. Принципи або початки в ринковому суспільстві визначають *стратегію подальшої поведінки людини*. Тому дослідженню зазначеної проблеми вчений приділяє підвищену увагу, наголошуючи, на надзвичайно абстрактному її рівні.

Звернемо увагу на ще одну проблему – використання термінів «*вартість*» та «*цінність*», яка існує в *слов'янських мовах*. Нагадаємо, що в них у дореволюційній економічній літературі термін «*вартість*» не

використовувався і потрапив у вжиток лише після виходу в світ «Капіталу» К. Маркса. У західній класиці до А. Сміта краще, як більш органічним, є використання терміну *«цінність»*. Це дозволяє наблизитись до первинної термінології А. Сміта та зняти з нього марксистське нашарування, що продовжує зберігатись із радянських часів.

Крім цього в радянських перекладах А. Сміта на російську додалися ще й неупорядкованість економічних термінів. Так, наприклад, англійський термін «the real price» краще було б перекласти як *«реальна ціна»*, а не *«дійсна»*. Це стає зрозумілим, коли з'являється термін *«заробітна плата»*, яка має дві *форми*: реальної та номінальної. Однак першу форму чомусь переклали не як *дійсна заробітна плата*, а *«реальна»*. Звідси для вдумливого читача виникає питання – чим тоді *реальна* ціна відрізняється від *дійсної*? Нажаль, подібні неточності та відверті ляпи перекладу геніальної книги не поодинокі.

3.4. Три принципи обміну товарів

3.4.1. Про реальну та номінальну ціну товарів

Глава V присвячена проблемам *реальної* (переклад та курсив наш – О. А.) і *номінальної цін товарів*, або ціни, яка виражена у праці або в грошах. Ця глава є ключовою для розуміння не тільки в тлумаченні цінності і двох наступних принципів обміну, а й усього наступного матеріалу, де А. Сміт досліджує поведінку людини у ринковому середовищі.

Оскільки більшу частину благ, після того, як установився суспільний розподіл праці, особа отримує від праці інших людей, то вона буде багата або бідна в залежності від тієї кількості праці, *якою вона може розпоряджатися* або *купити*. Тому *цінність* всякого товару яким вона володіє і хоче використати не на особисте споживання, а обміняти на інші предмети, буде дорівнювати кількості праці, *яку вона може купити або отримати в своє розпорядження*. Звідси, *праця є реальне мірило мінової цінності* всіх товарів.

З точки зору покупця, *реальна ціна* будь-якого предмета, *тобто те, скільки кожен предмет дійсно коштує тому, хто його хоче придбати, є праця і зусилля, які потрібні для придбання цього предмета*. Те, що дійсно цінно людині, яка його придбала і хоче поміняти на якийсь інший предмет буде *складатися з праці та зусиль, від яких вона може себе позбавити і перекласти на інших*. Іншими словами, мінова цінність предмета, завжди дорівнює розміру тієї влади, яку він може надати її власникові. Однак поки предмет не проданий, він надає тільки *можливість розпоряджатися працею* інших людей, але не безпосередню владу над ними. Те, що купується на гроші або отримується в обмін на інші продукти, отримується працею у тій же мірі, як і предмети, придбані нашою власною працею. Справді, гроші і товари зберігають нам працю, що була початковою ціною, початковою покупною сумою, сплаченою за всі предмети, які є у суспільстві.

Відповідно до різних ознак праці на ринку при її купівлі до уваги беруться дві обставини: а) ступінь витрачених зусиль (важкість праці) та б) необхідне мистецтво. Праця є найточнішою мірою цінності. Однак люди краще розуміють прояв цінності товару не через працю, а який-небудь товар, так як перше уявлення – абстрактне, а друге – відчутний предмет.

«Можна сказати, що у всі часи і у всіх місцях, – писав А. Сміт, – однакова кількість праці мала завжди однакову цінність для робітників. При звичайному стані свого здоров'я, сил і здібностей, при звичайному ступені мистецтва і спритності, він (робітник) повинен пожертвувати тією ж самою часткою свого дозвілля, своєї свободи та спокою. Ціна, яку він сплачує, завжди залишається незмінною, якою б не була кількість товарів, яку він отримує в обмін за свою працю... Таким чином, одна лише праця, цінність якої ніколи не змінюється, є єдиним і дійсним мірилом ... цінності всіх товарів. *Саме праця становить їх реальну ціну, а гроші становлять лише їх номінальну ціну*». [410, т. 1, с. 32-33]

«...праця, подібно товарам, має дійсну і номінальну ціну, – вважав великий шотландець, – ... *реальна ціна складається з кількості предметів необхідності та зручності, які даються за неї, а номінальна ціна складається з кількості грошей*. Робочий буває багатий чи бідний... залежно від реальної, а не номінальної ціни його праці». [410, т. 1, с. 33] Ця відмінність нам відома з курсу марксистської політичної економії, як проблема *реальної і номінальної заробітної плати*.

Різниця між номінальною і реальною ціною товару має не тільки величезне теоретичне, але й практичне значення. Особливо це відчутно у рентах які встановлювали у грошовому еквіваленті. За час угоди ціна золота могла впасти і грошові ренти знецінитись. Тому номінальну ціну для запобігання фальсифікації і знецінення грошей у часі стали прив'язувати до товарів *середньорічна* ціна яких, як наприклад, зерно не сильно коливалась.

3.4.2. Про складові частини ціни товарів

У *VI главі* А. Сміт розглядає другий принцип обміну – *складові частини ціни товару*. Він зазначає, що у первісному або малорозвиненому суспільстві, що передувало нагромадженню капіталів та передачі землі у приватну власність, співвідношення між кількістю праці, необхідною для придбання різних предметів, було єдиною підставою для обміну їх один на одного. При цьому, важкість або складність праці відіб'ється на пропорції обміну. Тому продукт, з огляду на більші витрати праці або набуття більшої вправності у роботі, які потребують більшого часу на навчання відповідному фаху, будуть мати і більшу цінність.

У нерозвинених суспільствах де фіксувалась важкість та складність праці, продукт праці повністю належав працівнику, який сам через обмін присвоював більш високу створену ним цінність. У розвиненому суспільстві більша важкість та мистецтво і спритність робітника включалися до зарплати як надбавка, що виплачував йому вже роботодавець.

З переходом засобів виробництва у приватну власність, певна група осіб починає використовувати працюючих робітників для отримання від них винагороди у вигляді прибутку. Працівник до предмета праці додає нову цінність і тепер вона вже ділиться на **дві частини: зарплату** робітника **та прибуток** капіталіста величина якого визначається розмірами авансованого капіталу.

З перетворенням землі у приватну власність з'являється дохід у вигляді **ренти**, що присвоюється її власником, який **визначається різницею між цінністю продукту за мінусом зарплати і прибутку**.

Оскільки **зарплата, прибуток та рента являються трьома початковими джерелами всякого доходу, рівно як і всякої мінусової цінності, то всякий інший дохід, у кінцевому підсумку отримується із одного або іншого із цих джерел. Кожна людина буде отримувати дохід або із праці, або капіталу, або землі, а тому первинними формами доходу будуть, відповідно, зарплата, прибуток та рента**.

На перший погляд здається, що у цінності товару, за А. Смітом відсутня цінність спожитих засобів виробництва. У науковій літературі це отримало назву так званої «**догми Сміта**». Однак таке тлумачення не відповідає дійсності по трьом причинам. По-перше, зазначена цінність врахована у вигляді доходів, але на більш ранньому періоді часу. По-друге, вона фіксується у вигляді різниці між валовим і чистим доходом, як наприклад, у прибутку. І по-третє, якщо ці звинувачення прийняти, то тоді яким чином у II книзі «Багатства націй» при аналізі проблем відтворення суспільного капіталу А. Сміт відрізняв поняття **валового і чистого доходу**.

Звідси заслугою Д. Рікардо (виходячи з точки зору К. Маркса) можна вважати тільки те, що він у виробництві продукту виділив цю частину цінності як її **окрему складову. Поділу капіталу на постійний та змінний** з точки зору процесу капіталістичного виробництва у Д. Рікардо, як і в західній класиці, не було, так як з'ясуванням експлуаторської природи капіталізму, на відміну від К. Маркса, вони не займались. Інша справа аналіз процесів господарювання. Тут капітал вже ділився на основний та оборотний. Однак, не з точки зору **способу перенесення вартості, а способу в який ці різновиди капіталу доставляють своїм власникам дохід**. Ці терміни, на нашу думку, краще було б, перекласти як **стаціонарний та поточний капітали**, що надало б їм у тлумаченні більш точну характеристику.

У кінці глави А. Сміт звертає увагу на те, що різні фактори виробництва, як правило, знаходяться у власності різних людей. Тому, природно, виникає проблема компліментарності благ. Одні з них можуть кількісно коливатись та навіть на час зникати і з'являтися знову у залежності від цін на ринку, які визначають можливості їх відтворення.

3.4.3. Про природну та ринкову ціну товарів

Аналіз **природної і ринкової ціни** товарів дається А. Смітом у **VII главі**. У кожному суспільстві або кожній місцевості існує звичайна чи **середня**

норма як заробітної плати, так і прибутку для різних застосувань праці і капіталу. Ця норма регулюється залежно, по-перше, від загальних **умов суспільства** (багатства або бідності, застою чи занепаду) і, по-друге, від особливої **природи застосування праці та капіталу**. Ці умови, за наявності **вільної конкуренції**, будуть давати певні середні норми зарплати, прибутку та ренти. Тому, якщо **товари продаються за цінами, які включають у себе середні норми зарплати, прибутку і ренти**, то говорять, що вони продаються за **природними цінами**.

Однак, як правило, товари продаються за **ринковими цінами**, що в силу ряду причин відхиляє їх від **цін природних**. Обставини подібного відхилення і становить предмет дослідження третього принципу обміну, що визначається відносинами попиту та пропозиції. В залежності від відхилення ринкової ціни товару від природної внутрішня цінність товару буде вища або нижча, а попит варіюватиметься **пропорційно** кількості праці та кількості товарів. У першому випадку спрацюватиме **еластичність по доходах**, а у другому – **по товарах**, що стане предметом ґрунтовного аналізу економічної думки у майбутньому.

Саме тому, **VII глава** являє висхідні пункти ескізу майбутнього економікс, що виростає з предмету розширення рамок політичної економії. У цьому неважко переконатись при розгляді наступних питань. Так, А. Сміт наголошує на тому, що фактична ціна визначається кількістю товару на ринку та попитом на нього. Причому враховується **дійсний попит**, тобто реальна спроможність купівлі товару. В залежності від кількості його на ринку буде визначатися і рівень конкуренції між споживачами і продавцями та ринкова ціна. Якщо попит на товар вищий ніж його кількість при однаковій величині багатства та схильності до марнотратства, покупці будуть готові заплатити за нього більше ніж є його природна ціна, відшкодовуючи частини доходів у природній ціні з надлишком. У випадку перевиробництва товарів рівень або бажання найшвидше їх збути (тривалого або нетривалого зберігання) визначає ступінь конкуренції між виробниками і ціну, що буде нижча природної і тому не всі складові доходів, що входять у ціну товару, будуть компенсовані. При рівності кількості товарів для споживання ринкова і природна ціна практично співпадуть. Звідси природна ціна буде складати вісь навколо якої буде коливатись ринкова ціна.

З іншої сторони, на ціну впливає сторона пропозиції. Наприклад, продавці, знаючи про відсутність інформації у покупців про обсяги товару, можуть певний час завищувати на нього ціни. Теж саме буде відбуватись при володінні частиною товаровиробників секретами виробництва до моменту їх загального розповсюдження, або наявності дії природної монополії, і, нарешті, при впливі на функціонування ринку держави. Звідси усі зазначені обставини будуть безпосередньо позначатися на рівні конкурентного середовища, а з ним і на коливанні цін.

Ринкова ціна товару, на думку вченого, завжди коливається навколо природної ціни, маючи характер **тимчасових** або **постійних** відхилень.

Природна ціна змінюється в залежності від природної норми *складових частин первинних доходів* (зарплати, прибутку, ренти); *загальних умов та стану суспільства*. Тому важливо уточнити обставини, що впливають на природну ціну зазначених вище частин *доходу*.

Природна *ціна заробітної плати та прибутку* у різних сферах застосування праці завжди перебуває у відповідній пропорції як співвідношення грошової заробітної плати з грошовим прибутком. *Прибуток* як особлива форма доходу визначається тими ж обставинами, що й підвищення або зниження заробітної плати, а вона – від стану багатства суспільства, який відносно заробітної плати і прибутку буде значно відрізнятись. Ця пропорція залежить від: природи різних промислів і різних законів та загальної політики, що існують у суспільстві. Так, у залежності від характеру праці та обставин її здійснення буде по різному виглядати природна ціна, а з нею – і ціна ринкова.

І, нарешті, остання форма доходу – *земельна рента*, яка в залежності від існуючих умов в аграрній сфері теж буде підвищуватись або понижуватись як реальна ціна різних продуктів, що виробляється землею.

3.5. А. Сміт про заробітну плату і причини, які впливають на її рівень у окремих категорій працівників

Продукт праці, що становить природну винагороду за труд працівника є *заробітна плата*. У первісному стані суспільства продукт праці повністю належав трудівнику. З появою ж приватної власності на засоби виробництва і землю він, як правило, ділиться між робочим, капіталістом та земельним власником. Розмір звичайної зарплати устанавлюють угодою між обома сторонами де господарі можуть, шляхом домовленості між собою, знижувати зарплату, але не нижче певного рівня. Розмір зарплати багато у чому залежить від стану розвитку країн (економіка, що бурхливо розвивається, стабільна, знаходиться у стані застою або регресу) та *темнів зростання національного багатства*. Причому темпи заростання, важливіші від абсолютної величини багатства. Так, наприклад, у Північній Америці розмір зарплати буде найвищим у світі. У Великій Британії нижчим ніж у Північній Америці, хоча національне багатство останньої менше її метрополії. Це пов'язано з тим, що темпи зростання багатства американців вищі британських, а з ними – і попит на робочу силу, що й сприяє підвищенню її рівня. У Китаї, навпаки, абсолютне багатство і темпи його зростання відставатимуть від попередніх країн. В Індії, економіка якої знаходиться у стані регресу, зарплата, зрозуміло, буде найнижчою.

А. Сміт, на відміну від В. Петті, *був прихильником високої зарплати з двох причин:*

а) моральної, так як люди, які виробляють блага повинні мати задовільні умови існування;

б) науково - технічної.

Висока заробітна плата стимулює прогрес, викликаючи у капіталістів намагання знизити витрати за рахунок нововведень. Ціна праці визначається двома моментами: попитом на працю і цінами на предмети необхідності та життєві зручності.

У Х розділі А. Сміт вказує на два види нерівностей, що мають місце у ринковому суспільстві. Одні із них пов'язані із нерівностями у характері самих занять, а інші – у втручанні держави у ринковий процес.

Сукупність вигод та невиконань різних застосувань праці та капіталу мають тенденцію до зрівноваження. Спочатку А. Сміт показує п'ять головних умов, що **компенсують малий заробіток одних занять і зрівноважують більший заробіток в інших**. Ними є:

- 1. Присмність або неприсмність самих занять.** Наприклад, професія рибалки або ката.
- 2. Легкість та дешевизна або складність і дорожня навчання професіям.**
- 3. Постійність або непостійність занять.**
- 4. Більша чи менша довіра, що надається особам, які займаються ними.**
- 5. Ймовірність або неймовірність успіхів в опануванні цими заняттями.**

Відмічене вище є підґрунтям коливань співвідношень заробітної плати та прибутку при різних застосуваннях праці і капіталу та тенденції до їх рівноваги. Інша обставина, яка теж буде визначати зазначені коливання пов'язана з політикою втручання держави в ринковий механізм і разом з першою теж визначатиме нерівність суми вигод та невиконань у використанні праці та капіталу в різних сферах економіки. Однак на відміну від першої, вона буде постійно порушувати механізм встановлення ринкової рівноваги.

3.6. А. Сміт про наслідки втручання держави в економіку

Вчений підкреслює важливість наявності вільного ринку для встановлення оптимальних пропорцій між зазначеними первісними формами доходів. Однак, з причини постійного впливу держави на ринок ні в одній економічно розвиненій країні ця умова не дотримується. Звідси будь-яке втручання в економічне життя суспільства завжди порушує природний хід конкуренції і приносить шкоду, яка має **три негативні наслідки**:

1. Обмеження конкуренції в деяких промислах меншим числом людей, ніж тими, які б до них би звернулись без такого втручання призводить до нерівності в загальній сумі вигод і невиконань різних застосувань праці і капіталу.

2. Посилення конкуренції в деяких професіях, порівняно з природними умовами, що збільшує суперництво між працівниками і має наслідком іншу нерівність у загальній сумі вигод і невиконань різних застосувань праці і капіталу, та падіння їх доходів. Типовим прикладом цього може бути стан справ з надлишком дипломованих економістів та юристів в Україні, що викликає втрату коштів тих хто навчався за власний кошт та постійну необхідність у їх перенавчанні.

3. Обмеження вільного переходу праці та капіталу від одного промислу та місця до іншого, що є наслідком перших двох негативних явищ. Вони є проявом докапіталістичних пережитків у вигляді цехових законів або законів про осілість, що збереглася в Україні у вигляді інституту прописки, для подолання яких необхідно активно розвивати ринок житла, що дозволило б прискорити міграцію робочої сили в ті регіони країни, де існує у ній нагальна потреба.

На думку дослідника, все вище викладене гальмує вільний перелив капіталу і робочої сили, а значить конкуренцію, понижуючи ефективність виробництва. Тому, тільки *«невидима рука провидіння» без усякого втручання держави через коливання цін може найкращим чином відрегулювати оптимальні пропорції суспільного виробництва.*

4. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДРУГІЙ КНИЗІ «ПРО ПРИРОДУ КАПІТАЛУ, ЙОГО НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ»

Друга книга А. Сміта присвячена проблемі, яка дозволяє з'ясувати другий чинник зростання багатства, що визначається співвідношенням між людьми, зайнятими у сфері матеріального виробництва, та незайнятими у ній. Її коріння знаходяться у законах нагромадження капіталу. Звідси досліджуються питання *появи капіталу, його сутності та двох видів з точки зору обігу.* У подальшому, А. Сміт розглядає *гроші*, як особливий запас благ суспільства та витрати на підтримання національного капіталу, що дає змогу перейти до проблем *суспільного відтворення та продуктивної і непродуктивної праці.* В завершенні книги аналізується *капітал*, що надається *у якості позики* під відсоток та різні *способи його розміщення.*

Аналіз капіталу А. Сміт починає із з'ясування історії його виникнення. У дикому стані суспільства, де існував природний розподіл праці між чоловіками та жінками, обмін надлишків був рідким явищем. Кожна людина сама виготовляла все необхідне для свого життя. Ситуація змінилась із установленням суспільного розподілу праці, коли особа, яка до цього могла задовольняти дуже невелику частину своїх потреб, почала виробляти надлишки на продаж.

З розвитком поділу праці виникає надлишок, який перевищує запаси для власного споживання людини, які можна перетворити на сировину, матеріали, знаряддя праці та для найму робітників по виготовленню продукції на продаж. Таким чином, запас розпадається на дві частини, одна з яких іде на особисте споживання власника, а інша – на заняття людей, які вироблятимуть блага на продаж.

Остання частина, від якої *її власник очікує отримати дохід*, А. Сміт назвав *капіталом.* Як видно з визначення капіталу, це тлумачення суттєво різниться від його визначення К. Марксом, що є наслідком ряду причин і кардинальною межею між магістральним класичним західним напрямком і його марксистським відгалуженням.

По-перше, зазначена відмінність була наслідком ще нерозвиненості капіталістичних відносин у період мануфактурної стадії розвитку капіталізму, де сторона споживної вартості, виходячи з марксистської термінології отримувала більше значення, ніж це буде на стадії фабрики.

По-друге, у подальшому аналізі основного і оборотного капіталу фіксувався різний підхід до факторів створення багатства та мінової цінності. Так, з точки зору західної класики, це розмежування *капіталу*, що в радянській науковій літературі отримав назву *основного* та *оборотного*.

Відповідно до його руху, А. Сміт розрізнув *два види капіталу*. *Поточний*, який чомусь назвали оборотним та *фіксований* (назвали основним). До речі такі ж поняття використовував і К. Маркс. *Оборотний капітал за А. Смітом – це такий капітал, який постійно виходить від власника в одній формі, а повертається до нього в іншій, і тільки шляхом такого обороту може приносити йому якийсь прибуток*. Звідси стає очевидним, що *поділ капіталу* у А. Сміта є тільки *один* – на *поточний* та *фіксований*, на відміну від К. Маркса, який, крім цього, вводить ще й поділ на *постійний* та *змінний*, що стає стрижневим в його теорії.

Крім того, якщо А Сміт розрізняє зазначені капітали з боку *способів отримання доходів*, коли одні частини покидають його (*поточний капітал*), а інші залишаються без руху (*фіксований капітал*), то К. Маркс виділяє їх за *принципом перенесення вартості на готовий продукт*.

Іншою відмінністю є з'ясування *структури фіксованого та поточного капіталів*.

До першої форми капіталу як *фіксованого капіталу* вчений відніс: корисні машини і знаряддя праці, що полегшують і зменшують працю; дохідні будівлі як приміщення під крамниці, майстерні, будинки на фермі тощо; поліпшення земель, як-то з вигодою витрачено на розчищення, осушення, огороження, окультурення тощо і, нарешті, набуті і корисні здібності всіх мешканців або членів суспільства. За А. Смітом, *цей капітал називається основним (фіксованим) і приносить дохід або прибуток без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обороту*. Останній із даного виду капіталу, як *здібності*, А. Сміт відніс саме до основного капіталу, на відміну від К. Маркса – де він оборотний, а значить схожий на засіб, який дозволяє суттєво впливати на стан суспільства, збільшуючи його багатство.

Другою формою капіталу є *поточний капітал, що*, за словами А. Сміта, *приносить прибуток тільки в процесі обігу або міняючи господарів*. До нього належать запаси всіх жителів будь-якого суспільства, що складаються із грошей, за посередництвом яких обертаються і розподіляються інші *три частини обігового капіталу*.

Перша – це запаси продовольства, від продажу яких розраховують отримати прибуток. *Друга частина*, матеріали цілком сирі, або більш-менш оброблені, що призначені для виготовлення одягу, взуття, предметів домашнього вжитку і т. ін. І, нарешті, *третья частина* – це вироби, що вже

виготовлені й закінчені, але ще перебувають у руках торговця або фабриканта і не продані чи не розподілені споживачам.

Розглядаючи *проблеми накопичення капіталу*, А. Сміт зосереджує свою увагу на процесі залучення у виробництво додаткової праці.

При *відтворенні суспільного капіталу вчений виділяє валовий і чистий продукт*. За змістом, *валовий продукт* у А. Сміта наближається до поняття *сукупного суспільного продукту (ССП)*. *Чистий же продукт* схожий з *національним доходом*.

На думку Є. М. Майбурда, проблема суспільного відтворення в праці А. Сміта, отримала якісно новий розвиток у плані демонстрації ним двох важливих процесів – *простого* (рух продуктів і доходів здійснюється без збереження та накопичення капіталу, коли всі доходи споживаються протягом року) та *розширеного відтворення* (коли в нього включається прибуток, рента – накопичення – фонд накопичення). [252, с. 173-176]

Цими положеннями знаний історик-економіст засвідчив величезний вклад А. Сміта у розвиток теорії відтворення з виходом на його розширений тип, чого не було у фізіократів, а також, на парадоксальний факт того, що це визначне досягнення економічної науки виявилось чомусь малопомітним.

Важливим аспектом другої книги автора є *вчення про продуктивну і непродуктивну працю та доходи держави*.

Продуктивною праця розглядається ним у *трьох рівнях абстракції*. Спочатку це буде праця, що створює продукт, а значить різниця між працею продуктивною і непродуктивною спочатку фіксується через її результати. У *першому випадку це праця, що створює річ, у другому – мова йде скоріше про послуги*. Однак *в умовах ринку* цього не досить. Тому такою працею повинна бути праця, що має цінність для обміну. При наявності ж капіталу *праця буде продуктивною, тільки тоді, коли вона буде збільшувати капітал*. У той же час, праця куплена за рахунок особистих доходів капіталіста (наприклад, наймання домашнього слуги або ж послуги кравця або перукаря) *продуктивною працею бути не може*.

Стосовно *держави* А. Сміт зазначає, що вона є *непродуктивним органом* і витрати на неї виправдовуються у тій мірі, в якій вони відповідають інтересам суспільства. Звідси доходи держави повинні формуватися на основі податків. Величина податку має бути мінімальною, а спосіб його сплати зручним для платника. Така була ідея «дешевої держави».

5. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ТВОРЧОСТІ А. СМІТА

У науковій спадщині А. Сміта червоною ниткою проходить ряд ідей, які він намагався впровадити, і не без успіху, у життя через наймолодшого прем'єр-міністра Великобританії **Вільяма Пітта (молодшого) (1759-1806)**.

Ключові контури економічної політики А. Сміта умовно можна звести до таких основних пунктів:

1. Забезпечення політичної свободи є головною умовою нормального функціонування ринку.

2. *Відміна всіх перешкод, що обмежують мобільність робочої сили* (закон про учнівство, осілість, тощо).
3. *Негативне ставлення до існуючих великих феодальних землеволодінь та повна свобода торгівлі землею за прямим призначенням з метою підвищення її ефективності та більш раціонального використання.* Тим самим, він активно виступав за розвиток цивілізованого ринку землі та проти земельних спекуляцій нею, що важливо для українського сьогодення.
4. *Установлення мінімальних податків на прибуток і зарплату,* які повинні бути диференційовані і зручні для сплати кожному. Акцизи слід використовувати тільки для поповнення бюджету, але не як спосіб впливу на економіку.
5. *Відміна регламентації урядом діяльності промисловості та внутрішньої торгівлі.*
6. *Здешевлення утримання держaparату.*
7. *Дотримання стосовно держави принципу ролі «нічного сторожа»,* що повинна захищати власність від злодіїв та соціалістів, що на неї зазіхають.
8. *В управлінських органах найбільш перспективні службовці – це науковці,* але аж ніяк не капіталісти та робітники, так як перші будуть думати про прибутки та лобіювати власні бізнесові інтереси, а від інших – мало користі з причини їх низької освіченості. Це наочно демонструє українська дійсність на прикладі функціонування Верховної Ради.

Рефреном всієї економічної політики може стати наступне положення А. Сміта: «Щоб підняти яку-небудь державу з низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту необхідні тільки три ключові умови: 1) мир, 2) помірне обкладання (слід розуміти податками), 3) прийнятний устрій суду; все інше прийде саме в силу природного ходу речей». «Невидима рука провидіння», на думку вченого, у разі, якщо прибрати штучні перепони на шляху розвитку виробництва і обміну, відрегулює це виробництво і обмін найкращим чином».

6. Д. РІКАРДО – ЕКОНОМІСТ ЕПОХИ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ

Епоха, в яку жив Д. Рікардо, являла собою період *піку промислового перевороту*, який призвів до появи *фабрики*. Якщо *епоха А. Сміта припала на час масових технічних відкриттів та знаменувала собою предтечу промислового перевороту у 60-90-х років XVIII ст., то епоха Д. Рікардо вмістилася в період його безпосереднього активного розгортання*, що не могло не відбитися на житті і творчості великого вченого.

Давид Рікардо народився 19 квітня 1772 року у сім'ї біржового маклера і був третьою дитиною з 17 дітей у багатодітній єврейській родині. Спочатку майбутній вчений два роки навчався у торговій школі, а з 14 років почав самостійно трудитися на біржі. У 21 рік він проти волі батьків, одружився на дочці лікаря-квакера, а тому був змушений піти з іудейської общини. Залишившись без моральної та матеріальної підтримки сім'ї, він

зосереджує свою діяльність на поприщі біржового маклера та заробивши завдяки власним здібностям та неймовірної працьовитості мільйон фунтів стерлінгів, у 1797 році назавжди залишає цей рід діяльності.

Звільнившись від неї, Д. Рікардо з дитячим азартом починає займатися математикою, мінералогією та іншими науками, які він дуже любив, але не міг втілити в життя в дитинстві, через заборони батька, так як захоплення зазначеними науками виходило за межі канонів іудаїзму та біржових занять.

Докорінно життя Д. Рікардо змінилось завдяки книзі А. Сміта «Багатство націй». Після її глибокого ознайомлення з нею, він переключається на дослідження економічних проблем і пише ряд статей, присвячених грошовому обігу, які стали відповіддю на причини падіння курсу англійського фунту. Однак це була лише підготовка до написання його головного твору «**Начала політичної економії та оподаткування**», яка побачила світ у 1817 році.

У 1819 році, під впливом своїх друзів, Д. Рікардо купує посаду члена Палати Громад Парламенту Великобританії і до кінця своїх днів активно працює на цій ниві, де активно відстоює інтереси промислової буржуазії проти лендлордів. Його виступи в парламенті стають останнім словом прогресивної суспільної думки і науки того часу.

По мірі проникнення у англійську дійсність, він усе більше починає дотримуватися лівих поглядів. За його власний кошт будується школа для робітників, у якій викладають кращі вчителі Лондону. Крім того, він активно займається благодійністю. Як парламентар Д. Рікардо стає на захист Р. Оуена від судових переслідувань, хоча і не поділяв його поглядів.

Поступово навколо вченого утворюється гурток видатних економістів того часу, до числа яких входили Дж. Мілль (старший), Т. Р. Мальтус і ряд інших видатних людей свого часу. З ними у нього склалися особливо теплі стосунки. Рікардо вмів дружити і цим привертав до себе людей. Досить сказати, що у нього були суттєві розбіжності з друзями з питань економічної теорії, але це, однак, не заважало їх дружбі. Більш того, з'ясовуючи ту чи іншу проблему, він намагався знайти аргументи на користь свого опонента. Енергійна і вольова людина, він завжди знаходився у гущі наукових і політичних подій. Однак його активну громадську і наукову діяльність несподівано обірвала смерть 12 вересня 1823 року, коли йому було трохи більше 50 років. На столі залишилися незавершені чорнові начерки розділу «Абсолютна та відносна вартість», над якими він наполегливо працював останні роки свого життя, але так і не зміг до кінця розгадати.

7. ПЕРЕДМОВИ ДО КНИГИ «НАЧАЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ТА ОПОДАТКУВАННЯ»

7.1. Постановка проблеми дослідження

Як було зазначено раніше, капітал в умовах Великобританії був розвинений, але все ж обмеженим у своєму розвитку «хлібними законами».

Крім того, умови отримання оптимальних доходів від дії різних факторів виробництва, особливо праці та землі, які б забезпечували їх ефективне функціонування постійно наражались на ряд перепон і потребували свого теоретичного уточнення, а потім і вирішення. Звідси питання розподілу суспільного багатства починають виходити у розряд визначальних. Саме вони і затребували уточнення предмету політичної економії.

7.2. Уточнення предмета та методу дослідження політичної економії

Звідси *основне завдання політекономії* Д. Рікардо *вбачав у встановленні законів розподілу «продукту землі» між основними класами суспільства: власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробітку, і робітниками, працею яких вона впорядковується і виступає на поверхні у вигляді доходів – «ренти», «прибутку» і «заробітної плати».* [376, с. 399]

Визначити *закони*, які управляють цим розподілом Д. Рікардо і визначив як *першорядне завдання політичної економії*.

Звідси виняткову роль отримало питання відносно *теорії ренти*, без якої не можна збагнути дію впливу зростання багатства на прибуток і заробітну плату, а також дати картину дії податків на різні класи суспільства, особливо, коли предметом оподаткування служать продукти, отримані безпосередньо з поверхні землі. Не останнє місце у західній класичній економічній думці мало відмічене вище значення землі як джерела утворення вартості.

Таким чином, головним у *предметі політичної економії* вчений побачив *з'ясування суспільних умов виробництва і розподілу, які найбільш сприятливі для зростання матеріального багатства суспільства та формування раціональної податкової політики*.

Д. Рікардо як вченого відрізняло дві риси – прагнення до досягнення об'єктивності досліджуваних процесів та колосальна самокритичність. При розгляді конкретних проблем розвитку капіталу він дотримувався ряду передумов, від яких ніколи не відступав. Перш за все, в основі мірила вартості він бачив тільки працю. По-друге, у впровадженні машин він помітив не тільки прогрес, але разом з ним і негативні побічні явища, як, наприклад, безробіття. Це важливо пам'ятати і нам в умовах трансформації ринку, що це не тільки благо, а й нові проблеми. Д. Рікардо, перш за все, бачив у розвитку капіталізму прогрес і виступав проти всього, що йому заважало, як наприклад, дія «хлібних законів».

На *метод*, яким він користувався для з'ясування економічних явищ, вплинуло його заняття природничими науками (математикою, фізикою, геологією і т. ін.). Разом з тим, метод і методологія рікардіанського аналізу не може бути зведена до якихось природно-аналітичних прийомів. Його метод передбачав, до певної міри, теоретично відобразити економіку в рамках аналітичного методу, в якому К. Маркс побачив рух від абстрактного до конкретного. Акцент був зроблений на своєрідний підхід, тобто, на

з'ясування відповідності тих чи інших економічних форм певним, абстрактним, об'єктивним принципам, в основу яких було покладено визначення вартості товарів робочим часом.

Це був принципово новий етап у дослідженні буржуазного суспільства, коли всі його категорії як би «просвічувалися» даною посилкою. Її реалізація стала можлива на основі досягнення капіталом більш розвиненого стану, у зв'язку з чим, вартісна природа виступає більш рельєфно. Звідси аналіз вченого виявився глибшим, ніж у його попередників. Причому, якщо даний принцип не давав результатів, то Д. Рікардо вважав причиною невдачі не використання подібного підходу, а обмеженість своїх творчих можливостей у вирішенні поставленого завдання.

Такі принципи аналізу в рікардіанському дослідженні носили якість генеральних, тобто, найбільш загальних, але разом з тим, найбільш суттєвих. Даний метод відбивав сутність становлення капіталістичної системи, але в той же час, міг бути прийнятним для вивчення досить розвиненого її стану. Таким чином, у дослідженні англійського суспільства Д. Рікардо геніально, поглиблено і послідовно *використав метод наукової дедукції залишивши питання про причини відрази до індукції яку пізніше розкрив А. Маршалл.*

7.3. Структура твору

Головна робота науковця складалася з 32 глав. Основи політичної економії були викладені в 7 розділах, 14 з них – присвячені проблемам податків, а останні 11 аналізували теорії інших видатних економістів того часу, яко-то А. Сміта, Ж. Б. Сея, Т. Р. Мальтуса та інших.

8. ВЧЕННЯ Д. РІКАРДО ПРО

а) мінову вартість (вартість)

Проблема вартості, як було зазначено раніше, займає центральне місце у творі Д. Рікардо. Їй присвячена перша глава, що складається із 7 відділів яка починається полемікою відносно проблеми цінності (вартості) у А. Сміта. Д. Рікардо слідом за А. Смітом розрізняє у слові вартість *два значення цінності – цінність у споживанні та цінність для обміну, як купівельну силу* речі відносно інших благ. На основі її аналізу, автором робиться наступний висновок.

Товари, які мають корисність, черпають свою *мінову вартість із двох джерел:*

- своєї рідкості;

- кількості праці, потрібної для їх виробництва. [376, с. 402]

Існують деякі товари, вартість яких, на думку вченого, визначається тільки їх рідкістю, і вартість абсолютно не залежить від кількості праці, необхідної для їх виробництва. Вона змінюється в залежності від зміни багатства і схильностей осіб, які бажають їх придбати. Однак такі специфічні

товари, як статуї і картини великих майстрів минулого, рідкісні книги, монети, вина становлять незначну частку ринку. Більшість речей до таких не належать, оскільки вони можуть бути у разі потреби відтворені працею. Звідси, кажучи про мінову вартість і закони, що її регулюють, маються на увазі товари, кількість яких може бути збільшена людською працею.

Надалі такий підхід був заперечений, з одного боку, марксизмом, а з іншого – представниками маржиналізму.

Марксизм вважав, що в основі мінових вартостей лежить *праця, втілена в товарах, а рідкість є елементом мінової вартості*. Звідси, *рідкість впливає на мінову вартість не прямо, а за допомогою змін у кількості праці*. Так, золото є рідким і тому для його видобутку треба витратити багато праці. Виходячи з цього, воно й коштує дорого.

Маржиналісти ж розглядали все у зворотній послідовності. Так, В. С. Джевонс писав, що його дослідження привели до висновку стосовно того, *що в основі мінових цінностей лежить корисність. Вона, у свою чергу, залежить від кількості благ, котрі є наявними у індивіда, а та, відповідно, залежить від багатьох обставин, у тому числі і від кількості праці, необхідної для їх виробництва*. Так, якщо праці потрібно багато, то кількість створених благ буде меншою, а значить – гранична корисність товарів буде високою і ціна, відповідно, зросте. Таким чином, праця впливає на мінову пропорцію товарів, але не прямо, як вважав К. Маркс, а побічно, через зміну кількості вироблених благ.

Наприкінці 1890 року засновник кембриджської школи А. Маршалл видав «Принципи економічної науки», де захистив теорію вартості Д. Рікардо і на основі класичної політекономії започаткував свою систему поглядів, яка і на сьогодні покладена в основу переважної безлічі сучасних економічних концепцій. Дане положення знайшло своє відображення у визначенні предмета, утвореного на базі політекономії *як науки про багатство, що розширила свої рамки за рахунок уведення в предмет дослідження відносин попиту та пропозиції, поклавши початок нової науки – економікс*.

Отже, *мінова пропорція по Д. Рікардо має два джерела: рідкість і витрати праці. На відміну від А. Сміта, їм більш чітко було проведено розмежування між вартістю (важкістю або легкістю виробництва) та багатством (кількістю споживчих вартостей)*.

Розглядаючи *пропорцію обміну*, Д. Рікардо розумів, що *в її основі лежить не тільки праця, але і рідкість, яка визначає кількість благ через дію ще і фактора землі*. При цьому, *витрати на виробництво визначаються суспільно-необхідними, а не індивідуальними затратами праці*.

Обмін, на думку вченого, зводить складну працю до простої, тобто до її *редукції*, яка отримувала вимір у *робочому часі*. *Вартість товару або кількість іншого товару, на який він обмінюється, залежить від відносної кількості праці, необхідної для його виробництва, а не від меншої або більшої винагороди, яка сплачується за неї*.

У вартості товару Д. Рікардо виділив не тільки живу працю, втілену у ньому, але і минулу, витрачену на знаряддя праці, будівлі, інструменти, сировину та інше, що було необхідним в умовах промислового перевороту, під час якого значно збільшувалася частка фонду відтворення у первісних доходах основних класів суспільства.

Із проблеми вартості почав поглиблюватися аспект співвідношення між вартістю і капіталом у зв'язку з рухом економічної думки до поняття марксистського поняття «*додаткова вартість*», де з часів фізіократів вона була зведена до чистого продукту, у А. Сміта до вартості, яку додають робітники до вартості матеріалів за мінусом зарплати, до додаткової праці, а остання, до додаткового часу. У Д. Рікардо дана проблема отримала нове трактування. Так само, як і А. Сміт, він вважав, що нова вартість складалася з суми середньої в суспільстві зарплати, прибутку і ренти.

Новизна дослідження Д. Рікардо полягала у тому, що він, поставивши питання про нормальне відтворення у суспільстві, вийшов на необхідність визначення частки первісних доходів, що дозволяла б забезпечити оптимальне відтворення факторів виробництва, де основним є співвідношення між зарплатою і прибутком.

Виходячи з цього, вчений встановив факт того, що зміна величини зарплати у фонді нової вартості змінить співвідношення між нею і прибутком, але не призведе, в кінцевому рахунку, до зростання вартості товарів. Цим був виявлений антагонізм між працею і капіталом, який згодом отримав завершення у теорії норми додаткової вартості К. Маркса, за що Д. Рікардо був несправедливо звинувачений в розпалюванні класової ворожнечі.

Завершуючи розгляд проблеми вартості, слід відзначити *трактування у Д. Рікардо товару як продукту, насамперед, як результату людської праці, і тільки лише тоді, коли він масовидний і відтворюваний*. На відміну від нього, за К. Марксом, який вельми високо цінував наукові досягнення Д. Рікардо, *трактування умов перетворення продукту праці на товар відмінне – продукт лише тоді стає товаром, коли він масовидний і відтворюваний*. Наприклад, оригінали картин Леонардо да Вінчі, Тіціана Вечелліо або Рембрандта Гарменсона ван Рейна не товар, тому що вони не є масовидними і невідтворюваними, хоча і є результатом людської праці.

Таким чином, *ключовими науковими здобутками Д. Рікардо стосовно проблеми вартості стали: по-перше*, зведення мінової цінності корисних речей до двох джерел – рідкості та кількості праці; *по-друге*, поглиблення проблеми з точки зору процесу виробництва, що спирався на двохфакторну модель створення багатства – працю та землю; *по-третє*, дослідження проблем вартості з боку процесу виробництва як створення відповідних умов для глибокого з'ясування законів обміну, які принципово відрізнялись від законів виробництва, де обмін здійснюється не за витратами праці, а за відшкодуванням затрат капіталу. До речі, у західній класичній політекономії дана теорія називається не *трудовою теорією вартості* (як у

К. Маркса), а *теорію витрат виробництва*, на що ще у свій час указував глибокий знавець цієї проблеми Й. А. Шумпетер.

б) земельну ренту

Другою, за значимістю, проблемою у теорії Д. Рікардо, яка напряду впливає з визначення ним предмета дослідження та двохфакторної моделі утворення цінності є аналіз *земельної ренти*, в дослідження якої він вніс суттєвий внесок, причому не тільки як теоретик, але й практик. Нагадаємо, що західна теорія витрат виробництва робить акцент на землю як капітал. Звідси *теорія ренти пропускається через дію двох факторів виробництва: землі та праці. Тому виклад матеріалу з цього питанні повністю вписується у русло західної економічної думки.*

Вчений ставить питання таким чином чи: «...не викличе *перетворення землі* (як фактора створення цінності – курсив наш – П. Н.) у власність і послідує за цим утворення *ренти* яких-небудь змін *відносно* вартості товарів незалежно від кількості праці необхідної для їх виробництва». [376, с. 432]

Виходячи з цього, *вирішуються питання:*

1. Про тісний зв'язок теорії ренти з дією праці та землі.

2. Розуміння ренти як результату дії відмічених двох факторів.

Д. Рікардо наголошує на тому, що, що на відміну від А. Сміта, треба більш чітко розрізнити те, що є на землі як *відшкодування витрат* на збереження її *первинних і незруйнованих сил ґрунту*, від витрат на збереження на ній *капіталу* у вигляді існуючих будівель, зрошувальних систем тощо. Причому закони, які управляють рухом ренти сильно відрізняються від законів, які регулюють рух прибутку, так як діють у різних напрямках. Тому вчений ставить *завдання розрізнити дію фактора праці від фактора землі.*

Якщо земель для задоволення потреб населення достатньо, ренти не виникне. Однак у разі зростання потреб у сільськогосподарській продукції більшими темпами ніж можливості існуючих наявних земель, то обов'язково виникне рента. При чому, якщо кількості найкращої землі буде недостатньо, то в обробку потрапляє земля гіршої якості і на попередніх ділянках, зайнятих під сільськогосподарською продукцією виникне рента. Таким чином, якщо у користуванні будуть задіяні землі ще гіршої якості, то рента з їх використанням постійно зростатиме.

У зв'язку з цим, мінова вартість товарів сільськогосподарського виробництва буде регулюватися найбільшими витратами праці на найгірших землях, а не найменшими із наявних для обробки земель. Тобто, ціна однорідної продукції буде визначатись землею, де не платиться рента. Звідси відомий вислів Д. Рікардо: «Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента сплачується тому, що хліб дорогий». [376, с. 437]

Дивно, зазначає вчений, але причиною переваг землі, яка дає ренту є не її плодючість, а навпаки її скудність. Це нагадує стан, коли б усі капіталісти

використовували все гіршу і гіршу техніку. Тоді всі б вони, окрім тих, які використовували б найгіршу техніку, отримували б ренту.

На відміну від А. Смита, вчений вважав, що рента не входить у ціну товару, так як висока ціна хліба є не наслідком, а причиною існування ренти.

Далі Д. Рікардо відмічає, що до цього аналізувались обставини впливу на ренту природного розвитку багатства і населення, де земля має різну продуктивність. Звідси, якщо умови виробництва не потребували б додаткового прикладення капіталу до землі, це б вело до зниження ренти, а з нею попиту на хліб і навпаки. В кінцевому підсумку в обробітку знаходились би все кращі та кращі землі.

Земельні покращання, згідно з Д. Рікардо бувають *двох видів*:

- *покращення, що викликані продуктивною силою землі (раціональний сівообіг, застосування добрив тощо);*

- *покращення, що викликані вдосконаленням машин.*

І те та інше має наслідком падіння цін на сировину. Якщо додаткові інвестування в землю будуть збільшувати різницю в продукті від послідовних вкладань капіталу в землю, то рента буде мати тенденцію до зниження і навпаки. Кажучи про ренту землевласника ми розглядали її скоріш як частку продукту отриманого за допомогою даного капіталу на даній фермі, але зовсім не торкались мінової вартості. Із зростанням труднощів виробництва землевласник, по-перше, буде отримувати більш значну частку ренти і по-друге, товар яким вона йому сплачується, буде мати більш значну вартість.

Підводячи підсумки вищесказаного, слід зазначити, що Д. Рікардо у своєму дослідженні проблем ренти дуже багато зробив для пояснення *теорії диференціальної ренти*. Причому, це практично все, що ми на сьогоднішній день знаємо про неї. Д. Рікардо чітко розрізняв *дві сторони монополії на землю: як об'єкт господарства – природну сторону (обмеженість землі, відмінність у родючості та місці розташування) і соціальну – знаходження землі у приватній власності*.

Виникнення цієї форми ренти не пов'язане з приватною власністю на землю і впливає тільки на перетворення цього виду доходу в ренту. Ринкова ціна визначається умовами виробництва в гірших умовах. Причому, у даному випадку, мова йде як про *ренту I* так і *II*. Обставина переходу англійського суспільства від обробки кращих земель до гірших, отримала у Д. Рікардо висновок про *закон спадної родючості ґрунту*, в якому *відбивався реальний факт падіння віддачі від подальших один за одним інвестицій капіталу*.

Вчений підтримував інтереси буржуазії, яка боролася проти діючих хлібних законів, за здешевлення продуктів харчування для робітників, що мало б наслідком, зниження величини заробітної плати, і, відповідно, збільшувало їх прибутки у сфері промислового та сільськогосподарського виробництва.

Виходячи з цього, *він робив практичний висновок – велика земельна власність суперечить природним законам розвитку капіталу*. Ця ідея не

залишилася тільки на папері, а отримала свій розвиток у його парламентських промовах.

в) природну і ринкову ціну

Оцінюючи внесок Д. Рікардо у розвиток теорії вартості, слід відзначити ряд важливих моментів. *По-перше, праця є основою вартості товарів, а порівняльна кількість праці є необхідною умовою для їх виробництва, що визначає реальну кількість товарів на ринку.* Однак, це не заперечує випадкові та тимчасові відхилення дійсної ціни або ринкової ціни товарів від їх первинної і природної ціни.

Коливання цін є відповідним сигналом, на який реагують виробники, зіставляючи витрати на виробництво з прибутком. Якщо прибуток знижується, то капіталіст вилучає певну частину капіталу, вкладаючи його у більш прибуткові галузі. Звідси відбувається перерозподіл капіталів, що постійно діє на ринкову ціну.

У такому тлумаченні, *по-перше, розмежовано поняття вартості і ціни.* Поклавши в основу визначення *вартості працю, Д. Рікардо зміг показати, що пропорції в обміні залежать не стільки від коливання попиту та пропозиції, скільки від «природної ціни», яка наближалась до вартості товару.* Іншими словами, була поставлена проблема *суті ціноутворення.*

По-друге, з цього впливав ряд роздумів і постановок, які залишаються актуальними і в наші дні. Він був прихильником *вільної торгівлі* та вважав, що переважання вивезення товарів з країни над ввезенням, а також витікання золота, не є приводом для занепокоєння. Він був упевнений, що *вільне ціноутворення і вільний обіг золота буде встановлювати економічну рівновагу.* Неважко побачити, що такий «вільний простір» був, за Д. Рікардо, механізмом подолання рідкості (дефіцитності) товарів.

В умовах сучасної України досить актуальним є встановлення вільного економічного простору між колишніми республіками колишнього СРСР.

Характерним моментом його теорії, яка витікає з проблеми вартості, є *аналіз сутності грошей і грошового обігу.*

г) гроші

Вартість грошей ще в ранніх творах Д. Рікардо розглядалася як внутрішня закономірність, тобто така, яка безпосередньо залежить від витраченої на них праці. Разом з цим, *специфіка цього виду товару виражалася у тому, що він є мірою вартості всіх інших товарів.* На цій основі стверджувалося, що кількість паперових грошей має відповідати вартості товарної маси, що знаходиться в обігу. Надлишок паперових грошей повинен вилучатися банками. Проте пізніше він дещо змінив свою позицію. Тут, очевидно, зіграли роль переконання, що *вартість грошей (як і всякого товару) визначається не тією працею, що втілена в них, а працею,*

необхідною для їх відтворення. Звідси робилися висновки, що вартість грошей встановлюється в обігу і, зрозуміло, залежить від їх кількості. Правда, при цьому стверджувалось, що грошова маса може бути різною, а це, як ми знаємо, може призвести до інфляції.

г) вчення про заробітну плату і прибуток

Вчення про вартість пронизує всю систему знань Д. Рікардо і є чільним у його *вченні про заробітну плату і прибуток*. Розглядаючи рикардіанський аналіз *заробітної плати*, слід відзначити, що він ґрунтувався на працях його попередників, які розглядали працю як один із факторів виробництва. Величина заробітної плати не впливає на зміну відносної вартості товарів. Зміст заробітної плати Д. Рікардо досліджує у *вигляді ціни праці*. «Природною ціною праці, – пише дослідник, – є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості». [376, с. 449]

Таким чином, заробітна плата аналізується ним у розрізі, основи якому поклав ще В. Петті, хоча у логіці останнього з'являється дещо нове. Ціна праці зводиться до ціни життєвих засобів робітників. Він акцентує увагу на тому, що мова йде «не про кількість грошей, яку він (робітник) отримує у вигляді заробітної плати». «Тому, природна ціна праці, – пише вчений, – залежить від ціни їжі, предметів нагальної потреби і зручностей, потрібних для утримання робітника і його сім'ї». [376, с. 449] Цим підтверджувалося положення про те, що закономірності природної ціни праці відповідають закону вартості, на базі чого аналізувалося відхилення ринкової ціни праці від її природної ціни.

Не менш цікаві погляди Д. Рікардо стосовно *прибутку*. Необхідно сказати, що Д. Рікардо сприйняв вчення про первинні доходи як заробітну плату, прибуток і ренту. Зрозуміло, що у даному випадку мова йде про розуміння А. Смітом вартості товарів. Проте, *головний акцент робиться не на з'ясуванні джерела прибутку (хоча Д. Рікардо нітрохи не сумнівається в її «трудовому» походженні), а на взаємовідносинах між величиною ціни праці і розмірами прибутку* в процесі його розподілу, в якому закон вартості не діє. У даному випадку, встановлюється закон, згідно з яким зміна заробітної плати обернено пропорційна величині прибутку. При цьому для нього головне визначити оптимальні пропорції між цими найважливішими первинними доходами.

У логіці дослідження прибутку питання вирішується простіше. Д. Рікардо аналізує прибуток у її уречевленій формі як складову частину вартості товару, яку він протиставляє іншим частинам – ціні праці та ренті. Тому, існування і створення прибутку цілком відповідає закону вартості.

Таку ж відповідність у логіці міркування можна простежити при розгляді рикардіанського аналізу середнього прибутку і ціни виробництва. Як відомо, дані категорії цілком випливають з дії закону вартості. Однак принцип «на рівновеликий капітал – рівний прибуток» реалізується через

внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію та перелив капіталу. У результаті купівля-продаж здійснюється за принципом рівності ціни виробництва, що включає витрати виробництва та середній прибуток.

У рамках аналізу цих явищ можна простежити вказану вище особливість. Д. Рікардо встановив **закономірність обернено пропорційної залежності між величиною заробітної плати і розміром прибутку**. Згодом, це він повною мірою використовує для доказу вирівнювання норми прибутку. Високій нормі прибутку відповідає низька природна ціна праці і, навпаки, високій ціні праці відповідає низька норма прибутку. Це, образно кажучи, у суспільному масштабі. Прагнення капіталу у кожному окремому випадку перейти з однієї галузі в іншу, де норма прибутку висока, неминуче пов'язується з рівнем ціни праці, яка, у свою чергу, залежить від ціни предметів споживання. Так чи інакше, але фактором, що **урівноважує прибуток є ціна праці**.

Таким чином, **з одного боку, пояснюється механізм усереднення норми прибутку, а з іншого боку, рівень ціни праці відповідає застосуванню праці як специфічного фактора виробництва**.

9. ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ А. СМІТА ТА Д. РІКАРДО

Англійська класична школа політичної економії заклала міцний фундамент західного класичного напрямку, який став основою для поглиблення їх надбань послідовниками всіх течій від фундаментальних основ західної класики, практичних напрацювань, зроблених нею, а, також, найбільш значного відгалуження – марксизму. А. Сміт розробив **теорію економічного лібералізму** як основу для розуміння ринкового саморегулювання економіки (так звана «невидима рука провидіння»), де відома **теза про невтручання в неї держави** пройшло рефреном через класичний напрям і особливо підкреслюється сучасними монетаристами в особі її метра М. Фрідмана.

Крім того, ними була створена **теорія витрат виробництва** на якій потім К. Маркс побудував **трудова теорію вартості**. Більшість актуальних проблем сучасної економіки були б не вирішені без вкладу цих учених. Сюди можна віднести, наприклад, **теорію абсолютних переваг А. Сміта та порівняльних переваг Д. Рікардо**, які були покладені в основу аналізу міжнародного економічного обміну, а ідея, пов'язана з **ефектом спадної віддачі**, отримала свій подальший розвиток у працях Т. Р. Мальтуса, Ж. Б. Сея, маржиналістів, А. Маршалла та інших учених-економістів.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Мануфактура. Предмет дослідження політичної економії. Аналітичний метод. Розподіл праці, природна схильність до обміну, «невидима рука», «економічна людина», «природний порядок». Гроші. Принципи обміну. Дві

сторони цінності: цінність для споживання, цінність для обміну, «парадокс А. Сміта», три принципи обміну, дійсна і номінальна ціна, мірило цінності товарів. Праця: дійсна і номінальна ціна. Складові частини ціни товарів, первісні доходи: заробітна плата, прибуток, рента. «Догма Сміта». Природна і ринкова ціна. Нагромаджені запаси, капітал, первісне нагромадження капіталу, основний і оборотний капітали; продуктивна і непродуктивна праця, валовий і чистий доходи суспільства, фритредерство, абсолютні переваги у міжнародній торгівлі.

Промисловий переворот. Фабрика. Предмет політичної економії. Метод дедукції. Трудова теорія вартості, два джерела мінової вартості (рідкість і витрати праці), абсолютна і відносна вартість, багатство і вартість, два види монополії на землю, диференційна рента, кількісна теорія грошей, принцип відносних (порівняльних) переваг у міжнародній торгівлі. Природна і ринкова ціна. Кількісна теорія грошей. Заробітна плата. Прибуток.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягала особливість епохи А. Сміта на відміну від Д. Рікардо?
2. Як А. Сміт визначав предмет дослідження? Що таке багатство, які два фактори визначають його зростання та що є умовою їх існування?
3. Які найважливіші проблеми розглядаються в 5 книгах «Багатства націй»?
4. У чому полягала особливість методології А. Сміта?
5. Що писав А. Сміт про «невидиму руку ринку», «економічну людину», «природний порядок» і свободу? Який зв'язок між цими поняттями?
6. Який зв'язок обміну з розподілом праці та зростанням її продуктивної сили?
7. Які принципи породжують і які обмежують обмін? Я це пов'язано з егоїзмом людини?
8. Що викликає появу та використання засобів обміну?
9. Які дві сторони визначення цінності наводить А. Сміт у своєму творі? Що він під ними розумів? Чому необхідно визначити принципи обміну?
10. Що є першим принципом обміну та «дійсна» і «номінальна» ціна?
11. Сформулюйте друге правило обміну? Перерахуйте складові частини ціни товару? Що кожна з цих складових визначає? У чому полягає сутність «догми Сміта»?
12. Назвіть третій принцип обміну. Що А. Сміт розумів під «природною» і «ринковою» ціною? Який між ними зв'язок?
13. Що таке заробітна плата і які 5 головних умов компенсують малий грошовий заробіток в одних заняттях та зрівноважують більший заробіток в інших?
14. Що писав А. Сміт про наслідки втручання держави в економічні процеси?
15. Що А. Сміт говорив про причини появи капіталу, його структуру та відтворення?

16. Охарактеризуйте вчення А. Сміта про продуктивну і непродуктивну працю.
17. Як Д. Рікардо визначав головне завдання політекономії і як формулював основні проблеми свого дослідження?
18. Які два джерела мінової вартості виділив Д. Рікардо?
19. Що нового вніс Д. Рікардо в теорію земельної ренти та як він пояснював причини її зростання?
20. Чим визначаються за Д. Рікардо величини заробітної плати і прибутку? Який між ними зв'язок? Який вплив мають на розміри оподаткування?
21. Як вплинула англійська класична політична економія на еволюцію економічної думки?

ТЕМА 6. ПОДАЛЬША РОЗРОБКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ЕМПІРИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ВЧЕНИМИ 20-60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Загальна характеристика буржуазного суспільства 20-60-х років ХІХ століття.
2. Розробка фундаментальних основ і закономірностей розвитку буржуазного ладу представниками першого напрямку економічної думки:
 - 2.1. Т. Р. Мальтус – неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної політекономії.
 - 2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама.
 - 2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді як перший критик основ класичної буржуазної політекономії.
 - 2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудоном.
 - 2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування в працях К. Й. Родбертуса-Ягецова та соціалістів-рікардіанців.
3. Емпіричне узагальнення закономірностей розвитку капіталістичної системи у працях економістів другого напрямку:
 - 3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастіа. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері.
 - 3.2. Спроба подальшого поглиблення рікардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом.
 - 3.3. Заснування основ «чистої політичної економії» Н. В. Сеніором.
4. Завершення класичної політекономії в працях Дж. С. Мілля.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА 20-60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Наукова спадщина А. Сміта та Д. Рікардо відіграла визначну роль у подальшому піднесенні економічної теорії. Однак, після смерті Д. Рікардо, у

розвитку капіталізму стали *простежуватися нові закономірності*, як *наслідки промислового перевороту – постійна повторюваність економічних криз надвиробництва, загострення співвідношення між можливостями ринку та забезпечення ним зростаючого населення засобами до існування* і, нарешті, як наслідок – *наростання класових протиріч*. Усе це викликало *необхідність осмислення зазначених процесів як у теоретичному, так і практичному плані* і в залежності від специфіки вирішення питань, викликало появу в економічній науці у 20-60-х роках XIX ст. двох течій: *теоретичної* та *практичної* із внесенням в економічну політику країн належних коректив.

Кожен із напрямків мав свою специфіку. Однак спочатку розглянемо генезу даних течій.

З початком XIX ст. послідовники англійських класиків виступали єдиною силою проти консервативної ідеології об'єднані ідеєю концепції лібералізму з її вірою у соціальний прогрес, зростання багатства всіх верств населення тощо. Тому до 30-х років XIX ст. основні прагнення лібералів співпадали з інтересами промисловців, торгівців та широких верств населення, які були направлені на подолання залишків феодалізму.

Після закінчення зазначеного періоду ситуація змінилась і класові інтереси, особливо буржуазії та пролетаріату, різко розійшлись. У ліберальній доктрині відбувся розкол, а з ним з'явилося нове вчення – **соціалізм**.

Правда, було, ще одне вирішення даного питання нетрадиційним, консервативним шляхом, у подібні альтернативи класиці – **історичній школі** в Німеччині.

Певний час ліберальний напрям являло фритредерство манчестерської школи, продовжуючи виступати із принципів вільної торгівлі. Першим кроком до змін у рамках ліберальної ідеології стали реформатори, які побачили небезпечний розрив між вірою у вільну конкуренцію і поглибленням диференціації у привласненні благ незначною частиною населення. Звідси виникло потреба у втручанні держави в економічні процеси, що й дало поштовх реформаторському відгалуженню класичного лібералізму, найбільш яскравими представниками якого стали Дж. Мілль та І. Бентам – засновник «нового» лібералізму, що поєднав ідеї Д. Рікардо з новим баченням назрілих економічних проблем, поклавши початок розколу ліберальної доктрини.

Нові погляди на дійсність формувались через зазначені дві течії. Перша група економістів зосередилася на з'ясуванні глибинних закономірностей нових проблем розвитку суспільства (економічні кризи, закон народонаселення, дослідження змісту власності та реформування суспільства), продовжуючи досліджувати питання, залишені у спадок англійською класичною політекономією.

Серед праць цієї групи і почав формуватися *критичний напрям*, початки якого сягали часів англійського філософа Дж. Локка з його *полемікою навколо виникнення приватної власності*. Він вперше звернув

увагу на її трудовий початок та поставив проблему, яка продовжувала дискутуватись, але так і не отримала задовільного рішення. Витоки приватної власності ним вбачались у праці, яка на його думку, є її засадою, що завдяки обміну дозволяє примножувати багатство індивіда. Однак з появою грошей, все більша частина благ починає приносити власність без праці її господарів. У першому випадку, коли реалізувалося право на приватну власність виходячи із праці товаровиробника та його таланту, це було справедливо. Чого не скажеш про другий випадок коли наявність грошей усе більше дозволяла частині населення привласнити зростаючу частину благ без праці, загострюючи несправедливість подібного розподілу. Остання постановка питання відкрила *етичну критику капіталізму*.

Друга засада *критики капіталізму* пов'язана з ім'ям ідеолога індустріалізму та нової хвилі утопічного соціалізму **Клодом Анрі де Рувруа, графом де Сен-Сімоном (1760-1825)**, який звернув увагу на вплив фактора права на спадкування. Народження невинного або ледачого власника, що при пануванні приватної власності починає реально впливати на виробництво, допускаючи привласнення частини продукту і прибутку, що припадає на його користь. Звідси приватна власність стає не тільки несправедливою, але й не функціональною, оскільки веде до некомпетентності в управлінні складним виробництвом погіршуючи результати його відтворення. Так була сформульована друга позиція критики капіталізму, що отримала назву *функціональної неспроможності капіталізму*.

Приведені два аргументи мали широкий суспільний резонанс і отримали продовження, виходячи з першого чи другого тлумачення вад приватної власності.

Окрім теоретиків, виділилась *друга група економістів, що ставила завданням узагальнення даних теорії і практики для використання їх у вирішенні безпосередніх господарських проблем суспільства*, а також *захисту капіталізму*, намагаючись надати йому вигляд більш гуманного та справедливого ладу. У їх творах, хоча і менше ніж у першому напрямку, теж були присутні аспекти критики капіталізму.

Розглянемо спочатку економічні ідеї представників першого напрямку.

2. РОЗРОБКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ БУРЖУАЗНОГО ЛАДУ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПЕРШОГО НАПРЯМКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

2.1. Т. Р. Мальтус - неоцінений сучасниками систематизатор і розробник ідей класичної політекономії

Одним з видатних економістів даного напрямку був опонент в економічній теорії Д. Рікардо – **Томас Роберт Мальтус (1766-1834)**. До його основних робіт слід віднести «Досвід про закон народонаселення...»

(1798) (у повній назві твору близько 15 слів) та **«Принципи політичної економії, розглянуті в плані їх практичного застосування» (1820)**. Треба мати на увазі, що оцінки діяльності цього економіста, відомого передусім своїм законом про народонаселення, є й досі полярними.

Одні називали його попом, наголошуючи, що свої головні нароби він вкрав, тобто списав у інших менш відомих учених. Подейкували і про його ворожнечу з Д. Рікардо та про те, що він вважав благом для людства епідемії і війни. Інші ж стверджували протилежне. Але як би там не було, але саме Т. Р. Мальтус започаткував наукові принципи демографії які в адаптованому вигляді і донині застосовуються у різних демографічних організаціях ООН, і люди, що працюють в них, з гордістю іменують себе неомальтузіанцями, тобто новими послідовниками вченого.

Виходячи із зазначених крайніх позицій, можна було б сказати, що істина, очевидно, десь посередині. Адже буває в житті так, що крайнощі сходяться. Так Т. Р. Мальтус виконував функції священика у коледжі, де обіймав посаду професора сучасної історії та політичної економії. Будучи знайомим з Д. Рікардо, він ніколи з ним, не ворогував а, навпаки, дружив, постійно ведучи наукові суперечки. Результатом таких дискусій, між іншим, стала розробка Д. Рікардо відкритого ще А. Р. Ж. Тюрго закону спадної родючості ґрунту. Вивчаючи такі «сходження» слід мати на увазі дійсний внесок Т. Р. Мальтуса до скарбниці світової економічної науки.

Звернемо увагу, перш за все, на його **закон народонаселення**. Варто зазначати, що його визначення пов'язане із спробою вивчити зв'язок «біо» людини і її «соціо». Подібного прецеденту наука, практично, не знає. Одна справа ринок, як взаємовідносини між людьми та їх економічна поведінка, що визначається терміном «економіка». Інша справа – біологічна, медична, тобто природна сутність людини. І якщо зараз хтось спробував би поєднати в одне учення медичне та економічне, то такого дивака навряд чи сприйняли б всерйоз як медики, так і економісти.

Сутність **закону народонаселення** була викладена вченим у роботі **«Досвід про закон народонаселення»**. В концентрованому вигляді його можна було б звести до наступного: **«Народжуваність людей або приріст народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а виробництво предметів споживання, насамперед, їжі – в арифметичній»**.

У реальному житті, на шляху дії закону є перешкоди, які, так чи інакше, протидіють такому приросту. Звідси фіксуються, по-перше, «попереджувальні перешкоди», коли люди добровільно обмежують кількість своїх нащадків. По-друге, «руйнівні перешкоди». Сюди входять війни, епідемії, хвороби та інші лиха, які всі разом називаються словом «нещастя та біди». Такого роду перешкоди проте не можуть відмінити дію закону народонаселення. Звідси проблема ставиться у площину чинників, що пом'якшують дію закону.

Т. Р. Мальтус нітрохи не сумнівався саме в «арифметичному зростанні» продуктів харчування. Тому він наполягав на заходах щодо зниження дітонародження (пізні шлюби, ліквідації вад типу проституції і т.

ін.). Не можна відмовити йому у логіці, хоча, на перший погляд, і страшної, коли він закликав до ліквідації допомоги бідним. Адже вона сприяє збільшенню попиту на продукти харчування, а отже підвищенню цін на них. Звідси цілком благополучні сім'ї можуть потрапити в розряд бідних, а до цього у бідних сім'ях підвищиться народжуваність. Звичайно, можна дискутувати з приводу мальтузіанського закону народонаселення. Антигуманно? Ні. Ніхто не може назвати антигуманним, наприклад, факт старіння і фізичної смерті людини тощо. Тому слід звернути увагу, на те, що Т. Р. Мальтус відносив свій закон до типу природних, які взагалі скасувати неможливо.

Саме життя розпорядилося так, що «соціо» («зростання засобів існування») підпорядковує «его» (інстинкт, пристрасть, «плодючість»). Причому досить часто сильні перешкоди дії цьому закону обходять стороною. Простий факт з історії медицини свідчить про те, що вже в 60-ті роки XIX століття в Європі почали широко застосовуватися контрацептивні засоби. Відомо, що Ф. Енгельсу було поставлено питання про те, чи будуть користуватися люди такими засобами в майбутньому. На що він відповів, що люди прийдешнього будуть не дурніші за нас і самі вирішать, як їм бути. Кінець XX століття показав досить жорстке регулювання народжуваності. Правда, він не стосується економічно слаборозвинених країн Азії та Африки, де народжуваність ще досить висока.

Дослідження за дітонародженням (невисоким у розвинених країнах) так званого «золотого мільярду» і високим його темпом у бідних державах на сьогоднішній день підтверджує правоту неомальтузіанців стосовно тенденції зростання населення у геометричній прогресії. Особливо якщо брати до уваги населення у 5 мільярдів слаборозвинених держав.

Нарешті, важливо відзначити, що «соціо» у XX ст. досить змінилося. Можливості збільшення їжі, у зв'язку із застосуванням науки різко зросли і поступово виходять далеко за межі простої арифметичної прогресії. Даний закон Т. Р. Мальтуса є магістральним так як на його фундаменті, побудовані практично всі економічні висновки, розглянуті у концентрованому вигляді в його основній роботі «Принципи політекономії».

Так, Т. Р. Мальтус, розглядаючи проблему доходів основних класів, як наприклад, *заробітну плату*, сформулював так званий *«залізний закон заробітної плати»*, який, до речі, підтримував і Д. Рікардо. *Заробітна плата становить фонд існування найманого робітника, який у зв'язку з природними умовами, що визначають приріст продуктів харчування і не залежать від власників засобів виробництва, є строго фіксованим. Звідси, боротьба робітників за її підвищення є нерозумною.*

Значною заслугою Т. Р. Мальтуса стало дослідження *проблеми ренти*. Прийнявши за основу визначення вартості товару працю, не витрачену, а придбану, він вважав її працею на виробництво товарів, звівши до вартості витрат виробництва (жива праця, уречевлена і прибуток на авансований капітал). Перехід до обробітку від кращих земель до гірших, пов'язаний із зростанням народонаселення, був причиною існування додаткового доходу

власників більш родючих земель. Їх незмінне (в одних і тих же розмірах) вкладання капіталу в землі кращої якості призводило до отримання власником землі **додаткового доходу (диференціальної ренти I)**.

Крім того, додаткові кошти, пов'язані з послідовним додатковими інвестиціями орендарем в одну і ту ж ділянку, вели до зниження віддачі (проте все одно давали можливість отримання орендарем додаткового доходу), яку він назвав диференційним доходом, подібним за своєю природою до **диференційної ренти II**. Ця тенденція пояснювала інвестиції в землю, як правило, на тій же технічній основі, що приводили до падіння віддачі, яка діставалася власникам капіталу, а не землі, а значить не стимулювала їх інвестиційну діяльність.

Значним внеском у розвиток економічної думки, як показав час, що прославила ім'я автора, стала проблема **реалізації сукупного суспільного продукту**. Ним був виділений платоспроможний попит, як найважливіший чинник проблеми реалізації. В основі її знаходився спосіб розподілу ССП, а також зв'язок між попитом, споживанням і заощадженнями. Наявність тільки робітників і капіталістів, писав вчений, не дозволяє забезпечити реалізацію створеного ССП, так як заробітної плати робітника і прибутку капіталіста замало для придбання всього виробленого. Так, фонд споживання робітника обмежений «залізним законом зарплати», а капіталісти більше накопичують, чим значно обмежують розміри непродуктивного споживання.

Вирішення проблеми бачилось у непродуктивному споживанні так званих «третьох осіб». До них Т. Р. Мальтус відносив лендлордів, військових, священнослужителів та інші верстви населення. Вони підтримують попит на ССП і тим самим сприяють його реалізації, стаючи найважливішим фактором економічної рівноваги. З іншого боку, рекомендувалося значне підвищення ставок оподаткування з метою зменшення розмірів накопичення капіталів, а, також створення громадських програм, на кшталт дорожнього будівництва з метою зниження тягара безробіття.

Через сторіччя Дж. М. Кейнс дуже високо оцінив наукові досягнення Т. Р. Мальтуса. Відзначаючи, нетрадиційні для свого часу підходи до з'ясування появи проблеми кризи та її вирушення Дж. М. Кейнс писав: «саме він озброїв мене антикризовими ідеями про фактори «ефективного попиту» і їх ролі у споживанні виробленого продукту проміжними верствами суспільства і іншим». Дивно, але багато ідей Т. Р. Мальтуса, а через нього Дж. М. Кейнса, отримали своє реальне втілення у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта, хоча останній, нічого не знав про цих авторів та їх напрацювання, а прийшов до них практичним шляхом.

Таким чином, можна відзначити, що перебуваючи на ідеях економічного лібералізму, Т. Р. Мальтус поглибив дослідження проблеми зростання багатства суспільства, поєднавши його динаміки з темпами зростання народонаселення.

Іншим вагомим вкладом вченого у світову скарбничку економічної думки став аналіз проблем суспільного відтворення та економічних криз,

наслідком чого виявились неординарні для того часу заходи щодо боротьби з ними, які і досі не втрачають своєї актуальності.

2.2. Витоки ліберального реформізму у працях І. Бентама

Ідеї старого лібералізму, що отримали назву манчестерської школи і прокладали шлях до вільного ринку, боролися із залишками феодальних відносин, як, наприклад, хлібних законів, мали велике значення у становленні нового суспільства. Однак з наростанням негативних явищ, викликаних процесом промислового перевороту, як-то збільшенням зубожіння переважної частини населення, високою експлуатація та жалюгідних умов його життя змусило частину вчених шукати нові шляхи подолання ситуації, що слалася. Старий лібералізм почав втрачати свою актуальність і як наслідок – на ідеях ліберального реформізму з'являється «новий» лібералізм.

Одним із його головних ідеологів стає відомий юрист та моральний філософ **Ієремія (Джеремі) Бентам (1748-1832)**. Після жорсткої критики К. Марксом, його вчення все менше згадується у науковій економічній літературі. Тим не менш його *філософія утилітаризму (філософія користі)*, за нинішніми мірками є, якщо не соціально-економічним то, принаймні, визначним соціологічним вченням. *Головним висновком вчення була необхідність пошуку у суспільних процесах корисності*, яка виступає у формі щастя. Звідси всі сфери життя, від законодавства, аж до утримання ув'язнених у тюрмах, міжнаціональні ворожнечі повинні вирішуватися з позиції користі.

Можна лише шкодувати про те, що свого часу бюрократія Російської Імперії протистояла розробці та прийнятті Кодексу законів, розроблених І. Бентамом. А він для того, щоб російський кодекс не був «простим зліпком з європейських законів», спеціально приїхав до Росії і прожив у її глибинці більше 2 років для більш глибокого вивчення російської дійсності. У своєму останньому листі імператору Олександрю I реформатор писав, що з «келійної канцелярської роботи комісії (з прийняття кодексу) нічого розумного не вийшло». Так, закінчилась робота над Кодексом законів Росії. Людство, крім зробленого ним може бути вдячним, ще й за вимогу покласти край гонці озброєнь і почати їх загальне роззброєння та дотримання у міжнародному праві ідеалу благополуччя всіх народів.

2.3. Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді як перший критик основ класичної буржуазної політекономії

Для початку зазначимо, що економічна теорія **Жана Шарля Леонарда Сімонда де Сімонді (1773-1842)** відкрила в економічній науці *критичний напрям класичної політичної економії*, витоки якого сягають ще часів англійського філософа Дж. Локка з його положенням про *трудова приватна власність* із якої почалась *етична критика капіталізму* як системи, а

пізніше і *функціональна*, пов'язана з ім'ям видатного французького науковця К. А. де Сен-Сімона та його учнів.

Першим вченим, що поклав початок кардинальному вирішенню цих питань був франко-швейцарський економіст Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді. Він народився у франкомовній частині Швейцарії, в околицях Женеви. Його зріла частина життя припала на епоху промислового перевороту кінця XVIII – першої половини XIX століття, який розпочався у Великій Британії посиленням ролі великого виробництва і супроводжувалась масовим зубожінням та розоренням дрібних товаровиробників.

На відміну від острівної держави побут швейцарців мав специфічний уклад життя, що визначався великою часткою дрібнотоварного виробництва, розміреністю та передбаченістю життя. Коли ще юнаком наприкінці XVIII ст. майбутній історик та економіст Ж. Ш. Л. Сімонд де Сімонді потрапив до Англії, то він на власні очі побачив катастрофічні наслідки цього процесу, перш за все, для дрібних товаровиробників. Втрата конкурентоспроможності, їх усунення з ринку великим капіталістичним виробництвом та як наслідок подальше розорення привели його до думки про недопустимість використання досвіду Англії для умов Швейцарії. Результатом побаченого стала розробка ним власної ідеї збереження існуючого способу життя в умовах збереження дрібнотоварного виробництва.

Навіть виходячи з марксистської періодизації класичної політичної економії французького напрямку, що мав витоків творчість П. Буагільбера, продовжився у працях фізіократів, а отримав завершення з появою «Нових начал політичної економії» Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді як останнього її представника, можна стверджувати, що він був неординарною особистістю.

Щоб переконатись у цьому достатньо подивитись на оцінку його творчості, починаючи від К. Маркса до Й. Шумпетера. На початку XX ст. з «легкої руки» тоді ще молодого марксиста В. І. Леніна, до нього надовго приклеїлось клеймо економічного романтика, а з ним і утопіста. Однак чи правильно це насправді? Спробуємо розібратись.

Нагадаємо, що початковий період своєї діяльності вчений почав як пропагандист ідей класичної школи. По іншому почався другий період його творчості, що співпав з розпалом промислового перевороту на його батьківщині та ознаменувався критикою канонів класичної політекономії, названої ним «економічною ортодоксією».

Закономірно, що це змінило як *предмет*, так і *метод дослідження*. Цікаво, що *перший* у багатьох посібниках визначався по різному. Наприклад, як «*матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави*», у інших «*бережне та господарське управління національним надбанням*» тощо. До предмета потім додавали *моральні аспекти науки та проблеми розподілу і споживання*. Однак, якщо предмет визначати так широко то це, скоріш за все, деталізація окремих сторін дослідження, а не його визначення.

Тоді виникає питання: який же *предмет дослідження автора*? Як це не дивно, але відповідь лежить на поверхні. Вона, як і А. Сміта, у назві його

головного твору «**Нові початки політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення**», що побачила світ у 1819 році.

Звернемо увагу на першу частину назви – «**Нові початки політичної економії**». Слово «нові» вказує на уточнення предмету, яку автор формулює як науку «...**Про багатство в його відношенні до народонаселення**».

Звідси, якщо мова в предметі політичної економії, йде про *відношення* багатства до народонаселення, то природно *не багатство, а народонаселення* є визначальним, що тягне за собою питання про людську природу, потреби та пристрасті людей, як першочергові питання, а не економічні відносини між ними. Велике значення отримує дослідження в часі країни та професій, де головними є *специфічні*, а не *загальні* закономірності.

Виходячи із *предмета методом* проголошувалося *дослідження людини в умовах історичного розвитку країни*, тобто історичний метод, що фіксував специфіку соціально-економічних умов тодішньої Швейцарії, який згодом використали спочатку представники німецької історичної школи, а в ХХ ст. і інституціоналісти. Іншими словами, мав місце шлях динамічного аналізу, що спирався на час та простір.

На противагу ортодоксальній класиці вчений заперечував слідування «закону ринків» Ж. Б. Сея, так як зниження цін товарів, на його думку, випереджає процес звільнення людей з виробництва. При цьому рівновага встановиться, але ціною величезних страждань суспільства. Тому головним є не досягнення рівноваги попиту та пропозиції, а збереження старого середовища, його інституціональної структури. Звідси вважався хорошим лише той прогрес, який є природним для дрібного товаровиробника.

Погоджуючись з думкою Т. Р. Мальтуса про зв'язок між величиною багатства та народонаселенням, він заперечував положення стосовно того, що «національний добробут залежить від стабільного та постійного попиту на працю». [401, т. 2, с. 209] Видатний швейцарець вважав, що кількість засобів існування не може бути межею, яка регулює чисельність населення. Більш того, лише при наявності значної частки дрібних товаровиробників не має ніякої загрози для виникнення перенаселення.

Однак зміна предмета і методу дослідження класичної школи зовсім не означала відмову від серцевини класичного підходу – теорії витрат виробництва. Тому, наприклад, *рента* тлумачилася ним *як дар землі*, що нагадувала її підхід фізіократів, де земля була продуктивною силою, що утворювала цінність в обміні. Дивно, але К. Маркс вважав, що у вченого була здогадка про існування *абсолютної ренти*, яка впливала з критики швейцарцем положення про нібито передачу гірших ділянок в оренду землевласниками без сплати ренти. Однак, на нашу думку, вчений виходив з двохфакторної моделі створення цінності для обміну (праці та капіталу), де земля є капіталом, а тому, з працею бере участь у створенні надлишку – *ренти*. Звідси потреби в категорії *абсолютної ренти* у нього просто не могло бути, а дія сили природи, нагадувала підхід Д. Рікардо.

На основі теорії ренти була розроблена *теорія капіталу* як похідна від землі і розглянута переважно як засіб виробництва. *Прибуток* визначався як

відрахування від продукту праці, створеного робітниками, і майже не підкреслювалася його експлуататорська природа. Дослідник указав на наявність *середньої норми прибутку* та закон її створення.

Однак найбільш значущим внеском вченого у розвиток економічної думки стала *теорія відтворення і криз*, чим уперше було розпочато її глибоке дослідження. Воно, з одного боку, виявилось продовженням теорії відтворення у працях фізіократів, а потім – і А. Сміта, де, вперше, чітко був проаналізований розширений тип суспільного відтворення, а з іншого – проведене дослідження відносно причин виникнення економічних криз. Метою капіталістичного виробництва ним оголошувалось споживання, а *основним протиріччям системи – протиріччя між виробництвом та споживанням*, де друга обставина провідна.

Причина криз ним бачилася у вузькості внутрішнього ринку і виникнення, звідси, недоспоживання широких мас трудящих, насамперед, через зменшення доходів товаровиробників, які через високі витрати виробництва не в змозі продати свій товар. Проблема ускладнювалася й тим, що капіталісти переорієнтовувалися із споживання товарів особистого споживання на накопичення капіталу. Звідси, частина ССП не могла бути реалізована без зовнішніх ринків, а тому *для їх реалізації необхідні дрібні товаровиробники або зовнішні ринки*, так як товари в даному випадку купуються на доходи.

Учений довів, що в цих умовах матеріальний добробут людей залежить від держави, а тому вона повинна взяти на себе управління народним багатством, регулюючи зростання статків людей із їх споживанням. Звідси вирішення ситуації, що склалася, ним вбачалось *втручання держави в економічне життя суспільства, яке мало допомогти дрібним товаровиробникам продати свій товар.*

Діяльність держави він звів до регулювання темпів зростання та обмеження конкуренції; досягнення повільної, але поступальної еволюції; заохочення роздробленості виробництва; розробки соціальних програм.

У працях автора отримала розвиток політична економія як наука, що ґрунтувалася на критиці капіталізму, доводилась необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, що фундаментально пізніше буде розроблена у працях майбутнього кейнсіанства.

Економічні точки зору вченого традиційно тлумачаться як дрібнобуржуазні. Однак, саме такі умови (дрібне виробництво простих громадян) дійсно мали місце у французькій та швейцарській економіці. Новоявлений «середній клас» боявся розвитку великого, тим більш машинного виробництва, яке несло йому розорення. Економічна політика за лекалами вченого дозволила зберегти інституційні засади Швейцарської федерації і тому аж ніяк не може бути названа утопією. У подальшому проблеми відтворення і криз отримали своє продовження у дослідженнях таких економістів, як Т. Р. Мальтуса, П. Ж. Прудона, К. Маркса, а у нових умовах – у творчості Дж. М. Кейнса.

2.4. Подальше дослідження протиріч економіки громадянського суспільства П. Ж. Прудонем

Своєрідний внесок в історію економічної думки був зроблений французьким економістом **П'єром Жозефом Прудонем (1809-1865)**.

П. Ж. Прудон певний час товаришував з К. Марксом. Тоді ж він здобув серед своїх співвітчизників славу революціонера, яку йому принесла робота **«Що таке власність?» (1840)**, а пізніше – головна його праця **«Система економічних суперечностей, або філософія злиденності» (1846)**, що стала результатом дискусії з К. Марксом. Головним в його поглядах стало відстоювання максимальної індивідуальної свободи та рівності незалежних господарюючих суб'єктів, яка, на його думку, досягалась через реформи у сфері обігу.

В останній праці *предметом вивчення політичної економії*, на думку П. Ж. Прудона визнавались проблеми соціальної сфери і, насамперед, різноманітні завдання організації обміну та споживання. При цьому, він вважав, що предметом дослідження не може бути сфера виробництва, так як у цьому випадку «мінова цінність не піддається виміру».

Метод вивчення «політичної економії» автора мав багато спільних рис з методом Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді.

Це проявлялось: по-перше, у запереченні доцільності в економіці необмеженої вільної конкуренції, щоб не вела до знищення свободи, а тільки дозволяла знайти рівновагу між попитом і пропозицією, шляхом її регулювання; *по-друге*, він пропонував у процесі аналізу господарського життя висунення на перший план не економічних показників та факторів, а категорій добра, моралі, етики та соціальної справедливості, які лежать в основі таких вищих благ у житті людства, як рівність та свобода; *по-третє*, неприйняття домінуючої ролі у політичній економії каузального методу аналізу.

При цьому, головним методом дослідження П. Ж. Прудона був метод діалектики Г. В. Ф. Гегеля. Виходячи з неї, він показав неефективне використання приватної власності, яка спиралась на її *функціональні* вади.

Її автор попросив у К. Маркса дати рецензію на свою роботу. Рецензія з'явилася практично миттєво, спочатку у листах К. Маркса, у тому числі до російського аристократа П. В. Анненкова, а потім у його фундаментальній праці **«Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона» (1847)**.

Останній твір, з позиції К. Маркса показує, як не можна тлумачити реальні факти життя. По-перше, власність, а йдеться про капіталізм, не можна розуміти спрощено як зміну її форми з приватної на суспільну і навпаки, яка кардинально змінює сутність суспільної системи. По-друге, капіталістична власність – це об'єктивна, матеріальна система виробничих відносин. Звідси усунення капіталізму через експропріацію (роздай багатство бідним, відібравши у багатих за принципом Робін Гуда) насправді є не революційним, а еволюційним процесом, що відкидає суспільство назад.

Характерно, що В. І. Ленін був проти повальної націоналізації (по суті справи, роздачі майна бідним) капіталістичної власності після Жовтневого перевороту. Ця точка зору нерідко висловлюється представниками інтелігенції, які вважають, що марксизм зводиться лише до ідеї – все забрати і поділити. Насправді, це положення П. Ж. Прудона, а не К.Маркса, яке і стало основним об'єктом критики прудонізму.

По-друге, К. Маркс не випадково дуже болісно сприйняв висновки П. Ж. Прудона про способи усунення капіталізму. Дискусії з П. Ж. Прудонем якраз зводилися саме до цієї проблеми. К. Маркс підкреслював, що історично регулююча роль вартісних процесів буде зніматись самим ходом розвитку капіталізму. Таке зняття означає знищення виробництва додаткової вартості, а з ним і капіталізму.

П. Ж. Прудон зрозумів це положення по-своєму, дуже примітивно. Він запропонував заходи, по суті, суб'єктивного впливу на *вартість*, яку він назвав «*конституйованою*», тобто заздалегідь визначеною. Тут треба звернути увагу на те, що вартість – це матеріалізована абстрактна праця (за К. Марксом). Зазначені визначення припускають реалізацію вартості після процесу виробництва товару, коли праця в ньому вже втілена.

«*Конституювання*» *вартості* означає її знищення, тому, що вона визначається заздалегідь, коли продукт ще не створений. На жаль, у економічній літературі не підкреслюється, що ідея П. Ж. Прудона органічно лягла в основу сталінського планування радянської економіки, що означало заздалегідь, оминаючи ринкові механізми, встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Конституйована вартість, за П. Ж. Прудонем, була реалізована у колишньому СРСР через передачу приватної власності у руки держави, яку вважали суспільною.

П. Ж. Прудон же, без революції, пропонував оригінальний метод усунення капіталізму через безкоштовний кредит. Для цього він радив заснувати у Франції Робочий банк, який повинен був, на його думку, давати пролетаріату безкоштовні кредити. Отримані таким чином кошти передбачалося направити на викуп у капіталістів промислових підприємств.

Однак такий варіант робітничо-селянської приватизації навряд чи був би можливий. Жоден банк не зміг би давати безкоштовні кредити, тим більш, що П. Ж. Прудон замість грошей пропонував, слідом за Р. Оуеном і соціалістами-рікардіанцями використовувати трудові талони. Вони повинні були опосередковувати конституйовану вартість, отже, вказувати вартість товару безпосередньо у вигляді «працегодин». Слід зазначити, що досвід використання даної ідеї у, свій час, отримав широке поширення в Радянському Союзі в колгоспно-радгоспній системі, де оплата праці нараховувалася в трудових днях і тільки згодом була замінена на грошову.

Ідеї прудонізму знайшли своє відображення і у реформах після здобуття Україною незалежності. Якщо після 1917 року усупільнення здійснювалося через зміну юридичної форми власності з приватної на суспільну, то з 1991 року відбувся зворотний процес. Рівень реального усупільнення в Україні юридично був закріплений на більш низькому рівні,

ніж він був насправді. Тому, якщо після 1917 року переведення власності з приватної на суспільну мало реальні підстави, пов'язані із запеклим опором ворогів Радянської влади, то зворотний процес у сучасній Україні вже виглядав як нерозуміння «реформаторами» суті необхідних змін. Тому останні дії можна було б назвати «більшовизмом навиворіт».

Ідея реформування власності, по суті за П. Ж. Прудоном, зберігається у деяких теоретичних положеннях українських економістів, які продовжують ставити в основу системи форму власності або як висхідну, або як основу всієї системи, що не міняє суті справи, так як у даному випадку нівелюються відмінності між юридичним та економічним (усією системою виробничих відносин) її змістом. Звідси зміна юридичної форми нічого суттєво не змінює, що підтверджує сучасна практика господарювання і як її результат – подальші провали у здійсненні теперішніх українських реформ.

2.5. Поглиблення дослідження окремих проблем капіталізму та його реформування в працях К. Й. Родбертуса-Ягцеова та соціалістів-рікардіанців

Список економістів – послідовників А. Сміта і Д. Рікардо можна продовжити. Назвемо ім'я **Карла Йоганна Родбертуса-Ягцеова (1805-1875)** — німецького соціаліста одного із основоположників теорії «державного соціалізму» в основі творів якого лежало перетворення капіталістичної власності в трудову. Як прихильник суто економічних форм боротьби трудящих він сприйняв критику капіталізму Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді і ратував за мирне співіснування соціалізму з німецькою монархією.

Економічна концепція німця будувалась на теорії трудової вартості із якої витікали проблеми доходів. «Вартість усіх господарських благ, – писав він, – визначається працею і тільки працею». Дослідник розрізняв мінову цінність і цінність, вважаючи мірилом останньої працю, а одиницею виміру – час. Виходячи із трудової теорії вартості вчений розрізняв трудові (заробітна плата) та нетрудові доходи (прибуток та ренти). Причому суму прибутку та ренти він назвав додатковою вартістю, звинувачуючи К. Маркса у науковій «крадіжці» зробленого ним відкриття. Ф. Енгельс на це відповів, що фундамент поняття додаткової вартості був закладений ще фізіократами.

У теорії ренти дослідник близько підійшов до аналізу **абсолютної ренти**, яку дають всі ділянки землі, хоча диференційну форму ренти відкидав.

Основною проблемою, яку має вирішувати наука, на його думку, є справедливий розподіл суспільного продукту, в якому треба виділяти **економічну** та **соціальну сторони**. **Економічна складова** в розподілі багатства дозволяє через дію ринку привласнювати частину суспільного продукту, а **соціальна** – забирати на користь власників капіталу, що порушує **справедливий розподіл**. Розподіл багатства висвітлює питання про суспільні пропорції з яких головною, на думку автора, є пропорція між трудовими і нетрудовими доходами. При цьому частка нетрудових доходів зростає. Для

подолання такого явища робився висновок про необхідність ліквідації приватної власності. Правда, не зразу, а у далекій перспективі, еволюційним шляхом для чого повинна підключитися держава.

Найбільш радикальними у розвитку ідей Д. Рікардо виявились **соціалісти-рікардіанці**. Вони представляли групу економістів, *об'єднаних ідеєю придання теорії Д. Рікардо практичної направленості* і базувалась на зазначеній вище *етичній критиці капіталізму, в основі якої лежала трудова теорія вартості*. Її представляли два напрямки. Перший – дрібнобуржуазні теоретики **Томас Годскін (1787-1869)** і **Джон Грей (1798-1850)**, а другий – захисники прав та інтересів пролетаріату. Її репрезентували **Вільям Томпсон (1785-1833)** та **Джон Френсіс Брей (1809-1895)**.

Т. Годскін вперше розмежував матеріальні умови виробництва та *капітал як форму власності* на них, що є умовою панування над працею. Він же в матеріальних умовах виробництва розрізняв працю *накопичену* (основний капітал) та *співіснуючу* (оборотний). Досліджуючи відтворення цих запасів як оборотний капітал, він виявив технологічні взаємозв'язки між виробничими одиницями як *безперервність і паралельність виробництва*.

Звідси був зроблений важливий висновок про те, що приватна власність усе більше стає юридичною оболонкою, за якою ховається колективне, по суті, соціалістичне виробництво, де *основний капітал* визначає технічний рівень виробництва вказуючи на його майбутнє, а оборотний на безперервність.

Особливе значення законів дії оборотного капіталу має при розробці податкової політики, так як обкладання податком цього ресурсу викликатиме розрив технологічних ланцюжків, а тому поповнення бюджету за його рахунок негативно позначатиметься на сучасному та майбутньому стані економіки.

Таким чином, технологічні зв'язки у фабричному виробництві, підриваючи вартісні процеси, призводять до діалектичного зняття основ капіталізму та встановлення безпосередньо суспільного виробництва, яке все більше стає основою розвитку сучасних цивілізованих країн, особливо після подій Великої депресії. Ці положення мають чимале значення при розробці структурної політики, до якої повинна рухатись сучасна економіка України.

Серед соціалістів-рікардіанців **В. Томпсон** близько підійшов до категорії *абстрактної праці*. Так, він уперше звів усі види складної праці до суспільно необхідної як праці простої. До цього конкретну просту працю порівнювали з конкретною складною працею. Суспільно необхідний робочий час, який лежить в основі вартості досліджений ним, потім стане ключовим поняттям у теорії трудової вартості К. Маркса як і вперше введена у науковий обіг *категорія доданої вартості*.

Дж. Грей і **Дж. Брей** запропонували *проекти реформування сфери обміну шляхом реалізації ідеї робочих грошей і банків нового типу*.

Головною ж умовою появи нового суспільства, використовуючи ідеї Дж. С. Мілля, соціалісти-рікардіанці *вбачали у кооперуванні*.

Цікавими були думки **В. Томпсона** стосовно *способу вирішення протиріччя між приматом індивідуального інтересу виробника і спільною власністю на капітал*, реалізацію якого він бачив за допомогою:

1. Принципу добровільності участі у кооперації.

2. Відсутності примусу до праці та встановлення чітких меж її тривалості.

3. Забезпечення працівникові повного продукту праці за мінусом відрахувань на відновлення капіталу.

4. Вільного та добровільного обміну продуктами праці.

Підводячи підсумок, слід відзначити, що даний напрямок зіграв неабияку роль у розвитку класичної школи політичної економії та сформулював ряд вагомих практичних рекомендацій. Він може бути віднесений до розробників проблем капіталізму з точки зору з'ясування найбільш суттєвих, внутрішніх його закономірностей, що стало однією із спроб демонстрації ідеології зростаючої сили робітничого класу.

3. ЕМПІРИЧНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ У ПРАЦЯХ ЕКОНОМІСТІВ ДРУГОГО НАПРЯМКУ

Однак, окрім вищезгаданого напрямку, була ще велика група економістів, яка ставила за завдання обробку *емпіричного матеріалу* для надання йому *практичної спрямованості з подальшим упровадженням у практику господарювання окремого товаровиробника*. Крім цього, їх напрацювання ставили завданням зняття зростаючої у період промислового перевороту, у розвинених капіталістичних країнах, класової напруги у суспільстві і захист цієї системи. У марксизмі, на жаль, їх погляди потрапили у розряд вульгарних (поверхневих) та піддавались жорсткій критиці. Розгляду відмічених поглядів і буде присвячена наступна тема.

3.1. Еволюція класичної буржуазної політекономії у Франції в працях Ж. Б. Сея. Розвиток її ідей Ф. Бастія. Концепція «гармонії інтересів» Г. Ч. Кері

Наприкінці XVIII століття у Франції вибухнула одна з найжорстокіших та найкривавіших в історії людства буржуазних революцій. Вона остаточно зруйнувала підвалини феодального ладу в країні та справила величезний вплив на соціально-економічний розвиток усієї Західної Європи. Революція мала ряд специфічних рис, які визначали умови соціально-економічного становища Франції тієї епохи.

По-перше, соціальний злам у країні порівняно з іншими (Нідерландами, Англією та США) відбувся з великим запізненням. Тому феодальні порядки, що так довго зберігались були зметені водночас, відкривши величезний простір для розвитку нового устрою. По-друге, радикалізм перетворень французької революції на першому етапі її розвитку

у кінця 90-х років XVIII століття наділив широкими правами народні маси, що не відповідало об'єктивним умовам економічного розвитку того часу, а це неминуче призвело до повалення влади представників народу – яacobінців та приходу до неї великої буржуазії. І, по-третє, слід революційних виступів народних мас і міської бідноти суттєво позначився на збереженні протиріч між великою буржуазією та іншими прошарками суспільства.

Усе це не могло не відбитись на особливостях французької політичної економії. Розчищений простір для буржуазних перетворень поставив питання дати більш узагальнену стратегію ведення підприємницької діяльності на основі економічного. Звідси бере витоки ряд специфічних рис французької політекономії відмінних від класичної традиції, хоча і зі збереженням її основи. Перш за все, це вже відзначена прагматична позиція у розгляді буржуазного суспільства. По-друге, значний вплив спадщини французьких класиків (П. Буагільбера та фізіократів), яка відобразилася в наступних концепціях школи, визначивши відмінності французького відгалуження класики від його англійського варіанта.

Яскравим виразником тенденцій розвитку французької економічної науки того часу став **Жан Батист Сей (1767-1832)**. Будучи сином багатого ліонського купця, він, швидко досяг статусу крупного підприємця. Багатий практичний досвід та свої спостереження фабриканта вчений виклав у працях **«Трактат політичної економії» (1803)**, **«Катехісис політичної економії» (короткий виклад «Трактату») (1817)** та шеститомному **«Курсі політичної економії» (1828-1830)**, в яких отримали розвиток ідеї економічного лібералізму та критика меркантилізму. Спочатку, його нароби базувались на вченні фізіократів. А потім, познайомившись із теорією А. Сміта, перейшов на систематизування та популяризацію викладу вчення останнього.

Аналіз його доктрини отримав різні оцінки від схвальних (Д. Рікардо, Дж. С. Мілль, І. Бентам) до розгромних (К. Маркс). Однак спочатку зазначимо, що всі його розробки будувались у руслі західної економічної доктрини, в основу якої була покладена ідея **економічного лібералізму**. Стрижневим пунктом аналізу Ж. Б. Сея стало положення про визначення основою цінності корисності. Завдяки цьому отримали життя дві генеральні теорії – трьох факторів виробництва та закону ринків, останній з яких пізніше ввійшов в економічну науку як «закон Сея».

Основні ж напрацювання французького вченого можна звести до ряду генеральних положень. **По-перше, дослідження економічних проблем розкривалися через з'ясування законів виробництва, розподілу і споживання, покладеного в основу пофазного поділу суспільного відтворення**, сприйнятого Дж. С. Міллем і пізніше піддане нищівній критиці К. Марксом. **По-друге, процес виробництва отримав розширене трактування не тільки як виробництво матеріальних благ, а і надання послуг у створенні корисностей**. Іншими словами, велике значення приділялось суб'єктивному чиннику суспільного відтворення через вплив виробника і споживача на формування ціни блага. **По-третє, цінність тлумачилася як результат взаємодії трьох факторів виробництва** –

праці, капіталу та землі (сил природи,) що створюють її, формуючи доходи основних класів суспільства таких, як зарплати, процента та ренти. По-четверте, Ж. Б. Сей сформулював закон ринків як положення, згідно з яким продукти обмінюються на продукти. І нарешті по-п'яте, він вирізнув підприємництво як особливий талант людини, що дозволяє оптимізувати зазначені вище три фактори виробництва. У подальшому, ця ідея знайшла свій розвиток у більш широкому трактуванні, в якості четвертого фактора виробництва (організації) А. Маршалла.

Предметом політекономії у трактуванні Ж. Б. Сея стала наука про виробництво, розподіл та споживання багатства, яка набула широкого поширення і визнання, а методом – відкриття загальних, універсальних економічних законів, які впливають із сутності речей і керують економією людських суспільств.

Особливим аспектом вчення став його *не історичний розгляд проблем*, прикладом чого є аналіз виробництва, розподілу і споживання, де Ж. Б. Сей повністю відволікався від тих специфічних форм, які ці процеси приймають на різних щаблях розвитку суспільного виробництва. Встановлені таким чином «закони» оголошувалися вічними, і у підсумку завжди виявлялося, що саме буржуазні відносини є єдино природними взаєминами виробництва і розподілу.

Ж. Б. Сей будував свою систему на сполученні індуктивного та дедуктивного методів дослідження, заперечуючи протиставлення теорії практиці. Характерним для його методу є суб'єктивний підхід до дослідження економічних процесів. Так, у теорії цінності Ж. Б. Сей стверджує, що виробництво створює *корисність*, а «корисність надає предметам *цінність*», яка «*є мірилом корисності*» предмета.

З визначення цінності корисністю Ж. Б. Сей виходив на тлумачення *проблеми доходів* буржуазного суспільства. Будучи прихильником «*теорії корисності*», він будує факторне пояснення утворення цінності. Згідно з нею *кожен фактор виробництва (праця, земля та капітал) створює відповідний йому вид доходу – заробітну плату, ренту та відсоток*. Уся різниця між підприємцем і найманим робочим зводилася ним лише до рівня заробітної плати, де більш висока «заробітна плата» підприємців мала за свою основу більш «високі» обов'язки, коли враховувався «талант, діяльність, дух порядку і керівництво» підприємця. Тим самим, намічався відхід від системоутворюючого параметра доходів – праці. Цінність утворювали, як зазначалося вище, фактори виробництва, де праця була тільки одним з них. В економічній літературі це трактування отримало назву теорії «трьох факторів виробництва».

Виходячи з неї, був здійснений вихід на практику господарюючих суб'єктів, де ставилась проблема раціонального розподілу зазначених вище факторів виробництва. У подальшому, економічна думка уточнювала дане положення через визначення частки, яку утворює кожен з факторів виробництва на основі якої і була розроблена концепція виробничої функції.

Найбільш повно цей підхід отримав своє віддзеркалення у теорії американського економіста Дж. Б. Кларка.

З іншого боку, Ж. Б. Сей відійшов від такої гострої проблеми, як експлуатація, яка впливала з іншого пояснення джерела появи цінності – праці. Тим самим було поставлено питання про згладжування класових антагонізмів у суспільстві, що потім отримало розвиток у працях Ф. Бастіа і Г. Ч. Кері. Дана ідея мала продовження і у самого Ж. Б. Сея у вигляді позитивної перспективи для робітників у майбутньому. Так, наприклад, він стверджував, що із зростанням капіталів становище «нижчих класів» поліпшується і вони все більш поповнюють «наступні за ними вищі класи». Тим самим, вчений заклав основи так званої «теорії компенсації», стверджуючи, що машини лише на «перших порах» витісняють робітників, а згодом нібито викликають зростання їх зайнятості, що приносять для них «найбільшу користь», здешевлюючи виробництво продуктів. Таким чином, на його думку, виходило, що «робочий клас більш за всіх інших зацікавлений у технічному успіху виробництва» при капіталізмі, що посилювало його ідею «гармонії» інтересів праці та капіталу.

Важливою складовою частиною концепції Ж. Б. Сея була його *«теорія ринків» (теорія збуту), яка ґрунтувалася на неможливості загальних криз надвиробництва*. В її основі перебуває положення вченого, згідно з яким *«продукти обмінюються на продукти»*. Протягом ста п'ятдесяти років воно стало предметом гострих дискусій. Його противники ставили за мету спростувати дану тезу, а прихильники, навпаки, знайти нові аргументи на її користь. *Головний інтерес усіх виробників полягає*, за словами Ж. Б. Сея, *не в отриманні мінової цінності, а в обміні одних продуктів на інші. Гроші при цьому відіграють лише роль посередника*. У кінцевому рахунку виявляється, що за продукти заплачено лише продуктами. Звідси, робився висновок, що кожен продавець є в той же час і покупцем, а у масштабі суспільства пропозиція і попит врівноважуються, а тому перевиробництво взагалі стає неможливим. Виходячи з цієї тези, допускалася можливість лише часткового надвиробництва в окремих галузях, чим пояснювалось його недовиробництво в інших. Тому для виходу з труднощів збуту рекомендувалося всебічний розвиток виробництва в останніх.

Поліпшення відносин між містом і селом, і навіть між цілими країнами, Ж. Б. Сей вбачав в економічній політиці *фритредерства*, тобто повній свободі торгівлі, яка стихійно регулює капіталістичне виробництво. Це положення на тривалий час дозволяло непогано пояснювати закони реалізації продукції в умовах класичного капіталізму, хоча не завжди могло пояснити масове перевиробництво.

Невідповідність відкритого закону реаліям життя стала очевидною тільки в період Великої депресії 1929-1933 років і була піддана жорсткій критиці Дж. М. Кейнсом, який узяв за основу щодо забезпечення рівноважного стану в економіці сторону попиту, а не пропозиції. Власне цим і була похована на певний час ідея саморегулювання ринку з боку пропозиції. В умовах класичного капіталізму противники цього закону висунули ряд

аргументів, які його заперечують. Наприклад, ігнорування специфічних капіталістичних відносин виробництва і обміну, зображення капіталістів, які виробляють лише для особистого споживання і обмінюють свій продукт на продукти інших людей, підміною капіталістичного виробництва міною торгівлею, коли продукт безпосередньо обмінюється на продукт і акти купівлі та продажу неминуче збігаються. Купівля і продаж розподіляються у часі та просторі, а тому виникає абстрактна можливість криз, хоча в умовах капіталізму вони стають реальною дійсністю.

У той час, коли Ж. Б. Сей створював свою «теорію ринків», можна було б трактувати кризи ще як випадкове явище до появи першої справжньої кризи перевиробництва, яка вибухнула у 1825 році. З тих пір ці закономірності, стали характерними для капіталізму, стали повторюватися з постійною періодичністю.

Однак, незважаючи на зазначене вище, дане положення зіграло важливу роль як в теорії, так і в практиці капіталістичної системи. Тривалий час цей принцип не могли ні спростувати, ні довести, і тільки у 1952 році двома американськими дослідниками Дж. Беккером та В. Баумолем було виявлено наявність у цьому законі, по суті, двох різних, хоча і схожих законів. Один з них стали називати *тотожністю Сея*, а інший, більш м'який – *рівністю Сея*.

У першій половині XIX століття, у зв'язку із загостренням класових протиріч, отримувє подальший розвиток сформульована ще Ж. Б. Сеєм *ідея гармонізації інтересів* між різними класами суспільства і державами в творах французького економіста Ф. Бастіа, яка знаходить своє продовження у працях американця Г. Ч. Кері.

У 40-50-х роках XIX ст. особливою популярністю у буржуазних колах користувалося ім'я **Фредеріка Бастіа (1801-1850)**, який у 40-х роках виступив з низкою памфлетів на захист інтересів французьких виноробів проти протекціонізму, закликаючи до вільної торгівлі та боротьби супроти соціалістичних ідей. Автор розвив положення класичної політекономії, приділяючи особливу роль *індивідуалізму* та *конкурентоздатності, що забезпечують головний принцип класики – саморегулювання економіки*. Він доповнив створену Ж. Б. Сеєм теорію послуг своїм положенням про те, що *послуги надають не лише люди, а й речі. Обмін же є взаємозв'язком між «рівноцінними послугами»*.

Виходячи з теорії трьох факторів виробництва того ж Ж. Б. Сея, він стверджував, що кожен із класів зацікавлений у зростанні суспільного виробництва, так як із збільшенням продуктивності праці частка прибутку як плата за послугу капіталіста, зменшуватиметься і потраплятиме у користування інших учасників виробництва, насамперед, робітників.

Дане положення було запозичене у Г. Ч. Кері, який вперше сформулював його у вигляді *«закону розподілу»*. Частка доходу земельних власників як плата за підтримання їх предками родючості землі знижується, але зростає дохід від обробки і поліпшення землі господарюючих на землі суб'єктів, який і потрапляє до них. Подібний перерозподіл доходів, на думку

Ф. Бастіа, через обмін і споживання послуг неодмінно веде до гармонізації економічних інтересів та їх примирення.

Джерело *«економічних гармоній»* Ф. Бастіа шукав в обміні і в нічому не обмеженій конкуренції. Звідси бере початок його ідея вільної торгівлі, яка забезпечувала б максимальне отримання доходів кожним із зазначених факторів, а значить і доводила те, чому протиборство інтересів, на основі обміну та споживання, веде до гармонізації економічного і соціального розвитку.

Тезу «гармонії інтересів» **Генрі Чарльз Кері (1793-1871)** доповнив *ідеєю всесвітньої «гармонії націй»*. На його думку, остання найкращим чином забезпечується розподілом світового виробництва по місцевих центрах, у яких землеробство органічно поєднується з мануфактурами. Тому він засуджував Англію за її прагнення до промислової монополії та перетворення решти країн світу у її аграрно-сировинний придаток, знаходячи, що найправильнішим захистом від руйнівного впливу Англії для США була б система протекціонізму.

Таким чином, залежно від інтересів національної буржуазії, неодмінною умовою «гармонії» оголошувалися то фритредерство, на думку Ф. Бастіа, то протекціонізм, на думку Г. Ч. Кері. Звідси чітко простежується різноваріантність логіки ідеї «гармонії інтересів» у буржуазному суспільстві різних країн у залежності від етапу та стану їх економічного розвитку.

У зв'язку з тим, що існування класів є об'єктивною необхідністю, зазначена теорія, допомогла згладжуванню протиріч інтересів між ними. Надалі вона дістала практичну реалізацію у Великобританії, Німеччині, Франції та ряді інших держав, історія розвитку яких показала, що капіталізм за допомогою постійного зростання продуктивних сил та масового виробництва товарів поступово модифікуючи форму зв'язку між людьми, веде їх до всебічного розвитку, одночасно гармонізуючи суспільні відносини.

3.2. Спроба подальшого поглиблення рикардіанських ідей Дж. Міллем та Дж. Р. Мак-Куллохом

Наукова спадщина Д. Рікардо, як і будь якого визначного економіста, містила у собі ряд невирішених питань і протиріч, які поклали початок жвавій полеміці між прихильниками та супротивниками його вчення ще за його життя. Після ж смерті вченого розвиток капіталізму виявив ряд конкретних неузгоджень з його теорією, одна з яких – теорія витрат виробництва. Прихильники теорії Д. Рікардо спробували посилити її слабкі місця. Вони ж звернули увагу на аспект дії на ціну такого фактора як цінність у споживанні, яку Д. Рікардо визнавав, але широко не виписував.

Один з них, **Джеймс Мілль (1773-1836)**, спочатку вчитель, а потім і учень Д. Рікардо, відомий своїми практичними розробками проблем земельної ренти (привласнення її державою, тобто, фактично, націоналізації землі), спробував пом'якшити теоретичні протиріччя свого вчителя. У своїй праці *«Елементи політичної економії» (1821)* він стверджував, що

джерелом вартості слід визнати не тільки живу працю, але і працю накопичену, матеріалізовану у засобах виробництва. Виходячи з цього, Дж. Мілль зобразив робітника і капіталіста як співвласників у створенні продукту, де *робітник своєю працею отримував грошовий еквівалент своєї частки у виробленому продукті, а капіталіст – прибуток, джерелом якого є «робота» накопиченої праці у формі капіталу.* Подібне трактування спрощувало визначення вартості Д. Рікардо і ставило завданням зняти протилежність прибутку і заробітної плати, зафіксованої ним як відносин, які пізніше К. Маркс назве антагоністичними. Але була, ще одна задумка, яка пройшла мимо уваги марксистської економічної думки. Автор намагався розширити аспект дії штучної природи у створенні вартості, яку Д. Рікардо у своїй творчості, на що вказував А. Маршалл, нажаль, не деталізував так, як не збирався публікувати «Початки політичної економії та оподаткування».

Цікаво відмітити, що Дж. Мілль був критиком теорії функціональної неспроможності приватної власності, яку потім відстоював його син, ратуючи, як і батько, за відміну прав наслідування.

Наслідувачем і популяризатором ідей Д. Рікардо вважав себе і **Джон Рамсей Мак-Куллох (1789-1864)**. Будучи першим автором енциклопедії з історії економічної думки, він *спробував уточнити джерела утворення вартості, визначаючи їх як рід дій, або операцій, незалежно від того, чи здійснюються вони людьми, машинами, тваринами або силами природи.* Таким чином, як і Дж. Мілль, *прибуток в його тлумаченні ставав частиною вартості, яка була створена «роботою» накопиченої праці, тобто капіталу.*

Подібна систематизація і популяризація поглядів Д. Рікардо його коментаторами, а також деякі спроби посилення окремих сторін його теорії, привели до розширення підходів щодо пояснення утворення вартості не тільки дією *штучної* природи, яку підмітив ще Дж. Мілль, але і *живої*, як, наприклад, дії тварин.

3.3. Заснування Н. В. Сеніором основ «чистої політичної економії»

Економічні погляди **Нассау Вільяма Сеніора (1790-1864)**, в основному, викладені в його роботі «**Політична економія**» (1850). Найбільший інтерес у його вченні представляє *теорія вартості*. Її розширене трактування було спробою, і не без успіху, показати, напрацювання теорії А. Сміта через розширення дії факторів, що утворюють цінність, як-то: попит, рівень доступності блага і витрати виробництва. Витрати виробництва включають у себе прибуток (який отримує капіталіст від відмови особистого споживання), відсоток та зарплату (утримання робітника від часу на відпочинок). Ця ідея мала витоком підхід до цінності (вартості) А. Сміта, коли він визначав його як жертву робітника своїм дозвіллям, спілкуванням з сім'єю, друзями і т. ін. Хоча утримання не утворює багатства, але дає право на привласнення прибутку та зарплати.

Вчений за допомогою ряду прикладів показав необхідність доповнення класичної політекономії окремими обставинами (впливом рідкості на вартість благ, величини капіталу на обсяги багатства і т. ін.). В економічній науці він залишився відомий своїми *двома розробками: теорією утримання і положенням, що отримало назву останньої години Сеніора.*

У теорії утримання єдиним джерелом вартості Н. В. Сеніора була праця та капітал, де праця розглядалася як «жертва» робітника, який свідомо відмовляється від свого дозвілля та спокою, а капітал – як «жертва» капіталіста, який «утримується» від особистого споживання. Звідси винагородою робітника і капіталіста виступають заробітна плата і прибуток.

Друге відкриття науковця було назване К. Марксом у «Капіталі» «останньою годиною Сеніора», згідно з яким при 11,5 – годинному робочому дні (такою була його тодішня тривалість у країні) за перші 10,5 години відшкодовується вартість авансованого капіталу, а в останню годину створюється прибуток. Звідси виходило, що скорочення робочого дня до 10 годин мало б своїм результатом повне зникнення прибутку. Положення виявилось настільки науково непереколивим, що сам автор невдовзі від нього відмовився.

Разом з Т. Р. Мальтусом заслуга Н. В. Сеніора полягала у трансформації теоретичної класичної політекономії в нову теоретико-прикладну науку «нової хвилі», що отримала завершені форми у новій науці – **економікс**. Безперечно, напрацювання Н. В. Сеніора будувались, виходячи з теоретичних положень А. Сміта, як-то трактування вартості у дусі пожертвування робітником своїм дозвіллям, впливом на неї фактора рідкості, які у А. Сміта були поставлені, але не розроблені і затребувані практикою лише з середини ХІХ століття. Таким чином, «місток» між англійською класичною політекономією і економікс А. Маршалла був перекинутий саме Н. В. Сеніором та Т. Р. Мальтусом.

4. Завершення класичної політекономії у працях

Дж. С. Мілля

Особливе місце у розвитку англійської класичної школи займає вчення **Джона Стюарта Мілля (1806-1873)**, яке з одного боку, на основі її здобутків опрацювало та узагальнило отриману спадщину стосовно капіталізму ХІХ століття, а з іншого – вивело теорію на новий рівень. Причому, використавши досягнення своїх попередників таких, як І. Бентам, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтус та Ж. Б. Сей, Дж. С. Мілля вийшов на шлях соціальних реформ. Викає питання, як це відбулося? Чому вчений, що розпочав свою діяльність як представник буржуазного світогляду, завершив перший етап класики як прихильник *соціалістичних ідей?*

Зрозуміти таку незбагненну логіку трансформації вченого можливо лише за умови демонстрації відправних пунктів його дослідження та їх еволюції. Зазначимо, що ключова складова, що об'єднувала його з класикою

була ідея *еволюції* суспільства. Дж. С. Мілль, розвиваючи її, визнавав дію економічних законів, правда, перш за все, у виробництві, а, також, форму приватної власності як основу суспільного прогресу, закон народонаселення Т. Р. Мальтуса, ідеї утилітаризму І. Бентама тощо.

Далі починались розбіжності. На відміну від класиків вчений вважав, що закон народонаселення Мальтуса немає такої фатальної дії і його можна упередити, свідомо зупинивши неконтрольовану народжуваність, шляхом роз'яснення нижчим верствам населення катастрофічність її наслідків.

Вчений зазначав, що змінити економічні закони стосовно виробництва неможливо, так як вони визначаються об'єктивними обставинами як-то, типом природних законів (технологією, плодючістю землі, кількістю робітників і т. ін.). У той же час, розподіл вироблених благ відбувається суб'єктивно, тобто *персоніфікується* і визначається традиціями та способом життя суспільства. Звідси реформи, на його думку, треба зосереджувати на найбільш справедливому *розподілі суспільного багатства*, а не темпах його зростання, які треба адаптувати згідно з принципом І. Бентама (досягнення максимальної корисності для всіх верств). Це не означає, що така дія суспільства є свавільною, так як тут мова йде тільки про люфт у розподілі який неодмінно позитивно вплине на подальше зростання величини суспільного багатства.

До нових надбань вченого, які виокремлюють у класиці, додамо, ще два важливі положення. По-перше, визнаючи існуючі жорсткі форми боротьби людини за своє існування, він не вважав їх незмінними і бачив у користолюбстві не тільки ваду існуючого суспільства, але і позитивну його сторону. Саме через користолюбство і треба розвивати у людині спонукальні мотиви, навчаючи всіх кращим, цивілізованим прийомам примноження багатства. По-друге, у суспільстві потрібно запобігати небезпеці розчавлення індивідуальності окремої особи. Таким чином, у першому випадку вченим були виділені *економічні*, тобто практичні складові перетворень, а у другому – *політичні*, які він і розвинув у своїй наступній праці «**Про свободу**» (1859).

Цікаво, що аналізуючи вади капіталізму Дж. С. Мілль із співчуттям ставився до простого люду та позицій соціалістів-утопістів. Більш того він визнавав їх правоту, але бачив недоліки суспільства не серцем, як К. А. де Сен-Сімон та Ш. Фур'є, а розсудком. Треба пам'ятати, що з часів Великої французької революції *політичні аспекти* старих утопістів доповнились новими – *економічною складовою*.

Не визнаючи хиби буржуазного суспільства наслідком приватної власності, він підкреслював, що навпаки, «негативи» капіталізму, відбуваються через збереження напластунів доринкових епох та зловживання приватною власністю. Саме цю ідею непогано було б взяти на озброєння нашим законодавцям.

На стадії тогочасного суспільства вчений побачив реальну, хоча і обмежену можливість його *соціалізації*, яку вважав за необхідне використати. Виходячи із поставленої мети, витікали і інші аспекти його

вчення як, наприклад, визначення *предмета економічної науки*, який він бачив *не у розподілі існуючого багатства, а у зростанні нового*.

Виходячи з положень класичної школи, Дж. С. Мілль визначав *предметом політекономії* науку про «багатство, дослідження його сутності, законів виробництва та розподілу». [288, т. 1, с. 105] Саме ж багатство тлумачилось як «поняття, що охоплює всі корисні або приємні речі, які володіють міноюю вартістю». [288, т. 1, с. 338]

У його часи економічна наука поступово виходила за межі суто теоретичних аспектів і виступала як нова галузь знань, де теорія виливалася в оцінку практичних дій людей, їх поведінку, як здатність оцінювати різні способи досягнення кінцевої мети. Звідси більш чітко розмежовувалися позитивні і нормативні знання.

Надалі це положення відбилось у формуванні предмета **економікс** його геніального учня – **А. Маршалла**. Нагадаємо, що перехід політичної економії у практичне русло мав місце ще у працях В. Н. Сеніора. Основу економічної науки, за Дж. С. Міллем, складав *поділ науки на чотири розділи: виробництво, розподіл, обмін і споживання*, який пізніше отримав нищівну критику К. Маркса.

У *метод дослідження* економічної науки Дж. С. Мілль ввів *економічний позитивізм*, коли джерелом істинних знань ставали *емпіричні факти*. Тим самим, він звернув увагу на небезпеку використання суто *дедуктивного методу*, відстоюючи необхідність перевірки даних дійсності емпіричною базою. Прикладом цього може бути факт залежності частини економічних законів від конкретної ситуації, коли вони втрачали свою силу дії в залежності від часового простору.

Теоретичні обґрунтування *вартості* багато у чому будувалися на положеннях Д. Рікардо, після якого мало що можна було б додати у розробку цього питання, а з іншого боку, використовувались практичні результати теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса. Так, пропонувалося зважувати прийняття законів та юридичних актів з боку держави з урахуванням їх впливу на чисельність населення.

Саме з вищевикладеного і витікали соціалістичні ідеї Дж. С. Мілля та його *реформізм*, що і визначав *напрямки проведення соціальних реформ*. *Стисло вони можуть бути зведені до таких положень:*

1. Знищення найманої праці шляхом удосконалення приватної власності на основі розвитку кооперативно-виробничих асоціацій та трудової діяльності еволюційним шляхом, що автоматично знімає класовий антагонізм між капіталістами та найманими робітниками через налагодження нових відносин партнерства.

2. Соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку.

3. Обмеження нерівності в багатстві шляхом локалізації прав наслідування, що дає «помірне забезпечення» спадкоємцям.

Цікаво зазначити, що коли у 1848 році побачила світ його найвідоміша праця «Принципи політичної економії з деякими її додатками до соціальної філософії», саме у цю ж пору з'явилась і робота К. Маркса та

Ф. Енгельса «**Маніфест комуністичної партії**». Але якщо перша книга пропонувала вирішення складних соціально-економічних проблем суспільства *еволюційним шляхом*, то марксизм, як специфічне відгалуження класики, навпаки, пропонував вирішувати їх *революційним шляхом*.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Т. Р. Мальтус: Закон народонаселення. Теорія народонаселення. Закон «залізної заробітної плати». Закон «спадної родючості ґрунтів». Вчення про ренту та заробітну плату. Теорія «третіх осіб». Теорія реалізації.

«Новий» лібералізм. І. Бентам: утилітаризм. Філософія корисності.

Критичний напрям у політичній економії. Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді: Предмет і метод дослідження політекономії. Економічний романтизм. Рента. Теорія відтворення та криз.

П. Ж. Прудон: Власність. Теорія «конституційованої вартості». Робочі гроші.

К. Й. Родбертус-Ягцов: «Державний соціалізм».

Соціалісти-рікардіанці. Додаткова вартість. Ідея співіснуючої праці.

Ж. Б. Сей: Суб'єктивна концепція цінності. Корисність благ. Теорія розподілу. Теорія трьох факторів виробництва. Закон ринків. Теорія підприємництва.

Ф. Бастіа: Теорія послуг. Продуктивні послуги.

Г. Ч. Кері: Концепція гармонії інтересів.

Дж. Мілль та Дж. Р. Мак-Куллох: Соціалізація землі. Джерело вартості.

Н. В. Сеніор. Теорія «останньої години». Теорія «утримання».

Дж. С. Мілль: Завершення класичної політичної економії. Предмет дослідження. Економічний позитивізм. Виробництво та закони розподілу. Теорія соціального реформізму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яких економістів можна віднести до послідовників англійської класичної політичної економії та на чому зосередились їх основні дослідження?
2. Розкрийте суть теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса та проілюструйте значення яке вона займала у його економічній теорії.
3. Назвіть антикризові ідеї Т. Р. Мальтуса які через 100 років озброїли Дж. М. Кейнса в подоланні Великої депресії 1929-33 рр. ХХ ст.
4. Що являє собою «новий лібералізм»? Хто його започаткував?
5. Назвіть основні положення теорії І. Бентама, які кардинально вплинули на наступний розвиток англійської класичної школи.
6. У чому полягає критичний напрям економічної науки, хто його започаткував і які економісти до нього належали?
7. Що таке конституційована вартість? Хто її вперше ввів у науковий обіг?
8. За що критикував К. Маркс теорію власності П. Ж. Прудона?

9. Порівняйте напрацювання Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді та П. Ж. Прудона. У чому їх схожість та відмінності?
10. У чому полягали заслуги К. Й. Родбертуса-Ягецова перед економічною наукою?
11. Назвіть основні надбання соціалістів-рікардіанців.
12. У чому суть ідеї співіснуючої праці і яке її практичне значення?
13. Як Ж. Б. Сей визначав предмет та метод економічної науки?
14. Розкрийте сутність теорії трьох факторів виробництва та теорії ринків Ж. Б. Сея.
15. У чому полягає «теорія послуг» Ж. Б. Сея і «теорія розподілу» Г. Ч. Кері і чим її доповнив Ф. Бастіа?
16. У чому сутність ідеї «закону розподілу» та всесвітньої «гармонії націй» Г. Ч. Кері?
17. Охарактеризуйте внесок у тлумачення вартості Дж. Мілля та Дж. Р. Мак-Куллоха?
18. У чому полягає зміст теорії «утримання» та «останньої години» Н. В. Сеніора?
19. Творчість яких економістів сприяла поступовій трансформації класичної політекономії в економікс?
20. Чому саме Дж. С. Мілля вважають завершувачем класичної політичної економії?
21. У чому полягає вклад Дж. С. Мілля у визначення предмета та метода економічного дослідження?
22. Як вплинуло на розвиток класики поєднання Дж. С. Міллем ідеї ринкового лібералізму з соціальним реформізмом?

ТЕМА 7. ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ МАРКСИЗМУ

1. Історичні умови виникнення марксизму.
2. Розробка нових методологічних принципів аналізу економічних явищ К. Марксом та Ф. Енгельсом.
3. Створення К. Марксом та Ф. Енгельсом класової економічної теорії капіталістичного суспільства.
4. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ ст.
5. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».
6. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве.
7. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним:
 - 7.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.
 - 7.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.
8. Основні тенденції розвитку вчення у світі у ХХ – початку ХХІ ст.
9. Марксизм та сучасність.

1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ МАРКСИЗМУ

Марксизм, засновниками якого виступили **Карл Генріх Маркс (1818-1883)** та **Фрідріх Енгельс (1820-1895)** як напрям економічної думки виник не випадково і мав як *соціально-економічні*, так і *ідейно-теоретичні передумови*. *Соціально-економічні передумови*, у першу чергу, були пов'язані з прискоренням промислового перевороту, руйнацією залишків феодальних відносин, які завершилися зміною основного класового протиріччя. На політичній арені чітко вирізилися два основні класи – буржуазія та пролетаріат, антагоністичні відносини між якими досягають свого апогею. Капіталізм вступає у фазу вільної конкуренції та посилення періодичних криз надвиробництва, що стають постійним супутником соціальних потрясінь, переплітаючись з класовою боротьбою робітничого класу за свої права.

Поява марксизму мала і *ідейно-політичні коріння*. Робітничий клас як нова соціальна сила, набравши міць, поставив питання про своє місце та роль у суспільному житті. На основі наукової спадщини попередників, на початку 40-х років XIX століття відбувається генеза нового вчення – марксизму, який викував *ідеологію пролетарського світосприйняття*.

Виходячи з положення одного з продовжувачів ідей марксизму **В. І. Леніна**, вчення ґрунтувалося на *трьох провідних джерелах*. *По-перше, німецькій класичній філософії Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха. По-друге, англійській класичній політичній економії А. Сміта та Д. Рікардо. І, по-третє, французькому (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є), а, також, англійському (Р. Оуена) утопічному соціалізмі*. Однак подібне тлумачення не єдине і частиною сучасних економістів, як, наприклад, **Є. Т. Гайдаром (1956-2009)** та **В. О. Мау (1959)**, заперечується. [86]

Німецька класична філософія послужила марксизму в якості *методу дослідження* як природних (*діалектичний матеріалізм*), так і суспільних явищ (*історичний матеріалізм*), що отримала свій розвиток, перш за все, в економічній складовій марксизму – «Капіталі» К. Маркса.

Економічний блок марксизму базувався на *трудовій теорії вартості*, що витікала з *теорії витрат виробництва* як найбільш розвинутої теорії цінності (вартості), представлені англійською школою класичної політичної економії в працях А. Сміта та Д. Рікардо.

І, нарешті, *практична складова* соціальних ідей марксизму постала в блоці *наукового соціалізму*, який спирався на творчість великих соціалістів-утопістів, названих вище. Остання була *магістральною* і тому К. Маркса можна вважати скоріше соціологом, ніж економістом, а його геніальний твір «Капітал» розглядати основою обґрунтування появи нового *комуністичного* суспільства. На це головне завдання вчення він і наголосив у своїй праці «Тези про Фейєрбаха», яка була написана ще у 1845 році, але вийшла з друку тільки у 1888 році – «філософи різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його». [267, с. 4]

2. РОЗРОБКА НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ К. МАРКСОМ ТА Ф. ЕНГЕЛЬСОМ

Марксизм уперше науково обґрунтував гіпотезу *матеріалістичного розуміння історії*, сформульованої в другому розділі пролетарської філософії – історичному матеріалізмі. Сама по собі вона не була новою. Ще Ібн Хальдун звертав увагу на те, що розвиток суспільства визначається не указами правителів, а залежить від об'єктивних законів, які, як і в природі, людина змінити не може. Принципу об'єктивності процесів у суспільстві дотримувалися В. Петті, П. Буагільбер, фізіократи і, нарешті, А. Сміт. Останній зафіксував цю ідею ще й у назві першої книги свого знаменитого твору «Дослідження про природу і причини багатства народів», в якій є слова про те, що «... продукт *природним чином* розподіляється між основними класами суспільства». Слова «природним чином» означають незалежність цих процесів від волі і свідомості людей. Саме вона і стала магістральною у визначенні предмета політичної економії.

Предметом політичної економії за К. Марксом є *виробничі відносини*, про які він писав: «У суспільному виробництві люди вступають у визначені, необхідні, від волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил». Важливою ознакою цих відносин є їх специфічність, тобто присутність трьох аспектів: *визначеність*, тобто наявність їх такими, як вони є, по-друге, *необхідність*, яка означає, що люди в своєму житті не можуть їх оминати і, нарешті, по-третє, їх об'єктивність або незалежність від волі і бажань людей. Сукупність економічних відносин утворює *реальний базис*. Другою стороною життєдіяльності людей є *продуктивні сили*, які визначають стан відповідних їм *виробничих відносин*. *Діалектична взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин становить наявний спосіб виробництва*. Спосіб виробництва матеріального життя людей за К. Марксом визначає соціальні, політичні та духовні процеси життя взагалі. Виходячи з цього, суспільний устрій (первісне суспільство, рабство, феодалізм, капіталізм) відрізняються один від одного особливостями (специфікою) виробничих відносин. Політична економія вивчає також закономірності переходу від одного економічного ладу до іншого. З цієї позиції формулюється *предмет політекономії у широкому сенсі слова – як наука, що вивчає економічні закони, які регулюють виробництво, обмін, розподіл та споживання матеріальних благ*.

Заслугою К. Маркса є *введення в аналіз економічних явищ принципу історизму і розгляд суспільних явищ, що на відміну від явищ природи носять тимчасовий, перехідний характер*. Особливу роль він відіграв при характеристиці категорії абстрактної праці як конституючої форми зв'язку при дослідженні капіталістичного суспільства.

Принципово новим у марксизмі було застосування при аналізі буржуазного суспільства *методу діалектики, де об'єктивна реальність, з одного боку, досліджується виходячи із законів її розвитку*. Ця сторона

методу була взята ним у Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831). Однак, висхідним пунктом з'ясування об'єктивних закономірностей розвитку стала не *«абсолютна ідея»*, як у Г. В. Ф. Гегеля, а *матеріалізм* його вчителя Людвіга Андреаса фон Фейєрбаха (1804-1872). *Матеріалістичний підхід, як інша сторона методу, включав у себе аналіз домінуючих фактів у об'єкті дослідження, на базі яких розкривався закон їх розвитку та зміни.*

Наукове узагальнення отриманих результатів здійснювалося у вигляді *сходження від абстрактного до конкретного, шляхом методу логічних абстракцій, індукції та дедуції*, яка стає ключовою у представленні отриманих наукових результатів. *Головним завданням* цього *методу* було застосування такого підходу, який давав розуміння дійсності у її *органічній цілісності*. При аналізі суспільних явищ, перш за все, акцент був зроблений на дотриманні *принципу історизму*, тобто фіксації постійної зміни об'єкта дослідження. Він поєднувався з *логічним підходом*, де представлені факти виводилися у взаємозв'язку і взаємозалежності один від іншого – від найпростішої загальної форми (товару) до найрозвиненішої (капіталу). При цьому, метод історизму був принципово новим словом в економічній науці. Зазначений підхід у дослідженні економічних проблем уперше в історії економічної думки був реалізований при написанні К. Марксом «Капіталу».

3. СТВОРЕННЯ К. МАРКСОМ ТА Ф. ЕНГЕЛЬСОМ КЛАСОВОЇ ТЕОРІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Виходячи з вищенаведеного, можна прослідкувати логіку становлення марксизму як вчення про суспільство. Визначальним у накресленні шляхів його зміни стало дослідження законів його розвитку, тенденцій та окреслення, у цілому, контурів майбутнього. Так, виходячи із економічної складової марксизму, було відкрито *комуністичний устрій*, першою фазою якого повинен був стати *соціалізм*.

Мета дослідження визначила структуру побудови марксистського вчення. Інструментарій для досягнення мети побудови нового суспільства К. Маркс найшов у переформатуванні надбань філософії, сформувавши на її основі її пролетарський варіант у вигляді *діалектичного та історичного матеріалізму*.

Відточений інструментарій К. Маркс використав у дослідженні буржуазного суспільства, що дозволило йому сформулювати закони та тенденції розвитку. Саме завдяки цьому, відкрились тенденції підриву вартісних механізмів саморегулювання та означились контури майбутнього суспільства. Звідси стає необхідним дослідити етапи становлення економічної теорії марксизму, виходячи з часового простору.

Розвиток *марксистської економічної теорії* можна умовно розділити на *три етапи: ранній марксизм* – від 40-50-х років XIX століття, *зрілий* – до кінця 70-х років та *пізній* – до 1895 року (смерті Ф. Енгельса).

На *ранньому етапі* уточнювалися основні положення теорії, пов'язані зі збором і аналізом історичного матеріалу, розробкою методу дослідження,

підготовкою до викладу програмних завдань нової (комуністичної) ідеології. Основними науковими творами цього періоду стали «Святе сімейство» (1844), «Німецька ідеологія» (1845-1846) «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест Комуністичної партії» (1848), «Наймана праця і капітал» (1849), «До критики політичної економії» (1859) та інші праці.

Зрілий етап ознаменувався спільною роботою К. Маркса та Ф. Енгельса над фундаментальним економічним твором марксизму – «Капіталом», що налічував у закінченому варіанті чотири томи.

Перший том «Процес виробництва капіталу» побачив світ у 1867 році і був присвячений *проблемам виробництва капіталу*.

Наріжним каменем економічної теорії марксизму стало *вчення про додаткову вартість*, яке стало наслідком застосування *методу сходження від абстрактного до конкретного*. Самим абстрактним для економіки, що ґрунтується на капіталі, є *товар* з якого і починається дослідження.

Саме товар і є таким «абстрактним» фактом дійсності, а головним його *фактором* (саме фактором, так як властивостей у товару нескінченна безліч, особливо з боку *споживної вартості*) є його *вартість*. Тому розвиток товарного характеру виробництва є розвитком вартісних процесів. З такої позиції товар розглядається як основа появи грошей та розвитку їх функцій. Далі вартісні процеси досягають виду $T - G - T$, тобто *простого товарного обігу* і перетворюються у процес грошового обігу, що здійснюється за формулою $G - T - G'$. Саме у підкладці руху такої соціальної форми матерії визрівають фундаментальні процеси *виробництва додаткової вартості*.

Розглядаючи доходи основних класів у «розчині», тобто без аналізу конкретних форм, у яких вони існують (прибуток промисловця, торговця, відсоток, рента), К. Маркс відкриває поняття додаткової вартості, що є наріжним каменем його економічної теорії. У даному томі розглянуті найабстрактніші аспекти буржуазного суспільства, виходячи зі сторони процесів виробництва капіталу.

Уперше в історії економічної думки К. Маркс дослідив *процес виробництва капіталу, як саморушної та самозростаючої вартості*. У даному випадку виявляються відношення між частинами додаткової вартості і вартості змінного капіталу, як відносини між капіталістом та найманим робітником, яке отримало кількісне вираження у вигляді *норми додаткової вартості*. У подальшому викладі матеріалу К. Маркс відкриває головне – *об'єктивний процес трансформації капіталізму через процеси соціалізації*. Однією із її форм стає виробництво *відносної додаткової вартості* у вигляді її різновиду – *надлишкової*, що досягається на базі все більшого використання не людської праці, а наукових відкриттів, які, у свою чергу, поступово виводять людину з процесу виробництва і роблять її наглядачем за ним. У зв'язку з цим, зникає експлуатація людини людиною. Замість цього ракурс зміщується у бік природних процесів.

У Післямові до другого видання I тому «Капіталу» автор звертає увагу на природно-історичний закон трансформації соціальних організмів. Останнє якраз і дає ключ до розуміння сутності функціонування системи

господарювання розвинених країн, яка різко відрізняється від економіки XIX століття, що доводить правильність висновків К. Маркса. Забігаючи трохи наперед, слід зазначити, що практичну реалізацію ідея соціалізації К. Маркса знайшла в умовах теорії соціального ринкового господарства в Німеччині, але на базі трохи інших підходів, у другій половині XX століття.

Другий том «Процес обігу капіталу», підготовлений до видання вже Ф. Енгельсом, побачив світ у 1885 році, розглянув *капітал з точки зору відтворення спочатку індивідуального, а потім і суспільного капіталу*. Це теж односторонній, абстрактний підхід, але вже з точки зору обігу.

Третій том «Процес капіталістичного виробництва і обігу, узятий в цілому», також підготовлений до друку Ф. Енгельсом, вийшов у 1894 році та був присвячений *розгляду економічних форм у діалектичній єдності процесу виробництва та обігу*. Така єдність виводила на форми господарювання, як, наприклад, витрати виробництва, середній прибуток та ціну виробництва, доходи основних панівних класів, як прояв форм додаткової вартості.

Четвертий том у трьох частинах, що побачив світ у 1905-1910 роках, підготував до друку К. Каутський. У ньому був здійснений *критичний аналіз існуючих на той час економічних поглядів з точки зору демонстрації руху економічної думки, що дозволило обґрунтувати К. Марксу теорію додаткової вартості*.

Пізній етап марксизму був пов'язаний з діяльністю Ф. Енгельса. Найбільш значущими роботами цього періоду стала підготовка до видання, зазначених вище, другого та третього томів «Капіталу». Крім цього, Ф. Енгельс написав ряд робіт, таких, наприклад, як «*Анти-Дюрінг*» (1878), «*Діалектика природи*» (1872-1882), опубліковану у 1925 році в СРСР, «*Виникнення сім'ї, приватної власності і держави*» (1884) та інші.

4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

Після смерті К. Маркса, як було сказано вище, його вчення розвивав Ф. Енгельс після смерті якого розвиток марксизму *пішов по двом провідним напрямкам*:

1. *Німецької соціал-демократії (Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг).*

2. *Російського відгалуження марксизму (Г. В. Плеханов, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ленін).*

Як це не дивно (вчення було створене для високорозвинених країн), але найбільшу популярність, марксизм отримав там де умов для його безпосереднього застосування було найменше – в Російській Імперії. Його поява мала три основні вектори, зазначені вище. Перший з них був пов'язаний з ім'ям Г. В. Плеханова, який вперше поєднав російський робітничий рух з новою ідеологією, заснувавши у Женеві у 1883 році першу марксистську групу «Визволення праці».

Окрім революційного крила, марксизм розвивався і як суто практичне спрямування у так званому «легальному марксизмі», – течії суспільної думки, що виникла наприкінці XIX століття, і теж на теренах Російської Імперії. До неї належали такі знані економісти як М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та філософи М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков тощо.

Основною причиною появи цього напрямку була об'єктивна неминучість вибору шляху подальшого розвитку країни. Почата давньою дискусією між західниками та слов'янофілами, а, також, так званими почвенниками ще у середині XIX століття, вона незабаром отримала своє продовження з підключенням до неї представників «легального марксизму».

Третій вектор розвитку марксизму, як і перший, з'явився як революційне крило і мав за кінцеву мету кардинальну зміну соціального ладу в Росії. Він був пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. На першому етапі ставилося завдання осмислення російської дійсності, визначення рушійних сил майбутньої революції та захоплення влади трудящими. Другий етап, на відміну від першого, передбачав кардинальні перетворення в економіці, як умови будівництва фундаменту соціалізму.

У кінці XIX ст., марксизм посприяв становленню в економічній науці нового напрямку – американського інституціоналізму, фундатор якого Т. Веблен високо цінував наукову спадщину К. Маркса.

5. РОСІЙСЬКИЙ НАПРЯМОК МАРКСИЗМУ. Г. В. ПЛЕХАНОВ І ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ»

Першими в умовах Російської Імперії, марксизмом зацікавились представники народництва. Причому як *революційного*, так і *ліберального* напрямків. Основний акцент у марксизмі революційні народники робили на його пізнавальну функцію, відкидаючи ідею переходу до нового суспільства за допомогою *диктатури пролетаріату*, роблячи основну ставку на селянство або інтелігенцію. Ліберальні ж народники взагалі не ставили питання про зміну суспільного ладу, а вбачали у марксизмі спосіб пізнання дійсності для використання набутих знань у господарській практиці. В цілому, характеризуючи народництво, слід відмітити, що воно вважало можливим перехід Росії до соціалізму, минаючи капіталізм.

Ґрунтовно досліджував марксизм у Росії **Георгій Валентинович Плеханов (1856-1918)**, який вперше поставив завдання поєднання його з робітничим рухом. Почавши свою діяльність як революціонер-народник, він усе більше усвідомлював обмеженість народництва для вирішення завдань побудови нового суспільства і, поступово, поглиблюючи у вчення К. Маркса, почав відходити від цієї доктрини, критикуючи її ключові положення.

Опинившись за кордоном, у Швейцарії, він зосередився на вирішенні відмічених вище завдань, створивши групу «Визволення праці» (1883). Вирішуючи питання побудови соціалізму в Росії, одна з учасниць його групи В. Засулич написала листа К. Марксу, де поставила питання про перспективи

побудови соціалізму в Росії. Відповідь К. Маркса зводилась до необхідності глибокого вивчення економіки цієї країни.

Скоро Г. В. Плеханову, як потім і В. І. Леніну, стало зрозуміло, що перехід до соціалізму в Росії на основі общинної власності неможливий з причини підриву капіталізмом феодального укладу, який все більше ставав несумісним із закономірностями розвитку великого машинного виробництва.

Високо оцінюючи діяльність Г. В. Плеханова, В. І. Ленін називав саме його своїм вчителем, відзначаючи, що «Хто не знає робіт Плеханова, той не знає історії російської соціал-демократії».

6. «ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ». **М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ТА П. Б. СТРУВЕ**

Боротьба проти «насадження капіталізму» згори для розвитку соціуму, неминуче викликала деформацію всієї системи суспільних відносин та моральних цінностей, а значить і загострення соціальних конфліктів. Цю небезпеку, у свій час, миттєво відчували на батьківщині марксизму і історичної школи в Німеччині, де вихід із соціальної кризи вбачали у ідеї побудови «*державного соціалізму*», яку сповідував канцлер країни **Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (1815-1898)**. Зазначений європейський досвід зайняв важливе місце і у роботах марксистів Росії, продовжений в працях представників соціального напрямку української економічної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. (див. тему 15).

До «легальних марксистів», як зазначалось раніше, належали, у першу чергу, найбільш визнані на той час економісти – **Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919)** та **Петро Бернгардович Струве (1870-1944)**.

Однак до числа перших економістів які відкрили зазначений напрям, слід віднести, як це не дивно, праці М. І. Зібера – найкращого вітчизняного знавця і популяризатора «Капіталу» К. Маркса, завдяки діяльності якого, в значній мірі, трудова теорія цінності Рікардо-Маркса отримала в Російській Імперії величезну популярність.

У «легальних марксистів» ключовою тезою було визнання прогресивності капіталізму, від нерозвиненості якого, на їх думку, страждала економіка тодішньої Російської Імперії. Звідси головним ідейним опонентом марксизму постало народництво, яке ідеалізувало натурального господарство і вело економіку до консервації феодального ладу. Саме проти цього положення і виступив у своїй роботі «**Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії**» (1894) П. Б. Струве. У ній автор протиставив поглядам народників теорію історичного матеріалізму, звинувачуючи їх в ідеалізації «кріпостницько-консервативної ідеології».

Він доводив, що «розвиток мінового господарства» та «великого централізованого виробництва» має «величезне об'єктивне економічне і загальнокультурне значення» для капіталістичного способу виробництва, який несе Російській Імперії культурний прогрес.

Твір П. Б. Струве спровокував, з одного боку, полеміку з народниками, а з іншого – призвів до розмежування всередині самого середовища російських марксистів. З критикою його статті одночасно виступили як патріарх марксизму Г. В. Плеханов, так і молодий В. І. Ульянов. У своїй статті «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)» (1895) останній визнав використання позитивних сторін вчення К. Маркса П. Б. Струве як спробу пристосування робітничого руху до потреб інтересів буржуазного суспільного розвитку, а не як вчення про класову боротьбу пролетаріату. Стаття В. І. Леніна потрапила у розряд «нелегального марксизму» і послужила системоутворюючим початком у генезі теоретичних основ російської соціал-демократичної, а надалі більшовицької, доктрини в частині її співвідношення з вченням К. Маркса.

Окремо від цієї групи вчених стоїть постать найбільш визнаного вітчизняного економіста та політика М. І. Туган-Барановського, оригінальні роботи якого в галузі економіки привернули увагу критиків далеко за межами Росії, наприклад, Й. А. Шумпетера, який називав його найбільш визначним вітчизняним економістом того періоду.

Дослідженням М. І. Туган-Барановського, на відміну від П. Б. Струве, у галузі марксизму, передували поглиблені науково-теоретичні роботи, засновані на солідному фундаменті попереднього аналізу соціалістичних та комуністичних вчень. У ряді праць він робив власні висновки та оцінки стосовно капіталістичного ладу, які місцями збігались з позицією К. Маркса, хоча не в усьому. Про це більш детально буде сказано в темі 15.

Таким чином, російський «легальний марксизм» став локальним феноменом в умовах загальносвітового розвитку марксизму як соціально-економічного вчення. Розмежування між марксистами відбулось за ознакою ставлення до соціалістичної революції, і не тільки в Росії. У цьому сенсі, можна відзначити, що легальні марксистичні передреволюційної Росії мали генетичну спорідненість з ревізіоністськими течіями тієї ж епохи на Заході як, наприклад, з бернштейніанством.

7. РОЗВИТОК ОРТОДОКСАЛЬНИХ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ В. І. ЛЕНІНИМ

7.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму в ХХ ст.

Дана проблема є предметом гострих дискусій як у науковій літературі, так і у засобах масової інформації вже багато десятиліть, де останнім часом став переважати негативне акцентування оцінки діяльності цієї людини. Спробуємо розібратися у всьому цьому по порядку.

Життя та творчу діяльність **Володимира Ілліча Ульянова (Леніна) (1870-1924)** можна, умовно, поділити на *два періоди: дореволюційний* (до жовтня 1917 року) та *післяреволюційний* (до 1924 року).

На першому етапі з'явилися два фундаментальні економічні твори: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899) та «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916). У першій роботі був представлений аналіз російської економіки на предмет підтвердження наявності розвитку капіталізму через внутрішній ринок. Книга стала результатом гострих дискусій з народниками, які заперечували можливість розвитку капіталізму в країні.

Друга книга «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» ставила завданням показати нові явища у розвитку капіталізму ХХ століття, яка характеризувалася пануванням монополій. Крім того, вирішувались ще три основні завдання: по-перше, показати його імперіалістичну стадію, як нову рису капіталізму ХХ століття, по-друге, пояснити причини виникнення Першої світової війни, і, нарешті, по-третє, уточнити стратегію робітничого класу відносно цієї війни та майбутніх соціалістичних революцій.

Після жовтня 1917 року завдання докорінно змінилися. Головними стали проблеми визначення стратегії подальшого розвитку країни та господарського будівництва в умовах нової влади, що загострили розбіжності між Г. В. Плехановим та В. І. Леніним. Вони почалися з 1903 року з II з'їзду РСДРП, де російська соціал-демократія розкололася на два основні табори – більшовиків (що мали більшість на з'їзді) та меншовиків.

Щодо проблеми жовтневого перевороту 1917 року і перспектив подальшого розвитку країни, то протиріччя змістилися в площину оцінки рівня економічного розвитку Росії. Г. В. Плеханов вважав, що капіталізм у Російській Імперії є недостатньо розвиненим для здійснення соціалістичної революції, що потребує більш високого рівня розвитку продуктивних сил.

Саме з цього і почалась критика Г. В. Плехановим В. І. Леніна напередодні жовтневого перевороту. До речі, відразу ж після його здійснення В. І. Ленін категорично виступав проти назви його соціалістичним і погодився на цей термін тільки з розумінням його як майбутніх перспектив розвитку. У цьому він був солідарним з Г. В. Плехановим. Однак, у лютому 1917 року, за 8 місяців до цієї події, останній попередив В. І. Леніна про згубність цієї ідеї, вказуючи на те, що така «революція» наробить стільки бід у країні, що цього не бачить тільки «сліпонароджений».

Проте, оцінюючи перспективи побудови соціалізму в Росії В. І. Ленін, на відміну від свого вчителя, виходив із зовсім інших передумов, розробивши *теорію, так званої революційної ситуації, коли «низи не хочуть жити по старому, а верхи – управляти по новому»*. Саме вона і склалася у той момент у Росії у розпал Першої Світової війни, коли в країні панували розруха і голод. Тимчасовий буржуазний уряд, що був тоді при владі, не зміг прийняти ефективних заходів боротьби з нею і був усунений. З цього приводу, вже потім, В. І. Ленін скаже, що жодна партія в Росії не взяла на себе відповідальність за її майбутнє, крім партії більшовиків, яка не побоялася взяти владу в свої руки.

Існує різноманітна література з величезною кількістю негативних точок зору щодо діяльності В. І. Леніна, якого звинувачують у розв'язуванні громадянської війни, організації концтаборів, «червоного терору» і т. ін.

Однак, щоб відповісти на це питання, слід зазначити, що тут дійсно є багато білих плям. У цілому ж можна констатувати таке.

Мабуть розуміючи, що будуть розбіжності у тлумаченні тих чи інших його дій, В. І. Ленін віддає всі свої розпорядження у письмовій формі, які тут же надходять в архів. У своїх роботах він безліч разів говорить про дослідження майбутніх істориків, і у відповідь на «білий терор» організовує «червоний терор», пояснюючи власні дії однозначно – на війні, як на війні, білі розстрілювали червоних, червоні – білих. Тут не можна промовчати лише про те, що мала місце міжнародна інтервенція в Росії 16 держав.

Історія знає, що американська та англійська армії, коли захопили північні регіони Росії, розстрілювали і вирізали цілі села, не жаліючи навіть немовлят. Наприклад, події в Одесі, що була окупована французами, деякі історики та письменники висвітлюють дуже «делікатно». Насправді ж, все було трохи інакше. На населення міста здійснювався не тільки психологічний вплив, але й розстріли багатьох цивільних осіб.

У кінцевому рахунку, для історії важливо те, як розглядати економічні концепції цього періоду. Відомо, що у період громадянської війни панував, так званий, *«військовий комунізм»*, головною рисою якого стала *продовольча розкладка (продрозкладка)*. На кожен повіт, волость, село розписували жорсткі рознарядки вилучення у селян хліба та інших продуктів харчування та виконання тих чи інших повинностей (наприклад, перевезення будь-яких вантажів на своїх конях – гужова повинність і т. ін.). У промисловості йшла повним ходом націоналізація підприємств (крім малих – один двигун і не більше п'яти робітників). Підприємства повинні були поставляти державі свою продукцію. У країні панувала колосальна інфляція, а тому основні розрахунки здійснювались в натуральній формі.

Практично всі соратники В. І. Леніна вважали, що «військовий комунізм» є переходом, можливо, якщо не до комунізму, то, вже точно, до першої його фази – соціалізму. Наприклад, один з близьких соратників В. І. Леніна, Ю. Ларін (М. О. Лур'є) в одній із газет писав, що знецінення грошей є переходом до комунізму. У записці-відповіді на цю публікацію В. І. Ленін написав: «Заради Бога, завантажте товариша іншою роботою, не давайте часу на літературну діяльність».

В. І. Ленін спеціально звертав увагу, що «військовий комунізм» впливає з реалій обложеної ворогами фортеці. Такою фортецею тоді і була Радянська Росія. В. І. Ленін спеціально підкреслював, що продрозкладка та й інші реалії «воєнного комунізму» не є якимось відкриттям більшовиків. Прусска Німеччина в умовах війни історично перша ввела продрозкладку. Адже для того, щоб армія воювала, необхідно її забезпечити продовольством, амуніцією, зброєю і т. ін. У таких умовах економічні важелі нормальної економіки просто не діють.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що російське відгалуження марксизму і його спроба практичного застосування зіткнулося з проблемою «так званого марксизму», якому спробував дати відсіч ще К. Маркс.

7.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період

Досліджуючи наукову спадщину марксизму в післяреволюційний період можна констатувати, що панівною точкою зору є та, що В. І. Ленін переконавшись у неможливості прямого переходу до комунізму (соціалізму), вирішив використати своєрідний маневр, так званого тимчасового відступу і запропонував *нову економічну політику (НЕП)*. Однак, незважаючи на те, що слова В. І. Леніна «тимчасовий відступ» можна знайти в його роботах, (хоча не слід виключати можливість редагування цих робіт Й. В. Сталіним) того періоду, слід відповісти на питання, а був взагалі в реальності такий відхід. Тому звернемо увагу на головні положення ленінського підходу.

Розглядаючи економіку колишньої Російської Імперії, В. І. Ленін вказує на існування в ній багатоукладності. Уклад – це своєрідний уламок, фрагмент того чи іншого економічного ладу, який не займає у суспільстві панівного становища. *У Росії він виділив п'ять основних укладів:*

1. Натуральне господарство – доринковий тип економіки в якій здійснювалось виробництво для задоволення власних потреб.

2. Мілкотоварний уклад – об'єднання простих товаровиробників, селян, ремісників і та ін., що здійснюють зв'язок через ринок не використовуючи найманої праці.

3. Приватнокапіталістичний уклад – це господарства засновані на обміні, які діють з використанням найманої праці.

4. Державний капіталізм (держкапіталізм) – це вища форма розвитку капіталізму, заснована на монополіях, де держава виконує координуючі та регулюючі функції.

5. Соціалістичний уклад – форма усупільнення виробництва, яка виходить за межі попередніх укладів і функціонує на основі технологічних зв'язків. У тодішній Росії він мав лише ледь помітні паростки. Наприклад, заходи щодо безоплатних освіти та медицини. Однак, займаючи командні висоти, цей уклад не мав під собою економічної основи. Її треба було створити в умовах нової Радянської влади.

Початком найважливішого заходу до цього можна вважати розробку та здійснення плану ГОЕЛРО. Саме він створював умови для нової, нетоварної (технологічної) форми зв'язку, як основи соціалізації, а звідси – соціалізму. Відсіля витікає відомий вислів В. І. Леніна, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни». До нього він додавав «плюс трестування по-американськи, плюс освіта по-пруськи і т. ін.»

Основою НЕПу, по В. І. Леніну, як не дивно, вважався такий розвиток багатоукладної економіки, де *провідним укладом* повинен був стати не соціалістичний, а *державно-капіталістичний*. Останнє і є принципово важливим, тому що, якби держава перейшла б безпосередньо до побудови соціалізму через п'ятий уклад, то тут був би правий Г. В. Плеханов так як соціалізм не можна побудувати без розвинених форм капіталу, а в Росії їх на той час не було. За В. І. Леніним їх і повинен був створити НЕП.

Таким чином, розвинені форми капіталізму постійно «випромінюють» соціалізацію виробництва – його «технічний розвиток» та інші умови для розвитку особистості. Характерно, що один з опонентів В. І. Леніна Л. Д. Троцький (його пізнання соціалізму були приблизно на рівні згаданого вище Ю. Ларіна, хоча агресивність була, мабуть, ще більшою, ніж у Й. В. Сталіна) спробував звинуватити В. І. Леніна у відході від комуністичного ідеалу, отже, і від ідеалу Жовтневої революції. Ленінська відповідь була простою: він запропонував Л. Д. Троцькому почитати свої роботи, як **«Чергові завдання Радянської влади» (1918)**, **«Про податок» (1921)**, де були чітко сформульовані ідеї стосовно багатокладності економіки, ведучого укладу і т. ін.

Іншими словами, при розгляді проблем будівництва соціалізму в Росії, треба пам'ятати, що її найважливішою ланкою був рух до основ соціалізму через розвиток державно-капіталістичного устрою. В. І. Ленін підкреслював, що держава, у даному випадку, має відображати інтереси всіх членів суспільства і, перш за все, найбідніших (союз робітників і селян). Останнє є надзвичайно важливим для розуміння проблем будівництва соціалізму, де держава з буржуазної перетворюється на державу **диктатури пролетаріату**. За звичай, суть такої держави розуміється дуже примітивно, як влада озброєних солдатів і матросів, які конфіскують, націоналізують, усуспільнюють і т. ін. Однак – це прояв *політичної* сторони диктатури. Головне ж полягало **в економічній її суті, що постає як панування споживача над виробником**. Це може здійснюватися через регульований ринок, де Держплан мав перевіряти ефективність наукових напрацювань для застосування у виробництві і не більше. В епоху ж Й. В. Сталіна ця структура перетворилась на орган жорсткого планування і регулювання економіки.

Повертаючись до розуміння **диктатури пролетаріату**, про неї можна судити якраз з позиції проведення НЕПу. Кожен суб'єкт власності (особистої або приватної – натуральний і дрібнотоварний уклад), власник свого капіталу (приватнокапіталістичний уклад) ведуть своє господарство і платять податки. На початку це був продуктовий податок, а потім, зі стабілізацією виробництва і валюти – грошовий.

Державний капіталізм, на думку В. І. Леніна, мав проводити через державу, свою монополію «в інтересах і на користь кожного члена суспільства». Наприклад, найважливішим завданням держави було виконання плану ГОЕЛРО (державний план електрифікації Росії). Отримувані державою податки, доходи її підприємств повинні були йти на електрифікацію, тобто дати кожному благо, що дає електрика.

НЕП привів до різкого підйому виробництва, коли Росія дуже швидко після закінчення громадянської війни змогла забезпечити себе хлібом і знову, як і раніше, стати одним з головних експортерів його до Європи. Проте історично принципи НЕПу, завдяки так званим «марксистам» сталінського типу, так і не були до кінця використані, хоча отримали широке застосування, наприклад, у таких країнах, як Швеція та сучасний Китай.

8. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ У ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на базі марксизму виникає *два відгалуження соціал-демократії*.

Перший напрямок, про що вже було сказано вище у 4 питанні даної теми, виріс на базі німецької соціал-демократії, яка ґрунтувалась на ідеях ІІ Інтернаціоналу. Основними теоретиками його були **Едуард Бернштейн (1850-1932)**, **Карл Каутський (1854-1938)** та **Рудольф Гільфердінг (1877-1941)**, а сам напрям, що базувався на **ревізіонізмі** отримав назву *ліберально-реформістського*. В його основі знаходився новий принцип стосовно марксистської теорії в аналізі дійсності з використанням методології, яка дозволила отримати нові результати, що стали у подальшому основою у вирішенні проблем господарювання, направлених на забезпечення заможного життя всіх верств населення. В основу методології даного напрямку була покладена теорія багатоваріантності розвитку суспільств, яка визначалась не тільки об'єктивними законами суспільства, але й правовими та моральними поняттями, релігійними традиціями і, нарешті, природою самої людини та її духовними складовими.

Ця течія стала основою становлення *класичної європейської соціал-демократії* або *соціал-реформізму*, що орієнтувалась на поліпшення життя, у першу чергу, робочого класу, але гостро заперечувала революційні методи в досягненні своїх цілей. Основним завданням напрямку стало створення рівного класового суспільства за допомогою оподаткування заможних верств населення, а не репресій та винищення останніх. Економічні ідеї соціал-реформізму закладені в основу діяльності соціал-демократичних партій багатьох розвинених країн Західної Європи, де вони вже багато десятиліть перебувають при владі, як, наприклад, у країнах Скандинавії, ФРН тощо.

Другий напрямок цієї політичної течії сформувався, в основному, на теренах Російській Імперії, про що було сказано вище, та базувався на ідеях ІІ Інтернаціоналу. Він отримав назву *революційно-радикального*. До його визначних політичних діячів слід віднести **В. І. Леніна** та німецьку соціал-демократку **Розу Люксембург (1871-1919)**.

Після кардинальних змін у розвитку суспільства, починаючи з ХХ ст. у нових умовах монополістичного капіталізму та здійсненні Жовтневого перевороту 1917 року в Росії, як і у першому напрямку, виникла необхідність скорегувати дії пролетаріату при збереженні стратегії ортодоксального марксизму, направленої на завоювання пролетаріатом влади у всесвітньому масштабі, для чого, власне, у 1919 році і був створений ІІІ Інтернаціонал або Комінтерн на протигагу ІІ Інтернаціоналу.

Ця інституція була однією з найважливіших політичних організацій першої половини ХХ століття. Основною офіційно зазначеною метою її створення була підготовка та здійснення світової пролетарської революції, яка, країна за країною, повинна була охопити весь Світ. Однак наприкінці 20-х років ця ідея поступово втратила минулу актуальність та була замінена

сталінською теорією побудови соціалізму в окремо взятій країні, з якою, зрозуміло, вступала у пряму конфронтацію.

Комінтерн практично перетворився на інструмент радянської ідеологічної пропаганди, а доволі часто, і дестабілізації політичної та економічної ситуації, у першу чергу, у країнах Заходу. Крім того, від середини 20-х років ХХ ст., використовувався керівництвом СРСР для так званої «більшовизації» комуністичних партій і організацій та став знаряддям активного впливу на них в інших країнах. Після захоплення Й. В. Сталіним та його оточенням абсолютної влади в країні, у відносинах із іноземними комуністами ключовою домінантою став пріоритет інтересів Радянського Союзу, а як наслідок – підпорядкування власним інтересам та амбіціям нового керівництва країни діяльності багатьох компартій.

Наслідки діяльності цієї організації, хоча вона і була ліквідована у 1943 році, полягали у розповсюдженні десятиліттями її багаточисельними прихильниками та послідовниками по всьому світу, особливо після завершення Другої світової війни, ідей **догматизованого марксизму**.

Критика ідей сталінізму з боку Світової лівої опозиції привела до утворення у 1938 році у Парижі ІV Інтернаціоналу і швидкого поширення такого відгалуження марксизму як **троцькізм**, що отримала назву від прізвища його засновника – **Льва Давидовича Троцького (Бронштейна) (1879-1940)**. Після розпаду СРСР та руйнації світової соціалістичної системи у 90-х роках ХХ ст. значно посилились позиції **неотроцькізму**. Його представники вважають, що зазначені події наочно підтвердили правильність ідеї теорії перманентної революції, як одного з провідних положень троцькізму, щодо можливості побудови соціалізму лише у світовому масштабі.

Сучасні відгалуження марксизму можна умовно звести до таких **п'ятьох напрямків**:

1. Подальша розробка **марксистської теорії циклу**. [167, с. 117]
2. Розробка демократичної альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства. [167, с. 117]
3. **Неомарксизм та єврокомунізм**.
4. **Ліворадикальна політична економія**.
5. Розробка альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку **східного суспільства**.

Конкретизуємо ці напрямки більш детально.

Найбільш плідним практичним напрацюванням марксизму є його теорії відтворення індивідуального та суспільного капіталу, що стали основою теорії економічного циклу. Саме подальша розробка **марксистської теорії циклу** отримала новий науковий розвиток у працях ряду західних економістів. Найбільш відомою розробкою даної проблеми стала, перш за все, концепція **Миколи Дмитровича Кондратьєва (1892-1938)** про довготривалі коливання економічної кон'юнктури, яка набула розвитку у роботах **П. Боккара, Л. Фонтвея, Е. Манделя, Е. Альтфатера** та інших.

Інший напрям у ХХ ст. активно розвивали, перш за все, представники соціал-демократичної партії Німеччини **К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн**. Однак, основну увагу вони приділяли не теоретичному аспекту марксистської доктрини, а її практичній реалізації. На першому етапі СДПН розробляла шлях соціалістичних перетворень, відмінний від капіталістичного устрою та соціалізму радянського типу із забезпеченням активної участі трудящих у житті суспільства. З 60-х років минулого століття відбувся відхід партії від марксизму, як єдиної ідеології руху з використанням класичної філософії, християнської етики та гуманізму на основі теорії представників етичних вчень. Головною метою держави ставала спрямованість суспільства до соціалізму через забезпечення соціального партнерства різних класів та соціального захисту населення в якому на відміну від політики неолібералізму величезну роль, на їх думку, повинна була забезпечувати держава. [167, с. 118]

Одними з ключових течій сучасного марксизму є **неомарксизм** та **єврокомунізм**.

Неомарксизм або **західний марксизм** означає філософські та соціологічні теорії ХХ ст., що намагалися продовжити та модернізувати марксизм з урахуванням новітньої філософської думки, як-то фрейдизму, соціальної філософії **М. Вебера** тощо.

До його найбільш знаних течій належать **франкфуртська школа**, зокрема **«фрейд-марксизм»**, **аналітичний марксизм**, **технологічний марксизм** та інші напрямки.

Так, наприклад, представники **франкфуртської школи** критично відносилися до капіталізму, але у той же час вважала, що ліві партії вихолостили і вульгаризували діалектичний підхід. Тому цей напрямок виступив за прив'язаність марксистській діалектиці, гуманізму та звільненню людини від усіх форм експлуатації, акцентуючи увагу на значимості у соціальних стосунках людського чиннику. Однак, разом з тим, відкидалися марксистські положення про класову боротьбу та ленінську ідею «первинності політики над економікою». Успадковувалося лише одне – критичне ставлення до буржуазного суспільства. Новаціями школи стали ключові положення, по-перше, про рушійну силу революції так званих, «аутсайдерів» – люмпенів, а не пролетаріату, який обуржуазився та вмонтувався в систему капіталізму, по-друге, положення про слабку ланку буржуазного суспільства – не владу і державу, а існуючу систему духовних та моральних цінностей. При цьому, спільним зі старим марксистів залишалось специфічне розуміння моралі за принципом усе, що сприяє революції – етично, що перешкоджає – аморально.

Частина представників франкфуртської школи, що емігрували до США створили там так звану **«критичну теорію»**, в якій піддали нещадній критиці головні елементи західної культури – християнство, владу, сім'ю, традиції, патріотизм, консерватизм, сексуальні обмеження тощо. Наприклад,

одним із лідерів цієї школи – **Герберт Маркузе (1898-1979)** ключовим елементом її альтернативи вважав «сексуальну революцію». [402, с. 137-138]

Наступним, найбільш відомим напрямом неомарксизму став так званий **«аналітичний марксизм»**, який особливу популярність отримав у 80-х рр. як свого роду реконструкція марксистської теорії на базі сучасних «загальноприйнятих наукових методів», при цьому відмовившись від гегелівської діалектики і методологічного холізму.

Виникнення «аналітичного марксизму» пов'язують з виходом у світ у 1978 році книги **Джеральда Аллана Коена (1941-2009)** «В захист історичної теорії Карла Маркса» і розпочатого ним її обговорення в Лондоні у 1979 році.

До його основних представників відносять, також, **Ю. Елстера, Д. Ремера, Е. О. Райта, С. Боулса** та інших науковців, що прагнули розвинути вчення про суспільство як науку на основі сучасних методів.

У рамках цього напрямку розвивалися мікро- і макрорівневі підходи. На макрорівні була запропонована концепція співвідношення продуктивних сил та виробничих стосунків, базису та надбудови, а на мікрорівні – досліджувалася поведінка індивідів, що проводилась за допомогою методів математичного моделювання, теорії ігор і т. ін.

Даний напрямок, по суті, здійснив перехід від ортодоксального методу марксизму до неокласичного інструментарію, за що був підвергнут різкій критиці з боку інших неомарксистських шкіл. [482]

До найбільш знаних теорій неомарксизму належить і теорія **«технологічного марксизму»**, що об'єднує спроби зіставити людину і виробничі стосунки з метою пошуку «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Її автором є **Артур Леонард Стінчкомб (1933)**, робота якого **«Економічна соціологія» (1983)** стала своєрідною спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення немарксистських традицій». Згідно зі своєю теорією він пропонував кожен спосіб виробництва розглядати за допомогою схеми «екологія, технологія, економічна організація і населення».

Дослідник стверджував, що неомарксистки відійшли від теорії класів К. Маркса, яка витікала з ретельного аналізу економічної організації. Замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, у **теорії держави і соціальної революції Т. Скопхола** виявилась відсутня екологічна основа способу виробництва. У **«сучасній світовій системі» І. Валлерстайна** немає місця теорії розвитку виробничої сфери. **«Аграрна революція» Д. Пейджа**, на думку автора, нездатна визначити структуру стимулів, а **«класова структура і нерівність доходів» Е. О. Райта** не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит на робочу силу.

Згідно з теорією **технологічного марксизму**:

- розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів у рамках способу виробництва викликається трьома групами чинників: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності і доступом до ресурсів;

- іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка формує соціальні ролі і соціальну структуру (у організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів зростання, що є можливим лише за наявності висококваліфікованих працівників);

- сучасне виробництво є капіталомістким, що викликає у працівників якість високої особистої відповідальності (тобто, технологія безперервних процесів заставляє збільшувати питому вагу «середнього класу» в структурі трудових ресурсів);

- елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні і технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями в способі виробництва).

Теорія технологічного марксизму збагатила практику підприємництва аналізом різних технологій і організації праці в різнобічних організаційних і промислових контекстах. Неважко побачити зміщення акценту дослідження у бік людського капіталу, коли з 70-х рр. ХХ ст. особливу увагу до його аналізу проявили такі науки, як соціальна психологія, психіатрія та інші у дослідженні яких потрапив розгляд зв'язку між особливостями технології, структури трудового колективу та проблеми досягнення високої організації продуктивності праці. Останнє отримало назву – «соціології моралі», запропонованої **Е. Дюркгеймом**, під якою він розумів моральні вимоги до індивідуума по підтримці законів соціального оточення у якому той існує. [167, с. 243-245] Соціально-технологічні зв'язки як основа реалізації виробничих відносин у такому суспільстві отримують ще один акцент у бік життєдіяльності людини, де їх основним компонентом усе більше стає гармонічний розвиток людини, як самоціль існуючої людської спільноти або основний економічний закон існуючої системи.

Варіантом неомарксизму були і ідеї одного із засновників Італійської компартії – **Антоніо Грамші (1891-1937)**. Рушійною силою історії, на його думку, є не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемонії і культурних моделей, причому не обов'язково пов'язаних з економікою. Звідси однією із головних ідей його політичної філософії стала **теорія гегемонії**, що використовувалася для обґрунтування стратегії переходу до соціалізму. Її сенс полягав у досягненні робочим класом у суспільстві економічного, політичного та ідейно-морального панування шляхом створення союзу з іншими пригнобленими класами та прошарками шляхом упровадження в масову свідомість нової культури, орієнтованої на соціалістичні цінності.

А. Грамші важливу роль у завоюванні робочим класом пануючих позицій, відводив робочій інтелігенції, а інтелектуальним лідером нації вважав марксистську партію. Він стверджував, що в умовах гегемонії буржуазії робочому класу буде нелегко взяти владу і тому для утримання

ключових позицій йому необхідна тактика «маневреної війни». [402, с. 138-139]

Інша група неомарксистів, наприклад, таких, як **Іммануїл Моріс Валлерстайн (1930)**, **Андре Гундер Франк (1929-2005)**, **Самір Амін (1931)** та інші ключовим елементом міжнародної системи вважала *стосунки власності* або за їх термінологією «*світ-системи*». Вони є авторами так званого *світ-системного аналізу* або *підходу* та розробляли проблематику економічної нерівності і залежності у сучасному світі, соціальної диференціації населення, перш за все, по осі «багата Північ – бідний Південь». Подолання цієї системи нерівності залежить, перш за все, від готовності і здатності народів периферії консолідувати власні зусилля для боротьби проти монополій центру за соціальну справедливість та перерозподіл багатств.

Версіями неомарксизму є «*теорія залежності*» і «*структурної нерівності*». Згідно з першою з них благополуччя економічно розвинених країн базується на експлуатації ресурсів відсталих народів та нееквівалентному обміні між багатими та бідними державами. Теорія ж «структурної нерівності» вбачає причини міжнаціональних конфліктів у нерівноцінному положенні одних і тих же держав у різних типах міжнародних структур (економічній, політичній, військовій тощо).

У цілому, підводячи підсумок, слід відмітити, що неомарксизм відображав *пошук марксистами та їх прибічниками «третього шляху» розвитку, вільного від відчуження особистості*. [402, с. 139-140]

До неомарксизму дуже близьким є **єврокомунізм** – ідейна течія, що сформувалася в компартіях Західної Європи в 70-80-х рр. минулого століття. Свої теоретичні витoki цей напрямок сягає праць **А. Грамші** та його наступника на посту керівника італійських комуністів – **Пальміро Мікеле Нікола Тольятті (1893-1964)**.

Його прихильники проголошували свою відданість марксизму (але не марксизму-ленінізму) і не пов'язували себе з соціал-демократією. Вони вважали за необхідне: враховувати специфічні національні особливості своїх країн; об'єднання всіх прогресивних сил світу в ім'я демократичного та соціалістичного оновлення суспільства та виступали за ізоляцію реакційних сил; дотримання в діяльності комуністичних партій демократичних принципів тощо.

Свого часу єврокомунізм підтримувався багатьма компартіями і мав великий вплив не тільки в Європі, але і в компартіях Японії, Австралії лівих партіях Венесуели, Мексики тощо. Однак після розпаду СРСР, а з ним і матеріальної підтримки цих рухів єврокомунізм зійшов нанівець. [402, с. 140-142]

Ліворадикальна політекономія виникла на хвилі політичної кризи, що охопила ряд капіталістичних країн наприкінці 60-х років минулого століття і, паралельно з цим, зростанням популярності соціалістичних ідей. Цей напрямок отримав розвиток у багатьох університетах розвинених країн світу, насамперед США, де у 1968 році був створений Союз радикальної

політекономії, до складу якого у середині 70-х рр. входило 1550 науковців, які критично досліджували проблеми капіталізму.

Засновниками зазначеного напрямку вважають американських учених **Пола Александера Барана (1910-1964)** та **Пола Мейлора Суїзі (1910-2004)**, які свої погляди виклали у книзі **«Монополістичний капітал» (1966)**. [19] До представників цієї течії так само належали **Р. Едванс, Г. Шерман, Ч. Р. Міллс, Г. Маркузе, Е. Фромм** зі США, **Р. Ебінхаузен** та **Р. Вінкельман** з Німеччини, **П. Андерсон, Дж. Харрісон** та **А. Раттансі** з Великої Британії та інші.

Помітний вплив на еволюцію ліворадикальної течії мали твори носіїв інституціоналізму – **Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлброннера** та ін.

Ліворадикали були впевнені у історичній неминучості загибелі капіталізму. Цей висновок, запозичений ними у К. Маркса, вони вважали за необхідне підтвердити новими аргументами, отриманими на основі вивчення реальних економічних процесів, отриманих з інших концепцій, як виявилось з часом, далеких від ортодоксального марксизму.

Ними різко критикувався неокласичний напрям політичної економії, панування транснаціональних корпорацій та великої капіталістичної власності, надмірних військових витрат, нерівномірність розподілу доходів та експлуатація.

Вищим критерієм суспільного прогресу вважався всебічний розвиток особистості, а соціалізм проголошувався більш досконалим суспільством порівняно з капіталістичним устроєм. При цьому справедливо критикувалась практика будівництва соціалізму в СРСР за недостатній рівень демократизації радянського суспільства, відчуження трудящих від засобів виробництва, надмірний централізм в управлінні економікою, бюрократизацію тощо. Виходячи з цього робився висновок про відсутність реального соціалізму в СРСР.

Економічні ідеї лівого радикалізму, який спирався на розмиту соціальну базу і тому своєрідно представляв шляхи руху до соціалізму як, власне, і сам його характер, були взяті на озброєння різними лівацькими угрупованнями, дуже далекими від ідей реального марксизму. Ці ідеї і сьогодні часто використовуються ними для обґрунтування та виправдання екстремістських методів боротьби, застосування яких завдає величезної не виправної шкоди демократичним силам.

Особливої уваги заслуговує дослідження подальшого розвитку сучасного марксизму в плані розробки **альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства**.

Подібний до більшовизму революційний радикалізм був характерний і **маоїзму**, своєрідній лівацькій націоналістичній течії, що домінувала у Китаї у 40-70-х рр. ХХ ст. Його адепти, утилітарно використовуючи марксистську фразеологію, намагалися видати його за «марксизм-ленінізм сучасної епохи».

Основні постулати цієї течії полягали у тлумаченні втрати робітничим класом Заходу революційні міці і тому вирішення всіх проблем, на їх думку,

можливе тільки через насилля та війни, де Китай є природним лідером країн третього світу у боротьбі проти гегемонії наддержав – СРСР і США.

Протягом декількох десятиліть ідеологія маоїзму була популярна в колишніх колоніях з переважаючим селянським населенням. Вона отримала певне поширення і в середовищі ліворадикальної налаштованої молоді країн Заходу та Східної Америки в 1960-х роках. Однак зараз її вплив значно впав.

Нинішнє китайське керівництво врахувало досвід власної країни періоду «великого стрибка» (1958-1960 рр.) та «культурної революції» (1966-1976 рр.). На відміну від надмірної опори **Мао Цзедуна (1893-1976)** на класову боротьбу, його послідовники не вважають це головним протиріччям китайського суспільства, уважаючи заслугою «великого кормчого» китаїзацію марксизму у поєднанні його загальних принципів з конкретною практикою китайської революції.

Зараз оформленої концепції китайського марксизму не існує, а її теоретичну основу складають погляди **Ден Сяопіна (1904-1997)**. Їх зміст полягає в усвідомленні специфіки Китаю та спрямованості необхідних країні перетворень, де досягнута стадія соціалізму вважають як початкову без визначення її тривалості. У практичній діяльності партія далеко відійшла від догматичних уявлень про соціалізм, поширених у СРСР, країнах Східної Європи та й в самому Китаї. Із основних положень курсу, що проводиться нею протягом останніх десятиліть, можна виділити такі:

1. Відмова від суспільної власності на засоби виробництва як єдиної форми власності.

2. Надання селянам землі у тривале користування.

3. Наявність індивідуальних селянських господарств як переважної форми господарювання на селі.

4. Використання по суті капіталістичних форм (існування у великих масштабах приватних промислових підприємств, наявність на території країни змішаних за участю іноземного капіталу і повністю іноземних підприємств), інструментів господарювання, характерних для капіталізму (акції, біржі і т. ін.) та його наслідків (нерівності у доходах, розширення соціального складу компартії).

5. Використання міжнародного капіталу (створення спеціальних економічних зон, залучення іноземних інвестицій), правил господарювання (вступ Китаю до СОТ) та його досвіду (впровадження передових навичок у галузі науки і техніки, використання іноземного фахівців та їх досвіду).

Але мабуть провідною стратегією китайських реформ є «розкріпачення свідомості», тобто культивування пріоритетності практики над теорією.

Політика, що зараз проводить КПК багато в чому нагадує НЕП, коли орієнтиром стала побудова «самобутнього (своєрідного) китайського соціалізму». хоча в партійних документах останніх років імена класиків марксизму-ленінізму не згадуються.

Властивістю «китайського соціалізму» є і оголошена КПК «соціальна гармонія», що припускає всебічний, збалансований розвиток суспільства з

акцентом на економіці, демократичному управлінні на основі законів, забезпечення соціальної справедливості, гарантій прав і свобод громадян.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що модель модернізаційного розвитку, обрана керівництвом Китаю, у цілому не відповідає загальним принципам класичного марксизму та його вченню про соціалізм, а за рядом параметрів (насамперед економічних) проглядається схожість з моделлю та шляхом розвитку, пройдених Японією, Південною Кореєю, Сінгапуром і Тайванем. [402, с. 133-136]

За дуже схожим до Китаю шляхом ринкових перетворень, відмовившись від догматизованого марксизму, у другій половині 80 – початку 90-х років минулого століття, почав рухатись і В'єтнам, досягнувши, на сьогодні, суттєвих економічних результатів.

Одним із відгалужень східного марксизму у КНДР є **ідеї чучхе** як своєрідна північнокорейська версія марксизму, яка була проголошена у 1956 році та на початку 70-х років минулого століття повністю підмінила собою марксизм. У перекладі цей термін означає «людина – господар усього на землі» або «самодостатність». Чучхе, по суті, є офіційною ідеологією країни та вважається гармонічною трансформацією ідей марксизму-ленінізму на основі старокорейської філософської думки. Керуючись ідеями цього вчення, всі питання внутрішнього життя країни вирішуються з позицій самостійності та опори виключно на власні сили, а негативні наслідки цієї політики на сьогоднішній день всім добре відомі.

9. МАРКСИЗМ ТА СУЧАСНІСТЬ

Економічна теорія марксизму, викладена, насамперед у «Капіталі» К. Маркса, дуже непроста для сприйняття. Відомо, що К. Маркс побудував її на застосуванні діалектичного методу, розуміння якого викликає часом значні труднощі навіть для професійних економістів. Невипадково відомого стародавнього діалектика **Геракліта Ефеського (535-475 до н. е.)**, автора твору «Про природу», називали Гераклітом Темним, а його висловлювання – «Не можна двічі ввійти в одну і ту саму ріку» нелегко сприймалось.

Однак головне в напрацюваннях марксизму виявилось нерівнозначним. Здається дивним, але в радянський період те, що було в марксизмі не досить значним надбанням, яке підтвердив час, пропагувалось і розвивалось (теорія класової боротьби, розкриття капіталістичної експлуатації тощо). При цьому забувалось, про напрацювання відносно проблем відтворення індивідуального та суспільного капіталу, прогностичної функції і т. ін. Саме на це і звернули увагу представники західної економічної думки.

Однак є ще один аспект, який вимагає уваги. Ще за життя К. Маркса у нього з'явилися послідовники, які були значно молодші за нього і тому називали себе «молодими марксистами». Вони займалися видавничою діяльністю, намагаючись пропагувати економічну теорію марксизму. Коли ж К. Маркс познайомився з ними і їх творами, то промовив: «Якщо це марксизм, тоді я не Маркс».

Проблема так званих марксистів, тобто примарних послідовників К. Маркса, переслідувала його все життя і залишається після його смерті ще більш драматичною як в історії економічної думки, так і в історії розвитку ряду країн. Саме він, так званий марксизм, завдав найбільшої шкоди в СРСР, у зв'язку з його використанням у будівництві «соціалізму».

Тому перераховуючи негативні сторони марксизму, сучасним вітчизняним та зарубіжним економістам корисно пригадати історію з молодими марксистами.

А тепер нагадаємо найбільш значущі критичні зауваження відносно економічної теорії марксизму.

Найбільш рельєфно межа між уявним і реальним марксизмом виявляється в методі К. Маркса і висновками, отриманими ним на його підґрунті. **Діалектичний метод** за К. Марксом, передбачав розгляд усіх явищ і процесів у розвитку. Звідси, факти дійсності виявлялися правомірними лише для певного періоду часу та певному рівні абстракції, що постійно змінюючись, набували, інший, іноді прямо протилежний зміст.

Звинувачення вченого в аналізі суспільства у руслі **класового підходу і класової боротьби** справедливе лише з того моменту, коли людина перестає залишатися частиною процесу виробництва і класи зникають. Правда, це не означає, що зазначений вище підхід є єдино можливим та правильним, але за даних умов життя вченого він мав право на існування.

Щодо критики **жорсткої залежності між базисом і надбудовою**, ще Ф. Енгельс зазначав, **що базис визначає надбудову тільки в кінцевому рахунку**. При розгляді конкретної ситуації і під певним кутом зору, надбудовні відносини можуть виявлятися домінуючими. У цьому особливість діалектики, коли положення міняються місцями.

Відносно так званої **сумнівної цінності деяких прогностичних положень марксизму, які не підтвердились часом**, як, наприклад, неминучість соціалістичних революцій у розвинених країнах капіталу, то треба мати на увазі, що вони були актуальними, насамперед у період ХІХ століття, тобто до появи монополій як клітинки соціалізму. Про це писав, ще Ф. Енгельс, що коли з'являються монополії, необхідність у соціалістичних революціях відпадає.

Це ж стосується і фрази у кінці I тому «Капіталу», про «експропріацію експропріаторів», тобто капіталістів, що було сприйнято частиною економічного загалу як заклик до соціалістичної революції. Однак тут мова йшла тільки про закономірність **еволюції процесу виробництва капіталу** як абстракцію і не більше. Тобто, дійсність розглядалась однобічно як фрагмент, коли у процесі виробництва поступово створювались умови підриву і руйнування самим капіталом вартісних процесів як своєї генетичної основи.

Підводячи підсумок вищесказаного, можна зробити висновок про те, що **прогностичні висновки К. Маркса** про рух суспільства до соціалізму через підриг вартісних процесів, виведення людини з виробництва, руйнування класової структури суспільства, незалежно від того, яка

термінологія використовується, блискуче підтвердились. Однак, крім позитиву вчення марксизму мало і негативні риси.

Так, перш за все, треба нагадати, що їх автор – **К. Маркс не був ідеальним вченим і людиною**. Так, *по-перше*, в його творах дійсно є претензійність на володіння абсолютною істиною і жорстка непримиримість до інших, протилежних йому, наукових поглядів. Піддаючи критиці думки інших вчених, позиції яких не збігалися з його власними, він використовував у наукових дискусіях дуже некоректні висловлювання, типу «божевільний Сей», «брудний нехлюй» (відносно філософа та економіста С. Бейлі) тощо.

По-друге, К. Маркс побудував економічний аналіз на **однофакторній моделі**, де вартість утворює *тільки праця*, що значно звузило можливості використання його теорії до безпосередньої практики. Не врятувало справу і твердження автора, що праця є обставиною, яка формує *якісні* параметри вартості, а корисність впливає *тільки* на її *кількісні* параметри. Тому дія корисності пояснювалася опосередковано через кількісну сторону вартості, а дослідження споживної вартості (термін К. Маркса) відправлялося у конкретні економічні науки.

Відсутність у вченого впливу на вартість (цінність) дії фактора землі рано чи пізно повинно було проявитись, і воно позначилось на аналізі аграрних проблем, де з'явилась вартість, яка виходячи із фактора праці, що її формує згідно з трудовою теорією К. Маркс пояснити не зміг, назвавши цей феномен «хибною соціальною вартістю».

Отже, марксизм, з погляду абстрактної побудови теорії (значні спрощення в економічному аналізі, коли, наприклад, береться до уваги тільки некваліфікована, проста робоча сила, відкидається земля як основний капітал або знання людини тощо), виявився малоефективним щодо рекомендацій для *безпосередньої* практики господарювання. Достатньо нагадати розробку політики НЕПу, яку В. І. Ленін вимушений був писати з чистого аркуша, так як у арсеналі цього вчення нічого подібного не було.

По-третє, розробки економістів, орієнтовані на опрацювання безпосередньо практичних проблем, К. Марксом ставилися у розряд вульгарних, якщо вони відходили від його позиції трудової теорії вартості. Наприклад, висунуті Ж. Б. Сеєм «теорія трьох факторів виробництва» та «закон ринків», а також «гармонії класів» Г. Ч. Кері та ін. нещадно критикувались, хоча дуже скоро підтвердили свою цінність на практиці.

По-четверте, у трактуванні окремих проблем, як наприклад, критики багатоваріантності теорії цінності А. Сміта, з позицій розвинених форм кінця ХІХ століття як часу її створення (1776) ігнорувалася, хоча автор критики чудово розумів, що вартісні процеси того часу перебували ще у стані становлення, тобто в незрілих формах. Сама ж багатоваріантність теорії цінності А. Сміта з часом довела свою винятковість і стала величезним надбанням економічної думки.

Усе вище зазначене, хоча і дещо нівелює цінність марксизму, але не перекреслює його силу, перш за все, у прогностичних розрахунках, особливо у аналізі приходящого стану капіталістичного суспільства і невідворотності

становлення нової системи відносин, яке К. Маркс назвав комуністичним. *Безпосередньо практичним* надбанням марксизму, яке правда, для нього не є характерним, продовжує залишатись грандіозна теорія відтворення капіталу.

Таким чином, можна констатувати, що марксизм у своєму розвитку пройшов ряд етапів від зародження вчення самим К. Марксом та Ф. Енгельсом до подальшого його опрацювання в кінці XIX – початку XX ст. німецькою та російською соціал-демократіями. Причому, перший напрямок кардинально його змінив, що стало умовою суттєвої модифікації марксизму в XX ст. до стану, коли він місцями, як економічна теорія, почав відкидатись, або змінюватись настільки, що ставав мало впізнаним відносно його початкового варіанта. Особливо це характерно для моделей застосування марксизму у країнах Сходу, де він інколи отримував догматизований вигляд, подібний до сталінізму. Другий напрям продовжував триматись канонічних положень вчення і надалі, відстоюючи навіть ті з них, що давно себе зжили. Цим подібне «використання» завдало йому, як і суспільствам, де він «працював» непоправної шкоди. Яскравим прикладом цього може бути його застосування в СРСР після 1929 року, спочатку Й. В. Сталіним, а потім як радянської моделі у країнах Східної Європи.

Фундаментальним висновком з вище зробленого аналізу марксизму, як вчення про суспільство, стає його магістральна складова, що визначається не стільки економічним, скільки соціологічним аспектом як відкриття законів зміни капіталізму та побудови на його основі нового комуністичного устрою. Звідси, *К. Маркс*, швидше за все, був *соціологом у вченні якого економічна складова лише становила підґрунтя демонстрації та появи нового суспільства, що виникає із надр капіталістичної системи.* Тож не дивно, що послідовників марксизму (спочатку XX ст., а особливо в його останні десятиліття) цікавили, перш за все, його соціологічні напрацювання, які, перш за все, і отримали свій подальший розвиток та світове визнання. При цьому, послідовно відкидалися теоретичні напрацювання вченого в галузі економічної теорії, особливо в «Капіталі», і на перший план виходили **проблеми філософсько-соціологічного спрямування.**

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Марксизм: джерела, складові частини, науковий соціалізм: теорія класів, класової боротьби і революції. Предмет політичної економії капіталізму. Метод: історичний, діалектичний матеріалізм, основний закон капіталізму, закон руху капіталістичного способу виробництва, двоїстий характер праці, додаткова вартість, норма додаткової вартості, номінальна та реальна заробітна плата, нагромадження капіталу, просте і розширене відтворення, закон капіталістичного нагромадження, абсолютне і відносне погіршення положення пролетаріату. Обіг і кругообіг капіталу, прибуток, норма прибутку, торговий прибуток, процент, рента.

Марксистська економічна теорія західної соціал-демократії:

Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг. Соціал-демократія, ревізіонізм, теорія «демократизації капіталу», теорія «ультраімперіалізму», соціал-реформізм. Російський марксистський напрям: народники, Г. В. Плеханов. Група «Визволення праці». Легальний марксизм: економічні ідеї П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановського.

В. І. Ленін: теорія пролетарської революції, диктатура пролетаріату: політична та економічна, монополістичний капіталізм, націоналізація, продуктивні сили і виробничі відносини, «воєнний комунізм», НЕП, електрифікація, індустріалізація, колективізація. Сталінізм. Троцькізм.

Сучасні відгалуження марксизму: Сучасна марксистської теорії циклу. Демократична альтернатива соціального ідеалу західного суспільства. Ліворадикальна політекономія. Неомарксизм: франкфуртська школа, аналітичний марксизм, світ-системний аналіз, теорія залежності, теорія структурної нерівності, технологічний марксизм. Єврокомунізм. Східний марксизм: маоїзм (КНР), реформи Ден Сяопіна, «Китайський соціалізм»: ідея «соціальної гармонії» та китайський марксизм. Північна Корея (КНДР): ідеї чучхе. Альтернативи розвитку східного суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають основні передумови виникнення марксизму та його теоретико-методологічні особливості?
2. Перерахуйте та охарактеризуйте основні ідейно-теоретичні джерела марксизму.
3. Назвіть і розкрийте основні етапи розвитку економічної теорії марксизму.
4. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми I, II, III та IV томів «Капіталу».
5. У чому полягав внесок у розвиток марксизму Ф. Енгельса?
6. У чому полягають основні відкриття К. Маркса та Ф. Енгельса в області політичної економії?
7. У чому полягають основні відмінності марксизму від західної класики?
8. Назвіть основні наукові досягнення та обмеження марксизму.
9. У чому полягає специфіка основних напрямків російського відгалуження марксизму?
10. Порівняйте основні економічні здобутки В. І. Леніна та М. І. Туган-Барановського. У чому їх схожість та розбіжності?
11. Назвіть причини появи та основні риси економічної концепції німецької соціал-демократії.
12. У чому полягає подальша розробка марксистської теорії циклу?
13. Що собою являє одне із сучасних відгалужень марксизму – демократична альтернатива та соціальний ідеал розвитку західного суспільства.
14. У чому сутність та особливість ліворадикальної політекономії?
15. Що являє собою неомарксизм та Єврокомунізм?
16. У чому специфіка використання східного марксизму?
17. Охарактеризуйте значення марксизму в історії економічної думки.

БЛОК 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЯВИ ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ВІДКРИТТЯ І РОЗРОБКА ОСНОВОПОЛОЖНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (1870-1930 РОКИ)

1. Історичні передумови появи даного етапу.
2. Загальна характеристика даного етапу економічної думки.
3. Особливості економічної думки.
4. Основні джерела відкриття та розробки основних теоретичних принципів економічної науки.

1. Історичні передумови появи даного етапу

Відкриття та розробка основоположних теоретичних принципів економічної думки охопила період, що з одного боку, *мав витоком історичну школу*, як це було в Німеччині, викликану нерозвиненим станом ринку, який досяг зрілих форм у цій країні тільки у 70-х рр. XIX ст., а з іншого – продовження аналізу *розвинених форм промислового капіталу*, але вже *класичною школою*, що трансформували класику в *неокласичний напрям*.

Третій етап зароджувався у Німеччині у 40-60 рр. XX ст., досяг зрілості в останній третині XIX ст. і відкрив, разом з маржиналізмом, *новий етап науки*. Перший напрям закінчилися у 30-х рр. XX ст. Другий на зламі епох, визначивши новий предмет та метод економіки як науки про ринок.

2. Загальна характеристика даного етапу економічної думки

Економісти зазначеного періоду вважали ринок провідним механізмом господарювання. У зв'язку з чим вони і поглиблювали питання вивчення передумов та посилення дії ринкових сил через аналіз національних продуктивних сил (німецька історична школа), або їх ефективного функціонування (маржиналізм) незалежно від національної специфіки в дослідженні ринкової рівноваги, розвідки законів ціноутворення і таке інше. Починається пошук і інтенсивна розробка *нових проблем економічної науки, які зосереджуються на використанні в безпосередній практиці теоретичних її надбань через уточнення нею предмета та методу дослідження*, що й визначили особливості економічної науки цього часу.

3. Особливості економічної думки

Крім спільних рис зазначеного періоду, економічна наука мала й певні особливості, які визначались соціально-економічною та історичною специфікою розвитку тих суспільств, де вона виникала.

Серед них, з одного боку, можна відмітити *об'єктивні обставини*, як то: наявність спочатку нерозвинених ринкових форм, як це мало місце на німецьких землях, що спонукало пошук альтернативних способів перетворення країни за короткий період у розвинену економічну систему. З іншого боку, з досягненням ринками окремих країн розвинутого стану через кардинальні зміни в суспільному розподілі праці, розвиток машинного виробництва, загострення класової боротьби та посилення впливу на ринок свідомого початку, з певного часу виникає не тільки необхідність, а й можливість нарешті щільно зайнятися питаннями пошуку способів підвищення ефективності господарювання.

Як наслідок, цей етап посприяв формуванню двох великих напрямків економічної науки – **німецької історичної школи** та **маржиналізму**, що відкрив етап неокласики.

Розвиток даного етапу мав ряд *суб'єктивних умов*.

З точки зору *історичної школи* ними стали потужний потяг німців до національної єдності і вибух ідей романтизму та віри у об'єднання нації шляхом розбудови могутньої німецької держави. Для цього почали відслідковуватись обставини розвитку *продуктивних сил нації*, які б відкривали та посилювали процеси розвитку промислового капіталу, а з ним і зростання національного багатства.

Тому політична економія в Німеччині розвивалася як історія економіки, де центральною складовою стала історія розвитку продуктивних сил нації, із з'ясуванням обставин, які на останні впливають.

В основі теорії німців лежали: *історико-філософські дослідження класичної німецької філософії*, напрацювання *історичної школи права* К. Савіньї та використання знань специфічної для німців науки – **камералістики** як сукупності суспільних наук, які були зорієнтовані на теорію та практику управління держави чиновницьким апаратом.

Історична школа виявилась альтернативою неокласиці, як у силу історичного, так і соціально-економічного становища країни, вирішувала специфічні для неї проблеми, пов'язані із подоланням значних напластувань феодальної системи та її найважчого наслідку – відсутності розвинутого внутрішнього ринку. Тут емпірія як аргумент у вивченні специфіки продуктивних сил німецьких земель та трансформації отриманого матеріалу у практичне русло набула особливого значення.

У всіх інших розвинених країнах, акцент зміщується у бік пошуку раціональної поведінки господарюючого суб'єкта завдяки новій науці – **економікс** як модифікації маржиналізмом класичної економічної науки, що стала початком нового етапу її розвитку як неокласики, з метою **визначення умов кількісних параметрів ефективного господарювання**.

У **маржинальному напрямку практичну складову** науки стимулювала відсутність чіткої концепції ціноутворення, особливо для невідтворюваних благ, нерозробленість аспектів впливу сторони корисності на пропорції обміну та пошук раціональних мотивів поведінки господарюючих суб'єктів.

Маржинальна доктрина була предстала *двома* такими *хвилями розвитку*:

Першою (1870-1890 рр.): австрійською (віденською) школою з її граничною корисністю та Лондонською і Лозаннською (теорія загальної рівноваги) школами, що уособили собою математичні принципи маржиналізму.

Друга хвиля (1890-1930 рр.) започаткувала Кембриджську школу з теорією часткової рівноваги та американську, представлену теорією граничної продуктивності.

4. Основні джерела відкриття та розробки основних теоретичних принципів економічної науки

Зазначений вище етап викладений у даному посібнику у темах № 8-10.

ТЕМА 8. АЛЬТЕРНАТИВА ТРАДИЦІЙНИМ ЕКОНОМІЧНИМ ТЕЧІЯМ. НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

1. Передумови виникнення системи національної політичної економії в Німеччині.
2. Основні ідеї засновників нового напрямку економічної науки (Е. Берк і А. Мюллер). Ф. Ліст та його «Принципи промислового виховання нації» (1841).
3. Концепції старої історичної школи. В. Рошер, Б. Гільдебранд та К. Кніс.
4. Розвиток ідей німецької національної політичної економії новою (молодою) історичною школою:
 - 4.1. Консервативне крило. Г. фон Шмоллер та А. Вагнер;
 - 4.2. Буржуазно-ліберальне крило. Л. Brentano та К. Бюхер.
5. Найновіша історична школа. Еволюція аналізу соціально-економічних явищ у працях В. Зомбарта та М. Вебера.
6. Соціальний напрям у політичній економії. Р. Штаммлер та Р. Штольцман.
7. Розвиток ідей історичної школи в інших країнах.
8. Місце та значення ідей історичної школи у світовій економічній думці.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ У НІМЕЧЧИНІ

На формування ідей німецької історичної школи у першій половині XIX століття, як зазначалось раніше, значною мірою вплинуло економічне становища Німеччини і, насамперед, її феодальна роздробленість. Досить сказати, що у XVIII столітті на її території налічувалося близько 365 удільних князівств, на яких діяло своє законодавство, карбувалися власні гроші, функціонувало своє законодавство, суди тощо.

Навіть після завершення об'єднання німецьких земель у 1871 року на її територіях все ще залишалось 36 самостійних німецькомовних держав. В

економічному розвитку країна продовжувала катастрофічно відставати від Франції, не кажучи, про Англію. Так, у 1840 році, хоча чисельність німців приблизно дорівнювала населенню Англії (близько 27 млн. осіб), вони видобували в 14 разів менше вугілля, виплавляли у 8 разів менше чавуну, переробляли у 16 разів менше бавовни, ніж острівна держава. [8, с. 306] Тривала феодална роздробленість загальмувала економічний розвиток німецьких земель, і тому її об'єднання постало у ряд першочергових.

Під ідею об'єднання поступово **стали підводити практичні заходи**.

Першим кроком, що поклав у 1834 році початок подоланню позаекономічних зв'язків стало економічне об'єднання Німеччини під егідою Пруського королівства шляхом утворення митного союзу, який ставив за мету утворення вільного ринку у межах територій, що входили до його складу. З появою ще слабкого, але вже свого національного промислового капіталу це відкрило початок **другого етапу – зміцненню** національних продуктивних сил уже в ході реалізації промислового перевороту.

Період, який переживала Німеччина, характеризувався зростанням національної та громадянської свідомості німців, осмисленням ними себе як представників великої нації. Німецька інтелігенція всіляко виявляла таку духовну єдність, почерпнуту в ідеях німецької класичної філософії, і, перш за все, з праць І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля де останній розглядав розвиток матеріального як реалізацію абсолютного духу. Для німців ним став **дух німецького націоналізму**. Крім того, предмет філософії Г. В. Ф. Гегеля, визначений ним як **воля уособленої людини**, міг економічно реалізуватися тільки через **ринок** у формі **приватної власності**. Діяння **абсолютного духу**, за Г. В. Ф. Гегелем, отримало своє завершення у прусській державі. Потяг до утворення єдиної держави відбувався і шляхом налагодження постійних контактів німецьких вчених з правлячою верхівкою країни через пропозиції запровадження своїх наукових досягнень в економіку об'єднаних територій.

Німецька філософія, що стимулювала появу **ідеології романтизму**, стала потужною силою для нації, яка не мала своєї держави. **Економічний романтизм** виходив з двох засад: **національної єдності**, оформленої в ідеї націоналізму та побудови потужної **централізованої німецької держави**. Все це посилювало інтерес німців до вивчення історії своєї країни. **Духовне** почало превалювати над **матеріальним**. Саме у ці часи з'являється відоме гасло: **«Нація понад усе»**.

По-друге, як було вказано вище, Німеччина, продовжуючи залишатись феодалною державою, а значить нерозвиненою країною, шукала засоби для прориву з метою виходу на рубежі розвинених країн. А для цього, виходячи з існуючих умов, потребувалось знаходження нетрадиційних підходів подолання відсталості.

До кардинальних дій німців підштовхували ще й деякі обставини життя. Перш за все, це порівняно невелика територія, безплідні землі, а на півдні гориста місцевість і бурхливе зростання населення, яке і без того загострювало проблему виживання. Тому збільшення продуктів харчування на безплідних землях потребувало зростання врожайності культур, а це

наштовхувалось на хронічну нестачу органічних добрив. А зародження промисловості що, і була головною умовою підвищення продуктивності праці на землі, потребувала металу. Постала нагальна необхідність заміни органіки неорганічними добривами, а деревини більш довговічним і міцнішим матеріалом таким, як метал.

Звідси металургія та хімічна промисловість, завдяки розширенню сировинної бази господарства, стають для німців базою економічного прориву. Під неї була підведена магістральна ідея **прискореної індустріалізації** як спосіб безпосереднього переходу до машинного виробництва, здатного активізувати вирішення поставленого завдання.

Зрозуміло, що визрівання молодого німецького капіталу потребувало захисту від згубної для нього конкуренції з більш розвиненими країнами і об'єктивно вело до встановлення **економічної політики протекціонізму**, яка на той час дозволяла безпечно розширювати і постійно нарощувати вітчизняний економічний потенціал.

По-третє, була ще одна особливість у підході німців до вирішення економічних питань, що отримала реалізацію у **етичному аспекті**, який виходив за межі **економічної проблематики** і став провідним у вирішенні багатьох господарських проблем, з часом підхоплених американським **інституціоналізмом**. Цим підходом німці продовжили ідеї, започатковані, ще у філософії Арістотеля, який різюче відрізнявся від англосакського з його домінуванням у теоретичному аналізі економічних аспектів, сконцентрованих навколо **мінових відносин**.

Таким чином, **подолання економічного відставання** країни пов'язувалося із зміцненням національної єдності та побудовою централізованої держави, здатної не тільки захистити **національні інтереси** німців, але й **прискорити індустріалізацію країни**.

Звідси, **визначальними положеннями**, покладеними у фундамент німецької історичної школи, стали три ключові домінанти: **націоналізм, прискорена індустріалізація та етичний аспект**.

Велику роль у німецькому відродженні відіграла **камералістика**. Вона уявляла собою сукупність адміністративних та господарських знань, які включали у себе ряд спеціальних адміністративних та економічних дисциплін, які викладали в університетах Німеччини тих часів.

2. ОСНОВНІ ІДЕЇ ФУНДАТОРІВ НОВОГО НАПРЯМКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (Е. БЕРК І А. МЮЛЛЕР). Ф. ЛІСТ ТА ЙОГО «ПРИНЦИПИ ПРОМИСЛОВОГО ВИХОВАННЯ НАЦІЇ» (1841)

Початок напрямку, що отримав назву німецької історичної школи, поклала теорія англійського публіциста, філософа та історика **Едмунда Берка (1729-1797)**, який вперше звернув увагу на історичну спадковість та красу національної традиції. У нації, відмічав він, постійно мають місце процеси зародження, оновлення та відмирання. Причому все це знаходиться в

органічній єдності. На жаль, у Великій Британії його погляди в *економічну площину*, на той час, так і не трансформувались.

По іншому ідеї англієця знайшли віддзеркалення у концепції **Адама Генріха Мюллера (1779-1829)**, який переніс їх на німецький ґрунт, поєднавши неекономічні аспекти з економічними. Матеріальне виробництво він оголосив лише однією зі сторін життя суспільства як **«матеріальний капітал»**. Окрім речового багатства, грошей, писав вчений, є ще **«моральний капітал»** (складовими частинами якого є традиції, релігія, менталітет нації тощо), котрий потребує підтримки держави. У Великобританії він існує і дуже давно, а тому головним залишається орієнтація на економічні процеси, розвиток матеріального виробництва. На відміну від Великої Британії в Німеччині «матеріальний капітал» не розвинений, а тому потребує піднесення через тісне поєднання його з моральним.

Нове слово у поглибленні відмічених ідей вніс **Даніель Фрідріх Ліст (1798-1846)**, основні погляди якого були викладені у 1841 році у його фундаментальній праці **«Національна система політичної економії»**, в якій була чітко сформульована специфіка нового підходу. «Політична економія, – писав він, – не є наукою, яка вчить лише яким чином мінові цінності виробляються індивідами, розподіляються між ними, споживаються ними ... крім цього державний діяч бажає і повинен знати, як збуджуються продуктивні сили цілої нації, як вони зростають, що їм сприяє, від чого вони слабнуть, завмирають і зовсім зникають, як за допомогою національних продуктивних сил найкраще і найдосконаліше розробити національні природні джерела, щоб забезпечувати національне існування, національний добробут і майбутнє нації». [244, с. 243]

Вчений ніколи не займав посади кафедрального працівника і основні свої ідеї черпав із практики. Розмірковуючи над майбутньою долею своєї країни, він виступив проти теорії абсолютних та відносних переваг у зовнішній торгівлі, започаткованих А. Смітом та Д. Рікардо. І не тому, що вважав їх помилковими. Просто таке тлумачення, стверджував вчений, вигідне тільки для посилення панування економічно розвинених країн і консервує відсталість слабких, хоча і дає, на перших порах, останнім деякі реальні вигоди.

Ф. Ліст був особисто знайомий з А. Мюллером та багато чого почерпнув від спілкування з ним. Правда, на відміну від останнього, він більше уваги звертав на матеріальний, ніж на етичний аспект.

Стисло, **основні ідеї Ф. Ліста стосовно Німеччини можуть бути зведені до трьох пунктів:**

1. Найважливішою умовою прогресу на перших порах є економічна політика протекціонізму.

2. Продуктивні сили нації – головне, так як продукт можна розтринькати, проїсти тощо. Звідси принцип промислового виховання нації повинен стати магістральним.

3. Геополітична стратегія німців, у силу їх великої скупченості, – зосередження по території інших країн проте мирним шляхом, без військової агресії, як це потім здійснюватиме А. Гітлер.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що Ф. Ліст, який ніколи не був професором кафедри політичної економії, фактично став професором кафедри практики державного управління. Його книга була написана для відсталих країн, де по прихильності протекціонізму чи фритредерству, на початковій стадії розвитку країни, легко, як по лакмусовому папірцю, можна було визначити представників верхівки суспільства та груп до яких вони належать – компрадорської буржуазії чи захисників економічних інтересів нації. Адже, якщо протекціоністська політика дає збитки з точки можливостей збільшення національного багатства, виходячи із сучасного відліку часу, але робить прорив на майбутнє, то фритредерство навпаки, маючи очевидні вигоди зараз, консервує відсталість таких країн у майбутньому. Тому теорія Ф. Ліста нині є для України єдиною магістральною лінією в період катастрофічного розвалу економіки, незважаючи на всі заклики до нас представників Заходу через МВФ та СОТ проводити політику відкритих дверей.

Ідейна спадщина Ф. Ліста заклала міцний фундамент на подальший розвиток Німеччини та була достойно оцінена, нажаль, вже після втрати здоров'я та зведення рахунків з життям її автора в діяльності німецьких економістів, об'єднаних чотирма поколіннями, так званої «історичної школи».

3. КОНЦЕПЦІЯ СТАРОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ. В. РОШЕР, Б. ГІЛЬДЕБРАНД ТА К. КНІС

Перше покоління історичної школи часто називають **старою історичною школою**, підкреслюючи тим самим відправний етап її розвитку. Його представники були професорами німецьких університетів. Кожен з них, як **Вільгельм Георг Фрідріх Рошер (1817-1894)**, написав ряд праць, серед яких найбільш відомі **«Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу» (1843)**, **«Історія національної політичної економії в Німеччині» (1874)**, **«Система народного господарства» (1854-1894)** у 5 томах та ряд інших; **Бруно Гільдебрант (1812-1878)** – роботу **«Політична економія сьогодення і майбутнього» (1848)**, де обґрунтував проблему забезпечення прав власності та її захисту; **Карл Густав Адольф Кніс (1821-1898)** – працю **«Політична економія з точки зору історичного методу» (1853)**, де найбільш послідовно виклав ідеї історичної школи, виступивши блискучим критиком класичного напрямку.

Засновник школи професор **В. Рошер** стверджував, що *немає загальних законів політичної економії*, як трактувала класична школа, а є тільки *закони розвитку економічних фактів*. При цьому ним використовувалася ідея історичної школи права, що існувала в Німеччині з 30-х років XIX століття. Її голова, видатний правознавець **Фрідріх Карл фон**

Савіні (1779-1861), сповідував принцип згідно з яким на теренах Німеччини повинне діяти не «природне право» (право кожної людини як першочергове), а «історичне право» (верховенство інтересів держави перед особистістю). Згодом ця ідея отримала розвиток у працях нової (молодої) історичної школи.

Дуже важливою є його ідея стосовно *трьохфакторної моделі Ж. Б. Сея*, якій він надав нового дихання. *З розвитком суспільства, на його думку, змінюється значення окремих факторів, переходячи від природи до праці, а від праці – до капіталу.*

Ще одним виразником ідей історичної школи був **Б. Гільдебранд**. Він продовжив розробку емпіричного підходу у дослідженні, зібравши матеріал, який розкрив закономірності історичного піднесення. Йому *належить ідея трьохфазної моделі розвитку людського господарства, де першою фазою є натуральне, другою – грошове та третьою – кредитне господарство.* Дослідник відкинув твердження англійської класики стосовно *впливу на поведінку людини переважно егоїстичних мотивів, указавши, що на неї впливають, також, право, політика, національні інтереси тощо.* Виступаючи захисником прав власності, він стверджував, що *всякий прогрес у суспільстві пов'язаний з приватною власністю, а тому посягання на неї є і посяганням на технічний прогрес.*

Найбільш систематизований виклад ідей історичної школи отримав у творчості **К. Кніса**, який довів до логічного завершення твердження, стосовно того, що *в суспільстві немає універсальних законів.* Вони діють тільки у природі, оскільки вона незмінна. Закони ж, в економічній галузі, постійно змінюються, а тому природні закономірності тут не функціонують. *Способами пізнання економічних явищ* учений вважав *статистику та економічні дослідження.*

Крім того, він здобув визнання завдяки узагальненню попередніх теорій вартості, капіталу та ренти, а також критиці теорії кредиту.

Таким чином, стара історична школа по новому поставила завдання що до дослідження процесів господарювання. Однак приступити до їх вирішення можна було тільки після забезпечення збору та аналізу величезного статистичного матеріалу. За вирішення саме цієї проблеми і взялася нова історична школа.

4. РОЗВИТОК ІДЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ НОВОЮ (МОЛОДОЮ) ІСТОРИЧНОЮ ШКОЛОЮ

Напрацювання старої історичної школи знайшли своє продовження у працях її послідовників – *нової (молодої) історичної школи*, яка виникла у 1871 році, після об'єднання Німеччини. Якщо *стара історична школа виконала завдання відпрацювання історичного методу та збору емпіричних даних про розвиток суспільства, то їх глибоке осмислення та практичне використання було здійснено вже в рамках нової історичної школи.* Зрозуміло, що *стара історична школа* для ствердження себе як *альтернативного напрямку класичній політичній економії головним*

опонентом для себе визначила класичний напрям економічної науки, то нова – соціал-демократичний рух, перш за все, марксистську доктрину, яка теж сповідувала історичний підхід, котрий, однак, суттєво відрізнявся від варіанта, запропонованого історичною школою. Також змінювався і підхід у бік нового суспільства, де головною метою було не здійснення соціальних революцій, а поступове реформування та оновлення існуючого суспільства.

Ідеї, запропоновані представниками німецької історичної школи були настільки незвичними, що крім існуючих суперечок з представниками марксизму, *її методологія дослідження* спровокувала гостру дискусію між засновником австрійського варіанта маржиналізму К. Менгером та Г. Шмоллером, що отримала назву *«суперечки про методи»*. В її основі були покладені непримиримі методологічні підходи, в яких *представники німецької історичної школи відстоювали принципи історизму та національної своєрідності різних країн, акцентуючи увагу на особливе*. На відміну від них, *прихильники австрійської школи вважали головним загальноекономічний підхід, беручи за основу індивідуалізм та кількісний аналіз економічних явищ.*

Якщо стара школа мала одного визнаного лідера – **В. Рошера**, то нова вже двох – **Г. фон Шмоллера** та **Л. Brentano**, погляди яких утворили, відповідно, два крила цього напрямку – *праве* або *консервативне*, яке отримало ще іншу назву *катедер-соціалізму* та *ліве* або *ліберальне*.

4.1. Консервативне крило. Г. фон Шмоллер та А. Вагнер

Консервативний напрямок представляв професор Берлінського університету **Густав Фрідріх фон Шмоллер (1838-1917)**. Він вважав, що *завданням політекономії є не тільки вивчення фактичного і статистичного матеріалу та опис народногосподарських процесів і явищ, але і їх використання в практиці господарювання.*

При цьому особлива роль відводилася державі, яка повинна була виконувати ті функції, які не може забезпечити діяльність окремих осіб. До їх числа він відносив виховання людей у дусі ринкових засад, підтримку їх здоров'я, допомогу престарілим, жінкам, дітям, інвалідам і т. ін. Вчений пропонував здійснювати жорсткий контроль над громадянами з боку держави, яка мала б згладжувати будь-які соціальні протиріччя надкласовим (консервативним) шляхом, що і визначило назву цього напрямку. Крім того, зверталася увага і на «етичний принцип», який повинен був формувати відповідні до ринкової системи звичаї, без яких існування ринкового середовища неможливе. Централізація влади дозволяла економити і кошти суспільства, направляючи їх, через акумуляцію в державному бюджеті, на прискорене вирішення завдань індустріалізації та виховання нації.

Для досягнення суспільного миру представники катедер-соціалізму у 1872 році утворили «Союз соціальної політики», який, спочатку, сформувався

як союз однодумців правого крила школи, а потім вилився у практичну програму соціальних перетворень, що зводилась до **ряду заходів як-то:**

- поліпшення статистики праці;
- обов'язкового навчання дітей у школах до 10-12 років;
- державного регулювання праці дітей, підлітків, жінок;
- організації страхування робітників від хвороб і нещасних випадків;
- установа пенсій по старості та непрацездатності;
- організації третейських судів для розгляду скарг між робітниками і підприємцями;
- розвитку споживчої та житлової кооперації.

Менш відомим представником цього напрямку був **Адольф Генріх Готгільф Вагнер (1835-1917)**, який у 1892 році сформулював так званий **закон постійного зростання державних потреб**, який отримав його ім'я.

4.2. Буржуазно-ліберальне крило. Л. Brentano та К. Бюхер

Інший напрям, що виник у рамках «Союзу соціальної політики» – **ліберальне крило**, репрезентував **Людвіг Йозеф (Луїс) Brentano (1844-1931)**. Він бачив роль держави у трохи іншому – як **регулятора ринку праці та розвитку соціального партнерства**. Іншими словами, якщо **праве крило** ставило за мету **здійснення реформ через традиційні підвалини німецького суспільства – монархію та націоналізм, тобто згори, то ліве – шляхом розвитку профспілкового руху для досягнення класового миру, тобто знизу**. Цей підхід, також, дозволяв економити кошти в проведенні реформ, але через досягнення класового миру та національної гармонії, тобто без **революції як крайньої форми вирішення класових протиріч**.

У подальшому ідеї Л. Brentano знайшли своє продовження у теорії держави суспільного добробуту, а потім і теорії економіки добробуту. Саме починаючи від творчості Л. Brentano можна провести лінію з його досягненням класового миру до соціальної школи, потім – до інституціоналізму і, нарешті, – «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

Крім суто практичних розробок цього крила, важливим є **аналіз етапів розвитку капіталістичної економіки**, зроблений **Карлом Вільгельмом Бюхером (1847-1930)**, що виділяв **три наступних етапи в її розвитку:**

1) «Ступінь замкнутого домашнього господарства», де споживання йде без обміну.

2) «Ступінь міського господарства», з порівняно слабким розвитком товарних відносин, що характеризується безпосереднім зв'язком виробника зі споживачем, на замовлення для якого виробляється цей продукт, що, по суті, є простим товарним виробництвом.

3) «Ступінь народного господарства», як товарного виробництва, що працює на невідомий ринок. Тут обмін найбільш розвинений, довжина шляху товару подовжується, а тому продукт виробляється послідовно на багатьох підприємствах. Звідси до уваги береться панування торгового та позичкового капіталів, а значить – капіталізму, як суспільної системи. У зазначеному

підході, виходячи з відміченої класифікації, містилася одна важлива деталь – підкреслений спосіб обміну, що становить суттєву складову розвитку капіталізму.

5. НАЙНОВІША ІСТОРИЧНА ШКОЛА. ЕВОЛЮЦІЯ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ У ПРАЦЯХ В. ЗОМБАРТА ТА М. ВЕБЕРА

Третя хвиля або **найновіша історична школа** пов'язана з іменами **Вернера Зомбарта (1863-1941)**, **Макса Вебера (1864-1920)** і менш відомим економістом **Герхардом фон Шульце-Геверніцем (1864-1943)**, що зібрав величезний матеріал з історії промисловості і банківського капіталу.

Німецький націоналізм, що бере свій початок від А. Мюллера та Ф. Ліста, прозвучав соціалістичними ідеями в новій історичній школі і отримав майбутній розвиток у націонал-соціалізмі В. Зомбарта.

Цей видатний вчений написав величезну кількість робіт, які стали згодом об'єктом гострих дискусій. Він почав свою наукову та літературну діяльність як історик, будучи учнем Г. фон Шмоллера, потім прихильником марксизму, і, нарешті, завершив свою наукову еволюцію від марксизму до фашизму. Про його творчість сучасний історик економічної думки сказав, що «найкраще, що можна сказати про В. Зомбарта, – це те, що його роботи збуджують думку».

В. Зомбарт, досліджуючи національну економіку, величезну увагу приділив розвитку історії, яку визначає рух національного духу, що зумовлює всі явища матеріального світу. На думку вченого, при капіталізмі існує свій особливий дух. При чому, той, який є адекватний капіталізму висуває на перше місце ту націю, у якій він є найбільш розвиненим. У своїй книзі **«Євреї і господарське життя» (1911)** вчений стверджував, що капіталізм створили євреї, так як їх потяг до грошей як абстрактного багатства стимулює розвиток ринку, виконуючи роль чогось подібного на «дріжджі для тіста». Його книга **«Торговці і герої» (1915)** носила націоналістичний характер. У ній він стверджував, що для початку розвитку капіталізму, характерним є дух людей з агресивним авантюризмом та прагненням до завоювання, а потім, з досягненням більш-менш розвиненого стану, цінуються ділова мораль та раціональність поведінки господарюючого об'єкта. Звідси, на його думку, німці, що починали свій розвиток в умовах відсутності єдиної країни та внутрішнього ринку у силу історичних обставин, були змушені боротися за її об'єднання, а тому – виступали як **«нація героїв»**. Англійці ж, у той же час, в умовах вже існуючого розвиненого ринку протиставлялась німцям як **«нація крамарів»**.

У подальших дослідженнях В. Зомбарт **намагався поєднувати історичний підхід у вивченні економічних явищ з абстрактною теорією капіталізму**, що знайшло відображення в його фундаментальній багатотомній праці **«Сучасний капіталізм» (1902-1927)**. У ньому було показане господарське життя Європи в історичному розрізі від раннього

середньовіччя до XIX століття. Причому праця включала і відомості про економічні уявлення людей в кожну епоху. Однак вершиною економічної думки твір не став.

У ньому В. Зомбарт увів два нові поняття *«господарська система»* і *«господарська епоха»*. Перша категорія – це абстрактна модель, очищена від історичної конкретності. Друга – реальність, що служить об'єктом аналізу. Вивчення епох знайшло своє відображення у сформованих теоретичних моделях. Згодом, у першій половині XX ст., цей підхід розвине В. Ойкен, використавши цей принцип для формування типів господарств.

Завершення ідеї розвитку *«національного духу»* найновішої історичної школи отримали логічний розвиток у працях німецького філософа, історика, соціолога та економіста **Макса Вебера**. На його долю випало осмислення та підведення підсумків складного шляху, що пройшла історична школа у XX столітті. Вчений подолав упередженість націоналізму і односторонність *історичного методу*. Головна ідея, яка пронизує його творчість, полягала у тому, що *розвиток економічного життя народів і їх культури визначається загальними законами, що пробивають собі дорогу крізь національні особливості*.

Коло розвитку світової економічної науки замкнулося. Відбулося своєрідне доповнення методу класичної школи і німецького історичного методу, а з ним – повернення німців у русло світової економічної думки до основ того методу з запереченням якого вона почала свій шлях, проте, вже на новому, більш високому щаблі суспільного розвитку. Крім того, М. Вебер зазначив недостатність одних описів в історичній науці. На його думку, необхідні *узагальнення* та *інтерпретація*. Ним була висунута концепція *ідеальних типів* (певна схема для пояснення конкретних фактів і процесів історичного розвитку того чи іншого народу).

Помітне значення у науці залишили його роботи *«Протестантська етика і дух капіталізму» (1905)*, а також *«Господарська етика світових релігій» (1919)* про *вплив релігії на економіку*. М. Вебер показав, що у кожній релігії існує два компоненти: містичний і аскетичний. Причому аскетичний компонент більше впливає на зміцнення і розвиток раціонального початку, що становить основу капіталізму. Саме цей виток найбільш розвинений у протестантизмі, де богоугодність людини визначається її успіхом на обраному нею терені господарювання.

М. Вебер зробив те, чого не вдалося здійснити В. Зомбарту. Він створив фундаментальну історико-економічну працю, яка могла б стати результатом роботи цілого інституту. Причому, зробив все це самотужки. Його епоха збіглася з періодом відродження кантіанства, прихильником якого він був. Саме оновлений метод І. Канта вчений використав для своїх соціально-історичних досліджень. До найвищих цінностей людства він зараховував свободу індивіда, а расизм і націоналізм вважав хибною ідеологією. Ознайомлення з твором автора справляє враження конспекту коротких записів, які відображають та інтерпретують досліджувані ним факти історії і тому важко піддаються конспектуванню.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що дослідження інститутів, зроблене представниками найновішої історичної школи, як капіталістичного духу, дає можливість вважати їх першими німецькими інституціоналістами.

6. СОЦІАЛЬНИЙ НАПРЯМОК У ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ. Р. ШТАМЛЕР ТА Р. ШТОЛЬЦМАН

На рубежі ХХ століття в Німеччині склався напрям, що розвинув ідеї історичної школи і отримав назву **соціальної школи**. Епоха її появи сформувалась у нових умовах. Так, якщо стара школа з'явилась у період панування в Німеччині дрібнотоварного виробництва, нова та новітня – при наявності розвиненого капіталізму епохи вільної конкуренції, то соціальний напрям став початком домінування монополій. Виникла нова система інститутів капіталізму у вигляді монополій та державно-монополістичного регулювання.

Змінився і стан Німеччини. Так, якщо за рівнем свого розвитку вона у першій половині ХІХ ст. відставала навіть від Франції, то з початком ХХ – вийшла на перше місце в Європі, а в світі поступалася лише США.

Між історичною школою і даним етапом продовжувала зберігатися спадковість. Його представники німці **Рудольф Штаммлер (1856-1938)**, **Рудольф Штольцман (1852-1930)**, **Франц Оппенгеймер (1864-1943)**, **Карл Діль (1864-1943)** та австрієць **Отмар Шпанн (1878-1950)** при розгляді ряду проблем і категорій відрізнялися великою різноманітністю. Однак при цьому мала місце одна суттєва спільність. *Соціальне життя суспільства вони розуміли як сферу соціальних відносин*. Причому останні розумілися як *правові та етичні*, які визначають усі інші.

Причому даний напрям кардинально відрізнявся як від маржиналізму, так і марксизму. У першому заперечувався індивідуалістичний підхід до оцінки економічних благ, а в марксистському вирішальна роль процесу виробництва. Маржиналізм, вважала ця група, не враховує *групову* дію людей, замінюючи їх дією *індивідів*. Марксизм критикувався за *заперечення ролі права і надбудови та залежність їх від базису*. Мали місце і відмінності від напрацювань попередньої німецької школи, які полягали у прагненні створити економічну теорію загальну для всіх країн. На думку авторів реформованої парадигми вирішальну роль у розвитку суспільств відігравав етико-правовий аспект.

Якщо здобутки економічної теорії представників цього напрямку навряд чи можна назвати вагомими, то в методологічному плані вони розчистили дорогу для появи нового напрямку, що отримав велике визнання у ХХ столітті – **інституціоналізму**.

Останній представник цього напрямку **Артур Шпітхоф (1873-1957)** відомий як один з провідних дослідників *економічної кон'юнктури* у Німеччині, що в цілому було характерно для багатьох представників інституціоналізму, висунув постулат про сталу мінливість економіки. Він

стверджував, що *не тільки кожен національну економіку, а й кожен етап її розвитку потрібно вивчати з позиції окремої економічної теорії*.

7. РОЗВИТОК ІДЕЙ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ІНШИХ КРАЇНАХ

Слід відзначити, що історична школа не обмежилась у своїй діяльності виключно рамками Німеччини. Її ідеї отримали своє продовження та розвиток у окремих країнах світу і, перш за все, у Великій Британії, Франції та Росії.

Так, до найбільш видатних представників школи у Великій Британії слід віднести **Арнольда Тойнбі (Старшого) (1852-1883)**, **Вільяма Каннінгема (1849-1919)**, **Вільяма Джеймса Ешлі (1860-1927)**, **Джона Аткинсона Гобсона (1858-1940)** тощо.

Так, наприклад, один з найвидатніших представників цього напрямку, відомий англійський історик та родоначальник економічної історії, як самостійної дисципліни **В. Каннінгем** стверджував «відносність економічних учень» та вважав, що вивчення економічної історії необхідне для знання економічних фактів, які є найкращим введенням в економічну науку. Його головним напрацюванням стала робота **«Зростання англійської промисловості і торгівлі» (1882)**, яка мала величезний стимулюючий вплив на викладання і дослідницьку роботу в університетах країни.

У Франції у цьому напрямку працювали **Клемент Жугляр (1819-1905)**, **Пьер Еміль Левассюр (1828-1911)**, **Шарль Жид (1847-1932)**, **Франсуа Сіміан (1873-1935)**, **Альбер Афгальон (1874-1956)** та інші.

Найбільш знаний представник цієї течії в країні, видатний соціолог та економіст **Ф. Сіміан** був послідовником **Е. Дюркгейма (1858-1917)**. Вчений в основу своєї методології досліджень поклав *принцип «соціологічного релятивізму»*, тобто прагнення розглядати явища у їх соціологічному контексті, приділяючи рівну увагу культурним, історичним та економічним чинникам щодо формування суспільного процесу. Скрупульозним емпіричним аналізом, заснованим на розробці статистичного матеріалу, критикою абстрактних економічних і соціологічних теорій він сприяв поширенню у Франції методів емпіричної соціології.

У полеміці з представниками історичної школи дослідник доводив, що в історії слід шукати не випадкове, а закономірне, елімінувати індивідуальне, щоб досліджувати соціальне. На його думку, історія забезпечує соціологію конкретним матеріалом, тоді як соціологія відкриває історії схему розвитку. Вчений цілковито відкидав концепцію, згідно з якою історію роблять великі люди. На його думку, вчинки будь-якого індивіда обумовлені «колективними уявленнями», що відрізняються від «індивідуальних уявлень». Великі люди діють на основі надзвичайно розвиненого соціального інстинкту і їх роль вимірюється здатністю зрозуміти і передбачити потреби та тенденції колективного розуму всього суспільства.

Істотний внесок у розробку проблем історичної школи зробили також видатні українські та російські економісти **Іван Іванович Янжул (1846-**

1914), Іларіон Ігнатійович Кауфман (1848-1916) та Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919).

8. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ІДЕЙ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

Історична школа виникла як своєрідний шлях обґрунтування економічного і духовного об'єднання багаточисельних феодальних князівств в єдину могутню державу для економічного прориву.

Тому значення даної школи для країн наздоганяючого розвитку важко переоцінити. Сформований нею новий підхід у дослідженні економічних явищ через підбір та аналіз багатого історико-географічного та економічного матеріалу, на базі якого був використаний *історичний метод дослідження через вивчення господарських явищ і процесів національної та часової визначеності, дозволив обґрунтувати пріоритетність ролі держави в забезпеченні національних інтересів та соціальної злагоди*. У кінцевому рахунку, вибраний нацією вищеназваний підхід, спочатку відкинувши здобутки класики, а потім повернувши її в економічний аналіз і починаючи з творчості М. Вебера, визначив на довгі роки інструменти стратегії розвитку німецької економічної науки.

Ідеї прихильників німецької історичної школи, хоча і не отримали загального розповсюдження, все ж знайшли своє продовження у творах англійських, шведських, американських та інших економістів. Крім того, нова історична школа здійснила великий вплив на появу одного із визначних економічних напрямків сучасності – **інституціоналізму**.

У свій час, **Дж. М. Кейнс**, виходячи з тез **В. Зомбарта про «організований капіталізм»** обґрунтував *теорію державного регулювання капіталістичної економіки*, зробивши висновок про те, що тільки активна фінансова політика, що стимулює сукупний попит, може подолати масове безробіття у період загальної кризи.

Рекомендації **Л. Брентано** з приводу *державного управління ринком праці* знайшли відгук у американського економіста **Артура Мелвіна Оукена (1928-1980)**, який вважав, що будь-яка теорія про формування заробітної плати і ринку праці повинна виходити з його недостатньої гнучкості. Тому держава зобов'язана сприяти створенню в угоді між підприємцями та найманими робітниками таких умов, щоб вони були зацікавлені у підписанні довгострокових домовленостей про працю та гідну за неї платню. Саме те, що А. Сміт називав *«невидимою рукою»*, яка розподіляє виробництво та продаж товарів, А. Оукен доповнив та розвинув, її як ідею *«невидимого рукостискання»* між двома сторонами.

Неабияке значення ідеї історичної школи в умовах транзитивної економіки мають для сучасної України. Уряд, виходячи із існуючої ситуації, мав би надавати всіляку підтримку вітчизняним виробництвам, які визначають стратегічний розвиток у глобальній економіці. Крім того, держава, в умовах «затягування поясів» для світового прориву, повинна

потурбуватися про збереження соціальної злагоди у суспільстві через стимулювання розвитку продуктивних сил, тобто «промислового виховання нації» згідно з концепцією Ф. Ліста, коли втрати, пов'язані з цим процесом, досить тривалий час будуть повинні нести *всі*, без винятку, верстви країни.

Підведемо підсумки. Німецька історична школа пройшла у своєму розвитку ряд етапів. **Стара школа** обґрунтувала нові методологічні принципи аналізу економічних явищ та почала збирати статистичний матеріал, стосовно законів зростання національного господарства. Її **нова** генерація приступила до його ґрунтовного аналізу і використання в практиці господарювання. Представники **новітньої школи** провели глибокий аналіз напрацювань попередників і дали нову інтерпретацію цим економічним явищам, доповнивши здобутки класичної школи А. Сміта і Д. Рікардо, чим вивели економічну науку на якісно новий рівень. Останній – **соціальний етап**, став своєрідною модифікацією історичної школи в умовах монополістичного капіталізму.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Національна політична економія. Економічний романтизм. Німецький націоналізм. Прискорена індустріалізація. Етичний аспект. Камералістика. Історична школа в політичній економії. Ф. Ліст: Теорія «національної економії». Політика «виховного протекціонізму». Концепція «національній продуктивних сил». Німецька історична школа. Історичний метод дослідження. А. Мюллер: «матеріальний» та «моральний» капітал.

Стара історична школа: В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс. Етика, право та держава в дослідженнях німецьких економістів. Періодизація історії націй. Концепція стадійного економічного розвитку Ф. Ліста, В. Рошера, Б. Гільдебранда.

Молода (нова) історична школа: Г. Шмоллер, Л. Brentано, К. Бюхер. Катедер-соціалізм. «Світ господарської культури» та моральна природа людини. Класифікація історії народного господарства. «Класовий мир» та реформи.

Новітня історична школа: В. Зомбарт. Державний соціалізм. М. Вебер. Теорія «ідеальних типів». Господарська етика релігій.

Соціальний напрям у політичній економії. Економічна соціологія.

Французьке та англійське відгалуження історичної школи: Ф. Сіміан, А. Тойнбі, В. Каннінгем. Принцип «соціологічного релятивізму» Ф. Сіміана.

Соціальна школа: Р. Штаммлер, Р. Штольцман, Ф. Оппенгеймер, К. Діль, О. Шпанн.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які фактори в історії Німеччини та розвитку її суспільствознавства виявилися найвпливовішими при формуванні німецької історичної школи?

2. Чому відносно німецьких економістів використовується термін «історична школа»?
3. Що спільного в поглядах А. Мюллера та Ф. Ліста на роль держави в розвитку економіки?
4. Чому історичну школу Німеччини протиставляють класичній економічній теорії? Назвіть принаймні три основних розбіжності у поглядах.
5. Чому німецький підхід часто пов'язують з економічним націоналізмом. Обґрунтуйте відповідь з урахуванням теорії Ф. Ліста щодо «виховного протекціонізму».
6. На чому ґрунтувалося твердження В. Рошера щодо неможливості застосування універсальних підходів до історії та господарства різних країн?
7. Чому німецьких економістів цінять за їх вклад у розвиток історії економіки?
8. На чому ґрунтується позиція К. Кніса щодо законів розвитку економіки?
9. Яку роль у розвитку суспільства відводив Б Гільдебранд приватній власності і чому?
10. Яке місце в теоретичній системі Г. Шмоллера посідає держава?
11. Чому Г. Шмоллера нерідко пов'язують з консервативною течією нової історичної школи?
12. На чому ґрунтувалося твердження К. Бюхера щодо тенденцій розвитку в економіці та наявності трьох основних стадій її розвитку?
13. У чому полягає лібералізм Л. Brentano?
14. Що спільного та розбіжного можна виділити у поглядах представників німецької історичної школи на межі XIX та XX ст.?
15. Чи справедливим буде твердження М. Вебера, який вважав ефективною таку економічну політику, яка спирається на економічну теорію?
16. Що є джерелом виникнення капіталізму за В. Зомбартом?
17. Чим викликана поява соціального напрямку і в чому полягають його основні напрацювання?
18. У чому полягає місце та значення німецької історичної школи у світовій економічній думці?

ТЕМА 9. ПОГЛИБЛЕННЯ УВАГИ ЕКОНОМІСТІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ ДО КІЛЬКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

1. Історичні передумови виникнення, зміст та основні етапи розвитку «маржинальної революції».
2. Попередники маржиналізму. Постановка проблеми загальної економічної рівноваги та граничної корисності. Г. Г. фон Госсен, Й. Г. фон Тюнен, А. О. Курно, Ж. Дюпюї.
3. Розробка методологічних і теоретичних принципів маржиналізму австрійською (віденською) школою. К. фон Менгер, О. фон Бьом-Баверк та Ф. фон Візер.
4. Лондонська школа маржиналізму. В. С. Джевонс.

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ «МАРЖИНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Зміни, що відбулись у природничих, соціальних, економічних та політичних процесах торкнулися і економічних наук. Так природничі науки отримали нові дані і на відміну від попередніх тлумачень явищ вийшли на більш різнобічну та глибоку картину світу. Ними стали відкриття: в області електрики і магнетизму англійського фізика Дж. К. Максвелла (1831-1879); у хімії – періодичної системи хімічних елементів Д. І. Менделєєва (1834-1907), а в біології – перехід від вивчення окремих організмів до їх класифікації за родами та видами, що доповнились дослідженнями біосфери як єдиної системи взаємопов'язаних між собою рослинних і тваринних організмів.

Подібні революції не обійшли стороною і економічну теорію, що стало наслідком досягнення *промисловим капіталом* нового рівня розвитку у вигляді *зрілих форм*, які він набув у 70-х роках ХІХ століття, що суттєво вплинуло на рівень економічної науки. Розроблені раніше теоретичні системи на навколишній світ та зміни, що відбулися у ньому затребували критичного переосмислення, а з ним і пошуку якісно нових підходів до вивчення нових явищ.

Однією з таких, далеко небезуспішних спроб, по-новому поглянути на дійсність, стало продовження розробки питань, поставлених у ряді шкіл як відгалуження класичного напрямку економічної науки – *маржиналізму*. Останнє явище мало як *об'єктивну*, так і *суб'єктивну складову*. Коріння *об'єктивної складової* виявилися ще на початку зародження обміну, на які звернув увагу ще А. Сміт, підкресливши, що схильність до обміну, угод є даром людської природи. Звідси мінові пропорції благ визначались, в основному, потребами і залежали від корисності благ. Тому, обмін між первісними общинами визначався їх вподобаннями та психологічними особливостями людей, традиціями, рідкістю благ тощо. З розвитком обміну на пропорції все більше почали впливати трудові процеси, які проте не усували дію першого чинника. На цей аспект вперше звернув увагу Д. Рікардо, вказавши на два джерела, що лежать в основі мінової вартості як рідкості так і витрат праці на виробництво товару.

З досягненням капіталізмом зрілих економічних форм, що завершилися переходом економіки в стадію вільної конкуренції, механізм вартісного саморегулювання набув свого піку, виявивши глибокі зміни у структурі як виробництва, так і споживання. Як наслідок, індивідуалізація господарського життя людей, викликала необхідність поглиблення досліджень та доповнень до процесів споживання.

Таким чином, до *об'єктивних* причин появи напряму можна віднести: кардинальні зміни у суспільному розподілі праці, викликані розвитком машинного виробництва; підвищення значення творчого роду

діяльності, результати якої важко оцінити тільки з боку вартості; розширення впливу на ринок свідомого початку.

До них додалися *суб'єктивні* чинники. Перш за все, відсутність задовільної відповіді на питання про ціноутворення не відтворюваних благ, посилення класової боротьби в суспільстві, що мало наслідком відхід від аналізу його класової структури і зосередження уваги на проблемах безпосередньо практичних питань. Як результат, найбільш важливою потребою практики стає дослідження способів досягнення оптимуму у виробничій діяльності людей.

Усе зазначене вище мало наслідком появу в останній третині ХІХ ст. **маржиналізму** як розвиненої форми одного із відгалужень класики, основні принципи якого були зафіксовані ще Аристотелем і розвинені Ф. Аквінським, а потім – Е. Б. Кондільяком та Ф. Галіані. Термін маржиналізм походить від французького слова «marginal» – мітка, межа, край. Парадоксально, але цю назву, як напярм, він отримав у працях англійського економіста Дж. А. Гобсона тільки на початку ХХ століття, тоді, коли дане відгалуження як домінуюче втратило своє провідне значення. В основу пояснення мінової пропорції маржиналістами була покладена категорія «цінність», а з нею акцент науки змістився у бік її практичного використання. Такі зміни економічних пріоритетів, які пізніше отримали назву *«маржинальної революції»* як наукової трансформації в економіці у останній третині ХХ ст. знаменували собою перехід класичного напрямку в неокласичний, однак, були помічені сучасниками не відразу.

Проблеми практики господарювання, як ціноутворення, особливо на вільно невідтворювані блага, виходячи з пануючої до цього *класичної школи з її теорією витрат виробництва*, не мали задовільної відповіді. Звідси виникла потреба його вирішення. Крім того, суспільство продовжувало турбувати питання зняття протиріч між класами. До них додалася зростаюча роль інтелектуальної праці, результати діяльності якої теж не вирішувала вже згадана вище класична теорія витрат виробництва. Тому дослідження зі *сфери виробництва* зміщується у *сферу обігу*, де з економічного аналізу зникають такі питання, як з'ясування закономірностей розподілу продукту, закони, що його визначають, відносини між класами тощо, а основна увага зосереджується на проблемах оптимізації господарської діяльності.

Як результат вище викладеного, **неокласиками** в науковий обіг був уведений термін *чиста економічна теорія*, що означав *економічну теорію як позасоціальну науку, «чисте знання», галузь дослідження функціональних і кількісних залежностей ринкової системи, формалізацію і моделювання оптимальних станів економіки та її мікроструктур. Тим самим, чіткіше окреслювались шляхи підвищення економічної ефективності.*

Повертається і старе поняття, що замінює існуючу в класичній школі, особливо в її марксистському варіанті, ключову категорію

«*вартість*» на «*цінність*», яка у маржиналізмі перетворюється на фундаментальну категорію – «*граничну корисність*».

Замість вивчення питань нагромадження капіталу, розподілу доходів між класами, *з'являються дослідження раціональної поведінки суб'єктів господарської діяльності, що ставлять за мету максимізацію цільових функцій в умовах обмежених ресурсів*, змінюючи предмет дослідження науки. Місце сфери виробництва, як зазначалося вище, займає сфера обігу. У результаті з'являється нова наука – **економікс**, де аналіз переходить у практичну площину. Замість визначення **політичної економії** як науки про багатство суспільства, у розумінні А. Сміта, спочатку з'являється введений В. С. Джевонсом в обіг новий термін «**економіка**», а за ним – особливо з виходом у 1890 році, книги А. Маршалла «**Принципи економікс**» (інакше цей твір ще називають «**Принципи економічної науки**» - О. А.) – і новий, фундаментальний рівень розробки практичних проблем часткової рівноваги.

Маржиналізм докорінно змінив і *метод дослідження, в якому широко починають застосовуватися граничні величини*. Слід додати, що в становленні маржинального підходу величезне значення мали і *ідеї позитивізму*, які перенесли пізнання дійсності із сутності процесів на їх прояв – зовнішню форму з широким використанням кількісних величин.

Центральною категорією маржиналізму стає поняття гранична корисність, яка, на жаль, не зовсім точно виражає її зміст як категорії. Так, якщо термін «граничний» ще можна прийняти до використання, то слово «корисність» відводить читача від змісту суті поняття, оскільки тут мова йде не про користь блага або послуги, як таких, а про *ступінь важливості* їх як *відповідної порції* для окремої людини. Звідси точніше було б сказати «*гранична важливість*» або «*гранична необхідність*». Однак, з огляду на те, що в економічній літературі термін «гранична корисність» давно закріпився, то у подальшому використовуватиметься саме він. Таким чином, *гранична корисність – це здатність останньої порції блага задовольняти найменш значущу потребу*. Однак, як буде показано далі, у залежності від шкіл це тлумачення отримає модифікації.

Як провідний напрямок – **маржиналізм** здобув широкий резонанс на *першому етапі економічної науки, у 70 - 80-тих рр. XIX ст.* у працях *трьох шкіл*, що виникли майже одночасно: *австрійської (віденської), лондонської і лозаннської*. Остання була представлена її основоположником Л. Вальрасом ідеї якого потім підхопив В. Парето. Причому усі представники шкіл використовували єдиний *суб'єктивно-психологічний підхід*, в основі якого знаходилася ідея граничної корисності як підгрунтя цінності.

Згодом їх розробки, на *другому етапі* маржиналізму, з деякими уточненнями, знайшли своє продовження у працях послідовника ідей лозаннської школи В. Парето, представника американського маржиналізму Дж. Б. Кларка та засновника кембриджської школи А. Маршалла, що

відійшли на другий план з початком загальної кризи економіки розвинених країн світу у 1929-1933 роках.

А. Маршалл завершив формування неокласичного напрямку економічної думки, як продовження ідей трансформованої класики, у 90-ті роки XIX століття, значно розширивши рамки економічної теорії, що дозволило йому вийти за межі маржиналізму як другого етапу класики.

Звідси, він збагатив неокласичний напрям напрацюваннями маржиналізму, теорією витрат виробництва, історичної школи, а також здобутками інших наук, які можна було б використати на практиці. При цьому, маржиналізм був віднесеним до генези неокласичного напрямку.

Представники другого етапу маржиналізму відмовилися від суб'єктивно-психологічного підходу, уточнили та розвинули його методологічний апарат, об'єднавши останній з функціональним мікроекономічним аналізом. Саме це дозволило значно розширити можливості його практичного застосування.

Підводячи підсумок, можна сказати, що *маржиналізм з'явився в період капіталізму епохи вільної конкуренції, коли суспільство набуло розвинутого ринкового стану, тобто ступеня, коли стало можливим для відображення економічних процесів застосувати математичний апарат.* Однак, на рубежі XIX та XX століть ситуація кардинально змінилась. *Визначальну роль у житті суспільства стали відігравати монополії та сформовані під них інститути. Тому визначальним стає вже не індивідуальний, а груповий інтерес,* а з ним маржиналізм відходить в аннали історії, залишивши після себе *метод граничних величин,* який допоміг наступним економічним напрямкам, як, наприклад, кейнсіанство або неокласика значно розширити методологію аналізу.

Таким чином, маржиналізм можна визначити як концепцію економічного дослідження, що виникла в 70-90 роках XIX століття, базується на методі, в основі якого лежить поняття граничної корисності, що визначає величину цінності ринкових благ їх необхідністю (корисністю) та рідкістю.

2. ПОПЕРЕДНИКИ МАРЖИНАЛІЗМУ. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ І ГРАНИЧНОЇ КОРИСНОСТІ. Г. Г. ФОН ГОССЕН, Й. Г. ФОН ТЮНЕН, А. О. КУРНО, Ж. ДЮПЮІ

Коли на початку 70-х років XIX століття були опубліковані роботи К. Менгера, В. С. Джевонса та Л. Вальраса, що стали новою віхою в розвитку економічної науки, невдовзі відбулось і відкриття імен їх попередників, які проклали стежку до вирішення завдань господарської практики на принципах граничного аналізу. Стало зрозуміло, що «маржиналістська революція» мала предтечу. Серед економістів, які її підготували були вчені: Г. Г. фон Госсен, Й. Г. фон Тюнен, А. О. Курно і, менш відомий науці інженер та економіст – Ж. Дюпюї.

Одночасно, більш чітко окреслились підходи до витоків у дослідженні процесів обміну на основі категорії корисності, починаючи від глибокої давнини (про що йшлося у попередніх темах) до 70-х років XIX століття. Патріархом маржиналізму слід вважати **Арістотеля**, який вперше, завдяки своєму методу дослідження поставив питання про природу пропорцій обміну. У подальшому, *в епоху феодалізму*, ця проблема була розвинута у працях **Фоми Аквінського (Аквіната)**, який здійснив дослідження феодального суспільства, використавши філософію Арістотеля взагалі, так і в постановці проблеми *«справедливої ціни»*. Пізніше, питання вивчення сутності товару, грошей, капіталу на основі граничних величин отримало розвиток у послідовників маржинальної концепції **Ф. Галіані** та **Е. Б. Кондільяка**.

Однак усе ж фундамент концепції підготували чотири вчені, прізвища яких були згадані вище. Серед них, насамперед, необхідно виділити німецького юриста, математика, фахівця в галузі страхової справи **Германа Генріха фон Госсена (1810-1858)**. У 1854 році побачила світ його книга *«Розвиток законів суспільного обміну і правила людської поведінки, що впливають з нього»*, на яку він покладав великі надії. «Те, що вдалося зробити М. Копернику для пояснення взаємозв'язку світів у просторі, – писав вчений, – я спробую зробити для пояснення взаємозв'язку людей у світі». Він спробував *створити загальну теорію людської діяльності на принципах граничної корисності. Вперше ним були сформульовані два положення або закони граничної корисності, які зараз більш відомі як перший та другий «закони Госсена»*.

Вони зводяться до такого:

Перший закон. Величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці блага даного виду зменшується поки не досягне нуля в точці повного насичення. Іншими словами, оптимальна структура споживання досягається за умови рівності граничних корисностей благ, які споживаються (закон вирівнювання граничних корисностей).

Другий закон. Якщо запас різних благ обмежений, тобто їх кількість недостатня для повного задоволення потреб, то максимальне їх задоволення зупиняється в точці, де інтенсивність задоволення (корисність) стає однаковою для всіх благ.

Таким чином, *перший закон дав поняття руху граничної корисності («гранична корисність зменшується у міру збільшення наявності даного блага»), другий – визначення умови досягнення оптимальної структури споживання: («Максимум задоволення потреб досягається в разі рівності граничних корисностей всіх споживаних благ»)*.

Г. Г. фон Госсен уточнив *предмет політичної економії, визначивши його як науку про задоволення потреб людей*. Тим самим, акцент був зміщений на споживчий попит, що засвідчило практичний аспект науки.

На жаль, теорія Г. Г. фон Госсена виявилася для його сучасників малозрозумілою. Незадовго до своєї смерті автор, вражений реакцією суспільства на свій твір, скупив нереалізовані примірники книги, що залишилися, та знищив. Але декілька з них усе ж таки збереглися.

У 1870 році відомий англійський економіст В. С. Джевонс з подивом виявив, що фактично всі ключові ідеї граничного аналізу, висвітлені ним, раніше знайшли відображення в надісланій йому від букініста книзі невідомого німецького автора. Тим часом Г. Г. фон Госсен був заново «перевідкритий» ще раз як один з видатних представників нового напрямку. Його робота в 1889 році була перевидана великим тиражем і отримала широке визнання в наукових колах, а відкриті ним два закони посмертно отримали назву автора.

Окрім Г. Г. фон Госсена, у витоків цього напрямку стояли німецький поміщик, дослідник і практик Йоганн Генріх фон Тюнен, француз Антуан Огюстен Курно, які продовжили розвиток математичного руслу цього напрямку.

Йоганн Генріх фон Тюнен (1783-1850) отримав початкові, а потім і фундаментальні знання в галузі сільського господарства практикуючи спочатку в маєтку свого батька, а потім навчаючись природничих наук, математики та економіки в Геттінгенському університеті, де багато часу приділяв самоосвіті. Придбавши збитковий маєток у Мекленбург-Шверині, він, з часом, зробив його процвітаючим. Сучасники сприймали його як знавця сільськогосподарських проблем і успішного аграрія, маєток якого став зразковим в успішному господарюванні на землі і тому став своєрідним «місцем паломництва» для практикуючих аграріїв.

Протягом багатьох років вчений скрупульозно вів облік доходів і витрат на сільськогосподарські роботи. Після математичної обробки отриманих даних, використавши *метод максимуму у значеннях функції з багатьма змінними*, він узагальнив отримані результати досліджень у книзі «**Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки**».

Перша частина твору була опублікована в 1826 році. У ній автор розглянув проблеми оренди і розміщення земельних угідь. Друга частина твору містила теорію граничної продуктивності (1850), а третя – додаткові статті та дані про лісництво і була видана вже після смерті її автора у 1863 році біографом дослідника. Революційні ідеї вченого в галузі методології економічних досліджень виявились складними і незрозумілими для сучасників, а тому не отримали заслуженого визнання.

Розроблена ним *економіко-математична модель державного господарства* призначалась для систематизованого вивчення просторової характеристики економічної діяльності, аналізу механізму формування земельної ренти залежно від місця розташування земельних ділянок, виявлення взаємозалежності факторів виробництва і пошуку їх оптимального поєднання з метою максимізації прибутку.

З часом напрацювання німецького дослідника знайшли розвиток у системному вивченні економічної діяльності, що були реалізовані в *теорії розміщення продуктивних сил. Проаналізувавши механізм формування земельної ренти залежно від віддаленості земельних ділянок від ринку збуту, він дійшов висновку, що ціна зерна повинна відповідати витратам*

найбільш віддалених (маржинальних) ферм. Оскільки всі фермери продають зерно за однією і тією ж ціною, ті з них, хто знаходяться ближче до міста, будуть отримувати додатковий дохід у вигляді ренти, на відміну від найбільш віддалених, які такого доходу не матимуть.

Крім цього, він сформулював новаторську *ідею про взаємозалежність факторів виробництва*, яка знайшла відображення у *виробничій функції*, а пошук оптимального поєднання цих факторів з метою максимізації прибутку на капітал привели його до висновку, *що максимальний дохід можна отримати лише у тому випадку, коли граничні витрати кожного фактора відповідають його граничній віддачі.* Таким чином, вчений поклав початок *теорії граничної продуктивності факторів виробництва* і пов'язаної з нею неокласичної *теорії розподілу*, що з часом отримала найбільший розвиток у теорії американського економіста Дж. Б. Кларка.

Почавши з дослідження конкретних проблем сільського господарства Й. Г. фон Тюнен розробив *загальноекономічний метод аналізу для широкого кола господарських процесів і явищ на основі граничного підходу, чим передбачив появу маржиналізму, просторової економіки та економетрики.*

Іншим попередником маржиналізму, який багато зробив у цьому напрямку, по праву вважається французький економіст, філософ і математик **Антуан Огюстен Курно (1801-1877)**. У 1838 році він опублікував книгу «Дослідження математичних принципів теорії багатства», в якій математики не знайшли для себе нічого нового, а економісти, навпаки, визнали її занадто незвичною. Родоначальники «маржинальної революції» були знайомі з книгою А. О. Курно, але не пов'язували її здобутки з новою економічною концепцією, оскільки їх найбільшу увагу на початку твору привернула тільки ідея корисності як суб'єктивного трактування цінності. Граничний аналіз як універсальний підхід *до всіх економічних відносин* став визначальним уже на другому етапі «маржинальної революції». Останні широко використали його надбання в тих аспектах, що містили *функціональні зв'язки ціни, попиту та пропозиції для ситуації монополії, дуополії, олігополії та досконалої конкуренції*, які для представників першого етапу маржиналізму особливого інтересу не викликали.

Досліджуючи умови отримання фірмою максимального прибутку, А. О. Курно дійшов висновку, *що це можливо за умов та обсягів виробництва, коли врівноважуються граничний дохід і граничні витрати. В умовах монополії – це найменший з можливих обсягів випуску продукції. При дуополії (конкуренції між двома продавцями) – виробники спершу оцінюють функцію попиту на продукцію і лише потім визначають обсяги реалізації на основі постійної величини пропозиції з боку конкурента.*

Виконаний автором аналіз свідчив про те, що *в точці рівноваги представників дуополії формується ціна нижча, ніж на монопольному ринку. Однак значно більша, ніж ціна на ринку вільної конкуренції.*

Розвиваючи свої економічні міркування, вчений *дослідив явище досконалої конкуренції, при якій фірми не можуть впливати на стан ринку, вказавши, що в цьому випадку випуск є максимальним, а ціни мінімальними. Він стверджував, що максимізація прибутку на ринку вільної конкуренції досягається за умови рівності граничних витрат і середнього доходу.*

Дослідник увів в обіг *поняття еластичності попиту, яке відображає реакцію попиту на зміну ціни.* Була звернута увага і на те, що *низька еластичність попиту характерна як для предметів розкоші (ювелірні вироби, фарфор і кришталь, килими тощо), так і для товарів першої необхідності (хліб, одяг, взуття), від яких не можуть відмовитися навіть люди з низькими статками.*

Французькому вченому належить також пріоритет і у визначенні *економічної рівноваги.* Виходячи з того, що для повного і точного вирішення локальних проблем необхідно розглядати економічну систему у цілому, А. О. Курно побудував модель, у якій ціни диктують покупці, а продавці встановлюють обсяги виробництва в залежності від рівня ціни та попиту на товар. Це свідчить про те, що, в певній мірі, він став предтечею другого етапу «маржинальної революції».

Серед попередників маржиналізму можна назвати, ще одного, менш відомого, основоположника вчення про граничну корисність **Жюля Дюпюї (1804-1866)**, який також не був гідно оцінений сучасниками. Відомо, що він, у свій час, вважався висококваліфікованим фахівцем, займаючи посаду головного директора інженерної служби Парижу. У 1844 році дослідник надрукував статтю «**Про вимір корисності цивільних споруд**», яка для широкого кола економістів пройшла непоміченою.

Розмірковуючи над тим, чому *кожна додаткова порція суспільних благ приносить усе менше задоволення її споживачам, вчений вивів криву попиту як функцію граничної корисності, що скорочується у міру збільшення кількості придбаних матеріальних благ.*

Суттєвий інтерес для дослідників економічної думки викликав виконаний вченим *аналіз і «відносної корисності» (цінового надлишку) – максимально можливого доходу, який виникає внаслідок того, що економічні суб'єкти (споживачі, виробники) купують і продають кожен одиницю товару за незмінною ціною. Дослідження надлишку споживача та надлишку продавця (за сучасною термінологією) дало можливість автору зробити висновок про недоцільність підвищення тарифів на громадські (комунальні) послуги внаслідок зниження сумарної суспільної вигоди.*

Таким чином, непомічені сучасниками твори Г. Г. фон Госсена, Й. Г. фон Тьонена, А. О. Курно та Ж. Дюпюї стали предтечею «маржинальної революції» в економічній теорії і саме їх наукові дослідження заклали основи якісно нового підходу в класиці до розгляду попиту як головної сфери економіки та цінності товару, виходячи з теорії граничної корисності.

3. РОЗРОБКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ І ТЕОРЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ МАРЖИНАЛІЗМУ АВСТРІЙСЬКОЮ (ВІДЕНСЬКОЮ) ШКОЛОЮ. К. ФОН МЕНГЕР, О. ФОН БЬОМ-БАВЕРК ТА Ф. ФОН ВІЗЕР

Австрійська або віденська школа економічної думки разом із лондонською школою започаткувала глибоке теоретичне обґрунтування нової парадигми науки як цілісної наукової системи. Витоком цього став вихід у 1871 році у Відні книги **К. Менгера** «**Основи вчення про народне господарство**» і в тому ж році у Лондоні твору **В. С. Джевонса** «**Теорія політичної економії**». Пізніше, у 1874 році у Лозанні вийшла книга «**Елементи чистої політичної економії**» **Л. М. Е. Вальраса**. Саме з появою цих книг почалось те, що пізніше назвуть «маржинальною революцією».

Австрійська школа вихідним пунктом дослідження взяла поняття гранична корисність як взаємозв'язок між річчю перетвореною на благо і людиною. А *предметом і метою теоретичного аналізу – психологічну оцінку нею речі*, в основі якої лежать *потреби* як певні вимоги гомеостазу людського організму (тобто рівноваги між асиміляцією і дисиміляцією його клітин і т. ін.). Звідси витікала ключова категорія аналізу – *гранична корисність, як така частина блага, що задовольняє найменшу з наявних благ частину потреб*. З цієї позиції можна розглядати не зовсім задоволену потребу, коли ще має місце висока «кінцева інтенсивність» споживання і повністю задоволену потребу, де «кінцева інтенсивність» споживання дорівнює нулю. Зрозуміло, що економічно важливо досягати «кінцевої інтенсивності» потреб.

Гранична корисність є суб'єктивним поняттям і останньою частиною блага, яка повністю насичує потреби. Однак те, що корисно одній людині зовсім не означає корисність для іншої. Звідси, цінність (ціна) благ залежить від необхідності (корисності) в них. Таким чином, формується попит на блага. Чим більш рідкісне благо, тим при незмінних інших умовах, буде вищий на нього попит, а отже і його цінність (приклад, води в пустелі і діамантів).

Центральна категорія вчення – гранична корисність австрійцями розумілася як *остання одиниця в наборі благ, яка повністю насичує людську потребу*. З точки зору споживання це означає, що платоспроможний попит повністю насичений, а з точки зору *виробництва* – повний розпродаж вироблених товарів.

Окрім проблем попиту, австрійці розробили і проблему визначення *цінності продуктивних благ*, що формуються витратами виробництва на їх отримання. Альтернативні або «приписані» (імплицитні) витрати, будуть мати місце у тому випадку, коли блага створені факторами виробництва матимуть граничну корисність. У цьому випадку ресурси будуть використані оптимально.

Засновником австрійської школи граничної корисності був **Карл фон Менгер (1840-1921)**. Він народився в Галичині, яка тоді входила до складу

Австро-Угорської імперії. Головною його працею стала книга «**Основи вчення про народне господарство**» (1871), над якою він працював усе своє життя, але, на жаль, так і не завершив. Саме у ній вчений закріпив основні положення концепції маржиналізму. Його учнями та послідовниками були **Ойген фон Бьом-Баверк (1851-1914)** та **Фрідріх Фрайхер фон Візер (1851-1926)**.

Об'єктом аналізу К. Менгер вибрав ставлення людини до речі чим встановив *відносну цінність благ*, стверджуючи, що визначити *абсолютну величину цінності благ неможливо*. Ілюстрацією цього стала економічна таблиця вченого (рис. 1). У ній зверху по горизонталі названо зліва направо 10 продуктів із спадною інтенсивністю споживання. Проти кожного продукту по вертикалі зверху вниз були поставлені цифри у порядку послідовного падіння споживання порцій благ, що показують цінність відповідного блага кожного з них, що споживається. Зрозуміло, що чим вище буде інтенсивність споживання, тим вище буде і цінність. Наприклад, першої порції блага. Економічна таблиця ілюструвала два положення. По-перше, те, що *величина цінності порції блага залежить від інтенсивності його споживання і по-друге, його місця в наборі благ*. Крім цього, таблиця доводила можливість тільки *відносного визначення величини цінності* даної порції блага.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								

Рис. 1. Таблиця Менгера

К. Менгер увів розподіл благ на *блага вищого (засоби виробництва) і нижчого (предмети споживання) порядків*. Причому *цінність благ вищого порядку визначалася благами нижчого порядку*. Наприклад, засіб виробництва не буде засобом виробництва і взагалі мати цінність, якщо за його участі не буде створено продукт. Цікаво що у трактуванні того, *що являється засобами виробництва* такий підхід повністю збігається з підходом марксизму, хоча як концепція маржиналізм йому повністю протилежний. Це, наприклад, стосується оцінки витрат на його виробництво які за К. Марксом

будуть визначатися не граничною корисністю продукту, як у маржиналістів, а витратами праці на його відтворення.

Крім цього, К. Менгеру належить ще ряд ключових ідей австрійської школи маржиналізму. Так, він ввів поняття **«субституції продуктивних благ»**, вказавши на **«комплементарність»** благ, виявлену ще А. Смітом у понятті **ліквідності** та за два десятка років до А. Маршалла започаткував у науковому обігу категорії «ціни попиту» і «ціни пропозиції».

Найбільш відомим послідовником К. Менгера, як було сказано вище, був його учень **О. фон Бьом-Баверк** – професор Віденського університету, президент Австрійської академії наук, а потім і міністр фінансів однієї з двох складових частин Австро-угорської імперії – Цислейтанії. Займаючи останню посаду, він двічі виводив економіку країни із інфляційного піке, за що австрійці викарбували його портрет на колишній 100 шилінговій купюрі. Головними його роботами були **«Основи теорії цінності господарських благ» (1886)** і **«Теорія Карла Маркса та її критика» (1896)**.

Він став геніальним популяризатором учення свого вчителя і в багатьох проблемах маржиналізму поставив крапки над «і». Так, якщо К. Менгер розробив поняття об'єктивної і суб'єктивної граничної корисності, заклавши поняття субституту граничної корисності, то, на основі її, О. Бьом-Баверк розробив **психологічну теорію відсотка**. Дослідник, на відміну від свого вчителя та друга Ф. Візера, **вважав за можливе вимір цінності благ, тобто притримувався кардиналістського підходу**.

Граничну корисність він пояснював таким чином. Людині, наприклад, Робінзону, необхідно для нормальної життєдіяльності мати продукти, наприклад, зерно. Один його мішок потрібен для того, щоб не померти з голоду, другий – для нормального виживання, третій – для вигодовування живності, щоб отримати м'ясо, четвертий – для виготовлення алкогольних напоїв, а п'ятий мішок, у принципі, не потрібен. Але після роздумів наш герой знаходить і йому належне застосування. Зерно з цього мішка піде на вигодовування співочих птахів, які будуть скрашувати його самотність.

Цей хрестоматійний приклад показує, що гранично корисним буде п'ятий мішок зерна, тому що шостий йому буде взагалі не потрібен. Вчений досить чітко, порівняно зі своїми колегами, вказує, що ціноутворення на ринку має проходити за ціною гранично корисного продукту. Якщо допустити, що ціни будуть високі, то це призведе до того, що не реалізуватиметься гранична корисність, тобто куплять менше товарів, ніж необхідно (бюджет споживача передбачається незмінним). З цієї позиції він наголошував, що найбільшу ціну на ринку пропонує покупець, а найменшу продавець. Так як покупець пропонує максимальну ціну, виходячи з можливостей свого бюджету, а продавець – мінімальну з позиції своїх витрат.

Особливий інтерес має концепція О. Бьом-Баверка щодо **природи прибутку**, яка в економічній літературі отримала назву **теорії відсотка**. У зв'язку з нею, він виділив **поточне і майбутнє споживання**. У рамках **поточного споживання** людина задовольняє свої потреби. Причому такі, що постійно зростають. Якщо індивід зменшує поточне споживання, за рахунок

того, що переносить його на *майбутнє*, то він за це отримує, *відсоток* або *прибуток*. Наприклад, якщо в поточному споживанні особа заощадила деяку кількість грошей і на них купила засоби виробництва, які вироблятимуть продукцію. Звідси ми бачимо перенесення споживання з поточного на майбутнє, що є компенсацією ощадливості за утримання від особистого споживання, яка і утворює прибуток.

Відмітимо, що крім *теоретичної* ниви, вчений плідно працював і на *практичній*, про що було сказано вище.

Видатним представником австрійської (віденської) школи можна назвати і **Ф. Ф. фон Візера**, головною науковою роботою якого, на теренах економіки, слід назвати трактат **«Походження і основні закони господарської цінності» (1884)**. Ним була уточнена ідея про цінність факторів виробництва, що утворюють $K_{\text{витр}}$ з позиції втраченої вигоди, яка пізніше отримала назву **«закону Візера»** або **закону витрат виробництва**. У ньому зафіксований *взаємозв'язок між продуктом, що виробляється та витратами на його створення. Такі витрати стають економічними (тобто оптимальними), у тому випадку, коли вони пов'язуються із виготовленням гранично корисного продукту. Таким чином, витрати носять характер приписування, тобто їх економічний характер визначається створенням засобами виробництва гранично корисного продукту.*

Ф. Візеру належить заслуга запровадження у науковий обіг термінів: *«гранична корисність», «приписування», «закони Госсена», «граничний продукт», «планомірність» тощо*. Як і К. Менгер він вважав, що *цінність благ не можна виміряти, а можна тільки ранжувати*, чим заклав основи *ординалістського підходу*, який став у подальшому панівним серед маржиналістів. У кінці життя Ф. Візер відійшов від дослідження суто економічних проблем та активно зайнявся історією та соціологією.

З часом, розвиток економічної науки виявив суперечними деякі постулати австрійської школи граничної корисності. Однак, навіть найсучасніші економічні теорії не можуть успішно розвиватися поза використанням розробок методів граничних величин, започаткованих першою хвилею маржиналізму, представлену, у першу чергу, австрійською (віденською) школою.

4. ЛОНДОНСЬКА ШКОЛА МАРЖИНАЛІЗМУ. В. С. ДЖЕВОНС

У 1871 році в Англії побачила світ книга **«Теорія політичної економії»**, автором якої став молодий хімік, математик, логік та економіст **Вільям Стенлі Джевонс (1835-1882)**, яку І. Фішер вважав початком застосування математичних методів в економіці. Книга відкрила лондонський напрямок маржиналізму. У передмові до неї вчений *визначив політичну економію як науку про врахування насолод і страждань*. Пізніше термін *політична економія*, у зв'язку із зміною вченим підходу до аналізу економічних явищ, був замінений саме ним на поняття **економікс**.

Методологія аналізу вченого була зведена до характеристики психологічних факторів у мікроекономічному підході як визначальних у поєднанні з індивідуалізмом, як основи дослідження поведінки людей, доповнених ідеєю утилітаризму та гедонізму. В його роботах, як зазначалось раніше, завдяки використанню інструментарію математики граничний аналіз був значно розширений. Остання відмінність кардинально відрізняла лондонську та лозаннські школи від австрійської.

Закон спадної корисності В. С. Джевонс вважав універсальним засобом вирішення всіх економічних проблем. Терміну «гранична корисність» у нього не було, а тому він користувався категорією «*кінцева ступінь корисності*», яка за змістом не відрізняється від поняття австрійців та лозаннців. Оскільки приємні відчуття від корисності речі спадають по мірі насичення потреб, то «*частини одного і того ж товару мають неоднакову корисність*». Так, при споживанні води вона спочатку буде викликати приємні відчуття і мати корисність, потім важкість, зводячи корисність до нуля, а потім набувати шкідливого характеру, тобто мати негативну корисність.

Повторюючи ідею основного закону споживання Г. Г. фон Госсена як закону спадної корисності, вчений побудував *графік «драбини спадної корисності»*. Виходячи з нього корисність останнього додавання нескінченно малої кількості блага в запасі утворює «*кінцеву ступінь корисності*». Так вона постає в інтерпретації В. С. Джевонса.

Виходячи із концепції вченого можна було зробити наступні висновки:

1. Щоб отримати максимальну корисність споживач повинен так розподілити свій дохід, щоб «кінцеві ступені корисності» всіх придбаних благ були б рівні .

2. Співвідношення між благами, що обмінюються, дорівнює зворотному співвідношенню кінцевих ступенів їх корисності.

$$M \cdot A = U \cdot B,$$

де:

A, B – товари;

M – гранична корисність товару *A*;

U – гранична корисність товару *B*.

В. С. Джевонс разом з Г. Г. фон Госсеном є співавтором *суб'єктивної теорії пропозиції праці*, згідно з якою процес праці буде продовжуватися до тих пір поки негативна корисність праці не зрівняється з граничною корисністю утвореного нею продукту.

Йому належить і оригінальна *теорія циклічності економіки*, згідно з якою вплив сонячної енергії на зміну кліматичних і погодних умов здатний викликати циклічні коливання в економіці.

5. ЛОЗАННЬСЬКА ШКОЛА. Л. М. Е. ВАЛЬРАС ТА В. ПАРЕТО

Маржиналізм отримав подальший розвиток і поглиблення у працях представників лозаннської школи, які згодом з роботами В. Парето, Дж. Б. Кларка і А. Маршалла внесли вагомий внесок у формування *другої хвилі неокласичного напрямку*. Виразники цього відгалуження маржиналізму, перш за все, *поглибили методологічний інструментарій аналізу економічних проблем, широко використавши методи математики (особливо диференціального обчислення)*. Паралелі економіки з механічною системою дозволили їм представити першу як рівноважну та здійснити аналіз господарства з точки зору *теорії загальної економічної рівноваги*.

Засновником школи став видатний швейцарський економіст **Леон Марі Еспрі Вальрас (1834-1910)**. Економічною теорією він захопився завдяки своєму батькові, теж економісту, і роботам А. О. Курно, прочитаних ним за його порадою. Пізніше, познайомившись з В. С. Джевонсом і подружившись, молодий швейцарець активно взявся за економіко-математичні дослідження. З 1870 року, працюючи на кафедрі політичної економії Лозаннського університету, у 1874 році він написав свою фундаментальну роботу «**Елементи чистої політичної економії**», яка відкрила епоху маржиналізму і принесла її автору світову славу. Пізніше Й. А. Шумпетер назве її «Великою Хартією точної економічної науки», а японський економіст Т. Негіші «Біблією сучасної неокласичної економічної теорії».

Л. Вальрас проаналізувавши систему економічних наук, виділив *три їх складові. Чисту економічну теорію* або *позитивну теорію ринкового господарства*, яка *вивчає цінність в умовах чистої конкуренції і мінову цінність з обміном в умовах абсолютної конкуренції*.

Прикладну економічну теорію чи *нормативну теорію розподілу*, яка ставить за мету *забезпечення збалансованості народного господарства*, а також **соціальну економічну теорію** чи *прикладну теорію*, яка через *теорію власності як науку про мораль* повинна *забезпечити кожному те, що йому належить*.

Підставою такого поділу послужило *визначення суспільного багатства як сукупності матеріальних і нематеріальних благ*. Їх *рідкість*, з одного боку, представляє для нас певну *корисність*, а з іншого - фіксує *обмежену кількість благ*, що перебувають у нашому розпорядженні. Із *обмеженості кількості цих благ випливають три наслідки: ці блага є об'єкт привласнення; обміну і предмет промислового виробництва*.

Звідси виділяються *три головні економічні явища, або три головні аспекти суспільного багатства: обмін (мінова цінність), виробництво (промисловість) і розподіл (власність)*. Їм відповідають *три точки зору на суспільне багатство* представлені в таких науках, як чиста, прикладна і соціальна теорії, кожна з яких вивчає зазначені вище сфери економіки. У сучасній термінології *чиста теорія* – позитивна теорія функціонування ринкового механізму; *прикладна теорія* – нормативна теорія оптимального

розміщення ресурсів, *соціальна теорія* – нормативна теорія оптимального розподілу доходу. За життя Л. Вальрас встиг здійснити лише систематичну розробку чистої теорії.

Економічна наука, в його інтерпретації, *ставила за мету вказати шлях до більш справедливого суспільства і відкрити об'єктивні закони, що управляють виробництвом, аналогічні законам природи, де домінує принцип корисності*. Не обмежуючись характеристикою граничної корисності (вважаючи її основою цінності товару, що походить не з корисності або праці, а з *рідкості*), він уперше *застосував математичну модель* для виявлення стабільності не *часткової* (моделі ринкової рівноваги його попередників А. О. Курно, В. С. Джевонса), а *загальної* економічної рівноваги симетричних ринків, чим заклав основи сучасного *макроекономічного моделювання*. Цим була створена загальна економіко-математична модель господарства країни, більше відома під назвою *системи загальної економічної рівноваги*, що лежить в основі чистої економічної теорії, яка і поставила проблему вивчення міжринкових зв'язків.

Модель загальної економічної рівноваги довела наявність єдиної рівноваги безлічі ринків (готової продукції та факторів виробництва) в умовах дії ринкового механізму і досконалої конкуренції. Причому, рівновага на певній частині ринків не гарантує загальної рівноваги економіки при наявності даної кількості ринків.

У модель були введені спрощення, як то: задані функції граничної корисності, що означало задану кількість товарів і послуг, що реалізуються на ринку; задані функції граничної продуктивності, що означало допущення ідентичних витрат, тобто їх постійну віддачу; зміни цін, що прямо залежать від величини перевищення попиту над пропозицією і т. ін. У 50-60-ті роки ХХ століття модель Л. Вальраса завдяки засобам лінійного програмування була перероблена.

Моделі ринків визначали основні умови відповідності попиту і пропозиції товарів. Взаємозв'язок між основними показниками виробництва та обміну був представлений системою рівнянь. Усі угоди на ринку відбуваються одночасно. Модель статична (передбачає незмінність запасу і різноманітності продуктів). Крім того, суб'єкти виробництва ідеально поінформовані. Модель Л. Вальраса ставила завдання вирішення проблеми для всього народного господарства на екстремум і виведення загальних законів дії системи цін при наявності безлічі ринків.

Спроби поліпшення економічного порядку державою мали б наслідком порушення пропорцій і зменшення обсягу виробництва. Звідси її дія повинна бути обмежена і зводиться до контролю стабільності грошей, забезпечення безпеки громадян, підтримки їх загальної освіти, гарантування соціального захисту робітникам, сприянню функціонування ефективної конкуренції і т. ін. При цьому в державі має діяти принцип рівності можливостей при нерівності фактичного становища людей. У той же час закони розподілу, що встановлюються і регулюються людськими бажаннями, можуть бути вдосконалені з урахуванням вимог справедливості.

Послідовником Л. Вальраса став **Вільфредо Парето (1848-1923)** – італійський економіст, професор політичної економії Лозаннського університету, найталановитіший із його учнів, що змінив свого вчителя на посаді завідувача кафедри. Він одним з безпосередніх творців неокласичної парадигми економічного аналізу. У 1906 році В. Парето опублікував свою головну працю «**Курс політичної економії**».

Значний внесок вчений зробив у розвиток *моделі загальної рівноваги* свого вчителя, де виділив ряд необхідних і достатніх умов для досягнення загальної рівноваги в ринковій системі [167, с. 159-161].

В. Парето, як і неокласики другої хвилі, *спробував позбавити економічну науку від надмірної психологічної суб'єктивності*, тобто *ідеї цінності*, що базується на кількісному вимірі корисності. Для цього він замінив термін «*корисність*» поняттям «*уподобання*» чи «*вигідність*» [orhelimite]. *Вигідність* як відносне поняття використовувалось при порівнянні двох або декількох благ, а точніше, їх наборів. Відзначивши, що один набір благ вигідніший або переважає інший, дозволив йому відійти від безпосереднього виміру або порівняння корисності.

Для формалізованого *аналізу вигідності набору благ* В. Парето використав інструментарій *кривих байдужості*, запропонований Ф. Еджуортом. Однак, якщо англієць застосовував його для визначення рівноважної ціни в ході функціонування ринкового господарства, то В. Парето – для *виявлення оптимуму споживання*. Друга відмінність полягала у розгляді кривих байдужості *не на площині, а в тримірному просторі*. У рамках такого підходу взаємний перетин поверхонь байдужості давав би «стежки» оптимального сходження від одного рівня переваг до іншого з мінімальним тягарем.

Розмірковуючи у руслі теорії загальної рівноваги, В. Парето намагався дати змістовну трактовку твердженням того, що *досконала конкуренція забезпечує досягнення максимуму добробуту*. При цьому він підкреслював етичну нейтральність свого підходу, обмежуючись аналізом проблеми ефективності, відмовившись від розгляду природи корисності. Вчений прагнув теоретично обґрунтувати концепцію *взаємозалежності всіх економічних факторів*, включаючи і ціну, для вдосконалення теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса. Однак на відміну від останнього, він розглядав ряд станів рівноваги у часі, а також допускав варіювання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції.

Саме завдяки В. Парето, в економічній теорії міцно закріпились такі інструменти аналізу, як «*криві байдужості*», «*карта байдужості*» та ін. Хоча апарат кривих байдужості вперше запропонував англієць **Френсіс Ісідро Еджуорт (1845-1926)** як графічне відображення корисності, як функції кількості двох благ .

При використанні «*кривих байдужості*» В. Парето прогнозував поведінку покупців на ринку, а з допомогою графіка відображав взаємозв'язок товарів та їх корисностей. *Аналіз «кривих байдужості»*

показує, від якої кількості одного товару здатне відмовитися домогосподарство, щоб придбати додаткову кількість іншого товару.

В. Парето вніс вагомий внесок і в нормативну теорію оптимального розміщення ресурсів, тобто в *прикладну теорію* (за термінологією Л. Вальраса), запропонувавши критерій добробуту, згідно з яким збільшення добробуту означає таку ситуацію, коли деякі люди виграють, але ніхто не програє. Іншими словами, ним був сформульований знаменитий критерій оптимальності розміщення ресурсів, відомий під назвою *«Парето-оптимум»* або *«оптимум Парето»*.

Згідно з ним, *розміщення ресурсів, виходячи зі суспільної точки зору, є оптимальним, якщо за допомогою виробництва і обміну товарів і послуг не можна збільшити добробут хоча б одного раціонального суб'єкта, не погіршуючи становища іншого.*

Основними складовими зазначеного закону є, *по-перше*, оптимальний, за В. Парето, стан, найкращий з точки зору використання ресурсів при заданому висхідному розподілі багатства або купівельної спроможності економічних агентів. *По-друге*, при зміні початкового розподілу благ можна прийти до інших оптимальних станів, порівняння яких виходить за межі «компетентності» даного критерію. Останнє положення дуже важливе, тому в житті зміна станів зазвичай пов'язана з перерозподілом багатства і доходу, тобто втратами одних і придбаннями інших.

Завершує своє дослідження вчений *законом розподілу доходів («закон Парето»)*. Виходячи з нього, нерівність у розподілі доходів може бути зменшена у тому випадку, якщо доходи і виробництво будуть зростати швидше чисельності населення.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Маржиналізм. Граничний аналіз. Маржинальна революція. Методологічний індивідуалізм. Метод робінзонад. Закони Г. Г. Госсена. Величина корисності. Чиста економічна теорія. Й. Г. Тюнен: економіко-математична модель, гранична продуктивність факторів виробництва. Теорія попиту А. О. Курно. Теорія споживчого надлишку Ж. Дюпої.

Австрійська школа маржиналізму. Гранична та загальна корисність. Таблиця К. Менгера. Продуктивні блага. Теорія уявлення та зумовленої цінності. Психологічна теорія процента О. Бьом-Баверком. Окільний шлях виробництва. Альтернативні витрати Ф. Візера. Закон Ф. Візера.

Математичні напрями маржиналізму: англійська та лозаннська школи.

Англійська школа. В. С. Джевонс: предмет економікс, методологія аналізу, концепція граничної корисності. Суб'єктивна концепція пропозиції праці. Концепція циклічності.

Лозаннська школа. Л. Вальрас: Модель загальної економічної рівноваги. Ринкове саморегулювання. Оптимум Парето. Криві байдужості Ф. Еджуорта. Концепція споживчого вибору. Закон розподілу доходів В. Парето.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим викликана маржинальна революція і які основні етапи вона пройшла?
2. Перерахуйте основні методологічні принципи маржиналізму?
3. У чому полягає спільність та розбіжності у трактуванні мінової вартості Д. Рікардо, К. Марксом та маржиналістами?
4. На чому базуються основні принципи австрійської (віденської) школи?
5. Перерахуйте основні маржинальні постановки К. Менгера.
6. У чому полягає різниця між кардиналістським та ординалістським підходом у визначенні граничної і загальної корисності?
7. У чому сутність психологічної концепції відсотка О. Бьом-Баверка?
8. Що уявляє собою концепція припису та альтернативних витрат Ф. Візера?
9. Який розвиток отримало тлумачення мінової вартості Д. Рікардо в працях К. Маркса, В. Ст. Джевонса та австрійської школи?
10. У чому полягає зміст оптимуму В. Парето?

ТЕМА 10. КЕМБРИДЖСЬКА І АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛИ ЯК ГЕНЕЗА ДРУГОГО ЕТАПУ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. Кембриджська школа та її роль у розвитку економічної думки кінця ХІХ - першої третини ХХ століття. А. Маршалл та А. С. Пігу.
2. А. Маршалл – фундатор «Принципів економічної науки» (1890) як вершини неокласичного напрямку:
 - 2.1. Нове визначення предмета дослідження економікс;
 - 2.2. Особливості методу дослідження;
 - 2.3. Структура та зміст основних книг твору;
 - 2.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства.
3. Економічні теорії зайнятості та добробуту А. С. Пігу.
4. Американське відгалуження неокласики. Дж. Б. Кларк.
5. Місце і значення неокласики в історії економічної науки.

1. КЕМБРИДЖСЬКА ШКОЛА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ КІНЦЯ ХІХ - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ. А. МАРШАЛЛ ТА А. С. ПІГУ

Неокласична економічна теорія як *другий етап маржиналізму* мала своїм витоком поглиблення його основних положень, розроблених ще у 70 - 80-х роках ХІХ століття ще *першою хвилею* неокласики (маржиналізму) які будувались на запровадженні принципу граничного аналізу та визначення величин цінності ринкових благ їх корисністю та рідкістю. З одного боку, вони ґрунтувались на підтвердженні окремих положень англійської класичної політичної економії, або в протилежність ним. Причому, висновки маржиналістів відхилялись у бік трактування найважливіших категорій і, перш за все, мінової цінності (вартості).

Другий етап неокласики означився появою *Кембриджської школи* з її *теорією часткової економічної рівноваги*, яка на відміну від *теорії загальної економічної рівноваги* Л. Вальраса та *американської школи теорії граничної продуктивності* Дж. Б. Кларка, ставила ті ж проблеми, як і остання, щодо питання *розподілу продукту між класами*, а, також, *умови оптимізації виробництва*. Правда, в основі теорії Дж. Б. Кларка відправним пунктом аналізу був покладений *закон граничної продуктивності праці*.

Витоки неокласики відкрили напрацювання представника Лозаннської школи В. Парето, що здійснив перехід від *суб'єктивно-психологічної методології* наукового дослідження в економіці до *методології*, заснованої на *функціональних залежностях*, що отримала найбільший розвиток в американському напрямі. Це дало можливість *вивести економічну теорію на якісно новий рівень завдяки вдосконаленню принципів маржинального підходу*, що створило умови для розробки *нової теорії розподілу благ*, в основі якої знаходилася *концепція граничної продуктивності з широким використанням елементів граничного аналізу*.

Починаючи з 90-х років XIX століття, у класичну доктрину окрім маржинальних підходів, був привнесений *мікроекономічний аналіз* тобто *проблеми відтворення індивідуального капіталу*. В останній *вводилися напрацювання класичного напрямку на основі теорії витрат виробництва, історичної школи та інших наук*, що дало можливість *ще більше розширити практичну складову економічної науки*. В 30-ті роки минулого століття, неокласичний напрям доповнюється *макроекономічним аналізом* з його ідеями виваженого *державного регулювання ринку*, який *трансформує* неокласичну ідею в неоліберальну.

Найбільш визначним представником, який здійснив спробу доповнення наукових досягнень англійської класичної політекономії, маржиналізмом, історичною школою та іншими нееконічними науками як-то соціальною філософією, психологією, історією, соціологією та іншими науками, можна, по праву, вважати англійського економіста **Альфреда Маршалла (1842-1924)**, з ім'ям якого тісно пов'язана так звана «маршалліанська революція» як продовження «революції маржинальної».

Він, *по-перше*, відніс *маржинальний напрямок* до класики, з якої почалася *неокласична традиція*, *по-друге*, посилив *практичне спрямування класики*, що, зрештою, вилилося у розробку більш широкого аспекту *економічної науки* або *економікс*.

Неокласичний напрямок, базуючись на *класичному варіанті*, крім *загальних* з ним *рис*, має й *певні відмінності*. Тому, для розуміння неокласики треба, по-перше, з'ясувати її вихідні пункти, які ґрунтуються на класичній теорії А. Сміта і Д. Рікардо і визначають *загальні риси* двох етапів розвитку класики. І, по-друге, визначити *відмінності* неокласики від класики.

Загальні ознаки розвитку *класичного напрямку* зводились до фундаментального положення слідування принципу класики «laissez faire, laissez passer» і визнання способів установлення оптимального варіанта пропорцій шляхом функціонування ринкового механізму. Другим

положенням є трактування суспільства як об'єктивної реальності, яку людина за своєю волею і бажанням змінити не може, а лише адаптуватись до її закономірностей шляхом поглибленого вивчення об'єктивних законів дійсності і слідування ним. Звідси ж випливає принцип невтручання держави в економічні процеси. Третім загальним аспектом класичного підходу є з'ясування раціонального вибору господарюючого суб'єкта, за умов заданого набору обмежень. Четвертим – методологічний індивідуалізм, що має за конститутивну основу індивідуальні інтереси окремої особи, а не держави або нації.

Розвиток суспільства наприкінці ХІХ століття вніс у **неокласичний напрям** певні доповнення, виявивши з **класикою і розбіжності**. Вони полягали, передусім, у посиленні положення про оптимальну поведінку людини в умовах наявності обмежених ресурсів. По-друге, у маржинальному підході як способі дослідження ринку, через практичну складову відбулось істотне розширення кола проблем, що розглядались що, в свою чергу, мало наслідком появу, ще в рамках маржиналізму першої хвилі, нової науки – **економікс**. Звідси межі політичної економії суттєво розширилися, а завдяки працям А. Маршалла, який ввів у предмет політичної економії, як окремий аспект – відносини між попитом і пропозицією, поставили остаточну крапку у формуванні предмета нової науки – **економікс**.

Дивно, однак, ніхто із його попередників так і не побачив у відносинах попиту та пропозиції основний стрижень тієї науки, що повернута у русло практики безпосереднього господарювання. Тому А. Маршалл неодноразово зазначав, що саме цей підхід дозволяє вивести науку на якісно новий рівень і чому саме з нього розглядаються всі наробки зроблені його попередниками. Одночасно, намагаючись показати розходження економістів у трактуванні питань цінності, ціни, гроші тощо *як другорядні*, він відніс їх у підвалини основного тексту роботи.

Завдяки новому підходу до проблем економіки йому вдалося зробити колосальний прорив як у визначенні її предмета, так і методу дослідження. Відбулася своєрідна революція в економічній теорії, яка створила теорію, що безпосередньо повернулася обличчям до вирішення найрізноманітніших завдань господарюючого суб'єкта.

Зміщення акценту в *аналізі предмета дослідження* у кінці ХІХ століття мало наслідком *формування нових підходів до методологічного інструментарію*. *Продовжуючи традиції класичного напрямку, акцент науки повернувся у бік поглиблення дослідження поведінки економічної людини, що постійно намагається максимізувати свої доходи та мінімізувати витрати.*

Взявши за основу напрацювання теорії граничної корисності та граничної продуктивності маржиналізму, як було зазначено раніше, наукові дослідження неокласиків пішли значно далі, звернувши увагу на необхідність суттєвого доопрацювання *теорії ціни*. Крім того, великого розмаху набули *процеси математизації отриманих висновків з побудовою на їх основі економічних моделей.*

Однак, *своє остаточне завершення неокласичний напрямок отримав саме у працях основоположника Кембриджської школи А. Маршалла*. Саме йому вдалося узагальнити і перевести напрацювання попередників у практичне русло, одночасно полегшивши сприйняття їх наукових викладок. Дуже важливим стало питання нівелювання протиріч між економістами по таких фундаментальних питаннях, як мінова цінність (вартість) і ціна та зосередження уваги на спадковості цих розробок з їх можливим використанням у практиці. При цьому автор наголошував, що «... прогрес економічної науки практично не привів до виявлення будь-яких нових *розбіжностей по суті*, тоді як він безперервно зводить уявні відмінності по суті у відмінності за *ступенем* (курсив наш - П. Н.)». [281, т. I, с. 110].

З виходом у світ його фундаментальної роботи «**Принципи економічної науки**» або «**Принципи економікс**» (1890) почала своє повнокровне існування нова наука – **економікс**, назва якої була уведена у науковий обіг, як вже було сказано вище, ще В. С. Джевонсом.

Крім вище згаданої праці, серед робіт вченого слід назвати «**Економіку промисловості**» (1879), написану у співавторстві з дружиною **Мері Пейлі Маршалл (1850-1944)**. Всі наступні роботи, як «**Елементи економіки промисловості**» (1892), «**Промисловість і торгівля**» (1919), «**Гроші, кредит і торгівля**» (1922) та ряд інших вчений написав самостійно.

Завдяки А. Маршаллу, наприкінці XIX століття утворилася так звана Кембриджська школа, що дала світу ряд видатних постатей в економіці, як Дж. М. Кейнс, Дж. В. Робінсон, А. С. Пігу, Ф. Еджуорт та інші. Що стосується самого фундатора школи – А. Маршалла, то його «**Принципи економікс**» мали величезний успіх, неодноразово перевидавалася і на багато десятиліть стали головним фундаментальним підручником з даної дисципліни у багатьох країнах.

2. А. МАРШАЛЛ – ФУНДАТОР «ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ» (1890) ЯК ВЕРШИНИ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМКУ

2.1. Нове визначення предмета дослідження економікс

Уточнення предмета економічної науки, зроблене А. Маршаллом, завдяки розширенню меж політичної економії мало наслідком виведення науки про багатство на безпосередньо практичний рівень. Підходи до цього зроблені його попередниками, вчителем – Дж. С. Міллем, представниками маржиналізму, а, також, економістами та філософами, отримали продовження у його творчості у процесі дослідження в економічній науці двох її аспектів: теоретичного та практичного, вперше проведені у філософії шотландцем Д. Юмом та І. Кантом, а в економіці Дж. С. Міллем.

Із «Вступу» до «**Принципів економічної науки**» починається рух до визначення *предмета політичної економії* або *економікс*, як такого, *що займається дослідженням життєдіяльності людського суспільства, де*

предмет науки, у першому наближенні, визначається як сфера індивідуальних та суспільних дій, які тісним чином пов'язані зі створенням та використанням матеріальних основ добробуту.

Таким чином, *економічна наука, з одного боку, вивчає багатство, а з іншого – людину.* Причому характер останньої значною мірою формується в процесі використання матеріальних ресурсів у більшій мірі ніж в інших видах діяльності. Одночасно вчений вказує на *визначальні сили формування світової історії – релігію та економіку.* Характер людини за А. Маршаллом багато в чому залежить від умов повсякденної праці, розміру доходів та від способу яким вони добуваються.

Розвиток суспільства, поява нової техніки, технології збільшує частку кваліфікованих людей. Одночасно по мірі їх звільнення від влади, звичаїв та розширення *свободи господарювання* зростає значення *спонукальних мотивів*, що проявляються у відносинах обміну. У зв'язку з цим, виникає особлива форма *конкуренції*, яка на відміну від минулих епох покоїться на *свободі вибору* власної поведінки людини. Конкуренція призводить до появи людських об'єднань, які базуються не на звичаях, а на свободі підприємництва. Правда сама конкуренція, яка може бути руйнівною або творчою, не зовсім точно відображає індустріальну епоху. Тому краще стан індустріального суспільства розкриває термін *свобода підприємництва* або *економічна свобода.*

Саме індустріальна епоха, в якій аспекти економічної свободи мали місце і раніше, але не в таких масштабах як тепер, кладе початок усім відміченим вище характеристикам, що дозволяють говорити про появу у цей час повноцінної економічної науки. Таким чином, можна констатувати тісний зв'язок між індустріальною епохою і економічною наукою, що є наслідком її породження.

У главі II «**Предмет економічної науки**» він, на основі попереднього аналізу, уточнює *предмет науки* з виходом на головну проблему економіки – *спонукальні мотиви людей.* «Економічна наука, – писав учений – займається вивченням того, як люди існують, розвиваються і про те, що вони думають у своєму повсякденному житті. Але предметом її дослідження, головним чином, є ті *спонукальні мотиви*, які найбільш сильно і найбільш стало діють на поведінку людини у господарській сфері їх життя (курсив наш - П. Н.)». [281, т. I, с. 69]

Найбільшим стимулом людини є бажання отримати плату у вигляді відповідної суми грошей. Завдяки можливості виміру бажань як схильності людського ества віддати відповідну кількість грошей за отримання відповідного *задоволення* або побудити її здійснити *витрату відповідної кількості стомлюючої праці*, з'являється реальна можливість появи економічної науки.

Виходячи з відміченого, А. Маршалл дає цілісне визначення *предмета економікс*: «Економічна наука, – писав він, – це, з одного боку, *наука про багатство*, а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини в суспільстві, яка належить до *зусиль*, які вона докладає для задоволення своїх

потреб у тих межах, у яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його загального представника, тобто грошей». [281, т. I, с. 107]

Таким чином, уведення у науковий обіг як окремої проблеми *відносин попиту та пропозиції* дозволило вийти на магістральний шлях нової науки – «Мікроекономіки» через вимір спонукальних мотивів людей, силу яких її фундатор запропонував обчислювати через гроші як ціну попиту та пропозиції. Останній аспект як відправний пункт дослідження в його теорії в подальшому постійно уточнювався та доповнювався все новими складовими проходячи червоною ниткою через весь його геніальний витвір.

Як було вказано раніше, саме завдяки А. Маршаллу відбулося становлення повноцінної науки **економікс**, новий етап якої, остаточно вивів економічну теорію в практичне русло завдяки розширенню рамок політичної економії та доповнення її аналізом відносин попиту та пропозиції. Останні дали можливість поставити питання про спонукальні мотиви поведінки як покупців, так і виробників. Одночасно з цим, було поставлене питання про вимір *сили* цих спонукальних мотивів через гроші. Саме *сили*, а не *самі мотиви*, які виміряти неможливо.

2.2. Особливості методу дослідження

Визначення А. Маршаллом *предмета дослідження* зі сторони практичних рекомендацій для господарюючого суб'єкта, не могли не торкнутися, відповідно, і *методу*. При цьому, за час існування економічної проблематики, суспільна наука накопичила чималу кількість понять, правил та принципів розпорощених по різним її напрямкам. При їх виборі А. Маршалл пам'ятав рекомендацію І. Канта, що претензії розуму повинні бути обмежені їх придатністю застосування у можливому досліді. Згідно з І. Кантом, він убачав розумне пізнання дійсності у здатності створювати принципи (основи), виходячи із яких можна досягти необхідної єдності емпіричним шляхом вироблених правил, виходячи із засад *наукових принципів*.

Саме тому виклад основного матеріалу в творі А. Маршалла значною мірою спирався на твори А. Сміта та І. Канта. У свій час завдяки саме ним були започатковані класичні школи у політичній економії та філософії, а після виходу у світ їх праць вони отримали беззаперечний авторитет у цих науках ще за життя, який залишається за ними і досі.

Що стосується західноєвропейської наукової традиції, то починаючи з першої половини ХІХ століття, саме ідеї І. Канта і його послідовників захоплюють не тільки філософів, але й економістів породжуючи значні зміни у царині методології економічної науки. Наукова методологія економічних досліджень більшості видатних економістів у значній мірі базується на досягненнях німецької класичної філософії, або ж тією чи іншою мірою враховує їх. Головним чином праці І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля не тільки масово цитувались у працях марксистів, представників німецької історичної

школи, австрійської (віденської), кембриджської та інших. Наукові праці цих видатних філософів використовував у якості методу своїх економічних досліджень А. Маршалл, а також значною мірою наш співвітчизник перша зірка економічної науки М. І. Туган-Барановський.

Взявшись за дослідження економічних проблем, А. Маршалл зацікавився методом Г. В. Ф. Гегеля, для чого певний час жив у Німеччині, спілкуючись з послідовниками самого філософа молодими гегельянами. Із часом, не відмовляючись від діалектики Г. В. Ф. Гегеля, його інтерес змістився у бік методу І. Канта. «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла і представляють саме цю методологічну основу якою, як підкреслював у передмові до них Дж. М. Кейнс, є філософія І. Канта та «Філософія історії» Г. В. Ф. Гегеля. Оскільки термін *«принципи»* винесений у заголовок цього твору, то цим автор підкреслив, що тут мова йде не про суб'єктивні розсудкові фантазії, а про розумне творіння.

Особливо це відноситься до методу І. Канта. «Якщо розсудок є спроможність створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є спроможність створювати єдність розсудкових правил згідно з принципами – писав І. Кант. – Отже, розум ніколи не скерований прямо на досвід або на який-небудь предмет, але [завжди спрямований] на розсудок, щоб а priori надати через поняття його різноманітним знанням єдність, яку можна назвати єдністю розуму, яка є цілком інакша, ніж та, що може бути здійснена розсудком». [176, с. 216-217]

«Слово «принцип» є *двоїстим* і зазвичай означає лише таке знання, що може вживатись як принцип. Хоча саме по собі і за своїм походженням воно не є принципом. Кожне загальне положення, хоч і запозичене з досвіду (шляхом індукції), може слугувати більшим засновком в умовиводі; але від того воно саме не є принципом... Я назву пізнанням з принципів лише таке пізнання, у якому я пізнаю окреме в Загальному через поняття. Таким чином, кожний умовивід є форма виведення знання з принципу, бо більший засновок завжди дає поняття, завдяки якому все, що підводиться під його умову, пізнається з нього відповідно до певного принципу». [176, с. 215-216] «Принципи економічної теорії» А. Маршала повною мірою заслуговують того, щоб їх вважали дійсно науковою працею.

У безпосередньому викладі матеріалу уважному читачу неважко побачити використання методу І. Канта, особливо в 4 главі I книги, де вчений, підводячи підсумок визначення предмета дослідження та намічає порядок і мету наступних.

Слідування А. Маршаллом духу німецької класичної філософії виявилось у застосовуванні ним *аналітичного підходу*, який знайшов своє відображення у розгортанні предмета дослідження автора. У зв'язку з цим, є дивним приписування цій людині багатьма сучасними авторами *функціонального методу* як головного. Прикро, але таке ж тлумачення зафіксовано і в багатьох вітчизняних підручниках з економікс.

Окремо треба сказати і про використання А. Маршаллом *математичних методів* та їх місце в його економічній теорії. В економічній

(коментаторській) літературі поширена точка зору, що вчений широко використовував математику як основний інструмент пізнання дійсності. Однією з причин подібного підходу мабуть стало чудове знання А. Маршаллом цієї науки, яку він прекрасно знав і дуже любив. У його житті був навіть період, коли він довго вагався який фах обрати: математика чи економіста. Однак математичні узагальнення, як і сам математичний метод, зайняли в його книзі досить скромне місце і були відправлені в додатки, наприкінці третього тому його книги, для компактного представлення отриманих результатів. Звідси математика як метод економічного дослідження, завжди займала у його творчості другорядну роль.

Вивчаючи науковий інструментарій дослідження, вчений велике значення у фаху економіста приділяв його трьом великим інтелектуальним якостям: *сприйняттю, уяві та розсудливості*. Причому, головним із них він вважав уяву, яка дає можливість віднайти сховані від очей людини наслідки видимих причин, що віддалені від дослідника і не лежать на поверхні. Уява економісту необхідна також для реалізації своїх ідеалів. Аналіз фактів дає можливість знайти найбільш ефективний *шлях стимулювання розвитку багатства суспільства*, одним із яких, за А. Маршаллом, є *освіта*.

Підводячи підсумки вище сказаного, можна констатувати, що на початку 80-х років ХХ століття «неоконсервативна революція», остаточно перемогла, що повернуло до широкого наукового вжитку велику спадщину німецької класичної філософії, яка свого часу так довго слугувала перевірною і майже загальноновизнаною засадою наукового пізнання.

2.3. Структура та зміст основних книг твору

Як було показано вище, *перша книга «Попередній огляд»* А. Маршала мала за мету показати нові аспекти сучасної дійсності і цим визначити поступове, крок за кроком, формування предмета та методу нової науки, націленої на практичне її використання як науки про багатство.

Друга книга ставила завданням *уточнення основних понять*, які будуть використані в наступних книгах. Вона так і називалась – **«Деякі основні поняття»**. Перш за все, це категорія багатства, докази необхідності в науці слідуванню за плином життя та визначення вимог до формування категорій, виходячи із практичної складової дослідження. Далі йшов розгляд поняття блага, їх класифікація та зв'язок з багатством. Таким чином, автор вводить читача в проблеми виробництва, споживання, праці, насущних життєвих засобів. Це дозволяє вийти на найважливіші проблеми виробництва – як капітал та дохід.

Початок уточнення категорій починається з боку аналізу сторони попиту, який пізніше дозволить конкретизувати спонукальні мотиви споживача, через постановку таких проблем, як багатство, споживання, а потім поступово вийти на відносини пропозиції з боку праці, нагальних життєвих засобів, капіталу та доходу. Вони, з одного боку, визначають обставини, що розкривають спонукальні мотиви споживача через розгляд і

класифікацію матеріальних, дарових, економічних та інших благ. З іншого – дозволяють деталізувати сторону пропозиції.

Уточнення понять, що будуть використані у наступних шести книгах, дало можливість їх автору натрапити на центральну проблему твору, яка буде присвячена ретельному дослідженню відносин попиту та пропозиції як головної умови виходу науки в практичну площину. Цим вчений одночасно доводить правомірність існування різних поглядів на економічні проблеми. Тобто їх спадковість, що мала своєю основою різне тлумачення мінової цінності, а з нею і цін, як основи формування суспільних пропорцій. З часом це стало своєрідною межею між класичним і неокласичними напрямами.

Для розгортання відміченої площини А. Маршалл звертає увагу на положення Д. Рікардо, що детально було розглянуто у темі № 5, який відзначив: «Товари, які мають корисність черпають свою мінову вартість з двох джерел: своєї рідкості і кількості праці, необхідної для їх виробництва» [376, с. 402]. Воно дозволило перейти до магістральної проблеми дослідження – з'ясування рівноважної ціни.

Історично склалось так, що залежно від погляду на те, що визначає цінність в обміні економісти означились на дві групи. Одна з них взяла за основу формування мінової цінності рідкість, тлумачила основу обміну через корисність речей, утворивши маржинальний напрямок науки, де ціна була висхідним пунктом аналізу. Інша, як відомо, за мірило обміну взяла працю. Найбільш послідовним у останньому підході виявився марксизм, який пояснював ціну виходячи із вартості товару. У такому підході, праця виступала не тільки мірилом вартості, але і фактором товару, тобто уречевлювалась. На відміну від нього, А. Маршалл, що виходив із традицій західного відгалуження економічної класики, навпаки, таким визначальним аспектом аналізу цінності вважав ціну, через яку досліджував спонукальні мотиви людей. Причому у нього, як і у всьому західному напрямку класики, цінність ніколи не розглядалась як абсолютна, як це мало місце у трудовій теорії вартості К. Маркса.

Дослідження впливу на пропорцію обміну рідкості Д. Рікардо не заперечував, але спеціально на цьому свою думку не акцентував. Звідси А. Маршалл, звертаючи увагу на положення В. С. Джевонса, який писав, що «тривалі роздуми та дослідження привели мене до доволі нового висновку, що *вартість цілком залежить від корисності*» [281, т. 3, с. 178] стверджував, що такі висновки є однобічні. Далі він цитує ще одне положення цього автора: «Вартість визначається працею, але тільки опосередковано – через вимір ступеня корисності шляхом розширення або обмеження пропозиції» [281, т. 3, с. 179] та робить підсумок, що ця теза істинна тільки для відповідних часових періодів, а тому – помилкова.

А. Маршалл, вказуючи на значення цих підходів для практики господарювання, звертає увагу, що дія факторів, яку виділили попередники і послідовники Д. Рікардо, справедлива, але тільки для відповідних умов. Це конкретизувало його дослідження сторін попиту та пропозиції і вивело на необхідність розвідки спочатку спонукальних мотивів споживача, яку, в

значній мірі, визначала рідкісність даного блага та його бюджет. До речі, які ретельно дослідили ще маржиналісти. З іншого боку, вченим були уточнені питання аналізу спонукальних мотивів виробника, що впливали на мінову вартість через витрати виробництва, які визначали сторону пропозиції. Тут А. Маршалл максимально використав напрацювання західної теорії витрат виробництва, а не марксистської трудової теорії вартості, про обмеженість якої він указав при розборі питань впливу часу на дію ціноутворюючих факторів.

Книга III «Про потреби та їх задоволення» ставить завдання показати все розмаїття чинників, що визначають сторону попиту. А. Маршалл зауважує, що цією стороною проблеми економічна наука, до певного часу, нехтувала. З одного боку, така традиція пішла від Д. Рікардо, який спеціально цей аспект не виділяв. З іншого, неможливість науки дати щось більш вагоме у цій проблемі, на той час, багато у чому визначались практикою дій звичайного покупця. А. Маршалл показав, як змінювались потреби, що мали на меті спочатку просто подолати скруту, а потім вирости у більш різноманітний спосіб їх задоволення як засіб виокремлення людини у суспільстві. Потім даний аспект уточнювався через спроби кількісного виміру потреб, їх градацій, еластичності, вибору між різними видами споживання однієї і тієї ж самої речі і нарешті вартості і корисності. Всі ці питання добре описані у курсі мікроекономіки, а тому особливої деталізації не потребують.

IV книга «Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація», присвячена аналізу пропозиції та факторів виробництва. Це основне ядро багатства, що розглядається зі сторони факторів виробництва, а не як безпосереднього задоволення потреб людини. Спочатку досліджується кожен із чинників виробництва, а далі надається їх (чинників) різностороння характеристика.

Так, **землею** він називає речовини і сили, які природа безкоштовно надає на допомогу людині – у вигляді землі і води, повітря, світла і тепла. **Праця** – це доцільна діяльність людини щодо створення економічних благ, прояв сукупності розумових і фізичних здібностей її в цілому. **Капітал** – весь накопичений запас коштів для виробництва матеріальних благ і для досягнення тих вигод, які зазвичай вважаються частиною доходу.

І нарешті **організація**. Вона сприяє знанню та має багато форм, як, наприклад, форму окремого підприємства, різних підприємств однієї і тієї ж галузі, відмінних один від одного галузей, і, нарешті, форму «держави». Різниця між державною і приватною власністю у сфері знання та організації має велике і дедалі все зростаюче значення; в деяких відносинах вона навіть більш важлива, ніж відмінність між державною і приватною власністю на матеріальні об'єкти. Організація була виділена вченим як четвертий, особливий фактор виробництва.

Виняткове значення А. Маршалл віддає дії таких факторів виробництва, як земля та праця. До речі, у західній літературі вони пишуться через англійське «and», як «земля і праця», що вказує на їх нерозривний

зв'язок, де земля дає сировину для виробництва, а праця перетворює продукт землі у форму, придатну для безпосереднього споживання. Саме така взаємодія, виражена кількісно, показує у що обходиться дія цих факторів зі створення засобів для споживання людини і виступає як **витрати виробництва**.

Книга V «Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості» є центральною в усій роботі та ставить своїм завданням дослідження попиту і пропозиції, ринкової рівноваги та її чинників. Саме в ній автор порушує питання: про механізм установаження цієї рівноваги при досягненні оптимального стану попиту та пропозиції; проблему інвестування та розподілу ресурсів та ряд інших проблем як, наприклад, вихід на теорію монополій. При цьому, головним завданням продовжує залишатися з'ясування обставин, які визначають зрівноважену ціну, чим А. Маршалл закладає проблему ціноутворення, крок за кроком конкретизуючи практичну площину питання.

Остання **VI книга «Розподіл національного доходу»** присвячена аналізу заробітної плати, прибутку, ренти, економічного та соціального прогресу, яка уточнює попередні п'ять книг. З часом ця проблема отримала розвиток у працях послідовника А. Маршалла – **А. С. Пігу**, у його **«Теорії суспільного добробуту» (1932)**, яка започаткувала новий напрям економічних досліджень та обґрунтування економічних функцій держави.

Половину третього тому російського видання 1993 року книги А. Маршалла «Принципи економічної науки» складають **«Додатки»**. В них винесено частину важливих питань, розглянутих у попередніх розділах, як-то розвиток економічної науки, предмет та метод її дослідження, визначення капіталу і таке інше. Вони є частиною проблем, які автор виокремив. На відміну від зносок головної частини праці, де знаходяться теоретичні питання, що не мають безпосереднього виходу на практику, тут представлена цілісна картина окремих фундаментальних проблем. Ознайомлення з нею дає можливість читачу уточнити ті положення твору, які А. Маршалл означив в основній частині твору як надважливі, але ґрунтовно не розкривав. [281, т. 3, с. 143-332]

2.4. Основні теоретичні надбання маршалліанства

Маршалліанство як економічна теорія знаменувала новий етап у розвитку класики. Фактично вона стала революцією в історії економічної думки, що полягала у використанні напрацювань попередників не тільки в царині загальної економічної теорії, але і в інших галузях суспільних наук.

А. Маршалл уперше ввів у науковий обіг **відносини попиту та пропозиції** як центральну вісь дослідження, яка дозволила розширити предмет політичної економії та вивести економічну науку із теорії на безпосередню практику господарювання. Для цього він ретельно дослідив напрями розвитку економічної науки підмітивши в них не стільки

розбіжності, скільки точки зв'язку. У подальшому він довів правомірність кожної із них, але при відповідних умовах і часу дії.

Подібні новації вченого не могли бути досягнуті без уточнення методу дослідження. За основу останнього він узяв надбання німецької класичної філософії І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Перший показав шлях чіткого розмежування між методом дослідження явищ та їх практичним використанням. Все це отримало розвиток через таку специфічну сферу людської діяльності як ринок або економіку. Філософія Г. В. Ф. Гегеля дозволила уточнити предмет дослідження з боку волі людини та широко використати в аналізі економічних явищ історичний підхід.

Показ відносин попиту та пропозиції став основою розгортання практичного використання надбань наук, які з кожним кроком отримували все нові і нові площини уточнюючи і розвиваючи попередні. Вченим були розглянуті характеристики сторони попиту. А. Маршалл показав необхідність для його з'ясування класифікації благ, еластичності попиту в аналізі поведінки споживача. Тут величезне значення для нього мали напрацювання представників маржиналізму.

Що стосується сторони пропозиції, то надбання попередників в дослідженні останнього виявились недостатніми. При характеристиці факторів виробництва до вже відкритих і досліджених (земля, праця та капітал) він додав ще й *організацію*. Взявши за основу аналізу теорію витрат виробництва вчений показав вплив на витрати виробництва його об'єму та інших характеристик пов'язаних з практичною діяльністю людини. Однак і цього виявилась недостатньо. Тому А. Маршалл увів в аналіз напрацювання німецької історичної школи. Саме вони дозволили йому розкрити дію такого фактора виробництва як організацію.

Після демонстрації взятих окремо відносин попиту, а потім і пропозиції вчений розпочав аналіз їх взаємодії, як результату – *рівноважної ціни*. Одним із надбань автора у цій царині став *аналіз ринків та їх видів*. Дослідження показали важливість характеристики ринку виходячи із часового простору. Саме це дозволило вийти на зв'язок різних підходів до характеристики ціни. Так виявилось, що в короткому періоді визначальне значення має сторона попиту і тут правомірні напрацювання маржиналізму. Із збільшенням часу дії ринку поступово збільшується вплив на рівноважну ціну сторони пропозиції і більше значення має теорія витрат виробництва. Крім цього, вчений довів, що дія сторони корисності мала визначальне значення на формування ринкової ціни в нерозвинених суспільствах, а в розвинених така роль переходить до праці.

Відмічені аспекти дозволили А. Маршаллу розкрити теорію представницької фірми з середніми галузевими характеристиками яку він назвав *репрезентативною*. Вона дозволила створити модель аналізу дії будь якої із них незалежно від її величини та обсягу випуску продукції. Така модель отримала виняткове практичне значення і почала широко використовуватися в народногосподарській практиці.

Таким чином, можна констатувати, що теорія А. Маршалла посіла визначне місце у розвитку не тільки класичного напрямку, але і економічної науки в цілому, яку без перебільшень можна назвати найвидатнішим надбанням не тільки XIX ст., але і сьогодення.

3. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ А. С. ПІГУ

Англійський економіст **Артур Сесіл Пігу (1877-1959)** є найбільш відомим представником теорії суспільного добробуту початку XX століття. Учень А. Маршалла, який змінив його на посаді керівника кафедри політичної економії в Кембриджському університеті у 1908 році, де він продовжив традиції його школи. Крім теорії суспільного добробуту, після 1930 року вчений, як і багато інших економістів того періоду, велику увагу приділяв проблемі зайнятості. У 1933 році вийшла його робота **«Теорія безробіття»**, а у 1941 – **«Зайнятість і рівновага»**, в яких вчений започаткував неокласичну інтерпретацію проблем безробіття і методи боротьби з нею.

Ним була розроблена теорія, згідно з якою *в умовах неповної зайнятості (безробіття) відбувається падіння загального рівня цін, яке збільшує реальні доходи населення. Це підвищує попит на товари, що приводить до пошвавлення економічної кон'юнктури, яка сприяє розширенню виробництва та зниженню безробіття. Ця теорія отримала назву «ефекту Пігу»* і використовувалася кейнсіанською школою, що однак не завадило останнім зробити роботи А. Пігу головною мішенню своєю критики неокласиків. Надалі ефект впливу доходів на споживчий попит детально досліджував відомий американський та ізраїльський економіст **Дон Патінкін (1922-1995)** у роботі **«Гроші, відсоток і ціни» (1956)**.

Іншою проблемою дослідження, яка зайняла головне місце в його житті стала **теорія суспільного добробуту**, яку А. С. Пігу розвинув у своїй роботі **«Багатство і добробут» (1912)**. У подальшому вона постійно доопрацьовувалась і декілька разів перевидавалася, але вже під назвою «Економічна теорія добробуту». У ній вчений видозмінив проблематику **теорії добробуту**, висунувши на перший план **питання недосконалості ринкового механізму**, який не завжди адекватно відображає вигоди і витрати виробництва певних видів товарів як **суспільних благ**.

Слід зазначити, що концепція суспільних благ до А. С. Пігу була поставлена представником Стокгольмської школи **Еріком Ліндалем (1891-1960)** у нарисі **«Справедливе оподаткування - позитивна теорія» (1919)**. Слідуючи за ідеями свого вчителя **Юхана Густава Кнута Вікселля (1851-1926)**, він вказав на цілий ряд властивостей цього виду товарів, які ринок повною мірою оцінювати з боку вигод, так і витрат на їх виробництво не може. Саме ці положення і отримали свій подальший розвиток у працях послідовника кембриджської школи – А. С. Пігу.

Аналізуючи даний вид благ, вчений продемонстрував ряд їх специфічних властивостей. **Першою**, виключно **властивістю суспільного**

блага, є його **неподільність**. Вона полягає у тому, що суспільні товари надаються всім учасникам ринку одночасно і їх споживання не може носити виключно індивідуальний характер. Наприклад, якщо один підприємець ставить маяк для своїх кораблів, то його сигналом будуть користуватися і інші кораблі, що пропливатимуть повз нього.

Друга властивість – невичерпність споживання. Якщо один з учасників ринку використовує будь-яке благо, то це не зменшує кількості цього блага на ринку, а отже і інші учасники ринку мають можливості ним також скористатися.

Третя властивість суспільного товару, виділена Е. Ліндалем, є його **неможливість вилучення із споживання**. Так, якщо громадський товар вироблений і наявний на ринку, то не існує засобів, які дозволяли б іншим людям перешкодити користуватися цим товаром тим, хто не заплатив за його виробництво. Наприклад, якщо мешканці одного будинку вирішили б освітити прилеглу до їхнього будинку вулицю і поставили ліхтарі, то вони не можуть заборонити випадковим перехожим користуватися цим освітленням.

Проблема, яка пов'язана з перерахованими вище властивостями суспільних благ, полягає і в тому, що частина споживачів буде приховувати свою зацікавленість у виробництві даного блага, щоб не оплачувати витрати на його створення. Розуміння того, що надалі нікого не можна усунути від їх споживання і що благ вистачить для всіх, оскільки вони є невичерпними, суттєво знижує бажання споживачів проявляти свою зацікавленість у збільшенні їх виробництва. Отже, ринок сам по собі не може акумулювати достатньо коштів для створення суспільних благ у необхідному обсязі.

Представники шведської школи вважали, що єдиним, хоча і недосконалим рішенням проблеми виробництва суспільних благ, є втручання держави, яка за допомогою введення відповідних податків та їх перерозподілу забезпечила б фінансування цього виду виробництва .

А. С. Пігу дає іншу інтерпретацію **проблеми суспільних благ**. Він висуває **тезу** про існування громадських вигод і витрат виробництва будь-якого блага, які не враховуються самим виробником, але які суттєво впливають на добробут інших учасників ринку. Вони виникають з тих же причин, що і недовиробництво суспільних благ у теорії Е. Ліндаля. Вчений дає їм назву **«зовнішні ефекти»** («екстерналії»). **Громадські вигоди** формують **«позитивні зовнішні ефекти»**, прикладом яких є ситуація, коли фермери отримують вигоду від діяльності свого сусіда-бджоляра, тому що його бджоли запилюють їх рослини.

Громадські витрати А. С. Пігу називає **«негативними зовнішніми ефектами»**. Найбільш актуальним прикладом негативних екстерналії є виробнича діяльність заводу, яка призводить до забруднення навколишнього середовища і як результат – до зниження прибутковості сусідніх господарств, діяльність яких пов'язана з природними умовами даної місцевості (кількість риби в річці, рівень родючості ґрунту і т. ін.).

Існування **зовнішніх ефектів** призводить до того, що обсяг випуску товарів, що мають негативний зовнішній ефект, виявляється вище суспільно

необхідного, а обсяг випуску товарів, що мають позитивний зовнішній ефект, навпаки нижче суспільно необхідного. У разі позитивних екстерналій невідповідність пропозиції попиту виникає у зв'язку з тим, що приватний виробник орієнтується на ринкову ціну, яка визначається корисністю виробленого товару для тих учасників ринку, які платять за цей товар. Ринок не відображає корисність даного виробництва для тих учасників, які не платять за цей товар. Тобто, він не відображає корисність даного виробництва для тих, хто отримує вигоду безкоштовно. Наприклад, фермери не будуть доплачувати пасічнику за те, що його бджоли літають над їх полями. У результаті рівень ринкового попиту на товар бджоляра або його виробництва виявляється нижче реально існуючої суспільної вигоди. Ціна встановлюється на більш низькому рівні. Іншими словами, у даному випадку ринок диктує більш низький обсяг пропозиції.

Аналогічна ситуація виникає з виробництвом товарів, що мають негативний зовнішній ефект. Виробник орієнтується на ринковий механізм, який співвідносить приватну корисність товару з приватними витратами, у даному випадку витратами виробника. Отже, не враховуються ті витрати, які несуть деякі учасники ринку у зв'язку з існуючим негативним зовнішнім ефектом. У результаті **рівновага між попитом і пропозицією встановлюється на рівні, що відповідає вищому обсягу виробництва, ніж реальна потреба суспільства в цьому товарі.**

Так утворюється **розрив між приватними і громадськими вигодами і приватними і суспільними витратами.** Вчений назвав ці явища **неринковими залежностями**, оскільки ринок нездатний враховувати громадську сторону товарів і регулювати обсяги виробництва відповідно до громадської корисності благ.

На основі своєї **теорії зовнішніх ефектів** дослідник зробив ряд макроекономічних висновків та пропозицій. **По-перше**, він запропонував свої критерії оцінки оптимального розподілу ресурсів. Відповідно до них, соціальний оптимум для кожного товару встановлюється тоді, коли граничні суспільні вигоди від виробництва даного товару виявляються рівними граничним суспільним витратам. **По-друге**, оскільки ринок нездатний забезпечити таке співвідношення, то необхідно зовнішнє втручання. Для цього він запропонував увести систему урядових заходів з регулювання дій ринку. Якщо суспільні вигоди деякого товару перевищують приватні вигоди, то держава повинна надавати субсидії споживачеві на покупку цього товару. У разі існування негативних зовнішніх ефектів необхідно встановити податки або на сам товар, або на економічну діяльність з його виробництва.

4. АМЕРИКАНСЬКЕ ВІДГАЛУЖЕННЯ НЕОКЛАСИКИ.

ДЖ. Б. КЛАРК

Неокласичний напрям маржиналізму другої хвилі отримав американське відгалуження представлене творчістю **Джона Бейтса Кларка (1847-1933)**, автора книг «**Філософія багатства**» (1886),

«Розподіл багатства» (1899) та інших. Остання з них стала магістральною у цілісному викладі концепції вченого. У ній він *розширив методологію маржиналізму*, уточнив ідею *суб'єктивно-психологічного індивідуалізму*, де оцінку корисності благ здійснюють не окремі індивіди, а *групи (класи покупців)* вплив яких стає панівним в умовах монополізації виробництва. Цим йому вдалося зберегти маржинальний підхід як магістральний аж до першої третини ХХ століття.

На основі *вчення про статику і динаміку* вчений сформулював *теорію розподілу благ на засадах граничних витрат виробництва і закону граничної продуктивності, заснованих на використанні граничного аналізу до вивчення динаміки витрат і продуктивності факторів виробництва*. Останнє положення стало альтернативою трудовій теорії вартості, розробленої ще К. Марксом.

Дж. Б. Кларку належить заслуга у дослідженні *універсальних законів багатства*, які має вивчати економічна наука. У ній він виділяв *три розділи*:

Перший розділ досліджує *три універсальні закони*, які діють в будь-якій господарській системі суспільства:

- 1. Закон граничної продуктивності.*
- 2. Закон специфічної продуктивності.*
- 3. Закон спадної граничної продуктивності.*

Суть *першого закону* полягає в тому, що *оцінку всіх благ на основі граничної корисності роблять не окремі індивіди, а групи покупців*. Таких груп три. Гранична корисність благ (гроші, які можуть бути витрачені на останнє найменш потрібне благо) у трьох груп буде різна. У першої – це лімузин, у другої – вихідний костюм, у третьої – хліб. Відповідно до цього кожен клас установлює ціну певного товару, а саме, лімузину – перша група покупців, вихідного костюма – друга група, хліба – третя група. По-друге, кожен товар має цілу групу властивостей, які приваблюють певну групу покупців. Так, годинник має срібний корпус, грає мелодію, показує час. Ціна товару дорівнює сумі граничних корисностей, що складають його елементи, певних класів. Причому кожна гранична корисність належить до окремого класу споживачів.

Другий закон – це закон специфічної продуктивності. Кожен фактор (у Дж. Б. Кларка їх чотири) *має специфічну продуктивність, створює певний дохід, чим вносить свій внесок у цінність продукту*.

Третій закон – закон спадної граничної продуктивності. Зміна будь-якого чинника при незмінності інших дає регресний приріст продукції. Дану ідею висловив Й. Г. фон Тюнен і показував Т. Р. Мальтус. Винагороду кожного фактора було зведено до величини створеного ним граничного продукту. У цьому і полягала новація Дж. Б. Кларка.

Другим розділом науки стала *соціально-економічна статика, під якою він розумів економічну науку, призначену для дослідження економіки в незмінному стані і з'ясуванні умов, необхідних і достатніх для встановлення рівноваги економічної системи*.

Третій розділ науки присвячувався економічній динаміці, де досліджувалися закони економічного розвитку, зумовлені впливом технічного прогресу, нагромадженням капіталу, зростанням чисельності населення, зміною структури споживання та ін.

Визначальною в наукових досягненнях Дж. Б. Кларка стала *теорія розподілу багатства, яка базується на аналізі двох факторів виробництва – праці та капіталу. Граничний продукт продуктивної праці працівника він назвав граничним продуктом праці, а самого працівника – граничним працівником. Звідси його кінцева продуктивність визначала рівень зарплати. Другим фактором виробництва він вважав капітал, який утворює відсоток. Землю і підприємництво Дж. Б. Кларк вважав однією з різновидів функцій капіталу. Результатом його дії є відсоток, рівень якого визначається граничною продуктивністю капіталу, тобто надбавкою до продукту, яка надається останньою одиницею прикладеного капіталу. Звідси, вказаний приріст приписувався капіталу, а не праці.*

Тим самим, один і той же закон управляє і зарплатою, і відсотком як закон граничної продуктивності. Звідси, згідно із закономірностями розподілу, кожен фактор виробництва створює справедливий природний рівень доходу, який справедливо привласнює.

Визнаючи велике значення теорії розподілу Дж. Б. Кларка, не можна назвати вичерпною. До них можна віднести абстрактний характер проблеми, яка є справедливою при наявності незмінної за величиною праці та капіталу. Досліджуються зміни цих факторів тільки з боку попиту, які не зачіпають сторону виробництва. Крім того, не доводиться, що вироблений продукт без залишку розпадається на доходи факторів виробництва. Звідси проблема розподілу поставлена Дж. Б. Карком є скоріше інструментом пізнання питання, а не доведений факт.

Однак, підводячи підсумки, не можна не вказати і на ряд *досягнень Дж. Б. Кларка як*: започаткування ним трьох розділів економічної науки, формулювання в першому розділі *трьох універсальних законів економічної науки*, на основі яких виведена теорія розподілу благ з урахуванням статичного і динамічного стану економіки, а також, уперше в історії економічної думки, уведені ним, розмежування капіталу і капітальних благ.

5. МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ НЕОКЛАСИКИ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Напрацювання вказаних вище представників першого етапу розвитку класики крок за кроком наближали економіку до вирішення практичних питань господарювання. Але зробити надбання тодішньої науки такими, які б можна було б повністю використати було ще зарано. Для цього знадобився розвинений ринок, що дало б змогу застосувати до всіх його сторін поняття міри. Саме у теорії А. Маршалла економічна наука вперше і предстала в тому

стані «пропорційного» розвитку складових ринку, коли до них у повній мірі була використана математика для переведення отриманих нею результатів у безпосередню практику господарювання. Подивимось як це відбулось.

Неокласика у вигляді маржиналізму з'явилась як спроба допомогти вирішенню гострих завдань, що безпосередньою постали перед суб'єктами господарювання. Завдяки використанню граничних величин вперше були поставлені питання про спосіб знаходження оптимізації діяльності як споживача, так і товаровиробника. Пізніше для здійснення поставленої мети його представники розробили ґрунтовний математичний апарат.

Однак ряд питань залишились не вирішеними. Одним із них стала проблема кількісного визначення величини граничної корисності. Але це було не головним. При всій практичності концепції маржиналізму і прориві в дослідженні сторони попиту та створенні концепції поведінки споживача сторона пропозиції залишалась слабкою ланкою цієї концепції.

Знадобилась друга хвиля маржиналізму для зняття накопичених проблем. Вона і прийшла з переходом оцінки цінності з абсолютних величин до відносної як функціональної залежності яку здійснив італієць В. Парето використавши криві байдужості. Практично у цей же час представник американського відгалуження другого етапу неокласики Дж. Б. Кларк розробив концепцію граничної продуктивності для виявлення законів розподілу продукту. Однак і вона за рядом причин не змогла вирішити ті питання, які залишила перша хвиля маржиналізму.

Знадобився геній А. Маршалла для подолання відмічених прогалин. Саме він зробив останній крок у доведенні науки до того рівня конкретики, що дозволила перевести її досягнення в господарську сферу. Йому, як представникові англійської економічної науки та фундатору Кембриджської школи вперше вдалося здійснити сокровенні бажання товаровиробників в отриманні дієвих інструментів управління економічними процесами. Створивши теорію часткової економічної рівноваги, він завершив напрацювання попередників, доповнивши їх власними, спростивши і одночасно невілюючи протиріччя між створеними до нього теоріями. Крім того, в його систему потрапили не тільки елементи *економічної* теорії, розвинуті різними школами, але і філософії, соціальної психології та інших наук, які мали хоча б якийсь вихід в практичне русло.

Події 1929-33 років у розвинутих країнах на майже чотири десятиліття підірвали значний вплив неокласичної теорії на практику господарювання, оскільки вона виявилась нездатною в період підриву вільної конкуренції та зростання панування монополій вирішити нагальні завдання того часу. У зв'язку з цим, з'являється новий напрямок економічної науки, який отримав назву кейнсіанства, названий прізвищем його фундатора, видатного англійського економіста Дж. М. Кейнса. Одночасно з ним, потроху, приходять і визнання американського інституціоналізму, напрацювання якого отримали ґрунтовну перевірку в «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта.

Виникає питання, що ж відбувалось у неокласиці в цей період? Вона зникла, продовжила розвиватися, чи на відповідний період завмерла? По-

перше, треба зазначити її перехід на другий план. По-друге, як наслідок, значну втрату нею частини палких прихильників. І, нарешті, по-третє, у зв'язку із зазначеними вище подіями, відмітити спроби невеликої групи економістів дати класичному напрямку нове дихання.

До числа таких слід, перш за все, віднести роботи **Л. фон Мізеса** та його учня **Ф. фон Хайєка**. Особливої уваги заслуговують і спроби ряду економістів старого напрямку виділити фактори, які впливають на ефективність роботи підприємств. Серцевиною відміченої проблематики стала економічна модель Кобба-Дугласа, яку можна віднести до консервативного напрямку неокласики, яка в умовах панування кейнсіанства продовжувала зберігати вплив аж до 70-х років минулого століття, часів поверненням класики на передові рубежі економічної науки.

Крім того, у період 50-60-х років ХХ століття, отримують широке поширення спроби синтезу неокласики з кейнсіанством за допомогою створення відповідних теорій у працях П. Е. Самуельсона і Дж. Р. Хікса, автора відомої моделі IS - LM .

Після енергетичної кризи 1973 року, з появою нового явища – *стагфляції, кейнсіанський напрямок втрачає своє провідне значення. Починається активне відродження неокласики, яка бере на озброєння ідеї класичного лібералізму, доповнюючи їх макроекономічним аналізом. Виникають теорії монетаризму, економіки пропозиції, раціональних передбачень* (в економічній літературі – очікувань, що не зовсім точно). Окремою теорією цього напрямку стає **теорія соціальної ринкової економіки**, або, що точніше, **ордолібералізму**, яка зайняла проміжне місце між консервативною неокласикою і теоріями, які сповідували дирижизм.

Що стосується інституціоналізму 50-60-х років ХХ століття, то він вступає в третій етап свого розвитку, і отримує назву **неоінституціоналізму**. Його спроби, далеко небезуспішні, щодо *застосування методу неокласики* для створення **теорії інститутів** дали приголомшливий результат, перетворивши інституціоналізм упродовж 80-90-х років минулого століття у провідний напрям сучасної економічної науки. Для цього були використані інструментарій неокласичної теорії. І врешті-решт, була повернута увага до незалежного індивіда, який сам вирішує, членом якого колективу йому вигідніше бути. Іншими словами, неоінституціоналісти, як представники третьої хвилі інституціоналізму, успішно використали одну з ключових ідей класичного напрямку – *індивідуалізм*.

Таким чином, **неокласичний напрям в його Кембриджському варіанті через зазначені вище теорії отримав новий подих, що, дозволило йому підвищити як науковий рівень неокласики, так і сучасних економічних напрямків у вигляді інституціоналізму та кейнсіанства.**

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Економікс. Неокласичний напрям. Кембриджська школа. А. Маршалл: часткова рівновага. Предмет економікс. Метод дослідження. Відносини

попиту: класифікація благ, концепція корисності, ціни. Еластичність попиту. Споживчий надлишок. Відносини пропозиції. Фактори виробництва: земля, праця, капітал, організація. Еластичність пропозиції. Економічна рівновага. Рівноважна ціна, віддача факторів виробництва. Репрезентативна фірма. Короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий періоди. Квазірента. Закон постійної та зростаючої віддачі. Принцип заміщення.

А. Пігу: Національний дивіденд. Економічний добробут. Приватний чистий продукт. Суспільний чистий продукт. Зовнішні ефекти: (екстерналії) Теорія суспільного добробуту. «Ефект Пігу» (реальних касових залишків). «Принцип найменшої сукупної жертви».

Американський напрям маржиналізму Дж. Б. Кларка. Теорія статичної та динамічної. Теорія граничних витрат виробництва. Три універсальні закони багатства: Закон граничної продуктивності. Закон специфічної продуктивності. Закон спадної граничної продуктивності. Теорія розподілу благ. Граничний продукт праці, граничний працівник. Зона байдужості. Закон розподілу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте загальну характеристику неокласичної економічної теорії як другого етапу маржиналізму (1890-1930).
2. Дайте визначення предмета економічної науки за А. Маршаллом.
3. У чому полягають особливості методу дослідження А. Маршалла?
4. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Принципів економічної науки» (1890) А. Маршалла.
5. У чому полягає механізм взаємодії відносин попиту та пропозиції в теорії А. Маршалла.
6. Дайте загальну характеристику теоретичних надбань маршалліанства.
7. Які особливості методологічного підходу в дослідженні економічних процесів, прийняті А. Маршаллом, зумовили обмеженість неокласичного напрямку економічних досліджень в умовах економічної кризи 1929-1933 років та, в значній мірі, призвели до провалу практичних рекомендацій його послідовників?
8. У чому принципова відмінність поглядів А. С. Пігу на досконалість ринкового механізму і вільну конкуренцію у порівнянні з поглядами економістів класичної і неокласичної школи?
9. У чому полягає сутність та значення положень Дж. Б. Кларка про статичну та динамічну?
10. Які три універсальні закони ввів Дж. Б. Кларк в економічну науку та у чому полягає їх сутність?
11. У чому полягає суть закону розподілу Дж. Б. Кларка та чому він носить абстрактний характер?
12. Охарактеризуйте місце та значення неокласики в історії економічної науки.

БЛОК 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ У ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

1. Проблеми соціально-економічного розвитку у ХХ ст. та їх відображення в економічних теоріях.
2. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція.
3. Критерії класифікації та порівняльний аналіз напрямків економічної теорії.

1. Проблеми соціально-економічного розвитку у ХХ ст. та їх відображення в економічних теоріях

У кінці ХІХ – початку ХХ ст. у розвитку людства цивілізованих країн стали відбуватися істотні зміни. З 70-х років ХІХ ст. розвинуті суспільства через безперервність і паралельність виробництва як нову форму технологічного зв'язку у машинному виробництві, досягають розвинених форм. Настає пік епохи **вільної конкуренції**. Одночасно у надрах цих суспільств відбувається посилення процесів концентрації і централізації виробництва, що веде до виникнення **монополій**, спочатку як тимчасових явищ у вигляді пулів, рингів, тощо, а на початку ХХ століття – як постійних утворень, що отримують панівний характер. Час **вільної конкуренції** замінюється **монополістичною**.

До 1929-33 рр. завершуються зміни і у продуктивних силах суспільства у вигляді масового розповсюдження **конвеєрного виробництва**, яке остаточно підриває ринковий механізм саморегуляції економіки. Нагадаємо, що перший конвеєр був установлений у 1913 році на заводах з випуску автомобілів **Генрі Форда (1863-1947)**, який провів, по суті, **соціалістичний переворот** у виробництві, об'єднавши навколо великих підприємств малих виробників, які почали працювати не на **вільний ринок**, а на **замовлення**, тобто **планомірно**. Другий, уже **політичний переворот**, здійснив Президент США **Франклін Делано Рузвельт (1882-1945)**, коли запропонував реформування державного бюджету і шляхом податкової реформи здійснив перерозподіл величезних грошових сум (90% податків отримувались оподаткуванням доходів великого капіталу, які потім були доведені до 94%) до кишень знедолених верств населення, вперше започаткувавши **соціальні програми**. Обидва рішення стали нічим іншим, як викликом на процеси соціалізації виробничих відносин, що остаточно обернули вільний ринок на надбання історії.

З другої половини ХХ століття нові технології шляхом **соціально-технологічного зв'язку** суттєво **посилюють процеси усупільнення**. На місце вартісного, товарного механізму саморегуляції відносин **за минулою працею** як речового зв'язку, відбувається перехід на регулювання за трудовим еквівалентом – **працею живою**. Таким чином, суспільство перетворюється на велику фабрику, робота якої дедалі більше диктується процесами безперервності та паралельності виробництва.

Конвеєрне виробництво, що досягло свого піку у 1929 році, у решті-решт *підірвало вартісний механізм саморегуляції пропорцій суспільного виробництва*. Однак новий механізм, адекватний новим умовам, регулюванню по *живій праці, трудовому еквіваленту* не сформувало. Цим на даному етапі пояснюється об'єктивна необхідність державного втручання в економічні процеси. Принцип «Laissez faire, laissez passer» (дозволяйте робити, що хочуть, дозволяйте йти куди хочуть) у цих умовах перетворюється в анахронізм. Прийде певний час і *автоматизація* виробництва, спочатку *жорстка*, а потім і *гнучка* створить механізм саморегуляції, адекватний технологічній формі зв'язку, що, у свою чергу, послабить потребу у безпосередньому впливові держави на господарський механізм. Кейнсіанська доктрина, як визначальний напрям сучасної думки, який вона займала впродовж майже чотирьох десятиліть, посунеться сучасним монетаризмом як провідна і відійде на другий план.

Світова економічна криза 1929-1933 рр., як незвичне для класичного капіталізму явище, заставить тогочасне суспільство через нові інститути відбирати найбільш ефективні методи ринкового регулювання. Сформовані ще за часів вільного ринку, вони отримають нове дихання через реформування банківської і фінансової систем, до яких у 70-х років ХХ ст. додадуться ще й фондові біржі, і нарешті, установи, що передбачатимуть та відстежувати процеси сталого розвитку і здійснювати як планомірні так і прогностичні регулювання.

За таких обставин гроші продовжували втрачати свій внутрішній характер універсального еквівалента, перетворюючись у інвестиційний матеріал. Закріплення за ними форму загальної праці, яка не потребує обміну на певному етапі, перетворило їх у інструмент планомірних витоків регулювання пропорцій, при цьому зберігши за ними вартісну природу.

В економіці цивілізованих країн усе більше починають проявлятися зміни *у вигляді*:

1. Значного зростання міського населення та урбанізації міст.
2. Суттєвих поповнень рядів «середнього класу» (до 20-25% у Великобританії, Франції, США).
3. Вагомого та безперервного поліпшення якості життя всіх верств населення (навіть безпритульних).

Каталізатором цих процесів, як уже зазначалося, з другої половини ХХ ст., стає НТП, який робить працю все більшої кількості людей *універсальною*, перетворюючи її на *різновид наукової діяльності*. Саме це явище К. Маркс назвав *процесом знищення праці*. В результаті *економічна форма продукту праці* підринається, і поступово заміщується *формою гармонійно розвиненої особистості*. Одночасно формується посправжньому *суспільна форма власності*, що більше не потребує еквівалентного відшкодування. Речова форма багатства і її уособлення – *приватна власність починає зніматися*.

У виробництві з'являються продукти, ефективність використання яких постійно зростає, заощаджуючи час при їх споживанні, що у багато разів

перевищує витрати на їх виробництво. З розгортанням НТП посилюється заміна *мірила багатства (робочого часу – часом вільним)*, а з ним отримує нові грані *загальний закон заощадження часу*. Розширюється часовий простір розвитку людської особистості за рахунок скорочення робочого часу і збільшення годин неробочого, а далі – зростання в останній частині частки *вільного часу*. Таке суспільство К. Маркс назвав *комуністичним* (у західній термінології – *постіндустріальним*), в якому розвиток окремої особистості поступово перетворюється на умову розвитку інших людей.

Зв'язок індивіда з іншими людьми, що відбувається через технології виробництва, змушує кожного з них удосконалювати свої знання, опановувати нові технології та професії, з якими він стикається на своєму робочому місці. А це відповідно посилює дію закону зміни праці. Наприклад, у сучасних умовах у США протягом свого життя кожна людина 5-6 разів вимушена повністю оновлювати свої знання.

Зміна технологічних процесів у суспільстві робить його динамічним і суттєво ускладнює. На суспільний розвиток усе більше починають чинити вплив позаекономічні фактори, як наприклад, політика, суспільна психологія людей, право тощо. Продовжується підрив вартісних відносин, а з ними і економіки. Багатогранність дійсності ускладнює її вивчення, коли жодна з існуючих теорій не в змозі дати всебічне осмислення дійсності, що робить неможливим задовольнитися якимось одним підходом.

У ХХ столітті на порядку денному виявилось ряд течій економічної думки, які по різному визначають як предмет, так і метод дослідження. Причому, ці розбіжності торкаються як теорії, так і практики. Сучасна економічна наука ХХ століття якби продовжує стару лінію розвитку через поглиблення теоретичних напрацювань, чимось схожих на науковий етап економічної думки 1750-1870 років. Одночасно, до них додаються проблеми розробки практичних аспектів у вигляді відкриття принципів економічної теорії, які вперше економічна наука почала відпрацьовувати ще в 1870-1930 роках, зрозуміло, на нових засадах.

У зв'язку зі складністю і багатогранністю дійсності, а з нею і напрямків економічної науки ХХ ст., спочатку у блоці 4 будуть проаналізовані причини їх появи та особливості. І тільки після цього у темах № 11-13 буде деталізована *загальна характеристика* напрямів як *окремих* теорій, що їх представляють.

2. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція

Розвиток економічної теорії у ХХ столітті, перш за все, визначили три її *основні напрямки*:

- Кейнсіанський.
- Неокласичний та неоліберальний.
- Інституційний.

Окрім них, економічна думка ХХ століття мала у своєму арсеналі ще три *неключові (локальні)*.

Перший представляли напрацювання **соціал-реформізму**, який отримав найбільше поширення у Німеччині та скандинавських країнах, проте практично не вийшов за їх межі. Опанування його наробок передбачає обов'язкове врахування ряду обставин: по-перше, причин появи, по-друге, суті і, нарешті, по-третє, цінності щодо теоретичних розробок перебудови економіки так званих постсоціалістичних країн.

Другий напрям теж не отримав широкого розповсюдження, але з інших причин і практично, вже став надбанням історії. Він представляє **теоретичні основи радянського порядку**, який виник після Жовтневої революції 1917 року і в основному був представлений розробками щодо використання в господарському житті країни наукових та здебільшого догматизованих тлумачень теорії марксизму-ленінізму.

Відгалуження виявилось неоднозначним і завершило своє існування у серпні 1991 року з розпадом СРСР. При цьому, в його арсеналі виявились напрацювання, які показали свою ефективність як у середині країни, так і за її межами. Наприклад, досвід політики НЕПу використала Швеція та продовжує впроваджувати у своїй практиці реформ сучасний Китай. Крім того, здобутки радянських вчених у царині планування отримали застосування у США при розробці «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, а також використовуються і понині в умовах сучасної Франції, Японії та інших розвинених держав.

Досвід радянської системи господарювання та теоретичні напрацювання у цьому напрямку в тій чи іншій мірі були використані країнами колишнього соцтабору Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

Однак у сьогоденні, як було сказано вище, радянська економічна думка, представляє інтерес як певний історичний і соціальний феномен недалекого минулого.

Третій напрям, отримав назву **самостійних економічних теорій країн, що розвиваються**. Це, наприклад, так звана *теорія «периферійної економіки»* у країнах Латинської Америки, теорії *«арабського соціалізму»* та *«ісламської альтернативи»* у країнах Близького Сходу тощо. [163, с. 701-727]

Крім вище зазначеного, треба відмітити, ще ряд економістів ХХ століття, творчість яких однозначно ніяк не можна віднести до того чи іншого напрямку сучасної економічної науки. Найбільш показовими тут є праці **Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950)**, в яких окремі представники провідних сучасних напрямків економічної науки вбачають продовження, у відповідному напрямку, своїх напрацювань до якого вони належать. До основних наукових здобутків великого вченого слід віднести *теорії економічної динаміки та інноваційно-еволюційного розвитку*, а, також, глибоке *дослідження проблем функціонування економічних систем та історії економічного аналізу*.

Однак, ураховуючи вирішальний вплив на розвиток світової економіки трьох перших зазначених вище напрямів почнемо саме з них. Спочатку з'ясуємо причини їх появи, сутність, співвідношення і взаємозв'язок з іншими, а завершимо в однойменних темах.

Почнемо з кейнсіанства. У 30-х роках ХХ ст. капіталістичну систему охопила всебічна глибока економічна криза. Вона виявилась незвичною, так як охопила всі розвинені країни, торкнувшись усіх сфер життя, а не тільки економіки і мала катастрофічні наслідки. Спроби її приборкання приписами неокласики впродовж чотирьох років успіху не мали. У зв'язку з цим стала очевидною необхідність появи нового підходу до розв'язання даної проблеми.

Його і запропонував видатний англійський економіст **Джон Мейнард Кейнс (1883-1946)**, що поклало початок новому напрямку, який отримав назву від прізвища його засновника – **кейнсіанство**. Саме він виписав умираючому капіталізму рецепт, що дозволив його реанімувати. На відміну від неокласиків, прихильників економічного лібералізму, Дж. М. Кейнс обґрунтував концепцію державного регулювання економіки і розробив конкретні форми її здійснення.

До цього, як відомо, у світовій економічній думці до 30-х років ХХ ст. беззаперечним був **неокласичний напрям**, найбільш старий із трьох відмічених вище, який близько сорока років поступився своїм провідним місцем кейнсіанству. Нагадаємо, що неокласика сягає своїм корінням творчості Р. Кантільона, фізіократів та англійської класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо. Приставка до класики «нео» виникла наприкінці ХІХ століття і належала Т. Веблену, а її головні засади у 90-х роках ХІХ століття на основі синтезу ліберальної доктрини та маржиналізму як мікроекономічної теорії сформулював А. Маршалл. З 30-х років ХХ ст. напрям доповнився ідеями обмеженого державного регулювання та певним додатком до досліджень неокласичної доктрини у вигляді розробки засад макроекономіки, якої до цього класика не мала.

Неокласика почалась як суб'єктивна школа в політекономії, де об'єктом досліджень стала «поведінка економічної людини», що намагається максимізувати свій дохід і мінімізувати витрати. Вона виявилась спробою сформулювати закономірності оптимальних засад господарювання економічних суб'єктів в умовах вільної конкуренції, через установаження принципів рівноваги цієї системи.

Аналізуючи суть неокласичного напрямку і кейнсіанства, слід звернути увагу на їх зв'язок з соціально-економічними умовами і обумовленість ними. Крім того, важливо простежити еволюцію відмічених напрямів і визначити їх неоднорідність.

У кінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя почав окреслюватися ще один напрям – **інституціоналізм** в якому його прихильники вирішальну роль у суспільному розвитку надавали, перш за все, позаекономічним чинникам – соціальним інститутам. Інституціоналізм, як і будь який напрям, мав своїх попередників. Його витоки формувались на теоретико-методологічних

принципах, зокрема: нової німецької історичної школи, англійського ліберального реформізму Дж. С. Мілля та ідей фабіанства. Зазначимо, що він виник майже одночасно з піком розвитку неокласики і повів з нею непримириму боротьбу як на теоретичному так і практичному фронті.

З'ясовуючи характерні риси відмічених напрямків економічної думки, слід не тільки усвідомити їх еволюцію, а й замислитися над тим, що послужило причиною їх появи, і що нового вони внесли у розвиток економічної науки.

3. Критерії класифікації та порівняльний аналіз напрямків економічної теорії

Суспільно-економічний розвиток і ті зміни, що сталися в ринковій капіталістичній системі та світовому господарстві в цілому, поставили перед економічною наукою нові завдання в розробці сучасних напрямків науки як кейнсіанство та інституціоналізм та модифікації неокласики. Настав час, як писав Дж. М. Кейнс, подивитися на світ іншими очима.

Економічна наука повинна була винайти методологічний стрижень, який зробив би можливим виявлення взаємозв'язків як між різнорідними процесами господарювання так і політикою, ідеологією, соціологією, екологією і т. ін. Формування нової наукової парадигми – процес складний і відбувається не тільки на основі якогось одного підходу, а на комплексному, системному аналізі. Тому, вивчаючи сучасні економічні теорії, слід не тільки глибоко усвідомити їх зміст, а й простежити взаємозв'язок і взаємозалежність між ними. Саме на це акцентовані питання даного розділу.

Вище вже були означені основні напрямки сучасної економічної думки у рамках яких існують відповідні економічні теорії. Аналіз останніх дозволяє *конкретизувати* сутність кожного із напрямків та побачити *розмаїття прийомів* в аналізі економічних процесів.

Історично першим був **неокласичний напрямок**. Потім, у 1899 році, з'явився **інституціоналізм**. **Кейнсіанство**, на відміну від них, виникло пізніше і раніше за інші напрямки втратило своїх прихильників. Неокласика сформувалась у кінці XIX – на початку XX ст., коли А. Маршалл зробив спробу об'єднати напрацювання всієї пострікардіанської політичної економії спрямувавши її вістря у практичне русло. Вчення А. Маршалла та його послідовників стали називати «неокласичною» теорією, підкреслюючи походження неокласики від теорій класичної школи. З часом її період був поширений засновником кембриджської школи і на маржинальні концепції.

Сутність неокласичного, як і інших напрямів сучасної економічної думки, буде розглянуто у наступних розділах. Вкажемо тільки, що неокласичні ідеї в сучасному трактуванні економічного лібералізму не залишалися незмінними. Більш того відбувалася їх модифікація. Але ті процеси, які діяли в суспільно-економічному житті XX сторіччя, а особливо після кризи 1929-1933 років, послужили реальною причиною занепаду на певний час неокласичної теорії, так як вона не передбачила такої ситуації і не

змогла запропонувати дієвих рецептів виходу з неї. Більш того, його представники виявились не одностайними у визначенні причин кризи та способів її подолання, безуспішно намагаючись застосовувати різні практичні заходи із старого арсеналу неокласики щодо виведення економіки з тривалого депресивного стану. Але марно.

Саме тоді й побачила в світ робота **Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936)**, яка підвела теоретичну базу під практичні рекомендації необхідності втручання держави в економіку. Англійський вчений, на відміну від неокласиків – палких прихильників ринкового саморегулювання, довів нагальну необхідність подібного кроку. Його економічна теорія не тільки пролила світло на природу кризи, а й започаткувала якісно нові підходи у теоретичному мисленні, щодо практики господарювання.

У 1968 році ситуація повторилась. У світі посилювався економічний спад, значно зросли безробіття та рівень інфляції. Гібрид останніх двох явищ отримав назву стагфляції, яка разом зі збільшенням державного боргу остаточно підірвала провідні позиції кейнсіанства. На колись ведучі ролі знову повертається класичний напрямок, який з 30-х років ХХ ст., отримав назву неолібералізму як сучасної модифікації засад неокласики та її підґрунтя – класичного напрямку.

У рамках новітньої класики виникають теорії неокласичного відродження – **монетаризм та економіка пропозиції**, що набули небаченого впливу на формування економічної політики розвинених західних держав.

На початку ще 30-х років відбуваються спроби синтезу неокласики та кейнсіанства, що отримали широке поширення у 50-60 рр. ХХ ст. у вигляді теорій економічного зростання та концепції «неокласичного синтезу». Таким чином, наприкінці 70-х років минулого століття між кейнсіанством та неокласикою спостерігалось певне примирення.

У середині 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. ортодоксальне кейнсіанство остаточно втрачає свої домінуючі позиції і переходить в стан опозиції до неокласики. Проте, це не означає, що воно відійшло в аннали історії. Хоча, слід відмітити, що у 80-рр. ХХ ст. модифіковане ортодоксальне кейнсіанство продовжило своє існування, прийнявши вид посткейнсіанства та нового кейнсіанства (не плутати з неокейнсіанством).

Що стосується останнього третього напрямку – інституціоналізму, то він до певного часу не отримав широкого розповсюдження в економічній думці і тому серйозно не сприймався ні «ортодоксальною» неокласичною ні кейнсіанством. Однак маючи у своєму науковому багажі багато того, що важливо не тільки для формування економічної політики, а і для розробки стратегії сучасних корпорацій, з 90-х рр. ХХ ст. він отримав нове дихання. Достатньо нагадати, що в цей період переважна більшість економістів – Нобелівських лауреатів з економіки становили саме інституціоналісти. Особливу популярність отримує концепція трансакційних витрат, «нової інституціональної економічної теорії», теорії суспільного вибору та ряд інших.

У сучасних умовах можна говорити про утворення своєрідного синтезу неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму, «чистої» теорії і прикладних досліджень при збереженні значного впливу інституціоналізму.

Таким чином, упродовж ХХ – початку ХХІ ст. процес розвитку науки пройшов своєрідну універсалізацію економічної думки та взаємопроникнення її окремих напрацювань у межах відмічених вище трьох провідних традиційних напрямків.

ТЕМА 11. ДЖ. М. КЕЙНС І ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ

1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства.
2. Дж. М. Кейнс як теоретик макроекономічного підходу в теорії та практиці капіталістичної економіки. Зародження ортодоксального кейнсіанства.
3. Попередники, структура та основні положення твору Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). Нове визначення предмета та методу дослідження.
4. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.
5. Теорія інвестицій та зайнятості.
6. Теорія мультиплікатора.
7. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.
8. Ставлення вченого до творчої спадщини меркантилістів і класиків.
9. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку:
 - 9.1. Некейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни:
 - 9.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.
 - 9.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство:
 - а) теорії економічної динаміки та зростання;
 - б) теорія економічного циклу.
 - 9.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.
 - 9.2. Посткейнсіанство:
 - 9.2.1. Монетарне посткейнсіанство.
 - 9.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.
 - 9.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.
 - 9.3. Нове кейнсіанство.
10. Кейнсіанська теорія та економічна політика.

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КЕЙНСІАНСТВА

Кейнсіанство належить до етапу економічної думки, яким відкриваються сучасні теорії. Як будь-який новий період науки воно мало об'єктивні причини своєї появи. Ними стали зміни в економічних процесах капіталізму, а точніше поява нової продуктивної сили праці – *конвеєрного виробництва*, що ознаменувало освоєння капіталом більш розвиненої продуктивної сили. Останнє мало для капіталізму суперечливе значення. З одного боку, це дозволило скоротити необхідний робочий час і збільшити

додатковий, а значить і додаткову вартість, а з іншого призвело до підриву вартісного механізму саморегулювання економіки. Таким чином, суспільство перетворилося на величезну фабрику, в умовах якої отримав піднесення **новий регулятор ринку** – не по вартості, а **по живій праці**.

Одночасно відбувалося формування нового механізму господарювання. З 70-х років XIX століття в економіці розвинених країн спостерігається пік панування вільної конкуренції (стадія машинного виробництва). Разом з цим, завершується перетворення суспільства в єдину фабрику, де паралельність і безперервність виробництва поступово стає його сутністю. Виникає явище **співісної праці**, підмічене ще соціалістами-рікардіанцями. Вона посилюється з переходом до монополістичного капіталізму, в умовах якого діяльність банків з підтримання безперервності та паралельності виробництва отримує якісно новий розвиток. Укрупнення капіталу і поява промислових монополій тепер потребує значних джерел кредитування, які малі банки надати вже були не в змозі. Виходячи з цього, починається їх концентрація, що неминуче веде до перетворення останніх на всесильних монополістів, які через банківські рахунки вкладників дізнаються про їх фінансовий стан і можуть на нього радикально впливати.

Зміни в продуктивних силах у 1920-1929 рр., 1948-1957 рр., 1957-1966 рр. – показник оволодінням капіталом нової масової продуктивної сили. З 1913 року роль такої сили починає займати конвеєрне виробництво, яке досягає свого піку в 1929 році. Як результат – фіаско ринку, що отримує прояв у першій світовій економічній кризі 1929-1933 років і депресії 30-х років, яка послідувала за нею. У цих умовах велике виробництво виявилось немобільним при необхідності оперативного переміщення як матеріальних, так і трудових ресурсів. Безперервність та паралельність виробництва, що значно зросла з конвеєризацією, остаточно підірвала вартісний механізм саморегулювання. Однак власного механізму не створила. У зв'язку з цим, ставала очевидною неминучість державного втручання в економіку, а з ним і питання про те, за допомогою саме яких важелів держава може «допомогти» їй вийти із цього становища.

Одним із таких важелів виявилась **кредитна система**, яка була використана ще В. І. Леніним в умовах НЕПу в Радянській Росії як, до речі, і **фінансова система**, за допомогою якої проводилась програма швидких та кардинальних змін пропорцій у виробництві, прикладом якої стала ленінська ідея електрифікації Росії.

Сказане вище означає, що **ідея регульованого ринку** вперше отримала розвиток саме у нас в умовах НЕПу, яку використали більшовики на чолі з їх вождем – В. І. Леніним. Її завдання мало за мету прискорене «дозрівання» капіталізму в умовах тодішньої Росії за наявності нової політичної влади трудящих, представленої Радами, результати якої виявились вражаючі.

У країнах Західної Європи та США стан справ був іншим. Капіталізм «перезрів» і почав рухатися у бік освоєння нової планомірної форми зв'язку як чужорідної ринковій системі. Спочатку ця ідея отримала своє **практичне** відображення у «Новому курсі» 1933-1938 років Ф. Д. Рузвельта, а пізніше в

теоретичній розробці економічної політики державного регулювання економіки, запропонованої Дж. М. Кейнсом.

У нових умовах всеохоплюючої кризи, неокласична теорія, згідно з якою ціни і доходи, що вільно утворюються і несуть достовірну інформацію про ринок, перестали відповідати дійсності. Спроби її поновити через державну заборону профспілкам втручатися у регулювання вартості робочої сили і контроль держави над цінами, як шлях повернення до вільного ринку, провалилися. Не дали позитивного результату і експерименти керівництва розвинених держав до встановлення збалансованості бюджету та сталого валютного курсу, а також орієнтації економіки на внутрішню замкнутість. Усе це підвело економістів до неминучості пошуку принципово нових підходів у теорії та практиці господарювання. Одним з таких на виклики того часу і стала нова парадигма – **кейнсіанство**.

2. ДЖ. М. КЕЙНС ЯК ТЕОРЕТИК МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПІДХОДУ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ. ЗАРОДЖЕННЯ ОРТОДОКСАЛЬНОГО КЕЙНСІАНСТВА

Джон Мейнард Кейнс народився 5 червня 1883 року в Кембриджі в сім'ї відомого професора логіки та економіки **Джона Невіла Кейнса (1852-1949)**.

Закінчивши кращу приватну школу в Ітоні, а потім і Кембриджський університет в 1906 році, він почав службу в управлінні у справах Індії. У 1909 році Дж. М. Кейнс повертається на роботу до Кембриджського університету на запрошення свого вчителя А. Маршалла, де читає курс лекцій з економікс. До речі, А. Маршалл був учителем і його батька.

У 1913 році виходить перша книга молодшого Кейнса **«Індійська валюта і фінанси»**, в якій він виклав ідею про підлегле положення індійської валюти та її тісну прив'язку до англійської. На той час вчений був активним прихильником золотого стандарту, тобто неокласиком.

Неабиякі математичні здібності дозволяли йому отримувати призи на конкурсах у Великій Британії. Іншим джерелом його доходу стала успішна гра на біржі, чим він значно примножив як власні, так і статки Кембриджського Королівського коледжу, будучи на той час його скарбником. Як колекціонер картин та автор літературних есе, він був знайомий з багатьма видатними особистостями свого часу, у тому числі – з видатним письменником Д. Б. Шоу. Познайомившись з російською балериною Л. В. Лопуховою (Лопоковою) (1892-1981), він щедро субсидує балет, а пізніше – запропонувавши останній руку і серце та отримавши згоду, одружується на ній.

Дж. М. Кейнс як політик і вчений мав славу людини, яка завжди пливла проти суспільної та політичної течій, твердо відстоюючи власні принципи та переконання. У 1919 році його призначають представником Британського казначейства. У тому ж році він бере участь у мирній Паризькій конференції.

Його тривожить післявоєнний устрій Європи і тому у 1919 році, будучи керівником англійської делегації, він, у розпал конференції, покидає її, висловивши власну незгоду з політичним курсом уряду Великої Британії. Невдовзі з'являється його праця **«Економічні наслідки Версальського договору»**, де процвітання Європи тісно пов'язується з післявоєнним розвитком країн, що програли у війні і робиться висновок про те, що Німеччині потрібна допомога, а не накладання непомірних репарацій. У цій же роботі він висуває ідею про те, що заощадження та споживання взаємно впливають на дохід.

У 1923 році побачив світ його **«Трактат про грошову реформу»** головною ідеєю якої полягала в демонстрації впливу на населення зрушень у рівні цін. У трактаті автор підкреслював, що:

- інфляція не вигідна рантє і корисна, якщо помірна, для підприємців та робітників;
- золотий стандарт є пережиток варварства;
- ідея керованої валюти, тобто визнання грошей активним чинником економічного процесу.

Однак його не послухали і продовжили старий курс, наслідком чого стало ослаблення конкурентоспроможності англійських товарів та значне збільшення рівня безробіття. У зв'язку з цим, уряду терміново довелося впроваджувати громадські роботи.

Перехід на рейки тези *«Laissez faire, laissez passer»* Дж. М. Кейнс вважав справою небезпечною. Одночасно він наполягає на ідеї не тільки урядових витрат на економічні потреби, але і державного інвестування в сферу транспорту, будівництва житла, ліній електропередач.

У 1925 році вийшла його праця **«Економічні наслідки валютної політики міністра Черчилля»**. Дж. М. Кейнс ще раз виступає проти курсу та політики людини, що відновила вільний обмін фунта на золото.

Влітку 1925 року вчений з дружиною їде до Москви. Його цікавлять причини буму російської економіки періоду НЕПу. У Москві він прочитав дві лекції для вищого керівництва Росії. Під впливом отриманих вражень, повернувшись додому, він пише нарис **«Побіжний погляд на Росію»**, у якому стверджує, що капіталізм не найкращий лад, але його можна вдосконалити, якщо розумно ним управляти. Вченого вразив ентузіазм радянських людей і безмежна віра у майбутнє. В нотатках він записує, що для того, щоб перемогти Радянську Росію не досить мати рівний їй економічний потенціал, а необхідна багатократна перевага.

Скоріше всього побачене, після відвідування Радянської Росії, остаточно його переконало у кінці ери вільного ринку і підштовхнуло до цілковитого переосмислення необхідності *переходу до ринку регульованого*, закономірність появи якого була зафіксована у красномовній назві його роботи **«Кінець Laissez Faire» (1926)**.

Усі відмічені роботи стали підготовкою до обґрунтування та реалізації головної теорії вченого, що остаточно оформиться у 1936 році. Однак до цього залишились деякі питання, що потребували уточнення. Саме на них він

і звернув увагу у 1930 році, коли з'явився його двотомник «Трактат про гроші». Книга уточнила старі проблеми та поставила ряд нових як-то:

1) Оформлення концепції заощаджень та інвестицій.

2) Питання грошового обігу.

3) Причини економічної нестабільності, що стояли на першому місці. Головне, писав вчений, «знайти метод, придатний для характеристики не тільки стабільної рівноваги, а й нерівноваги для того, щоб розкрити динамічні закони, що управляють переходом грошової системи від стану рівноваги до іншого стану». Тому він:

а) підтримав ідею свого колеги **Денніса Холма Робертсона (1890-1963)** про відсутність автоматичного механізму вирівнювання інвестицій (I) і заощаджень (S).

Між ними можливі три умови співвідношення, коли:

$S > I$ – настане скорочення ділової активності;

$S < I$ – наростання експансії;

$S = I$ – досягається головна умова макроекономічної рівноваги;

б) намічає ідею про взаємозв'язок грошового ринку з нормою відсотка;

в) висуває вимогу кредитно-фінансового контролю на міжнародному рівні;

г) формулює ідею про наднаціональні фінансові органи управління, які, з часом, були втілені у життя в Бреттон-Вудсі.

У 1933 році Дж. М. Кейнс пише роботу «Шлях до процвітання», в якій використовує ідею мультиплікатора свого молодого учня **Річарда Фердінанда Кана, барона Хемпстеда (1905-1989)** висунуту ним у праці «Зв'язок інвестицій домогосподарств та безробіття» (1931) для вирішення проблем зайнятості. Для Дж. М. Кейнса вона стала останньою складовою для цілісного погляду на нові реалії економіки розвинених країн та їх змін на краще. Залишалось тільки зібрати та оформити все вище досліджене в єдине вчення.

У 1934 році відбулась його зустріч з Ф. Д. Рузвельтом, де йому не вдалося переконати останнього у значному збільшенні урядових витрат. Одночасно вчений з подивом констатував, що основні його ідеї були реалізовані «мозковим центром» президента США без знайомства із його поглядами.

У 1936 році нарешті з друку вийшла головна праця його життя – «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». Ключова мета цієї книги – показати небезпеку неокласичних підходів до теорії вибору найкращого варіанта з використанням принципу обмежених рідкісних ресурсів, відповідно до закону граничної корисності та граничної продуктивності. На ділі, зазначив вчений, суспільство стало перед зовсім іншою проблемою, яка полягала у надлишку трудових ресурсів, а не їх обмеженості.

На противагу відміченому підходу Дж. М. Кейнс виклав загальну економічну теорію, включивши в аналіз і депресивну економіку.

Рівновага попиту і пропозиції, на його думку, може встановитися і при неповному завантаженні ресурсів. Повне ж завантаження, лише частковий і не характерний для даного стану економіки випадок рівноваги.

З початком Другої світової війни Дж. М. Кейнс повертається на пост радника міністерства фінансів і стає одним з директорів англійського банку.

У 1940 році він пише роботу «**Як оплатити війну**», в якій пропонує в якості компенсації витрат примусові позики, які повинні призупинити інфляцію.

У 1944 році Дж. М. Кейнс як голова англійської делегації в Бреттон-Вудсі запропонував замінити золото спеціальними зобов'язаннями. Головне зараз, на його думку, є не золотий запас, а повна зайнятість.

Ці ідеї втілилися у створенні МВФ і МБРР у 1946 році.

Геніальний економіст і політичний діяч ХХ століття помер 21 квітня 1946 від серцевого нападу, залишивши після себе великий науковий спадок, що став основою подальшого розвитку напряму названого його ім'ям.

3. ПОПЕРЕДНИКИ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТВОРУ ДЖ. М. КЕЙНСА «ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ЗАЙНЯТОСТІ, ПРОЦЕНТА І ГРОШЕЙ» (1936). ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ТА МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Головна книга Дж. М. Кейнса засвідчила наявність у суспільстві стану різкого перевиробництва товарної маси, падіння рівня цін, крах великих банків та фондових бірж. У результаті «великої депресії» утворилася небачена армія безробітних, яка досягала в деяких країнах до третини працездатного населення, а, наприклад, у Німеччині – половини.

Суттєвий внесок на формування автором ідей цієї книги справили напрацювання **меркантилістів, класиків та неокласиків**, про що більш детально буде сказано у параграфі 8 даної теми. Однак, найбільше значення на нього справили: *теорія суспільного відтворення Т. Р. Мальтуса; принципи макроекономічного аналізу, сформовані Ю. Г. К. Вікселлем – фундатором шведської школи; концепція ефективного попиту та деякі інші проблеми, запропоновані Дж. А. Гобсоном; теза В. Зомбарта стосовно «організованого капіталізму» та ряд наукових ідей видатного вітчизняного економіста М. І. Туган-Барановського, про що більш детально буде сказано у темі 15.*

«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» складається із шести книг. Так, *перша книга «Вступ»* ставила за мету дати визначення власної концепції автора, і її особливості з головним акцентом на пояснення причин назви твору як «*Загальна теорія...*». Після автор дав розгорнуту критику постулатів класичної та неокласичної теорій, а також, сформулював у загальному вигляді *принцип ефективного попиту*. У подальших книгах він деталізував окремі сторони відмічених проблем, а у вісімнадцятій главі зробив доповнення, виходячи із уточненої *загальної картини цілого*, окремі сторони якого були досліджені у першій книзі.

Друга книга «Визначення та поняття» розкриває загальний принцип ефективного попиту з його поділом на споживчий та інвестиційний. Визначається дохід, споживання, заощадження з подальшим аналізом зв'язку заощаджень та інвестицій.

Третя книга «Схильність до споживання» розглядає основні фактори динаміки споживчого попиту. Причому, спочатку дається розгорнутий аналіз об'єктивних та суб'єктивних факторів, що визначають схильність до споживання та заощадження. У главі 10 розкривається сутність граничної схильності до споживання та мультиплікатора з функціональними залежностями між цими категоріями.

Книга четверта «Спонування до інвестицій» містить розгорнутий аналіз чинників інвестиційного попиту та його динаміки. Розглядаючи граничну ефективність капіталу, Дж. М. Кейнс розкриває свою теорію норми процента та її відмінності від класичної теорії з розгорнутою критикою поглядів Д. Рікардо та А. Маршалла. Теоретична розробка інвестиційного попиту розкриває психологічні та ділові мотиви надання переваги ліквідності, аналіз природи капіталу, основні властивості процента та грошей. Книга завершується новим формулюванням загальної теорії зайнятості.

Книга п'ята «Грошова заробітна плата та ціни» показує теорію заробітної плати, функцію зайнятості та теорію цін.

І, нарешті, остання *шоста книга «Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією»* містить три глави. Перша з них, має назву **«Зауваження про економічний цикл»**. Дві останні присвячені проблемам концепції меркантилізму та особливостям теорій недоспоживання, з одного боку, а з іншого завершається **главою 24 «Заключні зауваження про соціальну філософію, до якої може привести загальна теорія»**. Саме в них дослідник докорінно переглядає критичну оцінку школи меркантилістів їх сучасниками та науковими нащадками. Вчений розкриває їх позитивну роль в історії економічної думки. Крім того, він здійснює спробу критичного переосмислення теорії ринків та реалізації напрацювань попередників, у якій протиставляє неортодоксальну теорію недоспоживання Т. Р. Мальтуса, вважаючи останнього найближчим науковим однодумцем.

Слід відмітити, що завершальним акордом у дослідженні великого англійця є повернення до проблем **соціальної філософії**, до якої може привести **загальна теорія**, з якої, власне, він і почав свій твір. Тепер вона виходить на більш високій рівень дослідження завдяки зв'язку його постановки з тими ж питаннями, що і у першій главі, але на зовсім іншому рівні, коли досягнуті результати дослідження дають можливість вийти на суттєві доповнення до існуючих до цього проблем соціальної філософії, де крім суто економічної проблематики додаються ще питання неекономічного характеру, що у подальшому стимулювало розвиток цих проблем в інституціоналізмі.

Розглядаючи внесок Дж. М. Кейнса у соціальну філософію, неважко побачити загальні риси у підході до появи змін у капіталістичному

суспільстві з теорією К. Маркса, що стали наслідком процесів соціалізації. Однак, якщо *К. Маркс бачив розв'язання проблем, перед якими постане капіталізм, шляхом його усунення за допомогою соціалістичної революції*, то *Дж. М. Кейнс вважав, що ці питання можна вирішити шляхом пошуку інших (змінних) величин*, ніж це бачили неокласики для створення передумов для вирішення ситуації, перед якими розвинені країни опинилися у період 1929-33 рр. Таким чином, якщо К. Маркс вбачав вирішення проблеми, перед якими рано чи пізно постане розвинена капіталістична система шляхом революції, то *Дж. М. Кейнс це ж завдання вирішував еволюційним шляхом через зміну ролі держави в економіці*, завдяки вихованню у населення нових психологічних схильностей, що *заперечують усі попередні, як, наприклад, намагання «робити гроші»*. Іншими словами, для великого англійця *була очевидною неможливість вирішення даної ситуації тільки суто економічними методами*.

Аналіз проблем сучасної економіки розвинених країн у книзі автор починає саме з безробіття, звертаючи увагу, на перше слово назву твору – «загальна», яке говорить, і це найголовніше, як указує дослідник, на можливість її застосування до будь-яких фаз циклу і, перш за все, до депресивного стану економіки тоді, як класичний варіант був особливим випадком існуючої економічної ситуації. [189, с. 224] Досліджуючи причини безробіття в класичній інтерпретації та його форми, проаналізованої найбільш ґрунтовно в теорії А. С. Пігу, Дж. М. Кейнс указав на наявність, окрім *фрикційного і добровільного безробіття*, ще й *вимушеного*, яке до цього економічна наука не виділяла, а, також, його значну загрозу для існування системи капіталізму.

Звідси проблема ліквідації безробіття розглядалось як магістральне завдання урядів економічно розвинених держав, що добре видно з третього слова назви книги «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей», з якої починається перелік найбільш важливих проблем тогочасного суспільства. Одночасно незрівноважений *стан економіки* оголошувався як *звичайний*, тобто *закономірний* для тогочасної економічної системи.

По іншому автор поглянув і на економіку, не як на діяльність окремих фірм та організацій, тобто з точки зору відтворення *індивідуального капіталу*, а *капіталу суспільного*. Звідси *предметом* сфери його дослідження стали *питання макроекономічного аналізу, на відміну від неокласики, де в центрі уваги була мікроекономіка*. Причому, Дж. М. Кейнс на початку твору зазначає свою прихильність до традицій неокласики, на яких він був вихований. Цим він, по суті, визнає *предметом* власного дослідження, як і його вчитель А. Маршалл, *економіку як науку про багатство та спонукальні мотиви людей, що вимірюються в грошах*. Різниця полягає лише у підходах до її аналізу, де у *основу* покладені не *мікро-*, а *макрозакономірності*.

Причому *кейнсіанський аналіз* можна було використовувати як для *економіки вільного ринку*, так і *монополізованого*. У своїй праці вченим були використані терміни «мікроекономіка» та «макроекономіка» на відміну

від марксистських: відтворення індивідуального та суспільного капіталів. Хоча треба зазначити, що вперше економіку на мікро та макроекономіку поділив норвезький вчений, один з перших лауреатів Нобелівської премії з економіки **Рагнар Антон Кігтілх Фріш (1895-1973)**.

Дж. М. Кейнс, теж *вперше, стосовно до нових умов монополістичного капіталізму, починаючи з 30-х років ХХ ст. поглибив метод макроекономічного аналізу*, що мав своїм витоком підхід, який виклав ще Ф. Кене, а потім розвинув К. Маркс у третій частині другого тому капіталу. Як неокласики, і його вчитель А. Маршалл, у своєму аналізі він широко використав граничні величини, але для розгляду вже не мікро, а макроекономічних проблем.

Спадкоємність у використанні методу неокласики проявилась і у тому, що вчений досліджував явища, виходячи із принципу характеристики загального, потім розгляду окремих частин останнього, і лише наприкінці давав загальну характеристику з урахуванням даних, отриманих від аналізу окремих частин. Це неважко побачити із структурних частин його твору, наведених вище, де у шостій книзі дається аналіз загального з урахуванням закономірностей його частин, у чому, власне, проявляється *аналітичний метод*, що починає використовуватись у повній мірі в творчості А. Сміта, продовжується А. Маршаллом і завершується саме Дж. М. Кейнсом.

Для дослідження ситуації, яка склалась після Великої депресії, дослідник зосередив увагу на *двох проблемах: питанні попиту та безробітті*. Цим він пояснив причини нерівноваги в економіці, хоча пропорції суспільного відтворення безпосередньо його не цікавили. Ними займаються його послідовники. Дж. М. Кейнс сконцентрувався на іншому – *питаннях причин падіння сукупного попиту, основ порушення процесу відтворення і того, як ці негаразди усунути*.

Причиною появи падіння виробництва і зайнятості вчений вважав недостатній *«ефективний попит»*, який він не тільки констатував, але і пояснив. Звідси була отримана відповідь на питання, чому економіка втратила автоматичний механізм переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. В кінцевому підсумку це відкрило дорогу до з'ясування причин появи вимушеного безробіття і ще раз підвело його до фундаментального положення про нагальну необхідність втручання держави в економіку.

Пояснення механізму утворення вимушеного безробіття вчений почав із визначення складових частин національного доходу (Y) як суми, що складається з елементів, які споживаються (C) та заощаджуються (S):

$$Y = C + S$$

При зростанні доходів кожна наступна одиниця грошей, що йде на споживання, падає. Дане явище Дж. М. Кейнс назвав *основним психологічним законом* і математично зафіксував його як *граничну схильність до споживання*. При зменшенні частини, що споживається, збільшується частина, яка заощаджується, а за відсутності автоматичного

переведення частини, що зберігається в інвестиції, відбувається падіння обсягів виробництва, а значить і зайнятості.

Звідси ринок, втративши автоматичний механізм саморегулювання, вже не міг регулювати пропорції виробництва, а тому повинен був спиратися на державу, яка повинна була створити комплекс заходів щодо примусового переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Причому, ідеальним варіантом, як було виявлено Д. Х. Робертсоном, є співвідношення $S = I$.

Таким чином, основна проблема суспільства (збільшення ефективного попиту) конкретизувалась через визначання державою важелів щодо впливу на сукупний попит. У зв'язку з цим, Дж. М. Кейнс писав: «Нашим кінцевим завданням є вибір тих змінних, які можуть знаходитися під свідомим контролем або управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо». [189, с. 415] Звідси вчений переходить до розгляду тих величин, які можуть стати основою впливу на ринковий механізм і сформулювати потрібні суспільству показники, найважливішим з яких, як зазначалось раніше, було досягнення повного рівня зайнятості.

4. ЗАЛЕЖНІ ТА НЕЗАЛЕЖНІ ВЕЛИЧИНИ У МОДЕЛІ ДЖ. М. КЕЙНСА

У моделі економіки Дж. М. Кейнс виділив три групи факторів:

1. **Висхідні**, які в розрахунок не приймаються (рівень кваліфікації робітників і кількість робочої сили, технологія, смаки споживачів), так як змінити їх у короткому періоді неможливо.

2. **Незалежні змінні**. Це саме ті величини, через які є єдино можливим вплив держави на створення відповідного економічного клімату. До них слід віднести:

- Граничну схильність до споживання ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$);

- Граничну ефективність (продуктивність) капіталу ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$);

- Норму процента (r').

3. **Залежні величини**. Вони є результатом діяльності позначених вище незалежних змінних. До них належать:

Y – національний дохід; N – зайнятість.

Розглянемо перші два показники незалежних змінних. Досліджуючи процес споживання, Дж. М. Кейнс показав, що схильність до споживання є функціональною залежністю між доходом, вираженим в одиницях праці, та витратами на споживання при цьому ж рівні доходів. Дана закономірність фіксується через граничну схильність до споживання, як відношення приросту споживання до приросту доходу ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$),

де: ΔC – останній приріст порції споживання;

ΔY – остання порція отриманого доходу, що йде на споживання.

Вона показує, яким чином певний приріст виробництва (НД) розподіляється між споживанням та інвестиціями.

Гранична ефективність (продуктивність) капіталу визначається як остання одиниця приросту доходу (найменшої його величини, на яку погодився підприємець) до останньої одиниці інвестицій, що дала цей дохід. $(\frac{\Delta P}{\Delta I})$. По суті – це середня норма прибутку, як відомо з курсу політичної економії, де: ΔP – порція доходу, використана на здійснення останньої інвестиції;

ΔI – остання інвестиція, що принесла найменший дохід на який погодився підприємець.

Залежні змінні є, по суті, результатом дії товаровиробників, які оформлюються у вигляді обсягу національного виробництва та зайнятості.

5. ТЕОРІЯ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ЗАЙНЯТОСТІ

Теорія інвестицій Дж. М. Кейнса формулюється стисло таким чином: *при даному психологічному стані суспільства загальний рівень виробництва і зайнятості залежить від величини інвестицій*. Це, по суті, єдиний фактор, що визначає ці величини, але чинник схильний до різких змін.

Родзинкою ідеї Дж. М. Кейнса в цьому питанні була, по-перше, *соціалізація інвестицій*. Цей принцип передбачав перерозподіл частини бюджету для направлення останнього на продуктивне споживання. Характеризуючи роль та значення цього принципово нового положення в економічній науці вчений писав, що саме «... досить широка соціалізація інвестицій виявиться єдиним засобом, щоб забезпечити наближення до повної зайнятості...». [189, с. 514] Цікаво те, що цією ідеєю, незалежно від Дж. М. Кейнса, вперше скористалася команда вчених-економістів у США, що розробила і активно впроваджувала в життя програму, більш відому в історії як «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта. Другим, ключовим моментом кейнсіанської ідеї було використання *принципу мультиплікатора*, про що буде сказано нижче.

Обсяг інвестицій залежить від граничної ефективності капіталу, яка схильна до змін та норми процента. Остання визначає нижню межу прибутковості майбутніх інвестицій. Тому, одну із ключових ролей у цій функції він надавав регулюванню ставки процента та маси грошей. Ланцюжок зазначених зв'язків має такий вигляд: держава, у залежності від ситуації, може збільшувати або зменшувати грошову масу. Її збільшення призводить до зниження норми процента і, відповідно, стимулювання інвестицій. Як наслідок, збільшується як зайнятість так і національний дохід. Однак, при всій його значущості цей важіль мав певні обмеження. Здійснюючи вплив на рівень процента через регулювання кількості грошей в обігу, держава, може наразитися на небезпеку, так званої *ліквідної пастки*,

коли «накачування» грошей, з певного моменту, вже не буде знижувати рівень процента, а почне породжувати інфляційні хвилі.

Другою теорією Дж. М. Кейнса є *теорія зайнятості*. Відносно неї великий англієць писав:

«І так, суть розробленої нами теорії зводиться до такого:

1. При даному стані техніки, обсязі застосовуваних ресурсів і рівні витрат виробництва дохід (як грошовий, так і реальний) залежить від обсягу зайнятості N .

2. Співвідношення між сукупним доходом і величиною очікуваних витрат на споживання, що позначається (D_1), буде залежати від психологічної характеристики суспільства, яку ми будемо називати його схильністю до споживання. Це означає, що споживання буде залежати від рівня сукупного доходу, і, отже, від рівня зайнятості, якщо тільки не відбудеться змін у схильності до споживання.

3. Обсяг витрат праці N , на який підприємці пред'являють попит, залежить від очікуваних витрат суспільства на споживання (D_1) і від очікуваних витрат суспільства на нові інвестиції (D_2). $D = D_1 + D_2$ і є те, що ми раніше визначили як *ефективний попит*.

4. Оскільки $D_1 + D_2 = D = \varphi(N)$, де φ функція сукупної пропозиції, а D_1 – як було показано вище, в п. 2, функція від N . Позначимо її через $\chi(N)$, що залежить від схильності до споживання, то $\varphi(N) - \chi(N) = D_2$.

5. Отже рівноважний рівень зайнятості залежить: а) від функції сукупної пропозиції φ , б) від схильності до споживання χ та в) від обсягу інвестицій D_2 . Це і є суть загальної теорії зайнятості». [189, с. 243]

На базі неї можна побудувати модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса (рис. 2), яка включає психологічні фактори, що мають у собі три складові:

1. Граничну схильність до споживання.
2. Перевагу ліквідності.
3. Передбачення майбутніх доходів.

Усі вони, на думку вченого, залежать від психології суспільства – його оптимізму або песимізму.

Гранична продуктивність капіталу залежить від технічного прогресу суспільства, а норма відсотка – від пропозиції грошей.

Оскільки від рівня інвестицій залежить зростання зайнятості та національного доходу, а самі інвестиції залежать від безлічі факторів, то держава, впливаючи на обсяг інвестицій, може домогтися *ефективного попиту*.

$Y = C + S$, але краще, якщо $S = I$, тобто, $D = D_1 + D_2$.

При цьому важливо, щоб інвестиції держави були «чистими», тобто, здійснювалися, головним чином, не за рахунок податків, а шляхом *зростання державного боргу*.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ

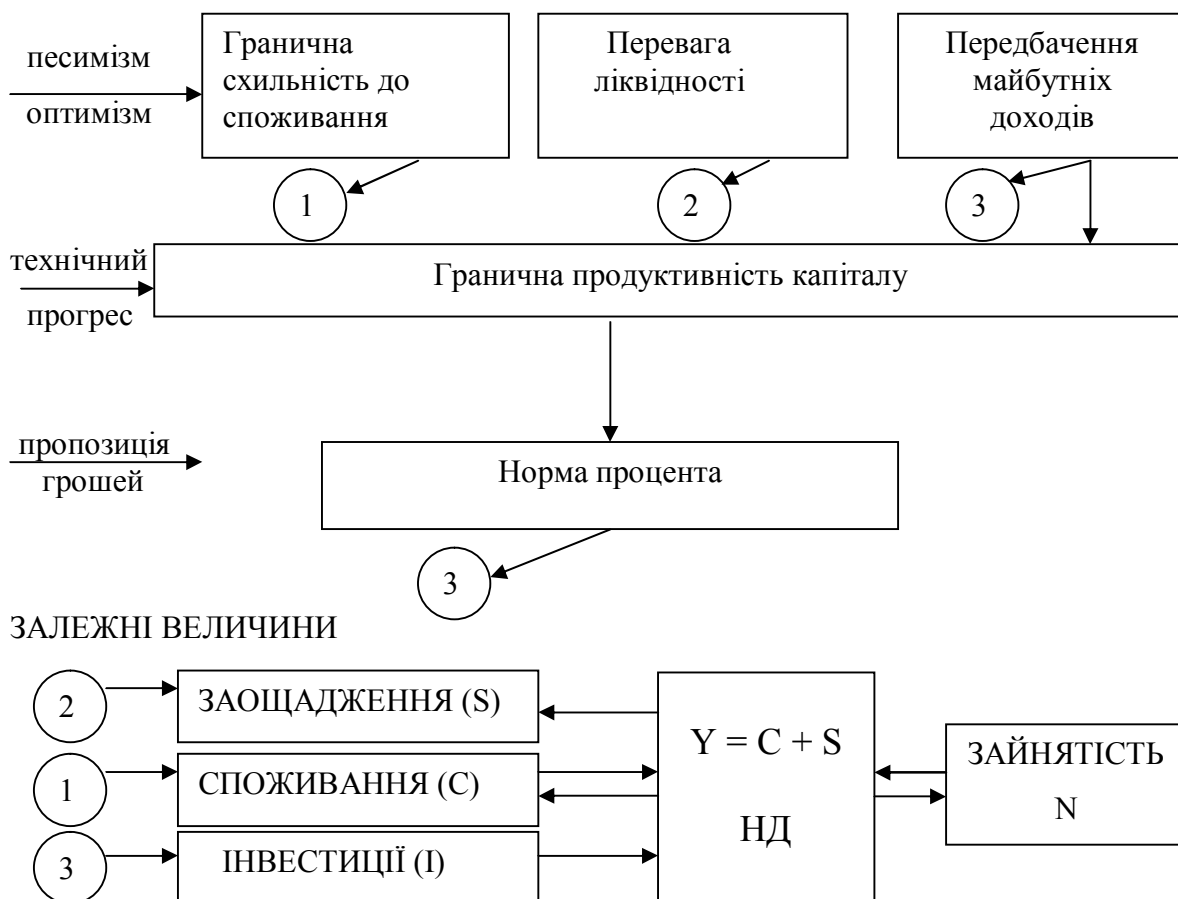

Рис. 2. Модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса

– *Доход (I)* – різниця між виручкою від реалізації товару і поточними витратами виробництва.

– *Збереження (S) = дохід – витрати на споживання*
 $S = I - C$ $I = C + S$ ідеально, коли $S = I$.

6. ТЕОРІЯ МУЛЬТИПЛІКАТОРА

Для досягнення ефективного попиту через інвестиції, крім впливу держави на *кредитно-банківську систему* через ставку процента, може використовуватися ще й *фінансова система* через дотримання відповідної їй фінансової політики. Вона пов'язана з виділенням державою значних бюджетних асигнувань для проведення масштабних робіт, як, наприклад, будівництво доріг, поліпшення сфери охорони здоров'я тощо, які будуть викликати значні інвестиційні вливання у приватний сектор. Для цієї мети автор рекомендував використовувати *інвестиційний мультиплікатор*.

Цю ідею, як уже було сказано вище, він запозичив у свого учня Р. Ф. Кана, який ще у 1931 році вивів *принцип мультиплікації*. У нього він представ як відношення між загальним і первинним збільшенням зайнятості. Саме її і використав Дж. М. Кейнс у своїй теорії. Наприклад, якщо буде утворено

мережа лікарняних комплексів, то важливо забезпечити автономні інвестиції. Причому так, щоб вони були «чисті». У результаті цього зросте зайнятість і дохід як окремих осіб, так і національний, оскільки з'явиться попит на засоби виробництва, а найняті робітники пред'являть попит на відповідні предмети споживання. Результатом цього є індукування приватних інвестицій окремих осіб, що стимулюють зростання зайнятості та доходу. Таким чином, початкові інвестиції держави будуть «обростати» приватними інвестиціями.

Мультиплікатор, у свою чергу, виступає як числовий коефіцієнт, що виражає співвідношення між приростом доходу і зайнятості, що породжує цей приріст збільшенням обсягу інвестицій.

$$Y = K \cdot \Delta I$$

Сам *інвестиційний мультиплікатор* можна визначити як:

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

«Назвемо *k* мультиплікатором інвестицій. Із сказаного вище – писав вчений, – виходить характеристика мультиплікатора інвестицій: коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід збільшується на суму, яка в *k* раз перевищує приріст інвестицій». [189, с. 314]

При цьому важливо інвестиції направляти у невиробничу сферу, щоб не було зростання виробничих потужностей, які, як правило, з часом, можуть призвести до перевиробництва.

7. КЕЙНСІАНСЬКІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Головним завданням держави, на думку Дж. М. Кейнса, є забезпечення *ефективного попиту*, який досягається через інвестування *двома шляхами*:

1. У сферу виробництва за допомогою:

а) грошово-кредитної політики;

б) бюджетної політики.

2. Розширенням споживання, що є другим, допоміжним варіантом, який досягається за допомогою:

- організації громадських робіт;

- збільшення споживання державних службовців;

- зменшення майнової нерівності через уведення спеціальних соціальних програм, що призводять до збільшення споживання незаможних верств населення.

При цьому Дж. М. Кейнс вважав, що краще наступати одночасно на два фронти, з одного боку, стимулюючи переведення заощаджень в інвестиції,

тобто у *виробниче споживання*, домагаючись рівності ($S = I$), а з іншого, розширювати *особисте споживання* (C).

8. СТАВЛЕННЯ ВЧЕНОГО ДО ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МЕРКАНТИЛІСТІВ І КЛАСИКІВ

Дж. М. Кейнс високо оцінив меркантилістську доктрину, так як і сам наполягав на *активному втручанні держави в економіку*.

При уважному ознайомленні з меркантилізмом, про що було сказано раніше, можна виділити схожі з кейнсіанством три пункти, що стали життєво важливими для економіки розвинених капіталістичних країн у 30-х роках, а саме:

1. Втручання держави в економіку.
2. Виконання державою завдання щодо забезпечення достатку грошей у країні, або їх «дешевизни» шляхом підтримання низьких ставок процента.
3. Забезпечення повної зайнятості через обмеження ввезення іноземних товарів і здійснення маневрування курсом валют.

Порівняння меркантилістських концепцій і теорії Дж. М. Кейнса дозволяє виділити ряд спільних моментів:

1. Збільшення грошей в країні ставить за мету зниження рівня процента та заохочення інвестицій.

2. Не слід боятися підвищення цін у країні. Це сприяє розширенню торгівлі та виробництва, що стало своєрідною теорією «помірної інфляції».

3. Меркантилісти вважали, що нестача грошей у країні є причиною безробіття і як Дж. М. Кейнс стверджували, що їх зростання через кредитну експансію банків та підтримку дефіциту державного бюджету є визначальним знаряддям боротьби з цим явищем.

4. Протекціоністська політика в країні як з погляду меркантилістів, так і самого Дж. М. Кейнса дозволяє вирішувати проблему зайнятості.

Одночасно вчений дав високу оцінку і науковій діяльності класиків. По-перше, з причини виховання себе на економічних засадах цього напрямку, які він отримав під керівництвом самого А. Маршалла, по-друге, наявності в класиці фундаментальних досліджень проблем капіталу, вартості, грошей тощо. І, по-третє, визнання того, що підходи класичної школи не годяться тільки до стадії депресивної економіки, але зберігають свою актуальність у всіх інших фазах економічного циклу.

9. ПОДАЛЬША ЕВОЛЮЦІЯ КЕЙНСІАНСЬКОГО НАПРЯМУ

9.1. Некейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни

Як уже було зазначено раніше, з другої половини 30-х років минулого століття, кейнсіанство починає здобувати все більше прихильників, поступово перетворюючись у провідний напрямок світової економічної

думки та відтісняючи на другий план колись провідний неокласичний напрямок. Поява головної праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості процента та грошей» стала визначною подією середини 30-х років ХХ ст. Нею був започаткований новий етап розвитку економічної думки, який виявився тісно зв'язаний з процесами регулювання економіки державою. Однак не кожне таке регулювання можна віднести до кейнсіанства. Останнім є тільки таке регулювання, яке пов'язане з дослідженням та підтриманням на практиці відповідного співвідношення між частиною доходу, що зберігається та інвестиціями для досягнення ефективного сукупного попиту тощо.

У післявоєнний період ситуація в кейнсіанстві змінилась. Виникла необхідність, з одного боку, у переосмисленні ключових постулатів **ортодоксального кейнсіанства** для згладжування соціальних протиріч, що загострилися, а, з іншого – у підйомі економіки і, як наслідок – пошуку теорії, яка б забезпечувала стабільне економічне зростання.

Звідси на місце стратегічної проблеми ортодоксального кейнсіанства – ліквідації вимушеного безробіття прийшли питання економічного зростання та циклічного розвитку. Саме ці аспекти, що уточнили проблематику кейнсіанства призвели до появи змін в його назві, коли до слова кейнсіанство додалось слово «нео», що означає нове.

У його проблематиці можна виділити **три ключові лінії**. Перша – лінія пов'язана з використанням напрацювань марксизму, що започаткувало **неортодоксальний напрямок** або **ліве кейнсіанство**; друге – з **кейнсіанською ортодоксією** (теорією економічної динаміки і зростання та економічного циклу) і **третє**, як своєрідна універсалізацією кейнсіанства – з **кейнсіансько-неокласичним синтезом**.

Таким чином, **ортодоксальне кейнсіанство** розділилось на два основні напрямки, одне з яких – **праве кейнсіанство**, пішло за своїм метром та вбачало, що підвищення ефективного попиту варто здійснювати за допомогою переміщення накопленої частини доходу в інвестиції, використовуючи принцип мультиплікатора. Тим самим акцент був зроблений на **виробниче споживання**. Останнього принципу дотримувалось і універсалізоване і теж ортодоксальне кейнсіанство у вигляді **кейнсіансько-неокласичного синтезу**.

9.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство

Перший напрямок, на відміну від ортодоксального правого кейнсіанства, отримав назву **лівого кейнсіанства** і наголошував на необхідності стимулювання особистого споживання через розкручування інвестицій, а з ними і зайнятості. Напрямок сформувався в 40-х – 50-х роках ХХ сторіччя та базувався на ефекті мультиплікації, що полягав у збільшенні споживання, перш за все, незаможних верств населення. Його виникненню економічна наука зобов'язана видатній учениці Дж. М. Кейнса **Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983)**.

Її теорія стала спробою об'єднання деяких напрацювань марксизму з теорією свого вчителя. Так само, як і Дж. М. Кейнс, вона вважала, що основною проблемою капіталізму є недостатній ефективний попит, причину якого вбачала в нерівномірному розподілу національного доходу. Для вирішення цієї проблеми, рекомендувалось, у першу чергу, збільшити споживання малозабезпечених верств населення. Враховуючи високий рівень граничної схильності до споживання останніх, вони, на думку автора, неодмінно призведуть до зростання ефективного попиту.

Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон рекомендувала державі проводити соціальну орієнтацію бюджету й стимулювати зростання коштів на будівництво доріг, житла, освіти та ін. Іншими словами продовжувати політику зі збільшення інвестиційних витрат на соціальні програми, що в економічній літературі отримали назву соціалізації інвестицій.

Однак, на цьому шляху могли стати монополії, інтереси яких вступали в протиріччя із завданням підвищення граничної схильності вище зазначеної частини населення до споживання. Адже метою великого бізнесу є досягнення, крім звичайного прибутку, ще й монопольного. Виходячи з цього, дослідниця радила державному апарату обмежувати їх діяльність.

Ідеї видатної жінки-економіста, як ніколи раніше, виявились актуальні для умов сучасної України, так як через перерозподіл державного бюджету країни можна було б суттєво збільшити споживання малозабезпечених верств населення а з ним підвищити сукупний інвестиційний попит, державний бюджет і головне сукупну зайнятість населення.

Іншим шляхом досягнення ефективного попиту в Україні може стати використання мультиплікаційного ефекту в таких напрямках, як житлове та дорожнє будівництво, що в наш час активно використовує сусідня Білорусь.

9.1.2. Ортодоксальне кейнсіанство:

а) теорії економічної динаміки та зростання

Для розуміння першого відгалуження кейнсіанства, перш за все, звернемо увагу на теорію цього етапу розвитку кейнсіанської школи. Визначимо передумови його появи, сутність, відмінності від його ортодоксального варіанту та історичну роль у ракурсі розробки питань теорії економічного зростання та економічного циклу.

Передумови виникнення некейнсіанства визначались особливостями економіки Європи післявоєнних років. Закінчилася Друга світова війна, а з нею і високі темпи розвитку, обумовлені витратами на військово-промисловий комплекс (ВПК). Населення не хотіло повертатися до страждань повоєнної та воєнної пори. Крім того, небачені темпи економічного зростання у соціалістичних країнах потребували адекватної відповіді. Як результат, головним питанням стають проблеми забезпечення високої динаміки розвитку економіки. Саме вони й викликали появу теорії економічного зростання, що віддзеркалилась у моделі Харрода-Домара.

Крім того, до умов необхідності підйому післявоєнної економіки додалась проблема дослідження, ще й економічного циклу та його фаз і не тільки кризи та депресії, але й – поживалення та підйому. Як наслідок цього з'являються розробки теорії циклічних коливань з постійним регулюванням державою циклу у всіх його фазах.

Питання виявилось непротим, а тому потребувало участь ряду видатних вчених тієї доби в рамках неокейнсіанської доктрини. Так, низку фундаментальних ідей у руслі зазначеного питання сформулював англієць **Р. Харрод** у монографії «**Торговий цикл**» (1936). Центральна ідея неокейнсіанства доповнилась об'єднанням механізмів мультиплікатора і акселератора, що розроблялась такими відомими економістами, як П. Е. Самуелсон, Дж. Хікс та іншими. Важливо зазначити, що найбільший вклад у цю проблему вніс головний теоретик економічного циклу – американський економіст **Е. Хансен**.

Завдання, визначене вченими даного напрямку, ставило за мету пошук оптимального варіанта досягнення економічного зростання, визначення умов його здійснення та найважливіших пропорцій забезпечення.

Починаючи з 50-х років і аж до 70-х років минулого століття цей напрям займав домінуюче становище в економічній науці. На відміну від **лівого кейнсіанства**, що акцентувало увагу на *стимулюванні особистого споживання*, представники **правого кейнсіанства** як другого, так і третього відгалуження, зосереджували свої наукові інтереси на проблемі *стимулювання виробничого споживання*. Звідси, їх основна увага полягала у *досягненні сукупного ефективного попиту через стимулювання виробничих інвестицій*.

Послідовники Дж. М. Кейнса висунули *три проблеми*, які мали відносно самостійний характер: *питання динамічної рівноваги, тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та циклічних коливань*. У результаті подальшого розвитку цей напрям отримав назву **правого неокейнсіанства**, в якому домінували дві тенденції: американська та європейська, представлена, насамперед, дослідженнями французьких учених. Розглянемо їх більш детально.

Неокейнсіанство, на відміну від його класичного (ортодоксального) варіанта (теорії Дж. М. Кейнса), отримало *нове звучання*. *По-перше, воно передбачало, на відміну від Дж. М. Кейнса, постійний вплив держави на економіку. По-друге, враховувався динамічний фактор розвитку, тобто науково-технічний прогрес, що знайшло своє відображення в показнику акселерації (зворотного поняттю мультиплікації). По-третьє, відслідковувалась політика структурної перебудови.*

Теорію економічного зростання ще у 30-х роках започаткували **американські послідовники** Дж. М. Кейнса, насамперед, економісти Гарвардського університету **Елвін Харві Хансен (1887-1975)** та **Сеймур Едвін Харріс (1897-1974)**. Вивчення їх концепцій, насамперед інвестиційної теорії циклу, допомагає зрозуміти загальні риси та особливості, притаманні саме американському варіанту неокейнсіанства.

Їх можна звести до ряду ключових положень. *По-перше*, його послідовники вважали, що причина циклічності, а разом з тим періодичних криз і безробіття викликається «коливаннями динаміки інвестицій». Капіталовкладення отримують характер своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні. *По-друге*, вони доповнили концепцію мультиплікатора Дж. М. Кейнса концепцією акселератора, запропоновану французьким економістом А. Афтальоном (1874-1956) ще у 1913 році. *По-третє*, велике значення в теорії циклу здобув розподіл капіталовкладень на автономні (незалежні від руху споживання або національного доходу) і похідні інвестиції, пов'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Саме останній тип інвестицій бере участь у моделі «мультиплікатор-акселератор». *По-четверте*, американські економісти змінили метод перманентного регулювання та напряму приватних і державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури, незважаючи на можливий дефіцит державного бюджету. Останній став підвалинами складової концепції «вмонтованих» стабілізаторів і некейнсіанських антициклічних програм.

Саме вони, вперше, звернули увагу на розробку низки проблем та деякі актуальні постановки, зроблені набагато раніше них у працях видатного українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського, які потім отримали широке використання у їхніх творах.

Представники **некейнсіанства** у Франції, на відміну від положень Дж. М. Кейнса вважали необов'язковим його положення, щодо регулювання позичкового процента для стимулювання нових інвестицій і пропонували користуватися індикативним методом планування економіки, як головним засобом забезпечення безперервності інвестиційного процесу. Найбільш відомий представник цієї концепції **Франсуа Перру (1903-1987)** для цього розробив ряд конструктивних планів по становленню програмування економіки Франції.

Новий етап у розвитку даного напрямку почався у післявоєнні роки, коли на перший план соціально-економічного розвитку західних країн вийшла не проблема «повної зайнятості», а економічного зростання. Об'єктивною передумовою його появи стають нові процеси, що відбувалися в піднесенні економіки у цей період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток країн з ринковою системою, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах, прискорили постановку цієї проблеми на порядок денний.

Дехто з прихильників основних ідей Дж. М. Кейнса і його послідовників щодо необхідності та можливості державного регулювання економіки (за відсутністю на стихійному ринку рівноваги між попитом та пропозицією) сприйняли ці ідеї як вихідну позицію для розробки нових теорій. Їх сутність полягала у з'ясуванні та обґрунтуванні механізму постійних темпів економічного зростання. Так сформувалися некейнсіанські теорії економічного зростання, автори яких робили спроби створити теорію

відтворення, придатну для різних кон'юнктурних умов, та визначити загальні фактори економічного зростання.

Головними провідниками цих теорій були англієць **сер Рой Форбс Харрод (1900-1978)** та американець польського походження **Євсій Дейвід Домар (1914-1997)**, які побудували моделі, які відображали специфіку втручання держави в економіку. Опанування цих теорій дає можливість з'ясувати їх спільність, основний зміст та специфіку. Особливості зазначених моделей обумовлені лише певною відмінністю у вихідних позиціях їх побудови. Так, в основу моделі Р. Харрода покладена ідея рівності інвестицій та заощаджень, на відміну від якої модель Є. Домара виходить з рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції).

Разом із тим, варто звернути увагу на те, що обидві теорії базуються на врахуванні *системи «мультиплікатор-акселератор»* та моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження та споживання. Крім того, визнається незмінність (сталість) у довгому періоді таких параметрів, як частка заощаджень у доходах і середня ефективність капіталовкладень. Загальним є і висновок щодо доцільності підтримування постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти певного використання виробничих потужностей і трудових ресурсів. І зрештою, близькість теорій визначає спосіб досягнення динамічної рівноваги та постійного зростання, що визнається можливим лише у випадку активного державного регулювання економіки. Перераховані схожості підходів, у економічній літературі отримали назву моделі Харрода-Домара.

Зазначена вище модель є *однофакторною*, тобто спрощеною. Висхідним її положенням є визнання того, що динамічна рівновага можлива за певної відповідності виробництва попиту. На відміну від неї, більш складними системами моделювання є *багатофакторні* моделі економічного зростання Е. Хансена, Дж. Хікса та ін. Вони є модифікованими моделями механізму циклічних коливань за рахунок упровадження в базові (однофакторні) моделі, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

Іншим, дуже важливим питанням неокейнсіанства, є проблема економічного циклу.

б) теорія економічного циклу

Одночасно з теорією економічного зростання отримує розвиток і теорія економічного циклу. Її фундаментальне дослідження здійснив американський економіст **Елвін Хансен**, про значні наукові здобутки якого вже було сказано у попередньому розділі. Він простежив динаміку інвестицій і показав, що підйоми та злети в економіці пов'язані із нерівномірністю інвестицій, які відповідним чином впливають і на рух доходів.

«Звичайно - писав Е. Хансен, - коливання доходу, продукції та зайнятості містить не одні тільки коливання розміру реальних інвестицій.

Споживання також збільшується і скорочується в ході циклу, але порівняно зі зростанням і падінням реальних інвестицій ступінь змін споживання виявляє менш виражену відповідність розмаху циклічних коливань. Більше того, споживання у своїй значній частині збільшується і зменшується під прямим впливом коливань розміру реальних інвестицій, хоча до деякої міри ... рух споживання має більш-менш незалежний або автономний характер» [493, т. 1, с. 216].

«Викликане інвестиціями збільшення доходу, - пише далі дослідник, - може, у свою чергу викликати подальше зростання інвестицій. Цей останній ефект відомий під назвою принципу виробничого попиту або принципу акселерації» [493, т. 1, с. 379]. Звідси інвестиції зростають під впливом зростання виробництва і доходу.

Збільшення чистих інвестицій під дією змін обсягу виробництва породжує ефект акселератора (ефект, зворотний мультиплікатору). Зростання інвестицій чинить обернений вплив на національний дохід. Е. Хансен зазначає дію приросту інвестицій на рівень доходу, який має наслідком зростання доходу і споживчих витрат. Один процес накладається на інший, утворюючи взаємодію мультиплікатора та акселератора.

Зростаючий попит спонукає підприємців збільшувати обсяг інвестицій. Виробництво розширяється, а занятість, відповідно, зростає. Однак бажання продовжити стимулюючий рівень інвестицій тримається на нестійкій основі й досягши свого максимуму змінюється падінням виробництва.

Суттєвий внесок у теорію економічних циклів зробив **Джон Річард Хікс (1904-1989)** у праці «Вклад у теорію торгового циклу» (1950). По суті, його теорія стала спробою синтезу теорій, або узагальненням положень та висновків низки дослідників-кейнсіанців. Він зауважив, що основну роль відіграє положення про бар'єри (обмеження) на шляху рівноважного руху: «стелі» та «підлоги». Коли досягається повна занятість, рух доходу натикається на верхній бар'єр («стелю»). Зростання реальних доходів зупиняється. Але, якщо зростання реальних доходів не може збільшуватися, то похідні капіталовкладення різко скорочуються, оскільки їх розміри залежать від приросту доходу, а не від його рівня. Відповідно гальмується і збільшення доходу.

Інший бар'єр («підлога») обумовлений тим, що існує межа скорочення інвестицій. Інвестиції не можуть впасти до нуля, так як частина валових інвестицій повинна піти на відшкодування зношеного капіталу.

Коли скорочуються інвестиції і досягають «підлоги», то надалі їх зниження припиняється; сповільнюється і зниження доходу. Через деякий час дохід починає знову зростати і рух поновлюється у зворотному напрямку. Чергування періодів зниження і збільшення доходу має наслідком циклічні коливання.

Реальна картина економічного циклу розгортається під впливом багатьох, нерідко суперечливих, неоднозначних факторів. Зміни компонентів ділової активності, як правило, неоднакові за амплітудою й тривалістю. Економічний цикл розглядається як процес коливань, незалежний від

довгострокового економічного зростання. Фактично сталося своєрідне «розмежування» між теоріями циклу і теоріями економічного зростання. Разом із тим не заперечується їх взаємозв'язок як взаємодія коливальних і поступальних рухів.

Таким чином, підводячи підсумки ортодоксального неокейнсіанства, ми *можемо зазначити так*:

1. Зазначений напрямок базувався на двох ключових теоріях – економічній динаміці і зростання та економічного циклу.

2. Теорія економічного зростання предстала у двох варіантах – спрощеної однофакторної моделі Харрода-Домара та більш складного її варіанта, розробленого, перш за все, економістами Е. Хансеном та Дж. Хіксом, яка враховувала дію змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

3. Що стосується однофакторної моделі, то в ній можна побачити низку важливих аспектів, які можна ранжувати за такими параметрами:

- сучасна товарно-грошова західна економіка нестійка в силу особливостей свого господарського механізму. Економічний цикл з його фазами – це не «відхилення» від тренда, він властивий самій природі економіки, що розвивається («балансування на лезі ножа»);

- модель Харрода - Домара показує, що існує небезпека не тільки спаду (проти чого і направлені рекомендації Дж. М. Кейнса), а й надмірного інвестиційного буму, що підсилює нестабільність економіки, який розгойдує її у зворотному напрямку;

- система державного регулювання покликана вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: забезпечити умови й стимули для постійного економічного зростання; запобігти можливість масового безробіття і спаду виробництва. Звідси випливають і рецепти проведення взаємопов'язаної політики. З одного боку, політики «вирівнювання» промислового циклу (антициклічної політики), з іншого – політики стимулювання сталого економічного зростання;

- економічне зростання передбачає не просто підтримку поточного рівня приватних і державних інвестицій, а їх систематичне нарощування. Прирости інвестицій розглядаються неокейнсіанцями як спонукальні поштовхи («нових імпульсів») до зростання.

Розглянута модель Харрода-Домара дала поштовх появи проблем економічної динаміки. Правда, вона є теоретичною однофакторною моделлю, а не обґрунтуванням рецептів конкретного їх вирішення залежно від ситуації та галузі, де вона застосовується.

Е. Хансен звернув увагу на небезпеку акценту тільки на проблеми коефіцієнта капіталоемності і недооцінку інвестицій у розвиток людських ресурсів як ще більш вагомих [489, с. 146]. У своїх роботах вчений окреслив програму довгостроково розвитку, звернувши увагу на забезпечення рівності можливостей при цьому вказуючи на небезпеку значного матеріального розшарування суспільства.

9.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM

Кейнсіансько-неокласичний синтез, або неокласичний синтез, у економіці з'явився як подальший розвиток ортодоксального кейнсіанства, що започаткував науку про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини. Перші напрацювання у подібному напрямку почались, ще у другій половині 30-х років, але широко стали проникати в економічну теорію тільки з 50-60-х рр. ХХ ст.

Причиною цього стало впровадження у технологічне виробництво жорсткої автоматизації, що проявилось у докорінній зміні засобів праці та появі четвертої частини машини – управляючого устрою. Нагадаємо, що жорстка автоматизація – це використання устаткування, яке спроектовано спеціально для виробництва певного продукту.

На конвеєрі встановлювались спеціальні прилади, що знаходились у руках робочих і автоматизували виробництво продукції, даючи можливість здійснювати процес без участі людини. Однак періодично при випуску нової продукції виникала необхідність у переналадці поточної лінії, що мало наслідком значне збільшення виробничих затрат.

Зміни в рівні розвитку кооперації як форми індивідуального капіталу і його відтворення не могли не вплинути на макроекономічні аспекти відтворення сукупного суспільного капіталу. Однак скоро стало зрозуміло, що поєднання в теорії індивідуального відтворення капіталу (розроблено неокласикою) і сукупного суспільного (розроблено кейнсіанством) можливо лише за умови їх поєднання. Тому наприкінці 70-х рр. ХХ ст. різниця між кейнсіанською та неокласичною школами починає отримувати більше історичний, ніж концептуальний характер.

Треба зазначити, що принцип «неокласичного синтезу» було проголошено задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямків економічної теорії. Тому він довго залишався у вигляді ідеї яка отримала реалізацію в умовах кардинальної зміни технологій виробництва.

Такий підхід був уперше запропонований Дж. Хіксом ще у 1937 році і у 40-50-х рр. минулого століття активно підтриманий лауреатом Нобелівської премії з економіки, професором **Франко Енріко Модільяні (1918-2003)** та остаточно обґрунтований П. Е. Самуельсоном, коли стала очевидна не тільки необхідність поєднання напрацювань неокласики та кейнсіанства, але виникла й реальна потреба та можливість для цього.

Тоді праця Дж. М. Кейнса почала розглядатись як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, виходячи з міркувань засновника кейнсіанства неокласична школа стала окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Так, англієць підкреслював, що коли за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну

зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере свого попереднього значення.

Сутність синтезу полягала в тому, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеженого втручання держави в економіку та визнавали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією та виробництвом і споживанням.

У 50-60-ті рр. ХХ ст. в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Неокейнсіанство, неокласична теорія, теорія кон'юнктури, економетрики об'єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації і економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив **Уолт Уїтмен Росту (1916-2003)**, який писав про те, що сучасні економісти, поставивши перед собою завдання щодо об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність.

Справді, школу «неокласичного синтезу» вирізняє з-поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджується на проблемах економічного зростання, подальшому розвитку теорії загальної економічної рівноваги. Саме представники зазначеної школи запропонували методику аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання. Ними були отримані вагомні результати у галузі теорії та практики оподаткування. Саме в межах школи набули розвитку методи економіко-математичного аналізу та можливості їх застосування у політології. Поряд з макроекономічними методами дослідження ця школа використовувала і мікроекономічні підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим автором та пропагандистом теорії «неокласичного синтезу» був видатний американський економіст, професор **Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009)**. Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Дж. М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса – тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за методологією, і тим самим накреслив сучасні підходи до вивчення економічних проблем. Учений писав, що його теорія містить усе те позитивне, що має як кейнсіанський, так і неокласичний аналіз, що уможлиблює поєднання в одне ціле макро- та мікроекономіки.

Його широко відома книга **«Економікс» (1948)**, що скоро стала у світі найвідомішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами, була присвячена аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. У третьому виданні **«Економіксу» (1955)**, було передусім наголошено на ідеї неокласичного синтезу, де П. Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати розрив між мікро- та макроекономікою.

Кожне наступне видання праці відображало нові досягнення економічної теорії. У 1985 році, у дванадцятому (спільно з В. Нордхаузом) виданні, було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х рр.,

проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрямки розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Наприкінці цього розділу слід відзначити, що дуже важливу роль у теорії кейнсіансько-неокласичного синтезу відіграє так звана модель IS-LM – спільної рівноваги товарного і грошового ринків, яку ще іноді називають моделлю Хікса-Хансена. Як відомо, вона була розроблена безпосередньо Дж. Хіксом у 1937 році, однак, отримала широке наукове визнання саме завдяки Е. Хансену у 1949 році. Власне ця модель кейнсіанського типу описує економіку в короткостроковому періоді й служить основою сучасної теорії сукупного попиту.

9.2. Посткейнсіанство

Посткейнсіанство з'явилося як результат кардинальних змін у *п'ятому технологічному укладі (1970-2010 рр.)* початок якого припав на 1970 рік, а пік розвитку – на 1983 рік, а його завершення знаменувало в кінці фази у 2010 році появу світової фінансово-економічної кризи. Саме цей період став початком у 70-х роках гнучкої автоматизації на тих же заданих раніше фордівських заводах, яка ставила за мету зробити ефективним не тільки масове, але і індивідуальне виробництво продукції. Звідси п'ятий уклад знаменував собою прорив в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, матеріалів, освоєнні космічного простору, супутникового зв'язку і т. ін. Гнучка автоматизація це – використання керованого засобами обчислювальної техніки комплексу технологічного обладнання, що автоматично адаптується до змін у програмі виробництва різних продуктів.

Ядро зазначеного технологічного укладу склали електронна промисловість, обчислювальна техніка, оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, виробництво і переробка газу, інформаційні технології, що забезпечили *технічну основу гнучкої автоматизації як основи розгортання НТР.*

Ключовим фактором укладу були мікроелектронні компоненти, що визначили *переваги технологічного укладу*, порівняно із попередніми, які полягали в *індивідуалізації* виробництва й споживання та *підвищенні гнучкості виробництва.*

Відбувся перехід від розрізнених фірм до єдиної мережі великих і дрібних компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету, що здійснюють тісну взаємодію в галузі технологій, контролю якості продукції, плануванні інновацій з якими неминуче відбувається посилення процесів соціалізації як антиподу товарної форми зв'язку.

Усе це відбувалося на фоні розгортання НТР і мало наслідком інтелектуалізацію процесів виробництва, глобалізацію економічних процесів з домінуванням дії ТНК, а з ними екологічних проблем, нестачі ресурсів тощо.

Тому уже у другій половині 60-х, і особливо у 70-х роках ХХ ст. рецепти некейнсіанської моделі почали все більше суперечити економічним законам розвитку, навіть більше того, сприяти загостренню окремих проблем таких, як інфляція, дефіцит державного бюджету, і особливо – циклічності розвитку. Це, насамперед, проявилось в періоди світових економічних криз 1974-1975 та 1980-1982 рр. Циклічні спади поєдналися з низкою структурних криз (енергетичною, екологічною, валютно-фінансовою) Виникло нове явище **стагфляція** як симбіоз інфляції і падіння виробництва для протидії якому в ортодоксального кейнсіанства не виявилось не тільки засобів боротьби із новим явищем – стагфляцією, але навіть із старим – інфляцією.

Крім того, соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не може забезпечити повної зайнятості та рівноваги. Кейнсіанські концепції та моделі вже не давали можливості вирішити проблеми реалізації сукупного суспільного капіталу та безкризового розвитку економіки.

Криза кейнсіанства як офіційної доктрини державного регулювання послужила причиною значного посилення критики як з боку її традиційних опонентів-неокласиків, так і самих прихильників теорії Дж. М. Кейнса. Виникла гостра необхідність перегляду ортодоксальної версії кейнсіанства, що отримало назву «посткейнсіанство».

Історично посткейнсіанство сформувалось як злиття двох наукових течій. По-перше, англійського лівого кейнсіанства з його центром у Кембриджі, про що було сказано вище, визначним представником якого була Дж. В. Робінсон, а також Н. Калдор та П. Сраффа. І, по-друге, американської групи економістів – Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вейнтрауб, Х. Мінські та ін.

Дж. В. Робінсон виступила з критикою вульгаризації ортодоксального кейнсіанства і закликала завершити кейнсіанську революцію. При цьому в розробці теорії на неї великий вплив справила теорія суспільного відтворення К. Маркса.

Представники обох напрямків намагалися поєднати певні загальні підходи до економічної теорії намічені ще самим Дж. М. Кейнсом і ставили за мету остаточне розвінчання неокласичної системи та доведення до кінця вже згаданої початої Дж. М. Кейнсом революції в економічній теорії – створення нового синтезу макро- і мікроекономіки. Однак створити цілісну, загально визнану теоретичну систему їм так і не вдалося.

Докладний розгляд концепцій представників англійського лівого кейнсіанства (теорії нагромадження капіталу, економічного зростання та розподілу національного продукту, теорії вартості, ціноутворення та ін.) та американського посткейнсіанства (так званого монетарного кейнсіанства) дає можливість визначити та зрозуміти їх загальні риси та розбіжності.

Розглянемо більш детально різновиди посткейнсіанства. Але спочатку зауважимо, що воно мало **три основних напрямки: монетарне, калецькіанське та неорікардіанське посткейнсіанство.**

9.2.1. Монетарне посткейнсіанство

До найбільш знаних представників цього напрямку слід віднести, у першу чергу, американських вчених **Сіднея Вейнтрауба (1914-1983)**, **Роберта Уейна Клауера (1926-2011)**, **Акселя Стіга Бенгта Лейонхуфвуда (1933)** тощо, а також таких економістів як **Пол Девідсон (1930)**, **Хайман Філіп Мінські (1919-1996)** та **Ян Аллен Крегель (1944)**, що творчо поставилися до застосування надбань монетаристських ідей та неокласичної економічної теорії. У своїх працях вони, як і представники сучасного монетаризму, велику роль відводили грошам як активному фактору впливу на макроекономічні процеси, де вони вважались потужною обставиною впливу на економічну кон'юнктуру ринку, а не пасивним елементом, як це мало місце в ортодоксальному кейнсіанстві. Цим підтверджувалися прогнози К. Маркса про перетворення грошей в інвестиційний матеріал за допомогою якого відбувається підтримання та регулювання технологічних процесів.

Монетарні посткейнсіанці скористалися напрацюваннями неокласичної мікроекономіки для розширення можливостей макроекономічного аналізу, де враховувалася роль недостатньої інформації на фінансових ринках, а значить невизначеність майбутнього та макроекономічної нестабільності. Причому невизначеність майбутнього, а не досягнення суспільством ефективного попиту представники цього напрямку ставили як найголовнішу проблему в теорії самого Дж. М. Кейнса. Саме це, до речі, в головному, відрізняє даний напрям від неокласики.

Грошовий матеріал, на думку представників монетарного посткейнсіанства, зв'язує минуле, сьогодення та майбутнє економіки. Неважко побачити, ще одну прогностичну функцію теорії К. Маркса, який ще в XIX ст. вказав на значення форм антиципації (передбачення), коли сучасне буде визначати майбутнє. На думку монетарних посткейнсіанців нерівновага в економіці визначалася грошовими контрактами на строк, що зумовлюються невизначеністю майбутнього.

Гроші, на їх думку, мають дві властивості, які обумовлюють наявність стійкої нерівноваги в умовах неповної зайнятості. Виробництво грошей не зростає зі збільшенням попиту на них, викликаючи нульову еластичність попиту, що наближається до нуля. Наслідком цього є відсутність збільшення працівників, зайнятих виробництвом грошей. З іншого боку, при збільшенні процентної ставки (ціни грошей) попит не переміщується на інші товари. А от з переміщенням попиту на гроші в умовах нестабільності економіки, що більш імовірно, виникає гонитва за ними. Наступає зниження ділової активності, що веде до безробіття.

Звідси витікали пропозиції монетарних посткейнсіанців, які пропонували всі зусилля направити на боротьбу з інфляцією за допомогою обмеження державою розмірів заробітної плати з одночасним регулюванням капіталовкладень для більш повного використання потужностей і робочої

сили. Даний напрямок може бути використаним в економіках слабо розвинутих країн, зокрема, і в нашій державі.

9.2.2. Калецькіанське посткейнсіанство

Цей напрямок пов'язаний з ім'ям видатного польського економіста **Міхала Калецькі (1899-1970)**, який довгий час жив у Великій Британії в Кембріджі і в 30-х рр. ХХ ст. ще до Дж. М. Кейнса розробив власну теорію, що отримала в країні широке розповсюдження. Причому деякі економісти вважають його теорію не менш значущою ніж теорія Дж. М. Кейнса. Ним була підготовлена теорія ефективного попиту стосовно умов недосконалої конкуренції. Вчений з'ясував ситуацію, що породила стагфляцію у 60-70 роках ХХ ст., яку Дж. М. Кейнс, навіть, не припускав, вважаючи, що помірна інфляція буде стимулювати інвестиційну діяльність.

Англійський економіст **Кейт Джордж Коулінг (1936)** розвиваючи ідеї М. Калецькі теж пояснював стагфляцію дією монополій, що ведуть до зменшення частки зарплати у національному доході. Робітники домагаються її підвищення, але це, на його думку, збільшує лише номінальні, а не реальні її розміри, так як монополії тут же намагаються компенсувати таке підвищення статків робітників збільшенням цін на свою продукцію. У зв'язку з цим, відбувається зниження споживання товарів тими, хто працює, що є основними покупцями, а з цим зменшується і гранична схильність до споживання. Таким чином, домагаючись нового підвищення зарплати, робітники розкручують спіраль інфляції, викликаючи одночасне скорочення монополіями виробництва і зменшення ними споживання основної маси товарів, що неминуче призводить до процесів стагфляції.

9.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство

До його основних представників відносять **П'єро Сраффу (1898-1983)**, **Джона Леонарда Ітуелла (1945)**, **П'єранджело Гареньяні (1930-2011)**. Відмінність цього напрямку від ортодоксальної версії кейнсіанства, на думку зазначених авторів, полягала в перенесенні дослідження економічних процесів із короткострокового періоду в довгостроковий. Один із головних представників цього напрямку **П. Сраффа** у 1960 році написав книгу «**Виробництво товарів за допомогою товарів**», де показав хибність теорії формування вартості та розподілу багатства виходячи з концепції граничної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва.

Учений привернув увагу сучасної економічної науки до теорії Д. Рікардо вказавши, що рівноважний стан економіки та відхилення від нього, викликані факторами тимчасового, несистематичного характеру. Дослідження рівноважної економіки, при якій є середній рівень прибутку та зарплати, не залежить від співвідношення між сукупним попитом та сукупною пропозицією. У стані рівноваги обсяги виробництва та зайнятості перебувають в «природному стані» і ціни відповідають вартості. Відхилення

від рівноваги викликають тимчасові фактори, до яких можна віднести інституціональні зміни. Тим самим у розгляді питань економічної теорії були задіяні надбання інституціональної теорії. У розподілі факторів на тимчасові та стійкі у представників цього напрямку немає єдності. Вони стосуються і проблем визначення тимчасових періодів та тлумачення грошей.

9.3. Нове кейнсіанство

Нове кейнсіанство не треба плутати з неокейнсіанством як першим етапом трансформації ортодоксального кейнсіанства. Зазначений напрям окреслився в 80-х роках ХХ ст. як теорія в основній масі, представлена економістами із США, до цього виразниками монетарного посткейнсіанства. Головними його носіями є **Джозеф Юджин Стігліц (1943)**, **Джордж Акерлоф (1940)** та інші економісти. До представників цього напрямку можна віднести і **Ніколаса Грегорі Менк'ю (1958)** та **Девіда Ромера (1958)**, авторів двотомної праці «**Нова кейнсіанська економічна теорія**», що побачила світ у 1991 році, а, також, **Майкла Діна Вудфорда (1955)**, **Ассара Ліндбека (1930)**, **Стенлі Фішера (1943)**, **Олів'є Жана Бланшара (1948)** тощо.

Ситуація, яка виникла в цей період засвідчила прогалини в напрацюваннях як монетарного кейнсіанства так і сучасного монетаризму, а також більш принадної, але далеко не бездоганної для того стану суспільства теорії нової макроекономіки або раціональних передбачень (очікувань).

Нове кейнсіанство спробувало їх усунути. Воно відштовхувалося від основного положення Дж. М. Кейнса про нестабільність ринкової системи, але відійшло від його стратегічної лінії про визначальну роль в економіці дії сукупного попиту. Нова доктрина поповнила кейнсіанство, з одного боку, методами неокласики та його математичним апаратом, що було нехарактерно для монетарного посткейнсіанства. Головним об'єктом аналізу стала дія ринків, що викликала необхідність започаткування в межах кейнсіанства розробки аспектів мікроекономіки до цього існуючої в межах неокласики. Утворилася нова теорія, яка кардинально переформатувала ортодоксальну кейнсіанську доктрину після чого вона стала мало в чому нагадувати свій виток – ортодоксальне кейнсіанство, тобто теорію її фундатора – Дж. М. Кейнса. Одночасно чітко окреслились принципові розбіжності з нео- та посткейнсіанством.

Новий варіант кейнсіанства виходив з вирішальної ролі в економіці монополій, використовуючи, теорію монополістичної конкуренції. На базі подібного підходу була створена модель взаємозалежності зайнятості та оплати праці, а також, проаналізована роль економічної інформації. Крім того, нове кейнсіанство запропонувало та розробило заходи щодо підйому економіки малорозвинених країн, використавши монетарні фактори розвитку суспільства.

10. КЕЙНСІАНСЬКА ТЕОРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Вивчення цього питання слід починати, спираючись на значення кейнсіанської теоретичної системи і розуміння того, коли і чому вона мала такий значний вплив на економічну політику багатьох країн світу. Майже чотири десятиліття ідеї Дж. М. Кейнса були на озброєнні керівних органів індустріально розвинених країн. Передусім це стосується напрацювань у теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Дж. М. Кейнса поклала початок широкому втіленню у життя розмаїття конкретних методів і способів такого регулювання.

Подальший розвиток кейнсіанства мав наслідком критику його опонентами вихідних позицій теорії. Так, у США ортодоксальне кейнсіанство критикувалось за двома основними аспектами. По-перше, за те, що «ортодокси» не розробили теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. В результаті цього їх теорії циклу і рецепти антициклічної політики виявилися непридатними за умов стагфляції. По-друге, за ігнорування ролі грошово-кредитних чинників і фінансової системи в цілому, як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність.

Що стосується застосування кейнсіанської теорії та рекомендацій в економічній політиці розвинених країн, то тут треба констатувати велике розповсюдження її в США, Великобританії, Франції. Економічна програма посткейнсіанства найбільш повно була втілена в практиці «скандинавської моделі» соціально-економічного розвитку. Враховуючи схожість підходів шведської школи та кейнсіанства, треба вказати про наукові розробки шведської (стокгольмської) школи як самостійного напрямку, що перш за все, були використані в економічній політиці цих країн.

Певні елементи кейнсіанства можна побачити і в економічній політиці уряду сучасної України. Правда, їх реалізація обмежена, що криється в нерозвиненому стані вітчизняної економіки. На відміну від неї, у зазначених вище державах відбулись економічні процеси підриву вартісного механізму саморегулювання, до яких Україні ще далеко, що дозволило б ефективно, до певного часу, застосовувати рецепти кейнсіанства у повному обсязі.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Кейнсіанство. Макроекономічний аналіз. Неокласика. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. «Основний психологічний закон» Дж. М. Кейнса. Ефективний попит. Теорія сукупного попиту. Добровільне безробіття. Циклічне безробіття. Вимушене безробіття. Повна занятість. Агрегати. Висхідні. Незалежні змінні. Гранична схильність до споживання. Гранична схильність до заощадження. Норма процента. Залежні змінні. Теорія інвестицій. Теорія зайнятості. Психологічні чинники: Гранична схильність до споживання. Перевага ліквідності. Передбачення майбутніх доходів.

Гранична продуктивність капіталу. Кейнсіанська теорія норми процента. Принцип мультиплікатора. Парадокс заощадливості.

Державне регулювання економіки: Кредитно-грошова політика. Фіскальна (бюджетна) політика.

Кейнсіанська теорія та кейнсіанство. Ортодоксальне кейнсіанство. Неортодоксальне кейнсіанство. Еволюція кейнсіанського напрямку: ліве кейнсіанство. Некейнсіанство: економічна динаміка, теорія економічного зростання, темп економічного зростання, модель економічної динаміки Харрода-Домара, акселератор.

Кейнсіансько-неокласичний синтез: Модель IS – LM.

Криза ортодоксального кейнсіанства. Посткейнсіанство: Монетарне посткейнсіанство. Калецькіанське посткейнсіанство. Неорікардіанське посткейнсіанство.

Нове кейнсіанство.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які основні причини викликали появу кейнсіанства?
2. Які загальні методологічні принципи покладені в основу теорії Дж. М. Кейнса і чим вони відрізняються від неокласичних?
3. У чому Кейнс бачив причини недостатнього «ефективного попиту» і завдяки чому він намічав його подолати?
4. Назвіть основні агрегати в економічній моделі Дж. М. Кейнсу та дайте їх стислу характеристику.
5. Сформулюйте теорію інвестицій та зайнятості Дж. М. Кейнса?
6. Поясніть сутність інвестиційного мультиплікатора та механізм його дії?
7. Які рекомендації Дж. М. Кейнс давав щодо державного регулювання економіки?
8. Чим зумовлена діаметрально протилежна оцінка ролі меркантилістів в економічній науці неокласиками та Дж. М. Кейнсом?
9. Які особливості теорії Дж. М. Кейнса зумовили її історичну обмеженість (панування в теорії і практиці лише з кінця 30-х до початку 70-х рр. XX ст.)?
10. Яку еволюцію пройшло кейнсіанство після 70-х років XX ст.?
11. Дайте стислу характеристику основних положень неортодоксального (лівого) кейнсіанства.
12. Що являє собою ортодоксальне (праве) кейнсіанство?
13. Рішення якої проблеми висувається на перший план в некейнсіанських теоріях економічної динаміки та економічного циклу?
14. На яких положеннях побудований кейнсіансько-неокласичний синтез та яке місце у ньому займає модель IS-LM?
15. Чому модель IS-LM Дж. Р. Хікса може бути використана для своїх наукових доказів як кейнсіанцями, так і консерваторами?
16. Які причини появи та сутність монетарного посткейнсіанства?
17. Які проблеми вирішувало калецькіанське посткейнсіанство і чим воно відрізнялось від теорії Дж. М. Кейнса?

18. Що собою являло неорікардіанське посткейнсіанство. На яких положеннях воно базувалось?
19. Чим відрізнялось нове кейнсіанство від попередніх етапів його еволюції?
20. Яке місце та значення кейнсіанства в історії економічної думки?

ТЕМА 12. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових підходів до проблем функціонування економіки.
2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку.
3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайек.
4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена.
5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав.
6. Неоκласичне відродження:
 - 6.1. Теорія економіки пропозиції.
 - 6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань).
7. Теорія соціальної ринкової економіки (ордолібералізм). Економічні реформи Л. Ерхарда.

1. ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КЕЙНСІАНСТВА ТА ПОЯВА НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Кейнсіанство, як напрямок сучасної економічної теорії, займало домінуючі позиції до кінця 70-х років ХХ ст. Однак, з часом, концепція державного регулювання, як основа її доктрини, почала давати збої, що стало наслідком початку суттєвих *технологічних* та *соціальних зрушень*, викликаних НТР та *глобалізацією процесів виробництва та капіталу*.

Ці зрушення викликали гігантське зростання номенклатури товарної маси, що мало наслідком небачені зміни виробничих та фінансових пропорцій. У зв'язку з цим, суттєво зростала роль стимулів та важелів ринкового регулювання, яке показало обмеженість державного регулювання та національних засобів впливу на економіку.

Крім того, у другій половині 60-х років країни Заходу зіткнулися з новим явищем – *стагфляцією* (зростання інфляції на тлі падіння обсягів виробництва). Крім того, відбулося різке загострення конкуренції на світових ринках. Значно виріс державний борг розвинених країн. Так, від рівня ВВП він становив в Ірландії – 113%, Німеччині – 85%, Італії – 56%. Панування ТНК викликало труднощі в отриманні податків з цих супергігантів у середині країн, де були розташовані їх підприємства. Високі витрати держави на соціальні потреби, військові цілі, утримання бюрократії і тиск на ринок позичкового капіталу «з'їдали» кошти на інвестиції та структурну перебудову економіки. Державне втручання в економіку все більш ставало не стимулом

для її розвитку, а гальмом. Реакцією на ситуацію, що склалася і стала поява в економічній науці нового напрямку – **неолібералізму**.

2. СУТНІСТЬ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Неолібералізм як система економічних поглядів, бере свій початок з кінця XVII століття і у своєму розвиненому стані пов'язана з іменами класиків англійської класичної політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо. Він сформувався з 30-х років XIX століття та отримав назву теорії економічного неолібералізму. Зазначена течія мала за основу класичний напрям, який сягав ще часів А. Сміта та Д. Рікардо, а методологічно ґрунтувався на ідеї, яку було сформовано у 90-х роках позаминулого століття на базі синтезу ліберального підходу, що об'єднав у собі маржиналізм і мікроекономічну теорію, що отримала назву неокласики. Такому перетворенню економічна наука була зобов'язана теорії А. Маршалла, представленої в його «Принципах економікс». Ця теорія базувалась на провідній ролі економічної свободи і індивідуальної діяльності окремо взятого господарюючого суб'єкта, що переслідує особисті інтереси. Виходячи із виведеної ще А. Смітом другої сторони цінності для обміну, в основі якої лежить *сила покупки*, А. Маршалл поставив її в основу вивчення спонукальних мотивів людей.

У подальшому в ході свого розвитку класичний напрям багаторазово уточнював і навіть видозмінював свої підходи і критерії в оцінці економічних процесів і явищ у фундаментальних працях англійської класичної політекономії, насамперед, А. Сміта. Потім завдяки доповненням і розвитку у теорії А. Маршалла (неокласика) та інших авторів, а з 30-х років XX ст. – у вигляді дещо модифікованого, за рахунок включення в аналіз створеної тогочасними класиками макроекономіки він отримав назву – **неолібералізм**.

Сучасний економічний лібералізм (*неолібералізм*) **базується на двох основних традиційних постулатах**:

1. Ринок є найбільш ефективною формою господарювання, яка створює найкращі умови для господарського зростання.

2. Пріоритетними мають залишатися забезпечення максимальної свободи учасникам господарської діяльності.

Сучасний неолібералізм немає єдиної теорії і постає в п'яти основних школах:

1. Неоавстрійська (віденська) школа (Л. фон Мізес і Ф. фон Хайек).

2. Чиказька школа (М. Фрідмен).

3. Французька (паризька) школа (М. Алле).

4. Англійська (лондонська) школа (Л. Ч. Робінс).

5. Фрайбурзька школа (В. Ойкен, Л. Ерхард).

Таким чином, неолібералізм, що мав у своїй основі класичний напрям в економічній науці, доповнився новими положеннями, який у 30-х роках XX ст. сформувався у вигляді неоліберальної доктрини, доповненої макроекономічними дослідженнями та ідеями виваженого державного

регулювання ринку. Одночасно він зберіг сповідування на практиці принципу саморегулювання економіки, вільної від зайвої регламентації.

Основні зміни відносно початку формування принципів класичного напрямку від його сучасного стану можна побачити у *ряді особливостей*:

1. Акцент оцінки процесів господарювання, як і у кейнсіанстві, зміщується у бік *макроекономічного аналізу* доповнюючись напрацюваннями неокласики та класичного лібералізму. Крім того, використовуються здобутки історичної школи Німеччини та інституціоналізму.

2. В основу дослідження економічного зростання були покладені не *кількісні* параметри особливостей відтворювального процесу, як це мало місце у неокласиків, а його *якісні* характеристики через аналіз змін в інституційному середовищі, що у, кінцевому підсумку, на їх думку, і визначає кількісні параметри.

3. Граничні величини в концепціях неолібералів займають *незначне місце*, на відміну від неокласичних теорій їх попередників.

4. Як і кейнсіанці, неоліберали не заперечують необхідності державного втручання в економіку. Але, якщо у перших це відбувається за рахунок безпосереднього *впливу на процес відтворення*, то у других – основна увага сконцентрована *на формування інституційних змін* для функціонування ринку у якісно нових умовах.

3. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ. НЕОАВСТРІЙСЬКА (ВІДЕНСЬКА) ШКОЛА. Л. ФОН МІЗЕС І Ф. ФОН ХАЙЕК

Австро-американського економіста **Фрідріха Августа фон Хайєка (1899-1992)** вважають батьком неолібералізму. Цікавий той факт, що свою ідею він висунув у самий розпал популярності кейнсіанської доктрини, коли втручання держави в економіку було загальноприйнятим фактом, за що отримав прізвисько «динозавра економічної науки».

Ф. Хайєк доводив, що потрібно повернутися до вільного ринку, так як він дає достовірну інформацію про потреби суспільства, швидко доставляє її до виробника і, найголовніше, гарантує свободу особистості, тобто, не призводить до тоталітаризму – підпорядкування людини волі держави.

Слід зазначити, що вчителем Ф. Хайєка був відомий представник економічного неолібералізму **Людвіг Генріх Едлер фон Мізес (1881-1973)**, основні ідеї якого базувалися на вищезазначених принципах, поглиблених і розвинених у подальшому його учнем. Саме Л. Мізес прищепив своєму учневі думку про кращий спосіб відносин між людьми за сприяння ринку, неможливості забезпечення ним загальної рівності результатів і рівних можливостей та ідею заперечення будь-якого втручання держави (інтервенціонізм) в економічне життя. Разом із Ф. Хайєком вони стали засновниками **неоавстрійської школи економічного неолібералізму**.

Ця ідея дуже важлива у сенсі забезпечення умов демократії та політичної свободи особистості. У 40-х роках минулого століття вона не отримала всебічного визнання, але мала вирішальне значення для бурхливого розвитку в 70-х роках того ж століття неоліберальних ідей, як продовження розвитку тодішньої неокласики.

Саме завдяки творчості Ф. Хайека були вдосконалені такі важливі питання як метод неокласики, який потім став у пригоді не тільки неолібералам, але і представникам такого напрямку як неоінституціоналізм. Крім того він підготував фундамент для нового злету класики на початку 70-х років ХХ ст.

4. ЧИКАЗЬКА ШКОЛА. МОНЕТАРИЗМ. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ М. ФРІДМЕНА

У другій половині 70-х років ХХ століття більшість високорозвинених країн світу потрясли потужні інфляційні процеси, що протікали на тлі падіння обсягів виробництва, що отримали назву стагфляції. Накопичене роками грошове багатство держави і населення почало швидко знецінюватися. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у знаходженні причин появи цього незвичного факту та його локалізації.

Кейнсіанство ефективно вирішити ці питання було не в змозі. Спроби досягти цілей економічної політики за допомогою відомого «магічного трикутника», який одночасно охоплює вирішення таких питань як темпів економічного зростання, зайнятості та стабільних цін, успіху теж не мали. Почалася переоцінка наукових пріоритетів в економіці. Внаслідок неї і з'являється нова теорія сучасної економічної науки – сучасний **монетаризм**. Зазначимо, що як явище він виник на першому етапі розвитку меркантилізму.

Новий напрямок підмітив тісний зв'язок між грошовою масою та темпами економічного зростання та відвів грошам визначальну роль у коливальному русі економіки. Ще у 1963 році при проведенні глибоких наукових досліджень М. Фрідменом та його асистенткою А. Шварц, при вивченні монетарних імпульсів майже за 100 років у економіці США, ними була помічена тісна залежність між грошима і зростанням ВВП країни.

Виходячи з цього, вони зробили висновок про те, що грошова маса суттєво впливає на збільшення обсягів національного виробництва. При зростанні грошей вона мала тенденцію до зростання багатства і, навпаки зі зменшенням маси – падала. Досить скоро монетарна доктрина блискавично завоювала визнання в США в період другого переобрання Р. В. Рейгана (1911-2004) на посаду Президента Сполучених Штатів, головним консультантом якого з економічних проблем у той час був мало кому відомий американський економіст **Мілтон Фрідмен (1912-2006)**. Скоро монетаризм швидко дістав тріумфального визнання і у світі. Правда, наслідки його використання у різних країнах виявились далеко неоднозначними від подолання стагфляції і незначних, але темпів економічного зростання до стагнації економіки.

Одночасно разом з монетаризмом широкого поширення набуває і інша неоліберальна теорія – **економіки пропозиції**.

Монетаристи повернулися до вільного ринку і **відносин пропозиції**, як і інші представники неоліберальної доктрини, на відміну від **відносин сукупного попиту** у кейнсіанців, які, з їх точки зору, визначають розвиток економічних процесів. При цьому провідну роль у новій теорії здобули монетарні імпульси.

На основі вищевикладеного були сформульовані основні принципи, що отримали назву постулатів або **догматів монетаризму**:

1. Визнання стабільності ринкового господарства.
2. Пріоритетність грошових факторів над іншими.
3. При регулюванні економіки – орієнтація на довгострокові, а не поточні завдання.
4. Необхідність вивчення поведінки людей.

Концепція монетаристів спиралася на кількісну теорію грошей. Її суть полягала в тому, що існує прямий зв'язок між кількістю грошей і рівнем цін, причому ціни визначаються кількістю грошей в обігу.

Як перший крок у стабілізації економіки М. Фрідмен використав відоме з курсу макроекономіки рівняння **Ірвінга Фішера (1867-1947)**, що стало початком придушення інфляції. Для цього він запропонував скоротити величезні соціальні програми, витрати на гонку озброєнь і т. ін., що дало можливість зробити бюджет бездефіцитним та привести грошову масу, що суттєво зросла до відповідної їй товарної, яку вони обслуговували. Рішення поставленої задачі здійснювалося на основі використання принципу рівняння обміну:

$$M \times V = Q \times P,$$

- де: M – монетарна база;
 V – швидкість обігу грошей,
 Q – обсяг товарної маси;
 P – ціна одиниці продукції.

Зазначимо, що приведення грошової маси до товарної на базі зазначеної формули використовувалося не тільки в монетаризмі. Так, у колишньому СРСР, ще у період так званих «горбачовських реформ», теж значно зросла грошова маса. Для приведення її відповідно до товарної було запропоновано розвинути машинобудівний комплекс, який забезпечував би зростання виробництва товарів народного споживання і покрив би надлишок грошей у суспільстві. У Польщі, у період реформ **Лешека Бальцеровича (1947)**, зайва грошова маса у вигляді валюти на руках населення була вкладена значною його частиною в банки завдяки істотному підвищенню процентної ставки злого по депозитах. Можна було б продовжити способи і приклади розв'язання зазначеної задачі в різних країнах, але при всій розбіжності методів, що застосовувались, головне полягало у приведенні грошової маси до товарної.

Визначальна роль грошей у регулюванні економічних процесів поставила перед монетаристами питання про їх кількість в обігу. З одного боку, вони визначалися грошовим попитом, а з іншого – пропозицією. На **грошовий попит** впливають **економічні причини**, що визначаються трьома економічними факторами: обсягом виробництва, абсолютним рівнем цін та швидкістю обігу грошей.

Пропозиція грошей, у свою чергу, на відміну від попиту, **не визначається економічними факторами**, а залежить від політики центрального банку, розмірів кредиту, що надається комерційними банками і, нарешті, купівлею-продажем цінних паперів.

Головним засобом боротьби з економічною кризою монетаристи вважали додаткову емісію грошей і пропонували вкладати гроші в цінні папери через фондову біржу, здійснюючи, таким чином, процеси розкручування інвестиційної діяльності. Як наслідок, економічне поживлення здійснювалося шляхом створення державою умов для роботи фондових бірж. Для залучення додаткових грошей на інвестиційні цілі використовувалася приватизація роздержавлених підприємств, що, одночасно, сприяло зняттю навантаження на державний бюджет і оздоровленню економіки.

Необхідну кількість грошей для інвестування М. Фрідмен визначав виходячи з передбачуваного зростання ВВП і невеликого зниження швидкості обігу. Так, наприклад, якщо передбачуваний темп ВВП був 3%, то грошову масу потрібно було пустити 4-5% з урахуванням зниження швидкості обігу грошей. Причому, приріст грошей повинен бути поставлений в залежність від фази економічного циклу, а контроль за грошовою масою бути безперервним. Так, у разі спаду економіки грошова маса відповідно зростала. Набирав силу значний підйом – грошова маса, відповідно, стискала для запобігання більш глибокого спаду.

В Україні політика монетаризму, яку намагалися впровадити на початку 90-х років ХХ століття, носила, на жаль, непослідовний характер. Держава зупинилася на етапі оздоровлення грошового ринку. А другий, головний етап – розкручування і використання інвестицій через механізм функціонування фондових бірж, та механізм виходу з кризи, не міг бути запущений через нерозвиненість фондового ринку. Крім того, гроші від приватизації державних об'єктів у кращому випадку проїдалися, але не йшли на інвестування вітчизняного виробництва. Відмічені обставини і стали головною причиною провалу, так званої, монетаристської політики.

5. ІСТОРИЧНІ УМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ МОНЕТАРИЗМУ В ЕКОНОМІЦІ ТА ПОЛІТИЦІ РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ

Умови появи сучасного монетаризму були показані у попередньому питанні. Даний напрямок уперше отримав реалізацію в економіці США. Після приголомшливих результатів його взяла на озброєння колишній

прем'єр-міністр Великої Британії М. Х. Тетчер (1925-2013), яка за свою діяльність на цій посаді отримала прізвисько «залізної леді». У свій час керівник військової диктатури у Чилі А. Х. Р. Піночет Угарте (1915-2006) дав можливість провести цю політику економістам з чиказького університету у результаті чого ця країна стала однією з найрозвиненіших держав Латинської Америки. Еталоном використання монетаристської доктрини у Південно-Східній Азії є економічні реформи уряду Тайваня.

Однак рецепти монетаризму мали і негативні наслідки, наприклад, в Ізраїлі, Аргентині та Україні. Причина невдач у проведенні цієї політики мали як об'єктивні так і суб'єктивні коріння. Країни, в яких застосування даної політики дало позитивний результат, як правило, досягались у високорозвинених економіках за умови розвиненої інфраструктури ринку, насамперед, **фондового**. У країнах, які не мали розвинених ринкових інститутів, як Україна, дана політика, зрозуміло, була з самого початку приречена на невдачу.

6. НЕОКЛАСИЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

6.1. Теорія економіки пропозиції

Як зазначалося раніше, з другої половини 60-х років минулого століття країни Заходу зіткнулися з низкою вже відомих проблем економічного і соціального характеру. Неможливість вирішити їх за допомогою рецептів кейнсіанства мало наслідком повернення до часів «вільного ринку», і стимулювання не попиту, а пропозиції. Разом з монетаризмом зародилася і теорія **економіки пропозиції**, в якій, на противагу кейнсіанству, віддавалася перевага пропозиції як фактора економічного зростання, що видно з її назви.

Причому теорія економіки пропозиції теорія чи концепція не цілісна, а є головним чином, сукупністю практичних рекомендацій, які багато в чому мають схожість з монетаризмом. Серед них можна виділити рекомендації в галузі податкової політики, політики приватизації державних підприємств, оздоровлення бюджету, скорочення витрат на соціальні потреби і т. ін.

Найбільш знаними представниками цього напрямку є **Артур Бетц Лаффер (1940)**, **Мартін Стюарт Фельдстейн (1939)**, **Дональд Томас Ріган (1918-2003)**, **Роберт Олександр Манделл (1932)**, **Майкл Джей Боскін (1945)** тощо. Основний шлях зростання виробництва відмічені автори вбачали у стимулюванні праці і накопиченні інвестицій. Причому, основним джерелом інвестицій для них було нагромадження. Для переведення його в інвестиції, необхідним кроком вважалось зниження витрат на виробництво. У зв'язку з цим автоматично виростали витрати у сфері відпочинку, а значить, підвищувалася зацікавленість у виробничій діяльності людей. Послідовники відміченого напрямку рекомендували переводити грошові ресурси з державного сектора в приватний, як більш ефективний.

Якщо для монетаризму засобом розкручування інвестиційної діяльності було використання роботи фондових бірж, то для представників

даної теорії, які теж приділяли велику увагу грошовому фактору, такою базою стало зниження рівня податків. Звідси податкова політика в даному напрямку була головною.

Виходячи з цього, впливала **низка рекомендацій**:

1. Знизити податки з підприємців для підвищення їх доходів та заощаджень, що в підсумку повинно було перемістити їх інтерес із сфери відпочинку у сферу виробництва. Зниження податків на заробітну плату, доходи підприємців робило привабливими додаткову діяльність у виробничій сфері через вступ у дію стимулів до підприємництва.

2. Провести приватизацію державних підприємств, що дозволить скоротити державний борг та збільшити надходження до бюджету за допомогою підвищення ефективності роботи в приватному секторі економіки.

3. Провести бюджетне оздоровлення за рахунок скорочення його видаткової частини та перетворення його на бездефіцитний стан.

4. Скоротити витрати на соціальні потреби, так як їх зростання загострює бюджетний дефіцит і не стимулює виробничу активність населення, що витікало з попередньої рекомендації.

Податкова політика, що є центральним пунктом цієї концепції, у своїй основі мала так званий **ефект Лаффера**. Він отримав назву від імені американського економіста **А. Лаффера**, одного із засновників указаної теорії, який показав залежність ставок оподаткування на надходження грошей у бюджет, проілюструвавши його всім добре відомим графіком, що відобразив даний феномен (рис. 3). По осі Y на ньому було відображено

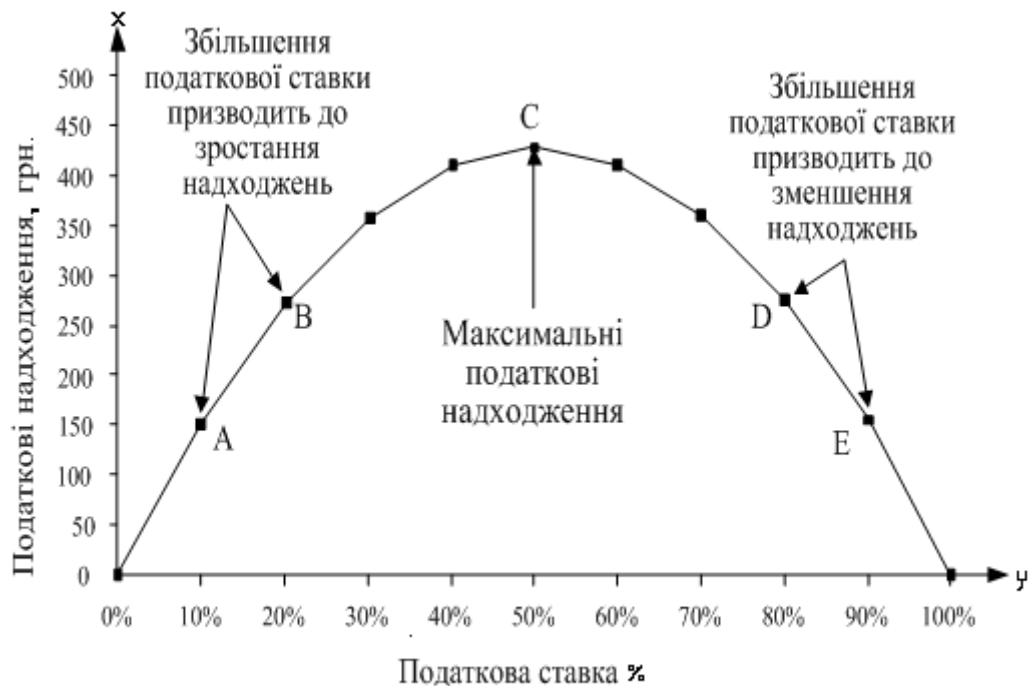

Рис. 3. Крива Лаффера

податкові надходження, а по осі Х податкові ставки. Виходячи з графіка, він показав, що треба робити для досягнення максимальних надходжень до бюджету. Для цього спочатку пропонувалось визначити максимальну ставку оподаткування. За її досягненням ставку податку необхідно було зменшити. Спочатку, писав вчений це призведе до зменшення надходжень, а з часом, з розширенням податкової бази, завдяки збільшенню інтересу товаровиробників до виробництва через зниження відсотка оподаткування, буде спостерігатися зростання надходження до бюджету.

Однак слід пам'ятати, що зниження податків буде впливати на виробничу активність різних груп населення по різному. Тобто, у кожної з них буде своя крива. Ідея вченого у свій час була апробована при адміністрації Р. Рейгана.

6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань)

Ця теорія також стала своєрідним відгалуженням і продовженням неолібералізму. У її основі лежить поняття «антиципація», що у перекладі з латини, перекладається як очікування або передбачення. Враховуючи, що це активна форма прогнозування, де аналіз сьогодення дозволяє не тільки передбачати майбутнє, але і **впливати на нього**, більш точним буде використання терміна «**передбачення**», так як термін «очікування» виражає пасивний стан господарюючих суб'єктів.

Уперше такий підхід був використаний в роботі А. Сміта «Багатство народів». Він ґрунтувався на категорії суспільного розподілу праці, яке дозволяло передбачати майбутній розвиток економічних процесів капіталізму, тобто внутрішню логіку розвитку ринкової системи. У Д. Рікардо такою антиципацією була вартість, яку він узяв за основу розгляду економічної сутності капіталізму. Саме за допомогою неї були розглянуті всі категорії буржуазного суспільства. Зняття обмежень вільного руху вартості вбачалось ним умовою майбутнього ефективного розвитку економіки, яку вчений досліджував.

У К. Маркса ці процеси отримали подальший, більш глибокий розвиток. У своїх економічних працях, особливо в «Капіталі», він показав, як капіталізм породжує економічні форми, що є формами передбачення майбутніх результатів функціонування економіки. Скажімо, категорія витрат виробництва є категорією вартісною, що фіксується *після* процесу виробництва, а тому є результатом дії капіталістичного виробництва. Однак вона одночасно виступає і як форма, що вказує підприємцю напрямок *майбутньої господарської діяльності*, на який він повинен орієнтуватися в майбутній діяльності. Суспільні витрати виробництва у даному випадку як орієнтир є суспільно нормальними і повинні бути не вище рівня його індивідуальних витрат. Виходячи із їх співвідношення, підприємець планує свою діяльність на майбутнє. До речі, такою ж формою антиципації є і середній прибуток. Саме такі форми і складають основу переходу до постринкових систем.

У ХХ столітті вказана ідея дістала своє продовження. Так, з'являється *теорія раціональних передбачень*, автором якої став **Джон Фрейзер Мут (1930-2005)**, який у другій половині 50-х років ХХ століття сформулював постулат, що отримав вигляд чіткої концепції в 1961 році. Через 10 років до цієї парадигми повернувся відомий американський економіст **Роберт Емерсон Лукас (1937)**, який за її фундаментальну розробку у 1995 році отримав Нобелівську премію в галузі економіки. Вчений заперечував всяке втручання держави в економіку, показавши його недосконалість. Крім нього, подібні ідеї розвивали лауреат Нобелівської премії з економіки **Томас Джон Сарджент (1943)** та **Нейл Уоллес (1939)**. Вони побудували економічну модель, яка відобразила реакцію товаровиробника на зміну політики та ринкової кон'юнктури. При цьому було доведено, що будь-які дії уряду, господарюючі суб'єкти можуть передбачати і врахувати, а значить невілювати державні спроби проведення нею чужорідної їм економічної політики.

Прихильники даного підходу виділили *два види оцінок передбачення: «адаптивні» та «раціональні»*. Перші мають у своїй основі минулий досвід, знання наслідків певних економічних дій та враховують допущені у минулому помилки. У другому випадку, конкретні дії будуються виходячи з існуючої економічної ситуації, на основі якої, виробляється стратегія поведінки фірми або товаровиробника.

«Раціональні передбачення» ґрунтуються на наукових прогнозах і враховують функціонування реальної економічної моделі сьогодення: динаміку цін, витрат, рівень ставки відсотка, наслідки конкретної економічної політики уряду і т. ін. У цих умовах велике значення має інформація можливості загального доступу до якої нема, що в таких обставинах робить її товаром. Звідси слідує, що найбільш раціонально може спланувати свою поведінку виключно володар такої інформації.

На відміну від кейнсіанців, теоретики економіки раціональних передбачень вважають, що максимальною повну інформацію має не держава, а великі фірми.

7. ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (ОРДОЛІБЕРАЛІЗМ). ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ Л. ЕРХАРДА

В історії розвитку економічної думки в кінці першої половини ХХ століття, в післявоєнній Німеччині, отримала широкий розвиток **теорія соціального ринкового господарства**. Її німецький варіант сформувався як продовження німецьких традицій в економічній науці і, перш за все, напрацювань історичної школи. Теорія зайняла проміжне положення між теоріями централізованих суспільних систем та економічними ідеями, побудованих на основі вільного ринкового господарства, відображеного в доктрині класичного лібералізму. Із *стратегічної ідеї неолібералізму вона бере принцип: конкуренція скрізь, де можливо, регулювання там, де необхідно*. Однак робить це досить специфічно.

У першому випадку централізована держава брала на себе відповідальність за забезпечення людини всім необхідним, наприклад, житлом. У монетаризмі ж, як різновиду неолібералізму, подібне завдання перекладається на плечі самих людей. Як підсумок, у першому випадку, житло, що безкоштовно надається державою, як правило, не бережеться, а тому і використовується нерационально. У другому, цього немає, але є інше – значний надлишок житла при збереженні значної потреби у ньому помітної маси людей.

Соціальна ринкова економіка ставить своєю головною метою використання ринку як засобу розвитку особистості. У міру цього, вирішується і завдання розкручування НТП, зростання і постійна модернізація виробництва. У соціальному ринковому господарстві, наголос робиться на державно-капіталістичний уклад, де в продукті елемент (С) (перенесена вартість), виступає як матеріальна умова розвитку особистості, а житло в ньому – є ключовою складовою ефективною діяльністю людини у виробництві. Для цього країна формує всі умови для вирішення даної задачі. Додана ж вартість, тобто $(v+m)$, є через свою складову m головним чинником розвитку особистості.

Крім цього, для ефективного функціонування економіки, відзначена теорія приділяє особливу увагу забезпеченню конкурентного порядку. Його формування бере на себе держава через створення політичного, соціального та економічного порядків. Звідси, даний напрямок ще називають ордолібералізмом, де слово «ордо», у перекладі з німецької означає порядок. Причому, держава одну зі своїх ключових функцій вбачає у вкладанні та забезпеченні необхідних засобів і ресурсів у розвиток тих сфер економіки, які сприяють найбільшому розвитку конкуренції, а з ним і особистості.

Практичній реалізації ідей німецького ордолібералізму передували глибокі теоретичні напрацювання, біля витоків яких, стояли такі видатні німецькі економісти, як **Вальтер Ойкен (1891-1950)**, **Альфред Мюллер-Армак (1901-1978)**, **Вільгельм Рьопке (1899-1966)**, **Олександр Рюстов (1885-1963)** тощо, які ще в період існування німецько-фашистської держави розробляли нову концепцію розвитку країни.

Її активне впровадження в життя почалося тільки після закінчення Другої світової війни і було пов'язане з ім'ям видатного німецького економіста **Людвіга Ерхарда (1897-1977)**. Економіка розгромленої Німеччини являла собою жалюгідне видовище. Дві третини промислових потужностей не діяли, грошова маса в 10 разів перевищувала товарну. У країні панував «чорний ринок». Багато дефіцитних товарів таких, як одяг, взуття розподілялися за ордерами. Надійною валютою стали сигарети. Незабаром після війни хтось з журналістів характеризує стан країни, кинув фразу: «Німеччина – це купа сміття, в якій копошаться 40 млн. голодних німців», який наочно характеризував стан переможеної країни.

Протягом двох років реформа ретельно готувалася. Її проведення відрізнялося характерною для німців пунктуальністю. Початком економічних перетворень послужило проведення в 1948 році грошової реформи. Кожен

житель країни отримав 40 марок. Грошові кошти громадян, що залишилися після обміну, були «заморожені» на спеціальних рахунках і «розморожувалися» по мірі збільшення товарної маси. Таким чином, фактична грошова маса зменшилася у 15 разів.

Успіху здійснення перетворень сприяли дешева робоча сила, незатребуваний попит населення на товари і послуги, ефективне реформування грошово-кредитної та фінансової системи. Посильну допомогу в здійсненні радикальних перетворень зробила і зовнішня підтримка – план Маршалла. Не слід забувати і про відсутність протягом багатьох років витрат Німеччини на оборону. Л. Ерхард тримав у своїх руках усе управління зі здійснення реформи. Так, ним підтримувалися ключові галузі німецької економіки, як вугільна промисловість, металургія, електроенергетика і т. ін. які відчували найбільші труднощі в післявоєнний період.

Результати нового курсу виявились вражаючими. За короткий строк Німеччина відновила свій довоєнний потенціал. Темпи зростання досягали 9% ВВП. У світі подібні зрушення отримали назву «німецького дива». І це не закономірно. Так, у 1950 році ФРН досягла довоєнного рівня виробництва, а в 1956 році він збільшився у 2 рази у порівнянні з 1950 роком, а в 1962 році – зріс у 3 рази.

Отже, підводячи підсумки, слід зазначити, що соціальна ринкова економіка спиралась на **ряд положень** як-то:

1. Обґрунтування особливої ролі держави в перетвореннях.
2. Визнання найважливішою функцією держави розробку економічного, соціального та політичного порядків.
3. Всебічний розвиток конкуренції як найважливішого чинника економічного зростання, що вимагає певних інституційних передумов: типу боротьби з монополізмом, сприяння дрібному і середньому бізнесу, створення умов для розкриття кожною людиною своїх здібностей. Важливу роль у цьому відіграла підтримка духовних та моральних цінностей німецької нації.

Говорячи про причини успіху реформи, Л. Ерахард відповідав коротко: це винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників та вміла політика уряду.

До одних із різновидів схожого типу господарства можна віднести ще й японську модель. Однак, при спільності стратегії з німецькою вона має відмінності в тактиці її здійснення. На відміну від німців, японці роблять наголос не на формування зазначених трьох типів порядків (політичного, соціального та економічного), а на розробку нових технологій за допомогою впровадження наукової праці, що має своїм результатом, як і у німців, розвиток особистості.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Класичний лібералізм. Неолібералізм. Основні напрями його розвитку. Неоавстрійська (віденська), лондонська, фрейбурзька, паризька, чиказька

школи неолібералізму.

Неоавстрійська (віденська) школа неолібералізму. Критика соціалізму та інтервенціонізму Л. фон Мізесом. Теорія спонтанного порядку Ф. фон Хайєка.

Чиказька школа монетаризму. Кількісна теорія грошей. Догмати монетарну. Монетарне правило М. Фрідмена.

Неокласичне відродження. Економіка пропозиції: ефект Лаффера. Теорія раціональних передбачень (очікувань). Антиципації. Форми антиципацій. Адаптивна та раціональна антиципація.

Ордолібералізм. Теорії соціального ринкового господарства. Німецький ордолібералізм. Фрайбурзьська школа. В. Ойкен: національна економіка та економічна політика. Концепція порядків. Теорії соціального ринкового господарства. Реформи Л. Ерхарда.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому кейнсіанський етап розвитку економічної науки поступився неоліберальному напрямку?
2. У чому полягали особливості неавстрійської школи неолібералізму?
3. Порівняйте економічну проблематику Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка.
4. Які обставини сприяли відродженню тези, що пропозиція активізує макропопит?
5. У чому полягає провідна ідея монетаризму? На яких догматах вона була побудована?
6. Чому криву А. Лаффера вважають родзинкою економіки пропозиції?
7. У чому полягають розбіжності між адаптивними та раціональними очікуваннями і як вони використані в теорії раціональних передбачень?
8. У чому полягає сутність та практика ордолібералізму? Чому він так називається?
9. У чому проявляється тотожність методології теорії соціального ринкового господарства та німецької історичної школи XIX ст.?
10. Чи є підстави вважати теорію соціального ринкового господарства ідейно пов'язаною з кейнсіанством?
11. Які основні напрями економічної політики виділяли ордоліберали?
12. Що, на думку німецьких економістів, становить рушійну силу розвитку сучасної економіки?
13. У чому полягає сутність вислову «німецьке економічне диво» та соціальний зміст економічних реформ Л. Ерхарда?
14. Яке місце та значення посідає неолібералізм у сучасній економічній думці?

ТЕМА 13. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму.
2. Періодизація основних етапів розвитку класичного інституціоналізму:

- 2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття:
 - 2.1.1. Ранній американський інституціоналізм:
 - а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена;
 - б) соціально-правовий інституціоналізм Дж. Р. Коммонса;
 - в) кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. К. Мітчелла.
 - 2.1.2. Особливості англійського варіанта раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона.
- 2.2. Новий інституціоналізм та його головні течії:
 - 2.2.1. Трансформаційний напрямок;
 - 2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок;
 - 2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок.
3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу інституціоналізму:
 - 3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії:
 - а) теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза;
 - б) теорія економічних організацій;
 - в) теорія економіки права;
 - г) теорія суспільного вибору (нова політична економія);
 - г) нова економічна історія (кліометрика);
 - д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка;
 - е) економіка угод (економіка конвенцій).
 - 3.2. Економічний імперіалізм.
 - 3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку.
4. Інституціоналізм, його місце та значення в історії економічних учень.

1. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

На початку ХХ століття в історії економічної думки з'являється новий напрям – **інституціоналізм**. Внутрішніми причинами його появи стали процеси продовження підриву товарної форми зв'язку, що чітко означились у кінці ХІХ ст. Назовні це вилилось у такій формі як відокремлення капіталу власності від капіталу-функції, відкрите та описане ще К. Марксом у третьому томі «Капіталу», а також посилення ролі професійних груп. Одночасно з цим процеси монополізації виробництва, загострення монополістичної конкуренції, наростання суперечностей у відносинах між самими капіталістами, відкрили шлях диференціації суспільства, що й підвело його до усвідомлення необхідності контролю за прийняттям індивідуальних рішень державою.

Одночасно з роллю монополій значно зросла *роль групових інтересів*, а з ними – і свідомого групового початку, що викликало посилення дії масових громадських рухів, як-то профспілок, робітничих та релігійних об'єднань тощо. Внаслідок цього провідний напрям економічної думки останньої третини ХІХ ст. – **маржиналізм**, де спонукальні мотиви людей визначались *індивідуальними* інтересами, відійшов у аналіз історії.

На історичній батьківщині інституціоналізму – США каталізаторами його появи стали: нерівномірність економічного розвитку країни, зміщення інтересів дослідників з проблем статичної на динамічну, відкриття підсвідомого рівня знаним психологом та філософом В. Джеймсом (1842-1910) і т. ін.

Американське суспільство тих часів опинилось на роздоріжжі, коли постала своєрідна дилема. З одного боку, бурхливий розвиток економіки, представлений крупним монополістичним капіталом, що вивів Сполучені Штати в економічному розвитку на перше місце у світі, а з іншого, бруталний спосіб накопичення цього багатства останніми через пограбування робітників, фермерів, дрібного бізнесу тощо, який викликав закономірний протест більшості населення. Ставало зрозумілим, що шлях розвитку, який накреслила неокласична школа має свої обмеження. З іншого боку, марксистський варіант класики з його намаганням радикальної зміни суспільного устрою, більшість суспільства теж не влаштовувало.

Звідси виникла ідея пошуку третього (оптимального) шляху розвитку, який, з одного боку, зберігав би існуючі темпи зростання суспільного багатства країни, а з іншого – долав відмічені вище негативи. Це, у кінцевому наслідку, і призвело до прискіпливої уваги американців до напрацювань німецької історичної школи, соціально-реформаторських ідей Дж. С. Мілля та фабіанства. Останні три джерела й стали витокami нового напрямку.

Сам термін «інституціональна економічна теорія» вперше використав американський професор права та економіст **Уолтон Хейл Гамільтон (1881-1958)** на зборах Американської економічної асоціації у 1918 році.

Інституціоналізм як альтернатива **неокласиці** (термін запропонував Т. Веблен), виник не на порожньому місці і мав витокom вихідні пункти, що містились у працях ряду напрямків та шкіл. Причому, він увібрав у себе саме ті підходи до аналізу дійсності, що давали можливість, з одного боку, окреслити нову царину проблем – *інститути*, на які вказувала ще класика, а пізніше частково і кейнсіанство, але на відміну від інституціоналістів вони не ставили їх у якості предмета дослідження. З іншого боку, значний вплив дії інститутів на господарську практику потребував їх ретельного вивчення, що й визначило формування інституту в якості специфічного об'єкта дослідження.

Джерелами інституціоналізму, як було сказано вище, стали: **найновіша німецька історична школа, англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля та ідеї фабіанства**, де головний критерій відбору матеріалу робився ще й на політико-правові, історико-етичні та соціально-культурні аспекти розвитку суспільства та поступовий шлях змін.

Найбільш близькими до інституціоналізму виявились напрацювання прибічників **історичної школи** у Німеччині (див. тему № 8 даного курсу), а точніше, **найновішої історичної школи**, де, вперше, інститути почали досліджуватися через вирішальну роль граничних проблем між економікою та правом, етикою, мораллю з підкресленням значення свідомого початку у суспільстві, який, на їх думку, повинен був керуватися державою. Цим німцями вперше була стерта межа між економічною та позаекономічною

проблематикою і в рамках останньої, теж вперше, був поглиблений розгляд дії інститутів, як різновиду *продуктивних сил нації* в *історичному аспекті*. Звідси предмет дослідження економічної науки вони вбачали як дію всіх продуктивних сил суспільства економічного, так і позаекономічного плану. Таким чином, **німецька історична школа** поклала початок ретельному дослідженню суті та розвитку інститутів, але, на відміну від **інституціоналізму** не визначила їх у якості предмета, тобто не розглядала *проблематику господарювання виключно через інституційне середовище*.

Крім того, німецькою історичною школою була підкреслена значна роль держави у модифікації продуктивних сил. Узявши це положення за основу, американський інституціоналізм вніс у нього певні корективи, які в основному торкались взаємодії суспільства та держави.

Якщо німці, за відсутності розвиненого ринку, вимушені були використовувати державу для концентрації нарощування зусиль у вирішенні господарських і політичних завдань через *принцип етатизму*, то роль держави у американському суспільстві була значно скромніша і зводилась лише до інструменту в контролі за проведенням економічної політики. Американське суспільство високо цінувало *індивідуалізм*, і тому постійно шукало ефективний механізм контролю обмеження дії держави по недопущенню перешкод у реалізації волі окремого особистості

Як і історична школа, інституціоналізм у дослідженні економічних проблем широко використовував *метод позитивної соціології* **О. Конта (1798-1857)** та *історичний підхід*, активно поглиблюючи зв'язок економічної науки з іншими дисциплінами, особливо з соціологією, обґрунтувавши глибокий зв'язок економічної теорії з економічною політикою. Одним із фундаментальних положень історичної школи став акцент на регулюючу роль держави в об'єднанні суспільства за допомогою проведення реформ в освіті та господарчих процесах.

Крім того, у методології О. Конта, інституціоналізм взяв на озброєння ще й *методи спостереження, порівняння, експерименту* тощо, які разом з німецькою історичною школою заклали для нового напрямку *першу визначальну складову*.

Другою складовою інституціоналізму став **англійський ліберальний реформізм** **Дж. С. Мілля**. Останній стояв на ідеях соціального позитивізму і використання досягнень науки по реформуванню суспільного устрою. Важливим для напрямку виявився і процес осмислення досвіду попередників та обґрунтування залежності характеру розподілу благ від існуючих суспільних інститутів та їх постійних змін, що багаторазово підкреслювалось у творах цього автора.

Третім складовим елементом інституціоналізму, як було сказано вище, були *ідеї фабіанства*. Вони зводились до безперервного еволюційного реформування суспільства парламентським шляхом регулярного відслідковування функціонування діючих правових норм та їх удосконалення.

Значна диференціація тодішнього американського суспільства вимагала невідкладного згладжування існуючих соціальних протиріч, що викликало до життя певний інтерес до надбань соціалістичної ідеології. Крім того, перші інституціоналісти звертали увагу на факти, які не вписувалися в панівне у той час пояснення їх з боку неокласики. Такими були незвичні для представників цього напрямку дії людей як «демонстративне споживання», поведінка окремих людських груп (материнський інстинкт тощо), невідповідність реальному життю тлумачення поведінки представників соціуму за принципом арифмометра, що постійно розраховують вигоди та порівнюють їх із труднощами у придбанні благ або послуг. Саме на це і уперше звернув увагу основоположник даного напрямку **Торстейн Веблен** у своєму фундаментальному творі «**Теорія бездіяльного класу**» (1899), який став своєрідним підсумком його попередніх наукових досліджень та, як стало зрозумілим пізніше, витоків принципів **інституціоналізму**.

У ній вчений вперше чітко продемонстрував значний вплив на економічні процеси позаекономічних складових, насамперед, так званих «*інститутів*». Під ними він та його прихильники розуміли норми, правила, традиції, що панують у суспільстві, а, також, організаційні форми, що їх забезпечують через механізми їх дії, визначаючи особливість взаємодії між людьми в умовах існуючої суспільної системи. Таким чином, відбулося розширення економічної науки за рахунок включення в область її аналізу пограничних проблем, якими, також, займалися психологія, політологія, правознавство та інші науки, що, до певного часу, не були об'єктом прискіпливої уваги у попередніх напрямках економічної думки.

Інституціоналісти ж у суспільстві помітили відмирання ринкових процесів, тобто економіки, і їх заміну зазначеними вище позаекономічними компонентами. Пізніше на це зверне увагу неоліберальний напрямок та кейнсіанство, що з часом приведе їх до різноманітних варіантів синтезу з інституціоналізмом. Одночасно, інституціоналізм, у спробах знайти більш фундаментальне обґрунтування інститутам, зверне увагу на необхідність використання методології неокласики, наслідком чого, в деякій мірі, стане поява нового напрямку – **неоінституціоналізму**. Останній частина вчених визначає як своєрідну спробу усунути питання впливу інститутів на економічну складову, які, до певного часу, були для неокласиків своєрідною «чорною скринькою». Однак, такий підхід, у зв'язку з відсутністю остаточного оформлення чітких рис трансформування цього напрямку не є загальноприйнятим.

Склалось так, що, спочатку неокласичний напрям, синтезувавшись з кейнсіанством, вийшов на макроекономічну проблематику, яка дозволила вирішити основні проблеми існуючого господарського механізму. Однак, з часом, з'ясувалось, що у новому синтезі відмічених напрямків виявилась прогалина у вигляді відсутності теорії інститутів.

До методологічних особливостей інституціоналізму, *у першу чергу*, слід віднести центральну категорію «*інститут*», про суть якої було сказано вище. *По-друге*, широке використання філософії *соціального позитивізму* і

прагматизму, які піддаються впливу суспільства, тобто керованої еволюції, запозиченої з праць Ч. Р. Дарвіна (1809-1882) і перенесених у область суспільного розвитку. Вона отримала своє подальше продовження в принципах історизму та еволюціонізму, на відміну від наступних напрямків економічної думки. У реалізації відміченої ідеї інституціоналісти широко використовували емпірико-описовий метод і скептично ставилися до абстрактного методу дослідження неокласиків. *По-третє*, значна роль відводилася *математичному* і *статистичному*, а потім і *історичному апарату аналізу*.

Цей напрям і зараз широко використовує інтеграцію економічної теорії з іншими науками, чим розмиває межі «чистої» економічної теорії неокласиків. Крім того, він приділяє велику увагу проблемі технологічного детермінізму завдяки об'єднанню двох раніше самостійних об'єктів вивчення – технологій та інституцій. Під технологією розуміється спосіб отримання корисного результату, а під інститутами – форма організації суспільства з його мотивами і нормативами поведінки.

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Батьком інституціоналізму по праву вважають американця, сина норвезького селянина-емігранта – **Торстейна Бунде Веблена (1857-1929)**. Сумнівів відносно цього не виникає, однак, що ж стосується періодизації подальшого розвитку напрямку, який він поклав, то тут є певні питання. Це, перш за все, стосується періоду нового або неоінституціоналізму (у різних авторів його називають по-різному), особливо починаючи з 80-90-х рр. ХХ ст.

Що стосується дослідження початку напрямку – **старого інституціоналізму**, то він, великих труднощів як у визначенні його витоків, суті, так і основних характеристик теорій (трьох раннього американського та англійського Дж. А. Гобсона), не викликає. Трохи більше проблем, але не фундаментальних викликає аналіз **нового інституціоналізму**, починаючи з періоду початку Великої депресії. Серед економістів мають місце як розбіжності у наявності такого етапу, його визначення (назви), так і головних носіїв - економістів, про що більш детально буде сказано нижче.

Багато у чому, на наш погляд, такий стан справ є наслідком декількох причин, однією з яких є не до кінця розвинуті форми усупільнення виробництва, про що завжди треба пам'ятати. В економічній літературі, як відомо, прийнято виділяти декілька провідних етапів розвитку.

Звідси, автори даного курсу вимушені привести одну із періодизацій, яка частково буде відображати ту чи іншу сторону вже наведеного вище підходу до даної проблеми. Не стверджуючи, що запропонована в даному навчальному посібнику періодизація є істинною в останній інстанції, автори намагались відобразити складність та суперечність поставленого перед економічною наукою питання.

2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття

Старий або класичний інституціоналізм сформувався у вигляді раннього американського інституціоналізму, представленого трьома основними теоріями та раннім англійським інституціоналізмом Дж. А. Гобсона.

Його філософсько-методологічною *основою* став *прагматизм*, а *основними інструментами* дослідження – *емпіризм*, *історичний* та *еволюційний підходи*.

2.1.1. Ранній американський інституціоналізм

Початок його формування припав на кінець ХІХ – початок ХХ століття. Перший етап даної течії виник у 20-30-ті роки минулого століття і оформився в трьох його теоретичних варіантах:

- **соціально-психологічному (технократичному інституціоналізмі)**, представленому засновником цього напрямку **Торстейном Бунде Вебленом (1857-1929)**;

- **соціально-правовому (юридичному)**, заснованому **Джоном Роджерсом Коммонсом (1862-1945)**;

- **кон'юнктурно-статистичному (емпірико-прогностичному)** на чолі з **Веслі Клер Мітчеллом (1874-1948)**.

а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена

Засновником нового напрямку в історії економічних учень є **Торстейн Бунде Веблен**. Він заснував соціально-психологічний (технократичний) напрям інституціоналізму, основні ідеї якого знайшли своє відображення у книзі «**Теорія бездіяльного класу**» (1899). Основну увагу вчений зосередив на аналізі *природних інстинктів людини*, що складають основу життєдіяльності суспільства, як то *інстинкт майстерності, самозбереження роду, схильність до суперництва* та ін. Комбінація цих інстинктів, на його думку, становить *соціальні звичаї*. Відмічені перші три інстинкти є основою позитивних складових суспільства. Такі економічні поняття, як приватна власність, нагромадження капіталу, виводяться з певних психологічних схильностей людей. У книзі він уперше ввів поняття *інституції* як «прийняту в певний час систему суспільного життя». Інституція, по Т. Веблену, – це спільність свідомості, особливий спосіб мислення, який характеризується певними групами людей і обумовлюється традиціями, звичаями, що формуються в процесі історичного розвитку. Крім інституцій, ще одним визначальним чинником розвитку він вважав *техніку* і *технологію*. Історизм у розгляді суспільного розвитку у Т. Веблена тісно переплетений з людською психологією, яка визначає техніку і технологію. Дана двоїстість психолого-технологічної концепції отримала однойменну

назву *психолого-технологічної* і широко розроблялася в подальших напрямках інституціоналізму.

Капіталістична система ним розглядалась через *призму суперечностей*, що склалися між представниками *бізнесу (капіталістами)* і інтересами *індустріальної системи (менеджери та інженери)*. Для України ця ідея є дуже цінною в плані необхідності розмежування інтересів великого бізнесу від політики. *Метою бізнесу є отримання прибутку, а менеджерів – розвиток виробництва і його вдосконалення, які укріплюються по мірі розвитку системи*. Відмічена двоїстість інтересів уперше була зафіксована у «Капіталі» К. Маркса, творчість якого Т. Веблен дуже високо цінував.

Однак у розв'язанні цієї проблеми він, на відміну від К. Маркса, вбачав через *усунення відмічених протиріч не шляхом знищення капіталізму як системи через пролетарську революцію, а революцію менеджерів як визначальну силу суспільства*. Вони, на його думку, змінять соціальний лад шляхом страйку, позбавляючи капіталістів їх власності.

б) соціально-правовий (юридичний) інституціоналізм.

Дж. Р. Коммонс

Другим варіантом даного напрямку слід вважати соціально-правову теорію. У ній стверджувався примат права над економікою. Суть її полягала у дослідженні діяльності колективних інститутів таких, як сім'я, профспілки, держава, а, також установа соціального миру через удосконалення правових форм. Причому вади капіталізму розглядалися як результат нечесної конкуренції, що деформує відносини між різними соціальними групами, які визначаються потребами розвитку продуктивних сил.

Джон Роджерс Коммонс розробив так звану теорію «колективних дій». Виходячи з неї, подолання конфліктів між різними соціальними групами він вбачав у вдосконаленні законодавства, що, на його думку, є інструментом економічного і соціального прогресу.

Правові відносини розглядалися представниками зазначеного варіанта у якості *угоди*, що містить у собі *три елементи – конфлікт, взаємодія та розв'язання*, навколо яких і побудоване коло проблем удосконалення суспільства і досягнення ним, у кінцевому рахунку, соціального прогресу.

Суб'єктами угоди на стадії фінансового капіталізму вже виступають не індивіди, а об'єднання, на кшталт асоціацій підприємців, профспілок і т. ін. Єдиний спосіб примирити різні інтереси учасників угоди здійснюється у площині юридичної процедури, де роль арбітра бере на себе держава. Саме у цьому і полягає суть теорії «колективних дій».

Політичну економію Дж. Р. Коммонс визначав як науку, яка встановлює процедури, що ведуть до знаходження розумної вартості. *Вартість*, на його думку, є оцінка майбутнього доходу, яка названа зараз. *Із розвитком кредиту змінюється природа вартості відповідно до угод у майбутньому, що вимагає виконання попередніх зобов'язань. Визначення*

розумної вартості пов'язується з юридичними відносинами. Таким чином, теорія Дж. Р. Коммонса ставить завдання – забезпечення соціального миру. Сучасний порядок, на думку вченого, неодмінно буде замінено адміністративним капіталізмом.

в) кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний) інституціоналізм. В. К. Мітчелл

*Головним аспектом у вивченні суспільства в даній теорії було врахування впливу на господарську поведінку людей грошового фактора через фінансово-кредитні та інші установи. Виходячи з цього, були досліджені зв'язки між грошовим обігом і поведінкою людей. Веслі Клер Мітчелл зібрав чималий статистичний матеріал, що повинен був, на базі використання економіко-математичних методів моделювання, дати всебічну характеристику всіляких обставин, пов'язаних з циклічними коливаннями в економіці. Як наслідок, з'явилася нова наука – **економетрика**, що поєднувала в собі досягнення економіки, статистики та математики.*

Значним проривом у формуванні нової науки стала побудова економічних барометрів і, перш за все, так званого **Гарвардського барометра**, створеного у 1903 році, одним із співавторів якого був саме В. К. Мітчелл. Він представляв собою опис зазначених емпіричних закономірностей і їх екстраполяцію на найближчі періоди. Однак це не змогло вберегти США від Великої депресії 1929-1933 років.

Вивчення циклічних коливань в економіці, через призму циклічності фінансової системи, грошового обігу, кредиту і т. ін. повинно було розкрити гіпотезу подальшої поведінки економічного циклу і пов'язаних з ним обставин. Розроблена ним **теорія ставила за мету дослідження природи циклічності для розробки конкретних рекомендацій державі щодо пом'якшення наслідків економічних ситуацій з нею пов'язаних.**

Таким чином, *підбиваючи підсумки раннього етапу американського інституціоналізму у зазначених вище теоріях, можна виділити загальні риси течії, що характеризують її як цілісний напрям, пов'язаний з історичним підходом, взаємозв'язком економічних та позаекономічних явищ з регулюючою функцією держави в економіці.*

Окрім спільних рис, ранній американський інституціоналізм мав і відмінності, які можна побачити з точки зору дослідження інститутів відмічених вище теорій. Наприклад, у Т. Б. Веблена – це вплив психології і технології на суспільний розвиток, у Дж. Р. Коммонса – роль права, у В. К. Мітчелл – використання економетрики в наукових дослідженнях для подальшого аналізу і прогнозування майбутніх ситуацій.

Стосовно України, даний напрям залишається актуальним, так як зміна соціального ладу неминує викликає необхідність змін у психології людей, праві, етиці, моралі, ставленні до релігії і т. ін. Звідси необхідні ретельні дослідження економічних параметрів існуючого суспільства, що можливо здійснити лише за наявності добре організованого статистичного

обліку в аналізі сучасних ситуацій заснованих на використанні наукового планування та прогнозування.

2.1.2. Особливості англійського варіанта раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона

Інституціоналізм як напрям суто американського походження крім власної країни знайшов свій розвиток на теренах Великої Британії у творчості **Джона Аткинсона Гобсона (1858-1940)** – публіциста, економіста та суспільного діяча, автора більш ніж 50 праць, що збагатили скарбницю світової економічної науки неординарними постановками актуальних проблем. Правда, на відміну від американського варіанта, він розробляв інституційні ідеї в якості розв'язання проблем господарчої практики, використовуючи напрацювання класики, історичної школи та деяких ідей майбутнього кейнсіанства.

Що стосується суто інституціональної проблематики, то вона багато у чому визначалась його прихильністю ідеям фабіанства, активним членом об'єднання якого він був. Отримала розвиток і інституціональна складова як центральна в аналізі проблем суспільного розподілу. Цьому питанню вчений присвятив працю **«Економіка розподілу» (1900)**, яку він побудував головним чином на основі фабіанської теорії ренти.

Підступом до використання основ інституціоналізму стала його праця **«Еволюція сучасного капіталізму» (1894)**, яка отримала своє фундаментальне продовження в його найбільш відомі праці **«Імперіалізм» (1902)**, де епоха сучасного капіталізму розглядалася не тільки з економічного боку, але і з етичної сторони.

Імперіалізм, на його думку, на відміну від поглядів В. І. Леніна, який дав дуже високу оцінку цій праці, дослідник розглядав не стільки як породження **економічної складової**, скільки **політичної**, проблеми якої при достатній політичній волі уряду Великої Британії досить легко вирішити.

Інституціональні аспекти вченого проявились і у тлумаченні ним інтересів людини, відносно прибутку, як першочергових. Крім того, він визнавав недосконалість існуючої системи найму робочої сили із-за значних вад чинного трудового законодавства, де не фіксувалася нерівноправність осіб, що вступають у ці відносини. Зазначена обставина знайшла свій подальший ґрунтовний розвиток у творчості американця Дж. Р. Коммонса. У розгляді інституціональної складової на економічні проблеми суспільства британець багато уваги приділяв дії соціальної психології та етики.

Роблячи підсумок, слід відзначити, що Дж. А. Гобсон відноситься до економістів з широким спектром підходів до аналізу проблем господарювання, в арсеналі якого можна віднайти і інституціональну складову, доповнену залученням таких неекономічних сторін, як дія на економічні процеси суспільства соціальної психології та етики. Тим самим було продемонстровано величезне значення пограничних станів між економічними та неекономічними площинами. У подальшому ця ідея

отримала своє продовження і у **неоінституціоналізмі**, який поглибив відмічені зв'язки, давши поштовх новому напрямку сучасної економічної науки – **економічному імперіалізму**.

2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії

У 1929-33 рр. більшість розвинених країн світу охопила небачена до того у світовій історії економічна криза, що отримала назву Великої депресії. Вона мала всеосяжний характер, так як проникла, фактично, в усі сфери суспільного життя, як-то економіку, політику, культуру і т. ін. Не уникнула цього і наймогутніша капіталістична держава тодішнього світу – США. Більш того, відповідні процеси розпочались саме з неї і мали більш болючий характер та наслідки, ніж в інших країнах.

Відповіддю на це став пошук радикальних шляхів виходу із надскладної ситуації, до якої долучилась велика група науковців, що потім об'єдналась у команду Ф. Д. Рузвельта, покликану розробити практичні рекомендації щодо подолання причин та наслідків небаченої кризи.

Основна наукова діяльність вчених зазначеного етапу, в основному, припала на післявоєнні періоди Першої, а потім і Другої світових війн. Її ядро склали представники інституціоналізму, до яких належали **Джон Моріс Кларк (1884-1963)**, **Адольф Огастес Берлі (1895-1971)**, **Гардінер Мінз (1896-1982)** та інші. Окрім них, до розробки та реалізації зазначеної проблеми були запрошені і представники інших напрямів економічної думки. Наприклад, неокласики.

Однак ключову роль у опрацюванні «Нового курсу» займали саме представники інституціоналізму. В повній мірі їх можна вважати продовжувачами лінії старого інституціоналізму, так як основні підходи стосовно предмета та методу дослідження значних змін не зазнали. Змінилась лише проблематика та особливості підходів до вирішення питань, що поставили перед урядом США появою процесів Великої депресії.

Значна роль у подоланні кризових явищ вчені відводили державі, що йшло в руслі програми інституціоналізму. Причому до кінця 50-х - початку 60-х рр. минулого століття інституціоналізм, фактично являвся, суто американським явищем. Саме в цей період стало зрозумілим, що у середині капіталістичної системи відбулись фундаментальні зміни, що зачепили проблеми влади, організації виробництва, суспільного розподілу тощо.

Вони були викликані, у першу чергу, змінами у економічному житті суспільства: конкуренції, що від вільної, з появою монополій трансформувалася у монополістичну і мала наслідком підрив вартісного механізму саморегулювання. У цей же час набуває розвитку НТП, що в середині ХХ ст. переростає у науково-технічну революцію, який остаточно робить закони вільного ринку надбанням історії. У зв'язку з цим, стає очевидним фактом необхідність державного регулювання економіки.

Трансформації в умовах господарювання змінюють і проблематику дослідження старого інституціоналізму, який в деяких наукових посібниках

називають **новим інституціоналізмом**. З одного боку, він використовує всі атрибути свого попередника, однак, стає більш прагматичним та розвиненим, виходячи за рамки суто американського явища.

До основних напрямків нового післявоєнного інституціоналізму, на думку українських вчених В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні та ін. належать: **трансформаційний, індустріально-технократичний, інституціонально-соціологічний та еволюційний** [167, с. 216].

Погоджуючись з запропонованою періодизацією як вірною, на нашу думку, треба зауважити, що останній (еволюційний напрямок) навряд чи можна віднести до нового інституціоналізму, так як переважна більшість робіт його авторів, що торкається даної проблеми, з'явилась наприкінці 50-70-х рр. минулого століття або була *визнана* як вельми важлива значно пізніше. Для цього досить згадати теорію трансакційних витрат Р. Г. Коуза.

2.2.1. Трансформаційний напрямок

Перша третина ХХ ст. дала потужний поштовх розвитку монополій, який базувався на поглибленні суспільного технологічного розподілу праці, наслідком чого стала поява **корпорацій** як нової продуктивної сили капіталу. Разом з цим, отримав значний поштовх процес відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, на що звернув увагу ще К. Маркс у III томі «Капіталу» і було відмічено авторами раніше. У зв'язку з цим значно підвищився вплив ролі менеджерів та управлінської праці. В теоріях цього періоду з'являється концепція «народного капіталізму», яка отримує своє продовження у ряді теорій, в основі яких кладеться ідея зміни існуючих законів розподілу суспільного багатства, де величезна роль відводилась управлінцям та представникам найманої праці.

Відбувається демократизація суспільства, завдяки якій з'являється ряд різновидів концепції «**народного капіталізму**», як, наприклад, «**теорія демократизації капіталу**» Адольфа Огастеса Берлі та Гардінера Мінза, суть якої зводилась до перетворення більшості працівників корпорації в активних учасників організації та контролю за її діяльністю. Одночасно виникає можливість застосування напрацювань антициклічної політики.

Іншим різновидом «народного капіталізму» є концепція «**колективного капіталізму**» Гардінера Мінза, в якій проявляється взаємопроникнення власності, завдяки чому посилюється контроль та відокремлення менеджерів від власників капіталу і виникає перспектива використання можливості виробництва для задоволення потреб пересічних споживачів. Тобто, по суті, відбувається те, що в свій час К. Маркс визнавав як **економічну складову диктатури пролетаріату**, як владу споживача над виробником.

У своїй праці «**Економічні інститути та добробут людей**» (1957) Джон Моріс Кларк позитивно характеризує стан післявоєнної економіки Сполучених Штатів стверджував, що не державне регулювання економіки, а шлях поступових добровільних трансформацій є найбільш раціональним.

Лише таким шляхом можна створити *«збалансоване суспільство»*, яке б забезпечувало гармонію інтересів різних соціальних груп.

Серед представників команди Ф. Д. Рузвельта та прихильників даного напрямку можна назвати ще одного оригінального економіста, професора **Рексфорда Гайа Тагвелла (1891-1979)**, який в рамках концепції згладжування протиріч між класами та встановлення більш ефективної форми функціонування економіки, пропонував обмежити дію капіталу, підвищити контроль з боку суспільства над цінами і прибутком великих монополій для забезпечення вилучення значної її частини для перерозподілу в суспільстві з метою забезпечення підвищення купівельної спроможності переважно бідної маси населення США. Після візиту до СРСР у 1927 році він стає прихильником планування і рекомендує Ф. Д. Рузвельту широку участь держави у розробці цих процесів, що випередило ідеї планування у межах капіталістичної системи, запропонованої пізніше Ф. Перру.

Надрадикальність його програми наштовхнулася на шалений спротив частини американського суспільства, що призвело до його відставки у 1936 році, незважаючи на всебічну підтримку його ідей з боку тодішнього Президента США.

Одним із важливих елементів трансформаційного напрямку є, крім вище згаданих, також, теорія *«революції в доходах»* американського економіста українського походження **Саймона Сміта Кузнеця (1901-1985)**, який стверджував, що з розвитком капіталізму відбувається перерозподіл доходів, що веде до їх вирівнювання між різними верствами населення. Правда, такий підхід у свій час, і справедливо, був підданий критиці.

2.2.2. Індустріально-технократичний напрямок

У післявоєнний період в умовах *«нової індустріальної системи»* починається розвиток *другої промислової революції*, причиною якої стає утвердження технологічної безперервності та паралельності виробництва. Підірвавши вартісний механізм саморегулювання пропорцій суспільного виробництва, останні поступово створюють свої власні основи асоційованого (планомірного) виробництва. При цьому, продуктивна сила капіталу оформляється у вигляді корпорацій, які руйнують міжгалузеві бар'єри, чим полегшують упровадження досягнень науки у виробництво.

Фундаментом нових технологічних форм зв'язку стає *поточно-конвеєрне виробництво* та розвиток *наукової організації праці*. Замість вартісної форми зв'язку з її субстанцією абстрактної праці як основи, займає наука та культура. Звідси виробництво та його ефективність, у значній мірі, залежать не від кількості інвестицій, а від рівня наукових знань, а значить досвіду та кваліфікації менеджерів.

У зв'язку з цим, нові продуктивні сили суспільства неминуче породжують ряд нових наук, однією з яких стає якісно новий **менеджмент**, що дозволяє глибше осягнути дію ряду факторів, які визначають ефективність виробництва.

Досліджуючи ці проблеми, американський економіст **Пітер Фердінанд Друкер (1909-2005)** звернув увагу на організацію діяльності бізнесу, державних установ та некомерційних організацій. Вчений передбачив багато значних економічних подій наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., як-то майбутню *приватизацію* та *децентралізацію* виробництва, величезне значення маркетингу у новому суспільстві з його анатомією індустріального устрою та появу *інформаційного суспільства*, що постійно завдяки науці видозмінюється. Зaslугою вченого було введення у науковий обіг терміна *«інформаційний робітник»*, інформаційну продуктивність роботи якого він вважав наступною межею менеджменту.

2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок

До основних представників цього напрямку слід віднести французьких економістів **Франсуа Перру (1903-1987)** та **Жана Фурастьє (1907-1990)**, які ключовим інститутом суспільства вважали *економічну владу* і зосередили свою увагу на проблемах узгодження суспільних та індивідуальних інтересів за допомогою планування та державного регулювання економіки.

Так, **Ф. Перру** є автором так званої *центр-периферійної парадигми* в економіці. Вона відкидає положення стосовно наявності рівних прав у всіх учасників ринкової системи. Згідно з поглядами вченого, суб'єкти ринку з самого початку ставляться один до одного як нерівноправні партнери, що формуються природним шляхом за рахунок утворення великих компаній-лідерів, які володіють сучасними технологіями. Той самий принцип, на думку вченого, діє відносно окремих держав та територій.

Зазначене явище генерує так звані *«полюси росту»*, що стають своєрідними стратегічними центрами управління та накопичення прибутку, які сприяють розвитку периферійних, залежних від них підприємств. Таким чином, метою державного регулювання економіки стає не її макроекономічне стимулювання, а політика *«гармонізованого зростання»*, направлена, у першу чергу, на створення та підтримку таких «полюсів» та поширення зони їх впливу. Звідси, держава бере на себе завдання по забезпеченню створення *багаторічних індикативних планів* розвитку економіки країни.

Другий видатний представник цього напрямку **Ж. Фурастьє** – є одним з творців *теорії індустріального суспільства*, чим сприяв розвитку *ідеї технологічного детермінізму*.

«Науково-технічний» гуманізм, на його думку, передбачає подолання традиційної теоретичної моралі та приводить її, у кінцевому наслідку, до необхідності приведення її відповідно до наукової та технічної реальності сьогодення. Крім того, *концепція вченого поєднує технократичні ідеї та варіанти концепції «постіндустріального суспільства»*.

Соціальний прогрес людства, що дає людині наука та техніка, розглядається ним як самодостатній процес, що не залежить від суспільних відносин, який утворює альтернативу марксистському положенню стосовно

неминучості класової боротьби, яка повинна знищити капіталізм як суспільно-економічну формацію.

Цим вчений підкреслював другорядну роль політичних, юридичних, моральних факторів та провідне значення техніки як фактора прогресу, що спочатку визначає рівень життя населення, а вже потім – його спосіб.

3. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ЕТАПУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У 70-ті роки ХХ ст. стара доктрина існуючого інституціоналізму, що увібрала в себе її класичний етап, починаючи з кінця ХІХ ст. до початку Великої депресії, а потім і напрацювань, пов'язаних з останнім явищем до середини минулого століття отримує новий поштовх. Його причиною стає бурхливий розвиток НТР та необхідність відслідковування змін в існуючих інститутах. Для цього у методології дослідження інститутів починає використовуватися метод неокласики, який ставить завданням розв'язання проблем, які не змогла вирішити неокласична теорія. Основний акцент тут зосереджується на проблемах контрактів між господарюючими суб'єктами, що неминуче потягло за собою необхідність деталізації побудови структури та механізму дії існуючих інститутів, які багато у чому почали визначати поведінку людини як суб'єкта господарчих процесів.

При цьому виникає цілий ряд теорій, які ґрунтовно розробляють проблему впливу інститутів на поведінку конкретного індивіда через аналіз контрактів та їх вплив на результат, що прогнозує окрема людина. Все це знаходить відображення у теоріях **неоінституціоналізму**.

Поява останнього призвела до необхідності перегляду існуючих поглядів на укладання угод, що отримує назву **економіки угод** або **економіки конвенцій**. У результаті відбувається переструктурування інституційних підсистем, у які ввійшли ринкова, індустріальна, традиційна, громадська, екологічна підсистеми, а також підсистеми суспільної думки та творчої діяльності. Все це стало наслідком напрацювань економічного імперіалізму, який розглядав життєдіяльність людини як особливий вид підприємницької діяльності по її відтворенню. Зрозуміло, що з'ясовані закономірності поведінки людей багато у чому визначались цими аспектами, а вони, у свою чергу, суттєво впливали на виробничу діяльність через дію існуючих інститутів.

Людина у якості **людського капіталу** починає впливати на розвиток та ефективність функціонування економіки, а з нею потребує врахування нових аспектів її як людини, а не робочої сили. Фактично, це є не що інше, як ілюстрація на практичному рівні початку дії процесу гармонійного розвитку людини, що, з одного боку, робить її життя самоціллю, а з іншого – суттєво впливає на результати матеріального виробництва. Саме це і дослідили прихильники «економіки угод», представлені, в основному, вченими з Франції.

Однак життя, виходячи з об'єкта аналізу – інститутів, показало ще одну сторону, яку неокласика як і етап теорії до неоінституціоналізму, конкретно не досліджував. Цією новою проблемою стала проблема поведінки окремої людини-індивіда до укладання контракту, що мало за мету з'ясування як відповідних вигод, так і необхідних компенсацій, пов'язаних із стражданнями, незручностями та напругою, які є потрібними для отримання бажаного результату. На відміну від старого інституціоналізму, тут на перше місце виходила поведінка окремої людини перед прийняттям конкретного рішення та його здійснення через укладання контракту. Причому, вона розглядалась в якості підприємця, що формує своє особисте життя. Фактично мова йшла про проблеми відтворення людини за межами виробництва, де відображались проблеми відтворення не тільки робочої, сили але й «гармонійно розвиненої людини», про що у свій час писав К. Маркс. У західній економічній літературі це поняття отримало назву *людського капіталу*, яке запропонував видатний американський економіст Г. С. Беккер.

Завдання, що повстало перед економічною наукою кінця ХХ – початку ХХІ ст., добре вписувалось у концепцію маржиналізму першої хвилі, завдяки якій вдалося поставити ряд проблем поведінки окремих людей з урахуванням вигод та втрат на які безпосередньо впливає інституційне середовище. Напрямок, який поставив та згодом вирішив поставлене завдання отримав назву **економічного імперіалізму**.

Завершення інституціонального підходу можна побачити у специфічному напрямку економічної науки дослідників слаборозвиненості країн «третього світу» та шляхів її подолання, які зробили спробу використання отриманих напрацювань усіх етапів інституціоналізму. Ця спроба виявилась не досить вдалою і знаменувалась появою, у свій час, у частині зазначених країн нової науки – **перехідної економіки**, а, також, альтернативних соціально-економічних теорій, як-то *теорії «периферійної економіки»* у країнах Латинської Америки, *теорії «арабського соціалізму»* та *«ісламської альтернативи»* у країнах Близького Сходу тощо.

3.1. Неоінституціоналізм та його головні течії

Неоінституціоналізм як напрям економічної теорії сформувався у 50-60 рр. ХХ століття у межах неокласичної теорії, хоча визнання отримав значно пізніше, у 80-90 рр. завдяки роботам Р. Г. Коуза, Дж. К. Гелбрейта, Дж. М. Бьюкенена, Г. Мюрдаля. Зовні цей напрямок постає як продовження напрацювань зазначених вище двох етапів розвитку інституціоналізму і, перш за все, його ранньої стадії.

Саме з нього і починаються основні проблеми щодо визначення суті етапу або теорії. Так, переважна більшість істориків-економістів відносять його до етапу інституціоналізму, так як він в якості об'єкта дослідження має інститути. Однак саме його поява має витоком методологію неокласики, яка деякими авторами тлумачиться як така, що виникає у надрах саме неї і

докорінно змінює контури самої неокласики. Ще більше питань постає з періоду 50-60-х рр. минулого століття, який більшість авторів визначають саме як **неоінституціоналізм**. Звідси неоінституціоналізм тлумачиться як особливе явище, що ззовні виглядає як етап старого та нового інституціоналізму, а всередині – як розширення меж дослідження неокласики. Тому авторський колектив Національного дослідницького університету «Вищої школи економіки» (Російська Федерація) під редакцією В. С. Автономова, О. І. Ананьїна та Н. А. Макашової тлумачить неоінституціоналізм як окремий напрям економічної теорії, тобто, фактично, не відносить його ні до неокласики, ні до інституціоналізму як відповідних етапів розвитку.

Крім того, при визначенні етапів інституціоналізму треба враховувати активний та постійний процес зміни сторін дослідження як інституту. Звідси, частина авторів виділяє в інституціоналізмі, починаючи з класичного, етап нового інституціоналізму, який тягнеться до 50-х років ХХ ст. як початку активної дії НТР.

Однак при більш детальному розгляді виявляється його більш тісний зв'язок з іншим напрямком – **неокласикою**. На це вказують дві обставини. По-перше, активне використання цим етапом неоінституціоналізму методу мікроекономічного аналізу, який недостатньо застосовувався в неокласиці. По-друге, повернення до методу мікроекономіки, який дозволяв значно розширити сферу її застосування, а з нею і можливості неокласичного підходу для вивчення суспільних інститутів.

У той же час, даний напрямок зберігав зв'язок з інституціоналізмом, так як він підтверджував значення соціальних інститутів, посилюючи аспект зв'язків між економічною теорією, правом, соціологією, політологією, психологією і т. ін.

Таким чином, застосування неокласичного методу до аналізу інститутів дозволило значно уточнити, розширити і поглибити неокласичний аналіз і тим самим наблизити його до реалій життя. Однією з таких ідей стала, з одного боку, *ідея еволюціонізму*, поставлена ще Т. Вебленом, а детально розроблена як метод аналізу у працях Ф. фон Хайека. З іншого боку, з'явилась так звана *поведінкова економічна теорія*, розроблена Нобелівським лауреатом з економіки **Гербертом Александером Саймоном (1916-2001)**, який вперше розглянув проблему особливостей діяльності різноманітних господарюючих суб'єктів, виходячи з не економічних, а інституційних складових, як-то психології, інформатики, теорії комп'ютерів тощо. У подальшому, відмічені підходи знайшли свою реалізацію та поглиблення в різноманітних неоінституційних теоріях.

Неоінституціоналізм відмовився від положення про *повну поінформованість в економічному виборі споживача*, заглянув у середину економічної організації, що не піддавалася до цього аналізу неокласиками. Таким чином, введення нового обмеження і розширення кола проблем, що аналізувались, перетворили неоінституціоналізм в узагальнену неокласичну теорію зі збереженням *зовнішніх рис* класичного інституціоналізму.

Звідси стає зрозумілим, що неоінституціоналізм має *суттєві відмінності порівняно з класичним інституціоналізмом*. *По-перше*, якщо старий інституціоналізм рухався від права і політики до економіки, то неоінституціоналізм намагався з'ясувати основу правових, соціальних, політичних та інших проблем за допомогою неокласичного підходу, іншими словами, мав відмінності у вихідних пунктах аналізу. *По-друге*, якщо у старому інституціоналізмі основним методом пізнання був метод індукції, то новий – використовував уже дедуктивний підхід, створивши, на відміну від старого, єдину економічну теорію аналізу інституцій. *По-третє*, якщо старий неоінституціоналізм виходив з колективних дій як умови захисту інтересів індивіда, то новий – звертав увагу на незалежного індивіда, який сам вибирає колектив для реалізації своїх приватних інтересів, тобто взяв на озброєння принцип «методологічного індивідуалізму».

Крім відмінностей старого інституціоналізму, неоінституціоналізм заперечує ряд важливих постулатів неокласики. По-перше, можливості людини як істоти гіперраціональної, з обмеженою раціональністю та опортуністичною поведінкою. Під останнім поняттям, розуміється стан поведінки агентів, для яких неможливо або складно досягти оптимальної діяльності в умовах доступної або обмеженої інформації.

По-друге, новий напрямок по-іншому розглядає і завдання нормативного аналізу. Так, неокласика виходить з моделі досконалої конкуренції як оптимальної ситуації, до якої прагне ринкова система. На відміну від неї неоінституціоналізм порівнює реальну ситуацію не з оптимальною, а реальний стан справ в економіці з альтернативами ситуацій, що здійснюються на практиці. Крім того, у разі провалів ринку неокласики апелювали до держави, яка, на їх думку, володіє достовірною інформацією. Неоінституціоналісти спростовують повне володіння державою необхідної інформації, яка кардинально змінює ставлення до державного втручання в економіку.

Сучасна наукова література приводить багато різноманітних варіантів класифікації неоінституціоналізму в рамках «*нової політичної економії*», як наприклад:

1. Теорія суспільного вибору.
2. Теорія прав власності.
3. Теорія права і злочинності.
4. Політична економія регулювання.
5. Нова інституціональна економіка.
6. Нова економічна історія. [172, Ч. 2, с. 448]

Однак, на нашу думку, вона потребує деякого коригування. Причиною цього є не зовсім чітко виражене розуміння суті неоінституціоналізму з причини його розмитих структурних рамок (особливо останніх) теорій та напрямків.

На нашу думку, неоінституціональний напрямок має двох видатних батьків-засновників – **Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2006)** та **Рональда Гаррі Коуза (1910-2013)**.

Першим треба назвати прізвище Дж. К. Гелбрейта, який у другій половині ХХ ст. ґрунтовно розкрив проблеми трансформації найважливішої інституції як корпорацій та форми прояву змін, відносно капіталізму першої половини минулого століття з перспективами його можливої трансформації.

На відміну від нього, Р. Г. Коуз основні ідеї, якого були покладені в основу нового етапу інституціоналізму виклав їх ще у 30-х рр. ХХ ст. у двох основних працях – «**Природа фірми**» (1932) та «**Фірма, ринок і право**» (1937). Однак, їх визнання розтягнулось майже на півстоліття, що було пов'язано з відсутністю активної дії НТР, а з ним – кардинальних змін у організації суспільства. На відміну від свого попередника, Р. Г. Коуз звернув увагу, перш за все, на з'ясування кількісних параметрів установалення та підтримання зв'язків, пов'язаних з правами власності. Цим був започаткований новий вид витрат – **трансакційні витрати**, що дозволило підрахувати ефективність праці фірм у принципово нових умовах.

Таким чином, якщо Дж. К. Гелбрейт у своїх працях, особливо у «**Новому індустріальному суспільстві**» (1967), показав зміни, які несе НТР, то Р. Г. Коуз, у свою чергу, запропонував механізм якісної та кількісної оцінки нових видів витрат у діяльності фірм. Зазначений аспект чимсь нагадує напрацювання англійської школи політекономії, в якій А. Сміт створив цілісну картину функціонування капіталістичного суспільства, а Д. Рікардо сформулював завдання щодо з'ясування кількісних параметрів оптимізації дії ключових факторів виробництва через систему відшкодування витрат виробництва на їх відтворення. Звідси основні теорії неоінституціоналізму у тій чи іншій мірі відображають проблеми або теоретичного плану, підняті Дж. К. Гелбрейтом, або практичні – Р. Г. Коузом.

Тому завдання даного розділу буде полягати не в детальному розгляді цих напрямків, а у виділенні найбільш значних віх становлення та розвитку неоінституціоналізму та наукового внеску його представників.

а) теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза

Одним з засновників неоінституціоналізму, як було сказано вище, по праву вважають **Р. Г. Коуза**. Саме йому належать ідеї, які ще в 30-х роках заклали основу переходу до нового етапу напрямку, який отримав широкий розвиток у 50-60 рр. ХХ століття. Серед нових підходів зазначеного вченого особливо виділяється його теорія прав власності та трансакційних витрат.

Теорія трансакційних витрат виявилася на той час такою постановкою проблеми, що значно випередила свою епоху і була наскільки незвичайна, що виявилась до певного часу непомітною навіть для самих інституціоналістів. Її суть полягала у тому, що крім **виробничих витрат**, що відображають процес взаємодії суспільства з природою (витрати на обробку матеріалу, сировину, на планування і координацію робіт у виробництві), Р. Коуз виділив ще й **трансакційні витрати** як витрати на встановлення ринкових зв'язків між людьми. До них він відніс витрати на забезпечення прав власності, їх перехід

від одних осіб до інших, захист даних прав і т. ін., тобто виділив *витрати на функціонування ринку*.

Крім цього поняття, вчений ввів поняття *«ефекту багатства»*. Нова теорія заклала основи аналізу трансакційного сектора економіки і дозволила з'ясувати явище об'єктивних закономірностей вибору людьми зв'язків за допомогою кооперування або ринку.

Іншим новим внеском у неоінституціональну теорію стала *розробка прав власності*. Р. Коуз розглядав їх, як і його попередники **Армен Альберт Алчіан (1914-2013)** та **Гарольд Демсетц (1930)**, як систему прав власності, під якою розумілася вся сукупність правових норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Для ефективного функціонування економіки необхідно було визначити права власності кожного агента ринку і надійно їх захистити для ефективного використання рідкісних ресурсів.

При цьому на відміну від теорії добробуту А. С. Пігу Р. Г. Коуз вважав, що для вирішення даної проблеми не потрібно вдаватися до державного чиновника. Таким чином, утворювалися своєрідні *«пучки прав власності»*, коли одні з них належали одній або іншій людині. Це формувало ринок прав власності, де кожен громадянин, залежно від ситуації міг їх або купити, або продати.

У результаті взаємодії двох теорій Р. Г. Коуз вивів залежність, яку відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії **Джордж Джозеф Стіглер (1911-1991)** назвав *«теоремаю Коуза»*. *Теорема свідчить: якщо права власності специфіковані (чітко визначені) і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва залишатиметься незмінною і ефективною незалежно від змін у розподілі ресурсів*. Таким чином, вона *вказувала на зв'язок між розподілом повноважень власності та рівнем трансакційних витрат*.

Значний внесок у розвиток теорій прав власності та трансакційних витрат зробив, також, Нобелівський лауреат у галузі економіки **Олівер Ітон Уільямсон (1932)** та інші вчені-економісти.

б) теорія економічних організацій

Логічним продовженням теорій прав власності та трансакційних витрат є теорія економічних організацій, засновником якої, по праву, можна вважати **Френка Хейнемана Найта (1885-1972)**. Її початок, фундаментальний розвиток та становлення пов'язано з іменами інституціоналістів, у першу чергу, **Р. Г. Коуза, О. І. Уільямсона, А. А. Алчіана, Г. Демсеца**, а, також, **К. Менара, В. Х. Меклінга, М. К. Дженсена, С. Д. Гроссмана, О. С. Харта, Д. М. Крепса** та інших вчених. Ця ідея дозволила з'ясувати закономірності появи фірм, їх розмір та структуру, а, також, причини заміни їх ринком.

Останнє питання (фірма або ринок) несе у собі ряд структурних елементів:

1. Поява фірми, її розмір та структура. Відповіддю на питання, чому існує фірма, а не ринок розв'язується з точки зору трансакційних витрат. Якщо

вони більші на ринку, то буде мати місце фірма і навпаки. Розмір фірми визначається тими ж закономірностями, які пов'язані з витратами на обслуговування проблем прав власності у вигляді його пучка.

2. Важливим питанням функціонування фірми у ринковому середовищі є побудова відповідних відносин, як у середині фірми, так і їх вплив на існуюче зовнішнє середовище. У зв'язку з цим виникає ряд проблем, наприклад, значне підвищення ефективності роботи в умовах кооперації та визначення внеску кожного в кінцевий результат; вибір оптимальної контрактної форми; проблема «вимагання», яка вирішується завдяки переводу існуючих відносин на ринкову основу тощо.

3. Велике значення в організації фірми належить такому важливому явищу, як *«організаційна структура»*, яка ставить за мету через *правове поле* з робітниками фірми встановити більш високий рівень їх захисту, і через нього значно підвищити ефективність господарювання.

4. Ще одним комплексом проблем даного аспекту є питання, пов'язані з правовим оформленням організації фірми як відповідного її типу, яка багато у чому залежить від стану розвитку акціонерних форм. Для ефективного їх функціонування необхідно виробити чітку картину розподілу прав власності, яка буде мінятися в залежності від ряду конкретних обставин. Звідси робиться спроба побудувати найбільш ефективні варіанти організації фірм.

в) теорія економіки права

Одним з ключових елементів неоінституціоналізму є теорія економіки права, яка є своєрідним «стиком» економічної теорії та правознавства. При цьому право тлумачиться у широкому розумінні слова та поширюється на всі аспекти юриспруденції. Як і інші течії неоінституціоналізму, зазначена намагається поширити економічні методи на площину права. Виток теорії економіки права як самостійного напрямку припав на середину 60-х рр. минулого століття. Його засновниками, крім Р. Г. Коуза, були відомі американські правознавці **Річард Аллен Познер (1939)** та **Гвідо Калабресі (1932)**, а, також, видатний американський економіст, Нобелівський лауреат з економіки **Гаррі Стенлі Беккер (1930-2014)**.

Основним концептуальним підходом теорії є слідування юридичних норм ефективному господарюванню. Великий вплив на ціни, що встановлює ринок, мають існуючі правові норми. При цьому, прибічники теорії економіки права розглядають дію господарюючих агентів як таких, що ведуть себе раціонально, приймаючи рішення, виходять із всієї гамми обставин як економічного, так і позаекономічного плану, намагаючись, при цьому, максимізувати отриманий результат. Тому, ринкові агенти постійно відслідковують зміни, що відбуваються у ринковому законодавстві.

Представники даного напрямку стверджують, що правова система багато у чому схожа на ринок, так як регулює розподіл обмежених ресурсів, але на відміну від ринку його агенти приймають не добровільні, а вимушені рішення.

Цікавим у зазначеній теорії є питання про те, що визначає правові норми: економіка відповідно до її особливостей та зміни під дією економічних факторів або критерії, що забезпечують її ефективність. До певного часу стверджувалось, що правові норми повинні будуватись на основі законів розвитку ринку, тобто сприяти його дії. Однак юридична практика показала ефективність застосування прецедентів у вирішенні тих чи інших питань, які напрацювала юридична практика. Виходячи з цього стало очевидним, що правові норми повинні забезпечувати ефективне функціонування ринку, тобто «відбракувати» ті з них, що показали свою неефективність.

На думку прихильників цього напрямку, правові норми повинні стимулювати зниження трансакційних витрат, захист прав власності та знаходження оптимального варіанта для їх перерозподілу, виходячи з ефективності господарювання. Іншими словами, юридична система повинна певним чином реагувати на продуктивну роботу економіки, усуваючи правові норми, що вступають з нею у протиріччя.

г) теорія суспільного вибору (нова політична економія)

Суспільство, починаючи з часів розвиненого ринку, завжди цікавили проблеми ефективної економічної політики. Одним із провідних шляхів досягнення цього на певному етапі стали способи зниження безробіття, стримування інфляції, розвитку національної оборони при мінімальних витратах тощо. Однак, це робилось без урахування існуючої політичної системи, наприклад, авторитарної або демократичної. З часом, усе більше економістів приходило до висновку, що досягнення оптимуму в економічній політиці неможливе без урахування аспектів існуючої політичної системи. Все це мало наслідком поглиблений аналіз суспільних благ та вплив на нього політичних факторів, що, у свою чергу, призвело до появи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** як одного з ключових напрямків неінституціоналізму, що, з часом, значно розширивши свої рамки дістав назву **економічної теорії політики**.

Відправним пунктом у дослідженні теорії суспільного вибору постала проблема з'ясування суті суспільних благ, інвестування на їх створення та закономірностей їх колективного використання. Що стосується першої проблеми, то суспільні блага мають дві особливості. По-перше, вони вирізняються неконкурентністю у споживанні (споживання конкретною особою не вилучає споживання іншою особою без втрати корисності чи ефективності суспільних благ) і, по-друге, неможливістю вилучення таких благ при споживанні (інвестування на створення суспільних благ не завжди співпадає з особами, що їх споживають).

Багато у чому поява теорії завдячує розробкам у 50-60 рр. ХХ ст. **новій економічній історії**, яка вперше почала ретельно досліджувати історію інститутів, звільняючи методологію дослідження від чистої описовості, яка була характерна для німецької історичної школи. До цього додалися, ще ряд

напрацювань у методі основним із яких став метод неокласичного дослідження.

Для з'ясування ж суті зазначеної теорії спочатку визначимо об'єкт її дослідження, предмет та особливості методу. Після чого визначимо основні структурні частини теорії або сфери аналізу. **Об'єктом дослідження** теорії є політичні процеси та наслідки, які вони справляють на людей. **Предметом дослідження** договірні та конституційні основи теорії прийняття економічних та політичних рішень. **Сферами аналізу** є: виборчий процес; діяльність депутатів: теорія бюрократії та державного регулювання.

Витоки **теорії суспільного вибору** коріняться у *двох напрямках*, які спочатку були сформульовані у працях представників **італійської школи державних фінансів**, що використали граничний аналіз та теорію ціни у дослідженні бюджету, створивши модель попиту та пропозиції на ринку суспільних благ. Крім неї появи теорії сприяли напрацювання представників **шведської школи** (К. Вікселя та Е. Ліндаля), які основну увагу зосередили на політичних процесах у суспільстві через забезпечення ефективної державної бюджетної політики. Пізніше Дж. М. Б'юкенен поглибив зв'язок відкритий К. Вікселем через розгляд політичних процесів за аналогом обміну звичайних товарів.

Довгий час ідеї вищеозначених напрямків залишались маловідомими широкому економічному загалу. Ситуація на краще почала змінюватись лише з появою відомої дискусії 30-40-х рр. ХХ ст. з приводу проблем ринкового соціалізму та економіки добробуту.

Прихильники теорії суспільного вибору показали, що не можна покладатися на результати голосування, оскільки вони в значній мірі залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Коли виникає так званий **парадокс голосування**, то для його вирішення існує кілька прийомів – **лобізм** та **логролінг**. Так, **лобізмом** називають способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення. Практика ж взаємної підтримки депутатів шляхом «торгівлі голосами» має назву **логролінга**.

Державні діячі думають про те, як забезпечити успіх на виборах, отримати голоси виборців. При цьому вони нарощують державні витрати, чим стимулюють інфляцію. У свою чергу, це веде до посилення жорсткого регулювання, державного контролю, роздування бюрократичного апарату. У результаті чого уряд концентрує у своїх руках усе більшу владу, а економіка опиняється в програвші.

Існують економічні передумови прийняття неефективних рішень: недобросовісність чиновників, відсутність відповідальності, приховування інформації, її спотворення. А це породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, розпоряджень, документів, законів.

Як самостійний напрям відмічена теорія сформувалась завдяки працям американського економіста, Нобелівського лауреата у галузі економіки **Кеннета Джозефа Ерроу (1921)** та шотландського вченого **Дункана Блека (1908-1991)**. Саме у своїй праці «**Соціальний вибір та індивідуальні цінності**» (1951) перший сформулював принципи однойменної теореми

«*Парадоксу Ерроу*» про неможливість «колективного вибору», яка базувалась на фундаменті відомого «*Парадоксу Кондорсе*».

Проте найвагомішу частку у розвиток ключових положень теорії суспільного вибору внесла Вірджинська школа, лідерами якої можна вважати **Джеймса Макгілла Б'юкенена (1919-2013)** та **Гордона Таллока (1922-2014)**. В основу досліджень зазначеної теорії перший поклав три фундаментальні передумови. По-перше, принцип *методологічного індивідуалізму*, по-друге, *концепцію «економічної людини»* і, по-третє, *аналіз політики як процесу обміну*.

Окрім цих авторів, суттєвий внесок у розвиток даного напрямку було зроблено американськими вченими **Мансуром Ллойдом Олсоном (1932-1998)**, **Вільямом Артуром Нісканеном (1933-2011)**, **Джеффрі Бреннаном (1944)** та іншими науковцями.

Методи, розроблені неокласиком, ними були використані до сфери, політології. Причому акцент досліджень зміщений не на колективні інститути, типи нації, держави чи партії, а індивідуальні – інтереси приватної особи, здатної приймати раціональні рішення, які б призводили до вигоди суспільства у цілому.

В основу теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен поклав наступні структурні елементи: політику, державу та обмін завдяки яким йому у зазначеній царині досліджень вдалося вийти на якісно новий рівень. Велике значення у теорії суспільного вибору надавалось політиці. Вперше на неї звернув увагу К. Віксель, який визначив її як умову виявлення інтересів людей. При цьому він виокремив два види ринків: економічні та політичні.

Виходячи із теорії суспільного вибору Дж. М. Б'юкенен дав ґрунтовне визначення політиці. «Політика, – писав він, – є складна система обміну між індивідуумами, у якій останні колективно намагаються досягнути своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на необхідні всім і кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду». [66, с. 23]

Держава, у свою чергу, є ареною конкуренції між людьми, що має наслідком: здійснення впливу на прийняття рішень; доступ до розподілу ресурсів; боротьбу за місце в ієрархічній драбині. Однак, держава є інститутом, що утворює особливий ринок, де його учасники здійснюють своєрідний обмін між собою, що відбувається через: плату у вигляді податків за користування майбутніми суспільними благами, а, також, захист своєї власності, як надзвичайного права бути обраним до вищих органів держави, де обраний має можливість ухвалювати закони або стежити за їх виконанням. Тому виборці та політики виступають як особи, що обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками.

Таким чином, суть **теорії суспільного вибору** зводиться до з'ясування передбачення поведінки індивідуальних осіб у їх політичних ролях виборців або платників податків, політичних діячів, членів уряду, суддів і т. ін., що

можуть впливати на стан політичної спільноти у цілому. При цьому головним, згідно з «принципом Ліндаля», є дотримання оптимуму у фінансуванні частки індивіда на суспільне благо і граничної корисності, яке воно йому дає.

В економічній літературі розрізняють проблеми суспільного вибору, що виникають за умов *прямої* та *представницької демократії*. Причому моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Вихідним пунктом досліджень в області теорії суспільного вибору в умовах двох типів демократій є аналіз проблеми колективного надання суспільних благ. Раціональний шлях вирішення проблеми виробництва суспільних благ *в умовах прямої демократії* полягає у виробленні процедури прийняття обов'язкових рішень щодо участі членів суспільства або груп у його фінансуванні. Причому, згідно з «принципом Ліндаля», частка індивіда у фінансуванні суспільного блага, що інтерпретується як «податкова ціна» граничної одиниці громадського блага, повинна в точності відповідати граничній корисності суспільного блага для даного індивіда.

Правда, правило більшості голосів в умовах цієї моделі демократії може виявитися оптимальним тільки в умовах, коли приймається рішення про обсяги надання лише одного конкретного суспільного блага. У випадку голосування за прийняття найкращого варіанта для декількох благ виникає явище розпорошення голосів і вирішення вибору поставленої проблеми відкладається на невизначений термін. Зазначені моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Для вирішення парадоксу голосування («Парадоксу Кондорсе») *в умовах представницької демократії* існує, як вже було сказано вище, кілька прийомів – лобізм та логролінг. В умовах представницької демократії якість і оперативність рішень залежать від необхідної інформації та стимулів, що сприяють її перетворенню у політичні рішення. Групи інтересів концентрують свої зусилля на формуванні потрібної їм позиції органів влади через лобізм, тобто спробу впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення.

Можна виділити чотири механізми, за допомогою яких *групи тиску* можуть реалізувати свої інтереси:

1. Зниження витрат на голосування і отримання інформації, особливо для тих виборців, які, найімовірніше, їх підтримають.

2. Прагнення отримати інформацією від політиків, оскільки вони мають доступ до її джерел.

3. Використання фінансової та іншої підтримки політиків, які представляють їх інтереси.

4. Забезпечення поступки політикам своїх голосів через взаємну підтримку різних груп і партій (політика так званого логролінгу).

Звідси, при виборі простою більшістю голосів маленька група виборців має значний стимул для їх торгівлі, щоб досягти власних інтересів.

У рамках школи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** сформувався **ряд теорій**:

1. **Теорія конституційного вибору**;
2. **Теорія політичного ділового циклу**;
3. **Теорія ендогенного визначення економічної політики**;
4. **Теорія політичної ренти**;
5. **Економічна теорія політичних інститутів**.

Так, **теорія конституційного вибору** є однією з основних сегментів у теорії суспільного вибору. Вона базується на двостадійному процесі функціонування контрактарної (договірної) суспільної системи, що включає на першій стадії прийняття рішень щодо фіксації та захисту прав власності, формулювання правил вироблення колективних рішень щодо виробництва суспільних благ.

А на другій стадії становить безпосередній вступ економічних суб'єктів у свої права відносно обміну, спираючись на встановлену раніше структуру прав власності, де друга стадія є сферою реалізації традиційної економічної теорії і базових підходів теорії суспільного вибору.

У центрі уваги теорії конституційного вибору знаходиться перша стадія контрактарного процесу, на якій закладається фундамент економічних і політичних відносин між людьми. Звідси завданням теорії конституційного вибору є дослідження закономірностей вибору обмежень, у рамках яких здійснюється не тільки економічна, але й політична діяльність.

З контрактарного процесу витікає і специфіка функцій держави, яка включає в себе, виділені Дж. М. Б'юкененом, два аспекти коли, з одного боку, держава «захищає», а з іншого – «виробляє» суспільні блага. Перша аспект включає в себе захист конституційних прав суб'єктів та відносин між ними, які держава бере на себе. Друга, відповідно, пов'язана з продукуванням процесів, що виникають на стадії безпосередніх зв'язків членів суспільства по привласненню суспільних благ. У випадку виникнення необхідності перерозподілу багатства і доходів, держава змінює конституційні права через контракт, що стає наслідком невизначеності майбутнього якщо виникає виключно добровільна необхідність у зміні власника багатства.

Теорія конституційного вибору дає початок формуванню правил, що визначають економічну політику в різних сферах, як-то, обмеження свавілля держави в бюджетній сфері (нарощування обсягів ресурсів, що перерозподіляються через державний бюджет, розмір бюджетного дефіциту, обмеження можливостей здійснення перерозподільних заходів тощо). Звідси, ці положення набувають важливого значення для інших напрямків у рамках концепції суспільного вибору, як-то теорія політичної ренти та теорії ендогенного визначення економічної політики.

У рамках теорії суспільного вибору сформувалась **теорія політичного ділового циклу**, що бере свій початок з теорії конституційного вибору. Вона має за мету пояснити циклічні коливання в економіці, виходячи з політичних рішень які мають два варіанти пояснення.

Перший був сформульований **Вільямом Доубні Нордхаузом (1941)**, який пояснив циклічність, виходячи з тактики партій у намаганні отримати перемогу на виборах. Так, у передвиборчий період привалюють намагання проведення «популярного» курсу щодо стимулювання економічного зростання. Для цього проводиться політика прискорення економічного зростання, зменшення безробіття, що має наслідком зростання інфляції. У разі перемоги, у післявиборчий період завдання кардинально змінюються. Головним стає питання придушення інфляції, що призводить до скорочення чисельності зайнятих у суспільному виробництві та зниження темпів суспільного зростання.

Інша позиція, пояснення циклічності належить **Дугласу Альберту Гіббсу (1944)**. Її він вбачав у особливостях економічної політики суспільств, яку представляють партії «лівого» або «правого» типу, що виражають той чи інший класовий інтерес. Так, «ліві» партії, з появою їх при владі, виражають інтереси нижчих верств населення і тому намагаються знизити рівень безробіття, чим стимулюють зростання інфляції. «Праві» ж, навпаки, виражають інтереси великої буржуазії, а тому основну увагу приділяють боротьбі з інфляцією, чим викликають падіння темпів зростання та зайнятості населення.

Таким чином, у залежності від знаходження при владі партій того чи іншого спрямування, простежується домінування на певний час тієї чи іншої форми циклічного розвитку, яка змінюється з втратою влади відмічених партійних спрямувань. В останній час, точка зору на причини та особливості політичного циклу більше схиляється до пояснення другого варіанта. Однак, є більш глибокий підхід до цієї проблеми, пов'язаний з теорією ендогенного визначення макроекономічної політики.

Одним з найбільш вагомих досягнень теорії суспільного вибору є **теорія ендогенного визначення економічної політики**. Раніше у традиційному неокласичному підході аналіз параметрів державної економічної політики розглядався як такий, що знаходиться за межами суто економічних процесів, тобто екзогенно («зовні»). Новий підхід перевів цей аналіз у бік з'ясування зовнішніх аспектів глибинно, тобто розгляд макроекономічної політики ендогенно («внутрішньо»). Виходячи з цього визначення економічної політики, предстало як вивчення поведінки суб'єктів політичного ринку, що максимізують власні цільові функції, на які накладаються ряд, у першу чергу, інформаційних та інституційних обмежень.

Поява нового підходу щодо процесів визначення економічної політики був здійснений американськими вченими **Джорджем Джозефом Стіглером (1911-1991)** та **Семом Пільзменом (1940)**, що вперше дали ґрунтовну характеристику впливу галузевих груп тиску на прийняття рішень, що стосуються регулювання сфери їх діяльності, який потім був поширений на аналіз широкого кола проблем як галузевого, так і макроекономічного регулювання.

Певний параметр державної політики (наприклад, обсяг бюджетних видатків, ставка податку, висота зовнішньоторговельного тарифу, сума

субсидій певної галузі) розглядається як ендогенний, якщо його вибір можна пояснити раціональною максимізуючою поведінкою індивідів. Завдяки такому підходу з'являється можливість поширити методи аналізу загальної та часткової рівноваги як на політичну сферу, так і на всю економіко-політичну систему.

Завдання вказаної теорії полягає в аналізі ендогенних факторів дії як економічних, так і політичних складових направлених на досягнення певного результату, який з'ясовується на предмет оптимального варіанта взаємодії зазначених факторів. Завдання політичних партій полягає у знаходженні балансу між інтересами груп тиску та виборцями. Оптимальний варіант подібної постановки досягається за умови, коли граничне скорочення популярності досягає рівня граничного приросту.

Один з найбільш фундаментальних результатів, пов'язаних з використанням моделей ендогенного визначення економічної політики, полягає у концептуальному підтвердженні існуючих суперечностей між економічною ефективністю за критерієм Парето, і ефективністю політичною. Іншими словами, теорія доводить, що якщо, «невидима рука» економічного ринку сприяє збільшенню багатства народів, то «невидима нога» політичних ринків, навпаки, призводить до його зниження, яке можна подолати за допомогою спеціальних конституційних обмежень через запити груп тиску.

Таким чином, зазначена теорія продовжує традицію, закладену ще А. С. Пігу, який вперше спробував визначити дію зовнішніх факторів на внутрішні процеси при дослідженні проблеми суспільних благ у теорії суспільного добробуту. Саме ним були продемонстровані як позитивні так і негативні дії екстерналій і запропонований спосіб переведу їх із зовнішніх у внутрішні витрати виробництва. Подібний підхід і використовує теорія ендогенного визначення макроекономічної політики не тільки з прив'язкою отриманого багатства до економічної, але й політичної складової, а, також, взаємовпливу між ними.

Наступним елементом у складі теорії суспільного вибору є *теорія політичної ренти*, яка звертає увагу на мету економічних суб'єктів у політичній діяльності, якою є отримання відповідних переваг. Таким дивідендом можуть бути, з боку економіки, економічна рента, а політики, відповідно, рента політична, привласнення якої отримало назву «пошук політичної ренти».

Господарюючі суб'єкти намагаються одержати як економічну, так і політичну вигоду, інвестуючи відповідні ресурси. Критерієм ефективності їх розподілу є однакова віддача. Найбільш характерним напрямком пошуку політичної ренти є боротьба суб'єктів господарювання за ряд переваг як-то отримання монопольних прав, обмеження діяльності конкурентів, забезпечення прийняттого для виробника рівня цін. Подібна діяльність пов'язана із специфічним видом витрат, що отримав назву розпилення політичної ренти.

Боротьба за отримання політичної ренти викликає суперництво між різними групами тиску за отримання відповідних переваг, що, в принципі,

нівелює дію цих груп. Зовсім по-іншому буде виглядати справа, коли в боротьбу включаться дуже впливові гравці. Тоді відбувається величезне інвестування засобів для досягнення політичної переваги і в економіці може виникнути явище «чорної діри державного регулювання», коли значна частина ресурсів при збереженні існуючої політичної ситуації буде витрачатися даремно.

У цій теорії виділяється *три рівні пошуку політичної ренти*. Перший – пов'язаний з можливістю доступу до відповідних привілеїв, другий – має за мету отримання відповідних зв'язків, що мають можливість «вирішити питання» і, нарешті, третій ставить завдання забезпечення входу або виходу з відповідних галузей економіки, враховуючи прибутковність або збитковність знаходження в них.

Таким чином, з одного боку, теорія політичної ренти розкриває мотиви діяльності груп тиску і суб'єктів прийняття політичних рішень, а тому стає підґрунтям для теорії ендогенного визначення економічної політики. А з іншого, вказує на масштаб діяльності з пошуку політичної ренти та оцінки ефективності дії різних інститутів пов'язаних з прийняттям державних рішень у сфері економічної політики.

Останнім елементом цього напрямку є ***економічна теорія політичних інститутів***. Вона є відображенням, з одного боку, напрацювань *теорії суспільного вибору*, а з іншого – *неоінституціональної доктрини*, де чимала роль відводиться процесу організації прийняття державних рішень. Економічна теорія політичних інститутів бере за основу метод неоінституціоналізму та теорії суспільного вибору, що дозволяє вийти на трансакційні витрати при прийнятті державною владою політичних рішень у формі агентських відносин їх учасників та з'ясувати їх ефективність через – трансакційні витрати. Все це дозволяє говорити про раціональну поведінку агентів політичного процесу та визначити її у термінах структурно детермінованої рівноваги, для чого використовують певні політичні інститути.

Велике значення зараз мають дослідження, проведені у руслі аналізу структури органів влади, альтернативних процедур проведення в них заходів щодо економічного регулювання та стабільності політичних інститутів. Специфіка функціонування політичних ринків має величезне значення для з'ясування особливостей структури органів влади та розподілу повноважень між ними. Так, у залежності від країн, парламентська діяльність отримує відповідні відтінки, а іноді і разючі відмінності. Наприклад, діяльність парламенту США та європейських країн.

Крім того, між рівнями прийняття рішень, що формують економічну політику в рамках політичного та практичного шляхів їх вирішення, існує певна різниця. Вона пов'язана з характером питань, що виносяться на обговорення стосовно яких переважна частина населення може бути добре усвідомленою про їх стан і навіпаки. Подібна різниця може торкатися і питань технічного або національного масштабу, характеру та особливостей політичних завдань.

Важливим моментом є питання про стабільність політичних інститутів, які завжди мають межі свого функціонування, що спираються на економічні, політичні та соціальні обмеження. Найбільш широкі межі мають економічні фактори, вужчі – політичні, можливості яких вимірюються трансакційними витратами. Але, крім зазначених вище обмежень, є ще один аспект – це соціальні обмеження, які звужують рамки перших двох. Тому важливим аспектом у даній теорії є відслідковування можливостей політичних інститутів та їх ефективність, яка дозволяє розширити рамки господарювання у межах життєдіяльності суспільства.

г) нова економічна історія (кліометрика)

Своєрідним продовженням напрацювань неоінституціоналізму у новій його площині стала **нова економічна історія**. Її точкою відліку слід вважати появу у 1958 році праць істориків-економістів **Альфреда Хаскелла Конрада (1924-1970)** та **Джона Роберта Мейера (1927-2009)** «Економіка рабства у довоєнному Півдні». Однак всесвітнє наукове визнання цьому спрямуванню принесли видатні американські економісти, Нобелівські лауреати з економіки **Роберт Вільям Фогель (1926-2013)** та **Дуглас Сесіл Норт (1920-2015)**, які тривалий час займались науковими дослідженнями у галузі економічної історії та економетрики, синтез ключових методологічних елементів яких, і мав наслідком появу **кліометрики** або **нової економічної історії**.

Остання виникла як проблема дослідження особливостей інститутів та їх змін, які перебували у центрі уваги традиційної економічної історії. Отримані результати базувались на розробках представників німецької історичної школи, основним методом яких був емпіричний підхід. Поворот відбувся на рубежі 50-60-х років ХХ ст. з проникненням в історико-економічне дослідження категорій неокласичної теорії та її строгих кількісних методів.

Саме завдяки «новій економічній історії» відбувався процес активного вивчення інститутів, яке спиралося на поняття прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин та групових інтересів, що стали основою пояснення найзагальніших закономірностей розвитку людського суспільства. Саме погляд на історію через призму інститутів та їх впливу на розвиток суспільства призвів до усвідомлення небезкоштовності їх дії. Причому ефективність інститутів була чітко кількісно підрахована через трансакційні витрати, що постійно несе те чи інше суспільство, а з ним був спрогнозований майбутній розвиток відповідних країн.

Метод неокласики, який використали представники нового напрямку у дослідженні історії суспільства, мав наслідком акцент на кількісні параметри його розвитку. Поєднання з одного боку з історією, а з іншого з економетрикою призвело до виникнення на основі симбіозу економіки, математики та статистики **кліометрії** (або **кліометрики**). Слово «cliometrics» утворено від двох грецьких слів «κλειώ» – ім'я музи історії у давньогрецькій міфології та «μέτρηση» – вимір. Як галузь економічної науки вона отримала

свою нову назву у 1961 році. Тим самим вона почала вивчати економічну історію за допомогою сучасних методів статистичного аналізу та математичного моделювання, що ставили метою **використання найсучасніших наукових методів для дослідження економічних процесів минулого з метою вивчення сьгоднішніх та прогнозування майбутніх**. Інший термін для позначення цього ж напрямку «нова економічна історія» остаточно утвердився у науковій літературі у 1966 році завдяки виходу в світ статті Р. Фогеля «**Нова економічна історія, її відкриття та методи**».

Крім вище означеної, до основних праць цього економіста слід віднести «**Залізниця та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії**» (1964), «**Нове тлумачення американської економічної історії**» (1971), «**Час на хресті: економіка американського рабства**» (1974) (у співавторстві з С. Л. Енгерманом), «**Наукова історія і традиційна історія**» (1982), «**Без згоди і контракту: зліт і падіння рабства в Америці**» (1989), «**Економічне зростання, демографія і фізіологія: вплив довготривалих процесів на розробку і здійснення економічної політики**» (1994), «**Втеча від голоду та передчасної смерті, 1700-2100: Європа, Америка і третій світ**» (2004) та багато інших. По них вчений вивчав питання моделювання тривалих періодів економічної історії, впливу нових технологій на економічний розвиток, а також економічної демографії та інших вагомих проблем.

Для нової економічної історії характерне використання **нових методів економічного дослідження**: 1) широке застосування статистичних методів дослідження за допомогою ЕОМ; 2) використання економічної теорії при вивченні економічної історії; 3) побудова і користування гіпотетичними дедуктивними моделями для пояснення минулого. [172, Ч. 2, с. 550]

Саме завдяки новому методу вчений кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, довівши хибність існуючу у тодішньому суспільстві думки, що залізниця стали основою економічного розвитку США у другій половині XIX століття. Як виявилось, значення залізниць не було таким, як раніше вважалося. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, в якій на основі статистичних даних оцінювався можливий хід розвитку американської економіки, якби в ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії, як, наприклад, водні шляхи.

На початку 70-х років, слідом за Д. Нормом, Р. Фогель опублікував результати своїх досліджень з проблеми рабської праці у США. Він довів, що рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, а його крах мав суто політичні, соціальні та морально-етичні аспекти.

Наступним кроком у розвитку даного напрямку стало дослідження зрушень у демографічній структурі населення та вплив на неї різних мікроекономічних чинників з використанням комп'ютерної бази та нового програмного забезпечення. Здійснений аналіз виявився корисним для пояснення природи економічного зростання і спаду. Пізніше Р. Фогель розгорнув дослідження історії розвитку домашнього господарства і його ролі

в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність (плідність), смертність, міграція тощо.

Іншим видатним представником цієї течії, крім **Р. Фогеля**, слід вважати **Д. Норта**, який, крім нової економічної історії, вніс значний внесок і у розвиток багатьох інших напрямків неоінституціоналізму. Його праці були присвячені проблемам економічного зростання, аналізу інституційних факторів (зокрема, трансакційних витрат і прав власності), причин багатства та бідності країн. Однак найбільший внесок вченого був у розвиток економічної історії.

До його основних праць слід віднести: **«Економічне зростання у США: 1790-1860» (1961)**, **«Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966)**, **«Інституційні зміни та зростання американської економіки» (1971)** (співавтор **Л. Е. Девіс**), **«Підйом західного світу: нова економічна історія» (1973)** (співавтор **Р. П. Томас**), **«Структура і зміни в економічній історії» (1981)**, **«Інститути та економічне зростання: історичний вступ» (1989)**, **«Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990)**, **«Трансакційні витрати, інститути та функціонування економіки» (1992)**, **«Розуміння процесу економічних змін» (2005)**, **«Насильство і соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації письмової історії людства» (2009)** (співавтори **Дж. Дж. Уолліс** та **Б. Р. Вейнгаст**) та багато інших.

У складі інститутів **Д. Норт** виділяє *три головні складові*: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, будь-які соціальні умовності); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція і т. ін.) .

Саме **Д. Норт** уперше в економічній науці довів, що рабство на півдні США не було нераціональним з точки зору господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, а тому не сприяло зменшенню обсягів капіталовкладень та зниженню якості підприємницької діяльності. Навпаки, при існуючих умовах розвитку аграрного виробництва, переважно екстенсивного, південні плантатори господарювали раціонально, краще обробляли землю, ефективно використовуючи капітал та працю.

У своєму аналізі вчений дотримується характерного для інституціоналізму прийому **економічного імперіалізму**, тобто «вторгнення» економічної теорії у суміжні галузі гуманітарних знань. Зокрема, він зробив спробу узагальнення економічних підходів до різних сфер неекономічної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ і процесів. На його думку, означені інститути породжують багато суперечностей у суспільстві, утворюючи окремі галузі економічного дослідження: економіку освіти та охорони здоров'я, наркоманії та проституції, запобігання злочинності та заборони абортів, ризику і страхування.

На відміну від більшості дослідників, Д. Норт застосовував не стільки кількісні та статистичні оцінки економічних параметрів і контрфактичних моделей, скільки реальні історичні явища та події і намагався знайти їм пояснення, де інструментом дослідження був аналітичний апарат неінституціональної економічної теорії та окремі елементи теорії ігор.

Він відмічав, що інститути можуть бути *формальними* і *неформальними*. До *формальних інститутів* дослідник відніс правові та адміністративні акти (конституції, закони, чинні норми права, судові прецеденти, адміністративні рішення і т. ін.), а до *неформальних* – різні господарські договори та угоди, норми поведінки, кодекси честі і гідності, професійної самовідданості, звичаї і традиції, різноманітні соціальні умовності тощо.

У своїх дослідженнях Д. Норт довів, що головною функцією створених людьми інститутів (законів, постанов, угод, прав власності і т. ін.) є зменшення трансакційних витрат зі створення інституційної структури економіки та суспільства. Разом з тим, народжені людьми інститути не можна відчуті, побачити й навіть виміряти.

Етапи розвитку інституційної структури Нобелівський лауреат тлумачить як «переломні моменти економічної історії», або «економічні революції». Перша з них – неолітична відбулася 8-10 тисяч років і мала наслідком виникнення держави. Наступна – у другій половині XIX століття привела до фундаментальних змін в економічній системі в результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві «революції» означили стрибок у збільшенні трансакційних витрат, хоча інституційна структура економіки і суспільства покликана їх зменшувати.

Крім інститутів, що створюють «правила гри», Д. Норт обґрунтовує тезу, що в суспільстві існують і «гравці» за цими правилами – організації. Правила, на думку вченого, потрібно відрізнити від гравців, які повинні визначати те, як гра ведеться. Мета команди, що грає за цими правилами – отримати перемогу, поєднуючи вміння, стратегію та взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а іноді й нечесними. До поняття «організації» дослідник відводить політичні органи та установи, партії, економічні структури (фірми, профспілки, фермерські асоціації, спілки підприємців, кооперативи, домашні господарства), соціальні та освітні установи тощо.

Організації діють у просторі, який створюється конкретними інституційними обмеженнями, які дозволяють побачити взаємодію між правилами гри та поведінкою її учасників. Якщо організації спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, то це означає, що інституційні обмеження створили таке середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, окремі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Значний вклад у становлення та розвиток нової економічної історії зробив відомий американський вчений **Стенлі Льюїс Енгерман (1936)** та інші науковці.

Таким чином, *центральною проблемою* нової економічної історії є стан інституційної рівноваги у суспільстві. Ця рівновага виникає тоді, коли ніхто не зацікавлений у розбудові діючої інституційної структури. Крім того, використовуючи складні методи вивчення фактів цей напрямок виступає не конкурентом теоретичного аналізу, а доповнює його.

Кліометрична школа розширила проблематику економічної теорії завдяки розробці ряду найважливіших положень, які сприяли заснуванню економічної соціології, вказавши на велику роль норм права і моралі.

д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка

Одним із фундаментальних підходів до вивчення інститутів стала спроба використання *еволюційного підходу*. Особливу актуальність вона отримала з бурхливим розвитком НТР у другій половині ХХ ст. Сама по собі постановка була не новою. Їй передували ідеї таких видатних економістів, як А. Сміт, Т. Р. Мальтус, К. Маркс тощо. Плідними були і напрацювання у царині біології, представлені еволюційною теорією природного відбору Ч. Дарвіна. Саме вона і була покладена в основу пояснення подій кінця ХІХ – початку ХХ ст. в американському суспільстві у вигляді соціал-дарвінізму, основні ідеї якого отримали розвиток у працях англійського філософа-еволюціоніста та соціолога **Герберта Спенсера (1820-1903)**, який «обґрунтував» закономірну логіку розвитку суспільства, що реалізувалась у вигляді казкового збагачення одних та небувалою зубожіння інших верств населення.

Ідея дарвінізму продовжила свій розвиток, але у принципово новому варіанті, як ідея пошуку закономірних змін у стані інститутів.

Основоположником сучасного *еволюціоністського методу* в економіці слід, як це не дивно, вважати неоліберала **Фрідріха Августа фон Хайєка**, що вніс значний вклад у розвиток *ідеї еволюціонізму*. Саме на його основі виник, спочатку, *еволюційний напрямок*, а потім – *еволюційна економіка*, а наявність нової методології дослідження дала можливість віднести цю течію до неоінституціоналізму.

Найбільш значною постаттю серед економістів як інституціоналізму взагалі, так і його еволюційного напрямку в неоінституціоналізмі можна вважати великого американського економіста канадського походження **Джона Кеннета Гелбрейта**, праці якого набули широкого поширення і популярності у науковому світі. Їх відрізняє простота і доступність викладу, актуальність проблем що досліджуються, які охоплюють питання характеристики стану сучасного американського суспільства, особливостей функціонування економік колишніх соціалістичних країн, зокрема, СРСР, проблеми розвитку ринку і планування і т. ін. Дж. К. Гелбрейт відомий і як автор цікавих науково-популярних романів.

Фундамент неінституціональної доктрини він сформулював у своїй знаменитій книзі **«Нове індустріальне суспільство» (1967)**, де обґрунтував теорію *нового індустріального суспільства*, відмітивши суттєві зміни в його організації, на які, у свій час, звернув увагу ще А. Маршалл як на один із нових факторів виробництва. Дж. К. Гелбрейт вважав, що економічною основою сучасного суспільства є корпорації, панівне становище яких належить техноструктурі. Цим, вслід за Т. Вебленом, основна ідея книги якого пронизана еволюційною доктриною, він показав роздвоєння (дихотомію) пануючих класів на капіталістів-власників і функціонуючих капіталістів (менеджерів), де панівна роль належить менеджерам, що визначають глобальну стратегію розвитку виробництва, вибір технологій і та ін. Усередині корпорацій, як і за їх межами, набирає силу планування, що потребує узгодження з державою нової форми зв'язку. Одночасно з цим зберігаються ринкові зв'язки, значення яких, на думку вченого, слабшає.

Зазначена ідея знайшла свій подальший розвиток у так званій «теорії конвергенції». Суть її полягає в наявності у розвинених суспільствах, з одного боку, елементів планомірності, які автор вбачав у вигляді централізованого планування в СРСР, а з іншого, – в ринковому зв'язку, найбільш розвиненого в США. Виходячи з цього, він виводив ідею про зрощення ринкових початків елементами планування. Відмічені частини взаємопроникають один в одне, підсилюючи і прискорюючи розвиток кожної із систем, чим сприяють їх зближенню.

Слід визнати, що ідея посилення ролі і значення планомірності в США та громадського початку не виправдалася. Дві хвилі НТР були ефективно використані приватним підприємництвом, але не шляхом використання державою планування, як передбачалося. У колишньому СРСР, централізоване планування, доповнене ринковими зв'язками та посилене ринком на кшталт капіталізму ХІХ століття у кінцевому підсумку мало наслідком розпад самої держави.

Продовження ідей еволюції в економіці знайшло свою реалізацію у працях **Уолта Уїтмена Ростоу (1916-2003)**, який деталізував історію розвитку людства у вигляді п'яти послідовних стадій: традиційного суспільства, перехідного суспільства, стадії зрушення, стадії зрілості та стадії високого рівня масового споживання.

У теорії індустріального суспільства він деталізував індустріальне суспільство з боку впливу промислового розвитку на його соціально-економічну структуру. Зазначені напрацювання стали спробою дати немарксистський погляд на проблему еволюції соціуму, правда, з боку не формаційного, а цивілізаційного підходу.

Визначний вклад у розвиток даного напрямку вніс і відомий американський економіст, соціолог та публіцист **Даніел Белл (1919-2011)**, який є автором усім добре відомої *теорії постіндустріального суспільства*, у якій він зробив спробу розглянути розвиток історичного прогресу у різних площинах: економічній, технологічній, соціальній, культурній та політичній сферах.

Наступним етапом розвитку еволюційного напрямку стала *теорія суперіндустріалізму* американського соціолога **Елвіна Тоффлера (1928)**, який виділив три хвилі еволюції світу, що мали у своїй основі хвилеподібний вплив на суспільство техніки, яка провокує зміни в технології та культурі.

На базі **еволюційного напрямку** сформувалась **еволюційна економіка**. Вона бере свій початок з кінця ХХ століття та активно функціонує і досі. Розвитку даного напрямку сприяла наукова творчість **Річарда Робінсона Нельсона (1930)**, **Сіднея Грехема Уінтера (1935)**, **Джеффрі Мартіна Ходжсона (1946)**, **Ульріха Вітта (1946)**, **Ларса Магнуссона (1952)** та інших відомих вчених-економістів.

Усе більше місце в економіках високорозвинених країн набувають процеси індикативного планування, прогнозування, що вимагають осмислення в аспекті визначення перспектив еволюції даних держав. Як відповідь на поставлені виклики у 1982 році виходить книга **Р. Р. Нельсона і С. Гр. Уінтера «Еволюційна теорія економічних змін»**, де був використаний еволюційний підхід Ф. А. фон Хайєка.

Одночасно з цим постала проблема реформування колишніх соціалістичних країн, яка також потрапила в поле зору даного напрямку. Були запропоновані методи ринкової трансформації Східноєвропейських держав. Так, пропонувалося відокремити приватний від державного сектора, щоб уникнути корупції тощо. Однак вироблені рекомендації виявились малоефективними, що, у свою чергу, мало наслідком появу курсу з **перехідної економіки** про що більш детально буде сказано у розділі 3.3. даної теми.

е) економіка угод (економіка конвенцій)

Серед напрямків неоінституціоналізму слід, на нашу думку, звернути особливу увагу на досить молоду школу сучасного французького інституціоналізму, що отримала найменування **економіка конвенцій** або **економіки угод**. Цей напрямок самостійно сформувався лише у другій половині 80-х років ХХ ст., після виходу у світ роботи **Лорана Тевено (1949)** та **Люка Болтанські (1940) «Економіка значимого» (1987)**. Становленню та розвитку цього напрямку, починаючи з 1989 року, активно сприяли також, відомі французькі соціологи та економісти **Франсуа Емар-Дюверне, Олівьє Фавро, Андре Орлеан, Робер Салаїс** та інші. Істотний вплив на формування даної теорії зробили і представники так званої *«теорії регуляції»* **Мішель Аглієтта (1938)** та **Робер Буайє (1943)**.

Зазначена теорія будується на тлумаченні ринкової системи, як однієї з підсистем суспільства, яка має власну логіку розвитку що, у кінцевому підсумку, і визначає, поведінку людей. Таких підсистем виділено **сім: ринкова, індустріальна, традиційна, громадянська, підсистема суспільної думки, творчої діяльності та екологічна**.

Кожна із зазначених підсистем функціонує з включенням відповідних параметрів, які визначаються конкретною ситуацією, а вона, к свою чергу,

підключає до дії ту чи іншу підсистему. Періодично дії представників суспільства можуть виникати на стиках підсистем і приводити до негативних наслідків, якщо, наприклад, одна з них призводить до експансії іншої. Ілюстрацією подібного може бути заміна громадянських «угод» у політичній сфері ринковими. Крім того, важливо враховувати наявність двох визначальних аспектів поведінки, що диктуються раціональністю її способів здійснення та намаганням до ринкової рівноваги.

3.2. Економічний імперіалізм

Серед сучасного напрямку неоінституціоналізму в економічній науці на межі 50-60 рр. ХХ ст. з'являється нове явище яке, з часом виростає у потужний міжгалузевий напрям, що отримує назву економічний імперіалізм. Поява останнього була викликана існуючими «бар'єрами» між різними соціальними науками (політологією, соціологією, психологією, антропологією, історією, правознавством, релігієзнавством та демографією) кожна з яких досліджувала власні проблеми, не виходячи за межі свого предмета. Саме на подолання цього негативного явища і була викликана поява нового напрямку. Як результат відбулось своєрідне «вторгнення» економічної теорії в предмети зазначених наук, а з ним появи, на перший погляд, дивного явища як і його назви – **економічний імперіалізм**.

Його виток, як це не дивно, стала чиказька школа, фундатор якої М. Фрідман започаткував теорію сучасного монетаризму як найвпливовішого відгалуження неолібералізму. Крім нього, саме у надрах цієї школи з'явився неоінституціоналізм, що і став підґрунтям економічного імперіалізму.

Він, продовжуючи неокласичні традиції, оголосив придатність методу неокласики для дослідження соціальних явищ, чим, власне, значно розширив можливості інституційних підходів. Як результат, при безпосередній участі економічного імперіалізму у рамках неоінституціональної доктрини, з'явилися нові науки: **теорія суспільного вибору, нова економічна історія, економіка права** тощо. Методологічно вчені даного напрямку, як і їх попередники, прийшли до висновку, що у соціальних науках можна скористатися методом раціональності та оптимізації не тільки для розв'язання проблем зростання багатства, як це робила неокласика, але і для аналізу політичних процесів, які, на їх думку, вписуються у систему мінових взаємозв'язків.

Економічний імперіалізм можна визначити як своєрідне продовження неоінституціоналізму, який сформувався як самостійний напрямок, що виник на підґрунті поширення максимізуючого підходу («альтернативні витрати - вигоди») індивідуалізму неокласичної економічної теорії, що розповсюдилась на предметні області, суміжні з економічною наукою з опорою на категорію *людський капітал*.

У цьому визначенні треба звернути увагу на **чотири особливості**. **По-перше**, нова теорія є різновидом неоінституціоналізму як його самостійне продовження. **По-друге**, це поглиблення використання неокласичного методу

стосовно дослідження інститутів. *По-третє*, розгляд усіх проблем відбувається навколо питань *людського капіталу*. *Ще однією особливістю* економічного імперіалізму став ще більший акцент у бік *методологічного індивідуалізму*, що було притаманно і для неокласики.

Економічний імперіалізм як теорія, має вихід на індивідуалізм як поведінку людини у сферах, що межують з економікою і є своєрідним доповненням до неокласичної економічної теорії завдяки категорії *транзакційних витрат*, що відбиває вплив суспільних інститутів і організацій на процеси в *максимізації ефективності господарювання*.

Для обох напрямів характерна притаманна для неолібералізму тенденція до ринкової інтерпретації *всіх типів* громадських зв'язків. Так, наприклад, *людина* розглядається як *підприємець*, що організує власне життя за типом ділового підприємства (економічний імперіалізм), а її *соціальна взаємодія* виступає у формі *контракту* (неоінституціоналізм).

У даний час економічний імперіалізм, як і неоінституціоналізм, не має чітко вираженої логічної наукової структури і уявляє собою сукупність ряду різноманітних теорій, які розглядають *поведінку людини* з різних боків її життєдіяльності як індивідуума за межами процесу суспільного виробництва.

У зв'язку з цим, спробуємо розглянути деякі основні теорії економічного імперіалізму на які роблять акцент в економічній літературі.

Це насамперед:

- 1. Теорія людського капіталу.*
- 2. Економічна теорія дискримінації.*
- 3. Економічна теорія народжуваності.*

Стрижневою з них є перша, яка, власне, і поклала початок появи цього напрямку разом з деталізацією *інших фундаментальних проблем* як-то: *економічний аналіз злочинності, конкуренції та політичного ринку, економіки сім'ї* тощо.

Тому почнемо аналіз з розгляду *теорії людського капіталу*. Відразу ж відмітимо, що дана категорія виступає як своєрідний симбіоз, що утворився завдяки досягнутим результатам по з'ясуванню його суті, особливостей та форм функціонування, взятих з різних дисциплін. Звідси у політичній економії, як науці, його використання є малоефективним. Однак, це не означає, що витoki категорії «людський капітал» не має значення як з точки зору його суті так і історії її постановки.

Нагадаємо, що ще А. Сміт включив до складу основного (постійного) капіталу «набуті та корисні здатності всіх жителів, або членів суспільства» до якого прибічники А. Сміта (Ж. Б. Сей та А. К. Шторх «неречовий капітал»). Трохи пізніше, А. Маршалл при аналізі праці та організації факторів виробництва вказав на значення «природною енергії», висунувши тезу про освіту як надважливе національне інвестування.

Однак ґрунтовне опрацювання проблеми «людський капітал» у науковому середовищі відбулось тільки у 1950-60-і рр. завдяки працям американських економістів Чиказького та Колумбійського університетів США. Так, наприклад, М. Фрідман включив людський капітал до числа п'яти

основних форм багатства, які приносять особисті доходи, поряд із грошима, акціями, облігаціями та фізичними благами.

Все це було, як виявилось пізніше, тільки підступами до вивчення проблеми. Реальний прорив у цьому напрямку зробили праці американського економіста, Нобелівського лауреата, також представника Чиказької школи, **Гаррі Стенлі Беккера (1930-2014)**, який випустив дві монографії: «**Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз**» (1964) та «**Людський капітал і особистий розподіл доходу: аналітичний підхід**» (1967), що стали основою розробки ключового поняття економічного імперіалізму.

Завдяки уточненням аспектів людського капіталу **Теодором Вільямом Шульцем (1902-1998)**, теж лауреатом Нобелівської премії з економіки та **Джейкобом Мінцером (1922-2006)**, що отримав репутацію «батька сучасної економіки праці», зазначена проблематика дістала своє остаточне визнання.

Людський капітал можна визначити як оцінку наявного у кожного працівника запасу здібностей, знань, навичок і мотивацій, що є джерелом майбутніх грошових та моральних доходів у вигляді заробітків та почуття задоволення. Крім нього, треба розрізняти *інвестиції в основний капітал*, пов'язані з освітою, накопиченням виробничого досвіду, охороною здоров'я, пошуком інформації тощо, що стали основою визначення його п'яти *основних форм капіталовкладень у людину*: навчання і виховання; підвищення трудової кваліфікації; турбота про здоров'я; міграція, географічна мобільність; пошук інформації про ціни і доходи.

Однією із найважливіших інвестицій в людський капітал на думку авторів вважались капіталовкладення в освіту. При цьому думки відносно підвищення рівня людської діяльності суттєво розійшлись. Так, Т. В. Шульц вважав, що інвестиції в освіту ведуть до беззаперечного підвищення інтелектуального рівня людини та її вирівнювання відносно інших людей, а значить – і, відповідно, підвищення рівня заробітних плат.

Представники іншої точки зору на дану проблему вважали, що такі інвестиції мають наслідком зростання освіченості певних людей і виступають у якості своєрідного «сита» стосовно відбору більш інтелектуально розвинених. Крім того, набута освіта не завжди може давати можливість для отримання більш високої заробітної плати і компенсацію витрат на неї. Так, більш висока продуктивність може стати наслідком більш високих природних здібностей людини, а збільшення кількості освічених людей призвести до підвищення стандартів при прийомі на роботу та зниження рівня заробітних плат.

Теорія людського капіталу суттєво вплинула на *проблеми функціонування сім'ї* та відкрила *нові аспекти економічної науки*. Що стосується першого питання, то тут був визначений ряд нових проблем, як-то: стандарти вибору партнера для шлюбу, визначення кількості дітей в сім'ї та їх освіти, а, також, першочерговість сімейних витрат. Було зазначено, що витрати на освіту є фінансуванням у більш високій соціальний рівень людини, а з ним отримання, з часом, і більшого рівня доходів. Таким чином,

таке інвестування є ніщо інше, як інвестування у майбутнє, коли батьки порівнюють доходи, що будуть отримані з теперішніми витратами у порівнянні з інвестуванням у банки, цінні папери тощо.

Виходячи з *теорії людського капіталу*, Г. С. Беккер розробив *теорію злочинності* на базі методології оптимізації отриманого результату і витрат на його досягнення, коли майбутній правопорушник розраховує вигідність майбутньої злочинної дії у порівнянні з витратами на її здійснення та пов'язані з цим можливі ризики. Тим самим вчений відійшов від пояснення злочинності як суто психологічного феномена.

Особливої уваги, крім *теорії людського капіталу*, заслуговують *економічна теорія дискримінації* та *народжуваності*, розроблені вже, згадуваним вище, Г. С. Беккером.

Зупинимось на першій із теорій. Цікаво, що вона стала першою спробою відпрацювання суто «рафінованого» підходу з боку економічного імперіалізму. Її суть полягала у спробі демонстрації економічних наслідків, що несе у собі таке явище, як дискримінація (релігійна, расова, національна, статева тощо), що породжена негативною корисністю і викликана небажанням вступати в ділові стосунки з представниками іншої раси, релігії, національності тощо. Г. С. Беккер довів, що вона має наслідком відповідні економічні збитки, які несуть суб'єкти ринку в економічній області, коли або купують товари у представників певної раси або національності.

Іншим поглядом на причину економічних збитків став підхід, коли у основу для пояснення цього явища була покладена *теорія «статистичної дискримінації»*, розроблена Нобелівськими лауреатами з економіки **Ендрю Майклом Спенсем (1943)** та **Кеннетом Джозефом Ерроу (1921)**. Вони вважали, що дискримінація не пояснює збитки, що несуть учасники ринків, а відсутністю досконалої інформації стосовно них. Вони можуть діяти, як їм здається раціонально, вбачаючи, наприклад, у людей відповідної раси більш низку продуктивність праці, надаючи їм менш оплачувані робочі місця. Бачачи це, представники цих груп втрачають інтерес до освіти, чим починають діяти за принципом прогнозу, що невідмінно здійсниться.

Економічна теорія народжуваності, згідно з Г. С. Беккером, розглядається аналогічно іншим інвестиційним рішенням, коли діти виступають як «блага тривалого користування». Вони стають для батьків не тільки джерелом задоволень, але і, одночасно чималих витрат (насамперед часу) на утримання та виховання. Саме тому попит на дітей пов'язаний з витратами щодо їх виховання діє негативно і позитивно в залежності від наявного доходу батьків.

Із зростанням ставок оплати праці зростає не тільки дохід сім'ї, але і дорожчає час батьків, так як виховання дітей є процес надзвичайно трудомісткий. Звідси «ефект ціни» переважає «ефект доходу», а тому із підвищенням зарплати батьків бажання народжувати дітей скорочується.

Іншим важливим елементом планування сім'ї є вибір між *кількістю дітей* та їх *якістю* (станом здоров'я, рівнем освіти і т. ін.). Якість і кількість дітей певною мірою взаємозамінні. Тому навіть невелике подорожчання

щодо утримання дітей, пов'язане, наприклад, з падінням економічної цінності праці батьків у міських умовах, порівняно з сільськими, може привести в дію негативний мультиплікативний ефект, що, у кінцевому підсумку, може мати наслідком різке скорочення народжуваності.

Підвищення *якості* не може обмежуватися однією дитиною і в тій чи іншій мірі буде поширюватись на всіх дітей у сім'ї, на відміну від наявних у сім'ї матеріальних благ, наприклад, холодильника. Тому заможна родина може дозволити собі мати один старий, а інший – нової моделі. На відміну від цього, вкрай рідко разом з «дорогими» дітьми будуть зростати і «дешеві».

Економічне зростання підвищує ступінь віддачі освіти та стимулює попит на якість дітей, що підриває попит на їх кількість. Саме ці два фактори, на думку Г. С. Беккера, і лежать в основі різкого скорочення розмірів сім'ї у розвинених країнах.

3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку

У другій половині 50-70-х років ХХ століття починає докорінно змінюватись суспільно-політична ситуація в світі. Загострюються протиріччя між високорозвиненими капіталістичними державами та молодими слаборозвинутими Азії, Африки та Латинської Америки, що викликає цілу низку національно-визвольних рухів які завершуються утворенням замість колишніх колоній політично незалежних держав.

Наявність у ті часи двох політичних систем (капіталістичної або соціалістичної), поставило перед молодими державами складне питання стосовно напрямків їх майбутнього розвитку. Це викликало стурбованість як перших, так і других, відносно їх бідності, яка призвела до гальмування піднесення високорозвинених держав. Зацікавленість у їх майбутньому мали і країни соціалістичного табору, що стимулювало боротьбу між розвиненими капіталістичними та соціалістичними країнами за вплив на їх майбутнє.

Ця обставина викликала до життя, особливо у високорозвинених країнах, появу в економічній науці, такої проблеми, як дослідження слаборозвиненості. Остання гостро поставила питання відносно існуючих суспільних інститутів та їх можливостей для реформування економік економічно відсталих держав. Саме тому напрацювання західних країн, що виникли в рамках інституціоналізму отримали особливий наголос. Проте, це не означає, що даною проблемою інші сучасні економічні напрямки, як, наприклад, кейнсіанство та неолібералізм не займались.

Поставлене питання сконцентрувало увагу на визначенні нових категорій та дослідженні закономірностей, що витікали із проблеми аналізу слаборозвиненості. Одним з перших поняття країни «третього світу» ввів у науковий обіг видатний голландський економіст, Нобелівський лауреат **Ян Тінберген (1903-1994)**, обґрунтувавши необхідність подолання розриву між «багатою Північчю» та «бідним Півднем». Вчений вважав, що дослідження проблем слаборозвиненості допоможе виправленню згубних наслідків

минулої колоніальної спадщини та здійснить посильний внесок у сплату боргів колишніх метрополій своїм колоніям, що отримали незалежність.

Визначною постаттю, що сприяла розвитку цього напрямку слід вважати видатного англійського вченого, Нобелівського лауреата з економіки «за новаторські дослідження економічного розвитку в застосуванні до проблем країн, що розвиваються» **сера Вільяма Артура Льюїса (1915-1991)**, автора праць «**Теорія економічного зростання**» (1955), «**Зростання і коливання. 1870-1913 рр.**» (1978) та інших, який у 1979 році отримав її разом з **Т. В. Шульцем**.

Для пояснення особливостей економічного зростання відсталих країн вчений висунув *концепцію множинності факторів росту*, яка стала синтезом різних теорій соціального, економічного, психологічного характеру. «Фактори, які визначають зростання, – писав він, – дуже різноманітні, і кожен з них має свій власний ряд теорій. Мало спільного можна знайти між теоріями, які використовуються при дослідженні землеволодіння або поширення нових ідей, для пояснення циклу, зростання населення або державних бюджетів, те, що зробив я, – це не теорія, а скоріше карта теорій».

Дослідник розглянув дві групи факторів, що впливають на економічну поведінку, які в кінцевому підсумку і визначають характер економічного зростання: 1) суто психологічні, залежні від характеру того чи іншого народу, його смаків, звичок, схильностей і системи цінностей; 2) фактори інституційні, що пов'язані з існуючими формами організації даного суспільства, з його політичною системою і характером відносин власності. У числі перших фігурує, наприклад, такий фактор, як «широта культурного горизонту», що визначає переваги індивідів (праця і зростання матеріального споживання або гультяйство і злидні). Серед іншої групи факторів В. А. Льюїс найважливіше значення надає інституту приватної власності і здатності держави його охороняти. «Підтримання закону і порядку, – на його думку, – є однією з головних умов економічного зростання, і багато суспільств приходили в занепад, тому що держава не бажала або була не в змозі захистити господарів власності від бандитів чи натовпу».

Економічна свобода індивідів, на думку вченого, не виключає можливість планування, яке має переваги при досягненні певних суспільних цілей. Реальна проблема – це вибір найбільш плідної комбінації приватної ініціативи та державного планування. Однак він вважає, що планування доцільно використовувати лише в країнах, що розвиваються з «наздоганяючим» типом розвитку. У розвинених же країнах, які прокладають дорогу в невідоме майбутнє, планування здатне загальмувати визрівання нових структур, народження нових галузей і товарів. Особливе значення для початку економічного зростання ним надавалося зростанню заощаджень і накопиченню капіталу. Дія цього чинника пов'язувалась з появою класу капіталістичних підприємців з особливою психологією, спрямованою на збільшення капіталу та розширення своєї справи, а також з надходженням іноземного капіталу. У зв'язку з цим він підкреслював, що найважливішим

гальмом економічного зростання може стати збільшення податків на прибутки підприємців.

Вчений побудував свою двосекторну модель розвитку економіки відсталих країн, у якій поступово розширюється сучасний сектор, який реінвестує одержувані прибутки, поглинаючи при цьому невичерпні людські ресурси з традиційного сектора.

У цілому В. А. Льюїс заперечував існування будь-яких об'єктивних закономірностей у розвитку людського суспільства. З його точки зору, досвід передових країн лише дозволяє приблизно визначити, в якому напрямку розвиватимуться слаборозвинені країни. Що ж стосується розвинених країн, то їх майбутнє автор вважає непередбачуваним. Однак один висновок для нього є беззаперечним: неможливо зберігати високі темпи росту протягом тривалого часу. Згодом настає уповільнення або навіть застій внаслідок вичерпання колишніх умов розвитку, і тільки виникнення нових інститутів здатне породити чергові стимули до нового підйому.

У наступній своїй великій роботі **«Планування розвитку. Основи економічної політики» (1966)** вчений, виходячи із своїх теоретичних розробок, сформулював конкретні рецепти для планування в умовах слаборозвинених країн.

Дослідженню причин слаборозвиненості та шляхів її подолання, була присвячена і багатотомна праця шведського економіста, Нобелівського лауреата **Карла Гуннара Мюрдаля (1898-1987) «Азіатська драма: дослідження бідності народів» (1968)**, яка містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвиненості і міжнародним економічним відносинам. У цій праці обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати «підтягування» економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дасть можливість згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світогляду, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя передових та відсталих країн.

Вчений вважав, що вирішальне значення для успішного технічного та економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних та політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над збільшенням населення, розподілом придатних для обробки земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що «м'який уряд» для країн цього регіону є

надто слабким, щоб перебороти те, що він називає «кумулятивними силами бідності». [517, с. 170-171]

Висновком з вищенаведеного є те, що не можна докорінно змінити та модернізувати суспільство не зачепивши його підвалин: звичаїв, традицій, ставлення людей до роботи, проблем формування дисципліни тощо. Іншими словами, технологічні зрушення, на думку вченого, постійно будуть натикатися на існуючі соціальні та інституційні умови.

Оригінальну концепцію слаборозвиненості висунув видатний німецько-американський вчений **Карл Август Віттфогель (1886-1988)**. У 1957 році побачило світ його фундаментальне дослідження «**Східний деспотизм: порівняльне дослідження тоталітарної влади**». Спираючись на поняття азіатського способу виробництва, введене К. Марксом, автор проаналізувавши історичні східні деспотії, вказав на їх особливість – велике значення іригації для ведення сільського господарства та назвав їх «іригаційними імперіями».

Відмічені системи, на думку вченого, мають загальні характерні риси: відсутність приватної власності на землю; абсолютну владу державної бюрократії, керовану з центру; скасування ринкової конкуренції та приватної власності; відсутність соціальних класів та абсолютну владу правителя, який очолює бюрократичну систему.

Переходячи до сучасності, вчений вказав на подібність «іригаційних імперій» минулого з політичними устроями СРСР та нацистської Німеччини.

Звідси він приходить до висновку, що в СРСР був побудований не соціалізм, а сучасний варіант східної деспотії, заснованої на азіатському способі виробництва.

4. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ, ЙОГО МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

З вищевикладеного випливає, що в сучасних умовах найбільш розвиненим і затребуваним напрямком економічної думки став **інституціоналізм**. Це, у першу чергу, пов'язано з процесом подолання товарно-грошових відносин, а з ними і економіки як основи системи господарювання суспільства та включенням у якість визначальних моментів розвитку позаекономічних чинників таких, як культура, наука і т. ін. У зв'язку з цим, розмиваються грані між сучасними напрямками економічної науки як кейнсіанство так і неокласика, що втрачають свої колишні позиції, як окремі колись впливові течії. Тому для їх збереження, наприклад, у свій час були зроблені спроби взаємопроникнення двох зазначених вище напрямів, що утворило так званий неокласичний синтез.

Крім того, все більш широко в цих напрямках робляться, і далеко не безуспішні, *спроби синтезу з інституціоналізмом, коли використання, наприклад, неокласичного методу у неоінституціоналізмі приводить до докорінної зміни як проблем неокласики, так і інституціоналізму*. Звідси останній перетворюється в окремий напрям, несхожий на своє джерело, коли

відбувається притаманна кожному з них втрата рис, характерних як для одного, так і іншого.

Тим самим, має місце своєрідний *синтез різних напрямків сучасної економічної теорії шляхом взаємопроникнення економічної складової в предмети дослідження як соціальних (соціологія, психологія тощо), так і деяких природознавчих наук, наприклад, біології, географії і т. ін.*

Спроби використання інституціонального підходу в ряді держав другого ешелону розвитку та слаборозвинених країн виявились не досить вдалими, що сприяло розвитку власних досліджень і призвело до появи нової науки – **перехідної економіки** та багатьох **альтернативних соціально-економічних теорій**, як-то, наприклад, *теорія «периферійної економіки»* у країнах Латинської Америки, *теорій «арабського соціалізму»* та *«ісламської альтернативи»* в країнах Близького Сходу тощо.

Причини подібного стану знаходяться у самому інституціоналізмі, особливо його останнього етапу, який розширивши рамки дослідження, завдяки використанню нових методів (неокласики), розширення рамок неінституціональної проблематики з виходом на економічний імперіалізм і у певній мірі втратив зв'язок з чисто економічними процесами, які багато у чому в недалекому минулому визначали стан розвинених суспільств. Саме це у останні десятиліття рельєфно проявилось у спробі використання неінституційних надбань до перехідних економік.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Інстинкт, норма, правило, інститут. Інституціоналізм. Джерела інституціоналізму: нова німецька історична школа, англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля, ідеї фабіанства.

Старий інституціоналізм. Американський варіант раннього інституціоналізму: соціально-психологічний, правовий, кон'юнктурно-емпіричний напрямки. Т. Веблен: Бездіяльний клас. Дихотомія між владою і бізнесом. Дж. Р. Коммонс: Колективні дії. Трансакція. В. К. Мітчелл: Кон'юнктурні цикли. Англійський варіант раннього інституціоналізму. Дж. А. Гобсон: теорія недоспоживання, теорія розподілу, теорія імперіалізму.

Новий інституціоналізм. Трансформаційний, індустріально-технологічний, інституціонально-соціологічний напрямки.

Неоінституціоналізм. Дж. К. Гелбрейт: Теорія нового індустріального суспільства. Корпорація. Технократія. Технологічний детермінізм. Суспільство достатку. Теорія конвергенції. Р. Г. Коуз: Трансакційні витрати. Контракти. Фірма. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза. Обмежено раціональна поведінка. Інституціональні угоди. Інституціональне середовище. Інституціональні зміни. Теорія економічних організацій. Теорія економіки права. Теорія суспільного вибору: Політичний ринок. Пряма та представницька демократія. Теорія конституційного вибору. Теорія політичного ділового циклу. Теорія ендогенного визначення економічної політики. Теорія політичної ренти. Економічна теорія

політичних інститутів. Еволюційний напрямок: еволюційна економіка, еволюційна теорія: Еволюційність, послідовність, кумулятивність змін. Конгруентність інститутів. Рутини. Гістерезис. Ефект блокування. Інституціональні підсистеми. Нова економічна історія. Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла. Теорія суперіндустріалізму Е. Тоффлера. Еволюційна теорія економічних змін. Теорія економіки угод.

Економічний імперіалізм: Теорія людського капіталу. Економічна теорія дискримінації. Економічна теорія народжуваності. Теорія «статистичної дискримінації». Економічна теорія народжуваності.

Теорії слаборозвиненості країн так званого «третього світу».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть причини появи інституціоналізму та що покладено в основу його концепції? Що розуміють під інститутом представники цього напрямку?
2. У чому полягає сутність теорії бездіяльного класу Т. Веблена? Що таке «ефект Веблена» і як він проявляється?
3. Що таке трансакція? Які види трансакцій виділяє Дж. Р. Коммонс?
4. Чому В. К. Мітчелла називають автором концепції «вимірювання без теорії»?
5. Назвіть основні ідеї праці Дж. А. Гобсона «Імперіалізм».
6. Дайте загальну характеристику основних напрямків нового інституціоналізму.
7. Що собою уявляє теорія Дж. К. Гелбрейта? В чому сутність його плануючої та ринкової системи? Яка з них сьогодні домінує?
8. Які етапи проходить корпорація у своєму розвитку? Яка мета сучасної корпорації?
9. Охарактеризуйте поняття «технологічний детермінізм» та «методологічний індивідуалізм». Чи суперечать вони один одному?
10. У чому полягає єдність та різниця концепцій ранніх та сучасних інституціоналістів?
11. Що розуміють під категорією «власність» неоінституціоналісти? Які повноваження включає в себе пучок прав власності за А. Оноре?
12. Що таке трансакційні витрати і як вони пов'язані з теоремою Р. Г. Коуза?
13. Що таке теорія суспільного вибору та як вона досліджує «політичний ринок»?
14. Що розуміється під поняттям «провалу» держави (уряду)? Наведіть приклади «провалів» у політиці уряду України.
15. У чому полягають основні напрацювання теорії еволюціонізму? Які його головні здобутки?
16. У чому полягає суть теорії економічного імперіалізму? Дайте характеристику її основних категорій та положень.
17. У чому полягає сутність теорій слаборозвиненості країн так званого «третього світу»?
18. Яке місце та значення інституціоналізму в історії економічної думки?

БЛОК 5. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ

ТЕМА 14. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ГЕНЕЗИ ФЕОДАЛІЗМУ, ЙОГО РОЗКЛАДУ ТА СТАНОВЛЕННЯ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Особливості історії економічної думки України та її значення.
2. Економічна думка періоду становлення і зрілого феодалізму.
3. Генеза буржуазної економічної думки у дореформений період.
4. Розвиток соціально-економічної думки у пореформений період (60-90-ті роки XIX ст.).

1. ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Для того, щоб установити предмет дослідження економічної думки України треба, перш за все, означити об'єкт дослідження – *економічну думку України*. А далі визначити предмет, яким є дослідження економічної думки України *в історичній площині тобто з боку її зародження, розвитку та зміни для вирішення завдань господарчої практики*.

Природно, що таке дослідження неможливо здійснити без знань про ту реальність, яка визначила цю думку з виділенням в ній *економічної* складової, що пов'язана з процесами господарювання опосередкованих ринком. В історії України, з причини нерозвиненості останньої, економічна думка ставала вагомою тільки з періоду його розвитку, іншими словами від початку становлення промислового капіталу. Тому тільки-но ринок отримував піднесення, як масштаби та глибина *економічної думки* неодмінно зростали, а з початком процесів підриву ринкової системи, формуванням та зміцненням монополій, у творах українських авторів, хоча і у обмеженому обсязі, поставали і питання постринкових відносин.

Для розуміння *економічної* думки України треба пам'ятати, що вона є *результатом розвитку ринку* та відображає його специфічні зміни. Звідси більш менш плідні наробки з цих питань могли з'являтися тільки у період розпаду доринкових відносин, а тому малопродуктивними є спроби аналізу ринку на *стадії його становлення* так як ми потрапимо до первісного ладу де його було обмаль. Тому важливо досліджувати, перш за все, періоди *ринкової трансформації* як передумови (розвиток сфери простого товарного обігу) становлення промислового капіталу, але аж ніяк не його зародження, де не було навіть думки.

Аналізуючи думку України, треба пам'ятати, що цей розвиток відбувався за *відсутності її державності*, коли вона довгий час залишалась частиною Російської Імперії, і тому мав місце значний вплив економічної думки Росії до якого з кінця 20-х років XX століття додався ще й процес відірваності та її ізольованості від світової. Все це віддзеркалилось в ідеї

українського *економічного націоналізму*. Останній феномен в історії не рідкість і мав місце, наприклад, у Німеччині, де за відсутності державності, як альтернатива класиці, виникла історична школа.

Більш менш чітко, *чисто українська економічна думка* з'являється лише з появою **Кирило-Мефодіївського братства (товариства) (1845-1847)**, де вперше прозвучала ідея розвитку України як самостійної держави.

Ураховуючи існування на теренах України, як і Росії, порівняно з країнами цивілізованого капіталізму значних залишків доринкових форм господарювання економічна думка не могла не відставати від її західного варіанта. Звідси в Україні тривалий час переважали економічні *погляди*, а не *теорії* або *вчення*. Одночасно, з метою подолання відставання, відбувалось намагання українців пристосувати її до надбань західної економічної науки.

Зазначений стан науки аж ніяк не є приводом до зневажливого ставлення до напрацювань українських дослідників. Адже вони дозволяють зсередини поглянути на багато сучасних проблем української економіки і зрозуміти їх коріння. Саме ігнорування такої обставини призводить до відторгнення багатьох передових надбань світового рівня, коли вони потрапляють на терени зовсім іншої, чужорідної для них дійсності. Для переважної частини української спільноти цей феномен виглядає чудернацьким, хоч як це не дивно, вперше на нього саме в СРСР через дослідження суспільного способу виробництва різних типів господарств, звернув увагу український вчений, професор Одеського інституту народного господарства (сучасного ОНЕУ) **Іван Тимофійович Балуків (1922-1991)**.

Іншою площиною науки є проблема *методу дослідження*. *Для цього економічна думка України* використовує різнобічний інструментарій, який дозволяє з'ясувати причини заміни однієї економічної думки іншою, а також *методи* відповідних *напрямків, шкіл, як і окремого дослідника*.

Стосовно *періодизації економічної науки України*, слід зауважити, що вона є однією з відгалужень світової. Однак, враховуючи нерозвиненість ринкових відносин в Україні, у порівнянні із світовою періодизацією за Раймоном Барром, вона не могла не мати деяку специфіку пов'язану з тим, що періоди посилення дії ринку змінювались періодами його занепаду. Однак, як це не дивно, *донауковий етап* розпочався досить розвинутою економічною думкою раннього феодалізму в Київській Русі, (чого не було до того ніколи у світовій історії), а потім разом з ринком стрімким занепадом.

Надалі, за часів визвольної боротьби українського народу за незалежність у середині XVII ст. під проводом Б.-З. Хмельницького, знову відбулось посилення дії ринку під час якого з'явилися ідеї меркантилізму. Однак із зростанням феодальної експлуатації та остаточного закріпачення селян у період правління Катерини II наприкінці XVIII ст., поле дії ринку, а з ним і економічної думки, знову звузилось. І, нарешті, настає остаточний розпад доринкових відносин, що припадає на творчість Я. П. Козельського, С. Ю. Десницького та Г. С. Сковороди, який завершується працями економістів реформаторів – В. Н. Каразіна, Д. П. Журавського тощо.

Науковий етап економічної думки України відкрився наприкінці першої половини XIX ст. творчістю першого вітчизняного вченого-економіста Т. Ф. Степанова, який вперше у Харківському університеті розпочав викладання курсу політичної економії, пізніше поглиблений працями І. В. Вернадського, М. Х. Бунге, А. Я. Антоновича, М. І. Зібера тощо. Одночасно з цим в українській економічній думці бере свій початок розробка ідей **західного класичного напрямку** та його **марксистського** відгалуження як **революційної** так і **практичної** складових.

Відкриття та розробка основоположних теоретичних принципів знаменував собою **третій етап науки**. До її скарбнички, перш за все, ввійшла **маржинальна доктрина**, представлена вченими-економістами Київської математичної школи Д. І. Піхно, О. Д. Білімович, Є. Є. Слущкий тощо, а, також, професор Новоросійського університету Р. М. Орженцький.

Крім **маржиналізму**, іншим відгалуженням етапу став **соціальний напрямок**, в основу якого були покладені наукові розробки німецької історичної школи. Його виразниками стали визначні науковці І. І. Янжул, І. І. Кауфман тощо. Одночасно з цими школами продовжував розвиватися, але вже не як панівний, і **марксистський напрямок**.

Зіркою першої величини цього періоду став М. І. Туган-Барановський, творчість якого внесла безцінний вклад у розвиток усіх трьох, зазначених вище, провідних шкіл.

До **четвертого етапу**, умовно, можна віднести стадію генези та розвитку економічної думки Радянського періоду, що почалась з 20-х років минулого століття і завершилась у 1991 році. Особливістю цього етапу стало поступове, а потім і всеохоплююче домінування марксистської доктрини від спроби її пристосування до умов української дійсності, яка з 30-х років XX ст. перетворилась на тотальну догматизацію та безперервне дрейфування у бік ідей сталінізму, повне викорінення якого так і по-сьогодні залишається незавершеним.

На нашу думку, до модернізованої класифікації Р. Барра, слід додати ще й **п'ятий (сучасний) етап**, який розпочався в незалежній Україні у 1991 році. Він характеризувався спробою руху вітчизняної економічної науки у русло світової. Одночасно з нею з небуття стала повернення і багата наукова спадщина представників українського зарубіжжя.

У світовій історії **економічна думка України займає особливе місце, яке полягає у можливості відображення своєрідного, і не тільки економічного, середовища господарювання на її теренах упродовж періоду з часів його зародження до сучасного стану**. Таке знання через твори українських авторів, дозволяє сьогодні зрозуміти і вирішувати конкретні економічні проблеми практики з погляду економічної думки минулого.

Значення вітчизняної економічної думки міститься у чотирьох її функціях: **теоретичної** – можливості зрозуміти її українські напрацювання; **практичної** – віднайти прориви та провали застосування; **методологічної** – збагаченні методів різних наук, в Україні як і світі, шляхом їх відображення вченими через історію економічної думки як надбань загальної теорії,

галузевих економічних та специфічних дисциплін. **Класової** – розуміння специфіки впливу українських *класових інтересів* на хід життя соціуму.

2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ І ЗРІЛОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Більшість авторів, які займаються проблемами історії економічної думки України, вбачають її початок у ранньому середньовіччі. Нагадаємо, що матрицю феодального суспільства в його генезі та розвитку, як правило, розглядають на прикладі країн Західної Європи, в яких феодалізм пройшов три етапи:

1. Раннє середньовіччя (V - X ст.);
2. Класичне середньовіччя або розвинений феодалізм. (XI - XV ст.);
3. Пізнє середньовіччя (XVI - перша половина XVIII ст.).

Згідно з цією класифікацією *українська економічна думка доби феодалізму* пройшла: період *зародження в Київській Русі* (найвидатніший твір «Руська правда»), *розвиненого стану і розпаду* (праці Я. П. Козельського, С. Ю. Десницького), мандрівного філософа Г. С. Сковороди та інших дослідників).

Найдревнішим джерелом, в якому отримали відображення проблеми становлення перших прошарків суспільства у слов'ян, порядок взаємодії між ними та фіксації товарно-грошових відносин (незвичне явище для раннього феодалізму) була «Руська правда», про що було сказано вище у другій темі даного курсу.

У другій половині XI століття процес феодалізації Київської Русі прискорився, а з ним і соціальні антагонізми. Тому в економічних пам'ятках того часу набувають поширення погляди суспільного примирення і загальної злагоди. Так, церковний служитель **Іоанн** в «**Ізборнику Святослава**» (1076) закликав усіх «сильних і багатих» в усьому дотримуватись міри і здорового глузду, та підтримувати справедливість у відносинах із підлеглим людом.

У період феодальної роздробленості Київської Русі XII-XIV ст. економічна думка як форма суспільної свідомості відбивала ідею об'єднання і збереження політичної і економічної цілісності держави. Наприклад, чернець Києво-Печерського монастиря **Нестор**, автор літопису «**Повість врем'яних літ**» (бл. 1113 р.), виступив захисником феодального землеволодіння, закликав васалів вірно служити своїм боярам за одержану від них землю та вимагав суворого покарання за порушення права власності. Інші твори цього періоду показують негативні наслідки розбрату. Звучить заклик до об'єднання, подолання станових антагонізмів як представниками панівних, так і нижчих станів. Цінні господарські спостереження та узагальнення соціального життя Київської Русі XII-XIII ст. містить твір «**Моління Даниїла Заточника**» (поч. XIII ст.).

З XIII по XIV століття процес формування української народності, ознаменовується появою економічної думки, в якій віддзеркалюються питання вотчинного господарювання, а також феодальних повинностей,

розвитку ремесел та змін у сільському господарстві.

Із захопленням у середині XIII ст. Литовським і Польським князівствами частини території України феодальна роздробленість наростає. На засадах «Руської правди» створюється так званий «**Судебник Казимира**» (1468), а потім і ряд законів Князівства Литовського у вигляді правил, якими фіксується посилення феодальної експлуатації. Одночасно на землях, підвладних польському королю, з'являється **Магдебурзьке право**, відповідно з яким установлюється порядок самоврядування міст.

Процес закріпачення населення в Західній Україні в XV ст. отримав віддзеркалення в документах «**Литовського статуту**», прийнятому у 1529 році, а потім переглянутому у 1566 і 1588 роках та в «**Уставі на волоки**» (1557), затвердженому великим литовським князем, де була визначена специфіка господарювання у фільварках, представлених землеробськими та скотарськими маєтками.

У цей же період, як прояв самосвідомості українського народу, з'являються твори різних прошарків населення представлених українськими публіцистами-полемістами. Вони *відкрили етап формування української національної свідомості*, щось на кшталт своєрідної національної епохи Відродження, яка продовжувалась з часів заснування **Острозької (1576)** та **Києво-Могилянської (1632) академій**, що через декілька століть відбилась в ідеях **Громад**, де отримали розвиток і проблеми господарювання.

Наступним етапом вітчизняної економічної думки став *період козаччини*, який посилив дію процесу просвітництва на народні маси чим підняв національну самосвідомість українського народу на якісно новий рівень. Напрямок сформувався під час Національно-визвольної війни 1648-1657 рр., під проводом **Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького (1595–1657)** у результаті якого ідеї ринкових відносин отримали свою реалізацію у вигляді українського меркантилізму.

Після Переяславської Ради 1654 року царським указом було утворено Малоросійську колегію, яка починає здійснювати поступове зміцнення процесу феодалізації на території України. Однак, не дивлячись на це українська самосвідомість розвивається, вершиною якої стає утворення Києво-Могилянської Академії – першого вітчизняного вищого навчального закладу в Україні. Близько ж 1703 року з'являється «**Літопис Самовидця**», який виступає проти кріпацького гніту та національно-релігійного гноблення.

На противагу йому філософське вчення **Феофана (Єлисея) Прокоповича (1677-1736)** проповідує ідею Божественної відмінності у соціальному становищі людей та ратує за зміцнення феодального ладу з певним пом'якшенням соціальних суперечностей. Водночас, звучить ідея відновлення активного торговельного балансу шляхом піднесення промисловості, сільського господарства та торгівлі.

Саме у цей період у середовищі козацької старшини з'являються літописці, завдяки яким верхівка тодішнього українського суспільства намагалася віднайти відомості про свою соціальну приналежність до вищих станів, чим забезпечити права на отримання відповідної до їх посад частки

суспільного багатства. Одночасно певну увагу автори приділяють *ідеям національного розвитку економіки шляхом становлення ремесел, торгівлі, поширенню освіти тощо.*

Новий етап розвитку феодального суспільства співпав із зростаючою залежністю території лівобережної України від Росії і знаменувався закріпаченням її населення. Це явище було зафіксовано в документах Комісії про нове Уложення законів Російської Імперії 1767-68 рр., які писались при безпосередній участі Катерини II. Слід відмітити, що спочатку імператриця була прибічницею ліквідації кріпацтва, але ближче знайомство з умовами існування та ментальністю підлеглого їй населення, привело її до висновку про передчасність подібного заходу.

Іншої думки трималася незначна частини членів цієї ж комісії, яка продовжувала схилитись до думки про необхідність ліквідації кріпацтва.

Одним з її членів був **Яків Павлович Козельський (бл. 1728-1794)**, економічні та просвітницькі погляди якого зробили значний внесок у розвиток вітчизняної економічної думки цього періоду. Ним були розроблені економічні категорії тодішнього суспільства щодо простого і розширеного відтворення, цінності, грошей, капіталу і т. ін. Просвітник першим в історії економічної думки імперії звернув увагу на працю як основне джерело суспільного багатства, показавши переваги вільної праці над кріпацькою. Звідси природною формою відносин між людьми він вважав зв'язок через обмін товарами.

У цей же час з'являються твори **Григорія Савича Сковороди (1722-1794)**, який *критикував марнотратство, жадібність та закликав людей до освіти і реалізації власних здібностей у вільній праці.*

Економічна думка нижчих верств, як, наприклад, селянства, теж отримує віддзеркалення у двох відомих документах – «**Торчинському маніфесті**» (1767) та «**Універсалі до селян**» (1768) в яких прозвучала ідея свободи від феодального гніту. Однак, якщо у першому творі її досягнення бачилось у *еволюційній ідеї* через налагодження гармонійних відносин між різними верствами суспільства, то у другому, яке прийшло з Правобережної України, з повстанням селян (Коліївщиною) – *революційна*. Останній закликав до насильницького знищення кріпацтва, вперше започаткувавши «декларацію прав людини та громадянина», що у часі майже на 30 років випередила схожі ідеї Великої французької буржуазної революції 1789-1794 рр., про що більш детально вже було сказано у темі 4.

3. ГЕНЕЗА БУРЖУАЗНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У ДЕРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

З другої половини XVIII - початку XIX ст. Україна переживає період трансформації ринкових відносин, які наражаються на потужне гальмо – кріпосницьку систему як каркас доринкової системи. Починаючи з 70-90-х років XVIII ст. після ряду розділів Польщі між Росією, Австрією та Пруссією, переважна частина України опиняється у складі Російської Імперії.

Звільнення селян з кріпацтва, ліквідація привілеїв родового дворянства, реформування поміщицького землеволодіння і господарювання стають головною віссю проблем, які цікавлять українське суспільство.

А на початку XIX ст. кріпосну систему Російської Імперії охоплює глибока економічна криза. Відповідаючи на її виклик, імператор Микола I приймає ряд заходів щодо покращення стану селянства. Однак кардинальних зрушень вони не дали. Тому у 1856 році, вже в часи імператора Олександра II, починається реформа з остаточної ліквідації кріпацтва. Головним її завданням стало *встановлення принципово нових взаємовідносин між поміщицьким та селянським господарством з метою підняття рівня ефективності функціонування економіки через пошуки нових стимулів до селянської праці.*

У поглядах на їх вирішення на перших етапах відбувається осмислення та визначення шляхів її проведення, що означились у двох відгалуженнях економічної думки: *ліберальному* та *радикальному*.

Представники першого пропонували *еволюційний шлях* ліквідації кріпацтва за допомогою просвітницької діяльності, через підвищення рівня освіченості більшості народу, а серед поміщиків – їх перевиховання у дусі усвідомлення ними необхідності проведення соціальних і аграрних перетворень.

Найвидатнішими представниками цього підходу, ще задовго до здійснення Аграрної реформи 1861 року, були **Василь Назарович Каразін (1773-1842)** та **Дмитро Петрович Журавський (1810-1856)**. Перший не був прихильником негайного звільнення селян від кріпацтва, а *пропонував обмежити поміщицьке свавілля, скасувати панищину, замінивши її грошовою рентою. При цьому він радив ввести вільний продаж державних земель.* Цікаво, що основні ідеї свого проекту ним апробувалися у власному маєтку.

Більш глибокий і детальний аналіз пореформеної дійсності провів видатний дослідник, статистик та економіст **Д. П. Журавський**. Базуючись на величезному статистичному матеріалі, він *здійснив аналіз розвитку промисловості, торгівлі, внутрішнього ринку та товарних відносин і зробив висновок про неефективність поміщицького господарювання з причини незацікавленості кріпаків у результатах своєї праці.* Використовуючи статистичні дані, він довів, що продуктивність праці вільнонайманих працівників у чотири рази перевищує продуктивність праці кріпаків. *Основою розвитку економіки дослідник вважав малих товаровиробників, а тому ратував за їх постійну фінансову підтримку з боку держави.*

Причину відсталості промисловості України і як наслідок панування кріпосної системи, дослідник вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку через відсутність якісних шляхів сполучення, а з ним – і зубожіння більшості населення країни. Тому рекомендувалось звільнити селян від особистої залежності без викупу з наділенням їх половиною земель, на яких вони раніше хазяйнували. Найголовнішим

вважалось відокремлення селянських господарств від поміщицьких та створення умов для їх самостійного розвитку.

Занепад феодального суспільства та бурхливий розвиток ринкової системи породжує необхідність глибокого осмислення наростаючих економічних проблем, а з ними і потребу у розвитку *економічної науки основою яких стають вітчизняні університети.* Вперше викладання цариці економічних наук – політичної економії починається у Харківському університеті – Т. Ф. Степановим і продовжується у Київському, у першу чергу, І. В. Вернадським, М. Х. Бунге та іншими вітчизняними науковцями.

На початку ХІХ ст., а точніше у 1803 році, в Російській імперії «Політична економія» як самостійна наука набуває права громадянства. Її впровадження здійснив **Андрій Карлович Шторх (або Генріх Фрідріх фон Шторх) (1766-1835)**, який на базі компіляції напрацювань західної класики першим у Російській імперії почав читати курс нової науки. Саме завдяки особистому знайомству з А. К. Шторхом та його протекції потім у Харкові почав читати цей курс Т. Ф. Степанов. Заслугою А. К. Шторха було те, що він уперше ввів систему законів і категорій, які мали свій особливий предмет дослідження і метод пізнання та виділив два типи багатства: натуральне і духовне, запропонувавши підрахування останнього у національному доході, що відрізняло його підхід від підходу А. Сміта.

На теренах України нова наука з'явилась тільки в 40-х роках ХІХ ст. насамперед, як західноєвропейська класична школа з елементами російських соціалістичних ідей, німецької історичної школи, марксизму та маржиналізму, адаптованих до вітчизняного соціально-економічного підґрунтя. Український різновид цієї науки був представлений діячами освіти, які в основному зосередились в університетах, і сповідували *радикальний напрямок*, який ще в середині ХІХ ст. найбільше відчув вплив економічного лібералізму.

Українська політична економія на теренах Російської Імперії отримала розвиток передусім на кафедрах Київського, Харківського та Новоросійського університетах, де відбулось уточнення предмета науки, економічних категорій з метою визначення напрямів розвитку народного господарства. Завдяки цьому українські теоретики показали непридатність середньовічних господарських форм, реакційність кріпосництва та прогресивність нових, капіталістичних методів господарювання підкресливши роль економічної теорії в реалізації цих процесів.

Радикальний напрямок, представлений діячами освіти, відкрився першим курсом політекономії у Харківському університеті, який був адаптований до умов української дійсності і розроблений професором **Тихоном Федоровичем Степановим (1795-1847)**. Він *сформулював предмет політекономії, визначив джерела багатства, поставив проблеми праці, розкрив економічну природу капіталу, вартості, доходів та ін.*

Курс, побудований на підвалинах класичної економічної теорії *багатофакторності чинників створення багатства, переконливо доводив ущербність кріпосницької системи. Підкреслюючи роль факторів праці,*

капіталу та землі, вчений наголошував на значенні фактора праці, яка приводить у дію всі інші чинники виробництва. Серед українських економістів, дослідник першим піддав жорсткій критиці теорію народонаселення Т. Р. Мальтуса, що закривала можливості розуміння майбутнього розвитку людської цивілізації, перспективи якої він пов'язував з піднесенням освіти та прогресу в науці.

Активним прихильником принципів класичної політекономії був професор Київського університету Іван Васильович Вернадський (1821-1884), який виходив із доктрини економічного лібералізму. Завданням політекономії він вважав дослідження природи та механізму дії об'єктивних економічних законів, які пов'язував виключно з товарним виробництвом.

Єдиний чинник вартості як джерело багатства та доходів він вбачав у праці, а у питанні продуктивної та непродуктивної праці дотримувався позиції Ж. Б. Сея. І. В. Вернадський багато уваги приділяв аналізу зміни різноманітних її форм на різних етапах розвитку суспільства. При цьому, у докапіталістичних спільнотах, з їх монополією на засоби виробництва та позаекономічному примусі до праці, він підкреслював незначні стимули до неї, на відміну від капіталізму, з його глибоким поділом праці, великими підприємствами, та небаченою до цього ефективністю виробництва.

Вчений був прихильником прогресу ринкового господарства, але виступав проти соціалістичних ідей, полемізуючи з поборником соціалістичних перетворень суспільства, філософом та письменником М. Г. Чернишевським (1828-1889), як невластивих природі людини, що паралізує її прагнення до приватного виробництва та обміну.

Значний внесок у розвиток вітчизняної економічної науки зробив видатний вчений та державний діяч Микола Християнович Бунге (1823-1895) – автор численних робіт з економічної теорії, грошового обігу, статистики, права тощо.

На думку вченого, предметом політичної економії є дослідження суспільних сторін господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. Теоретична концепція М. Х. Бунге не відзначалась стрункістю і послідовністю, оскільки пояснювала економічні процеси за допомогою поєднання діаметрально протилежних висновків економічних шкіл. Прикладом цього може слугувати його *аналіз вартості або цінності* як центральної категорії політекономії. З одного боку, вона трактується виходячи з висновків Т. Р. Мальтуса, а з іншого – з позицій цінності благ та теорії «трьох факторів виробництва» Ж. Б. Сея. У кінцевому підсумку, М. Х. Бунге визначав цінність благ суб'єктивною їх оцінкою людиною, тобто, фактично, виходив з позицій австрійської школи.

Концепція розподілу М. Х. Бунге базувалась на основі синтезу теорії «трьох факторів» Ж. Б. Сея і «економічної гармонії» Ф. Бастіа та Ч. Кері. З одного боку, вона ставила завданням знайти оптимальне визначення частки кожного із класів у суспільному виробництві, а з

іншого – згладити суперечності між ними за допомогою тільки державного втручання. Звідси, вчений виступав як проти висновків теорії Д. Рікардо, так і соціалістичних ідей.

Причиною виникнення подібного еклектичного підходу була спроба використати наявний світовий економічний досвід для модернізації економіки Російської імперії, який М. Х. Бунге спробував реалізувати займаючи досить високі державні пости: від керівника Київської контори Державного банку до міністра фінансів імперії, а згодом – Голови Ради Міністрів, на посаді якого і помер.

Він помітив збіг приватних економічних інтересів із суспільними через поділ праці, для чого вважав за необхідне дотримуватися природних суспільних законів як законів конкуренції. Перебуваючи на класичних ліберальних позиціях, він відкидав державний економічний протекціонізм, що, на його думку, не сприяє стимулам до суперництва, саморозвитку, здешевленню продукції та технічному прогресу.

Викладацьку посаду у Київському університеті займав і **Афіноген Якович Антонович (1848-1917)**, який у праці «**Основи політичної економії**» (1879) визначив *предмет політичної економії як науку про суспільний елемент діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних і духовних потреб.*

Він зазначав, що її центральним питанням є проблема цінності благ, присвятивши вирішенню цієї проблеми книгу «**Теорія цінності**» (1877). Дослідивши погляди попередників на цінність з точки зору *споживання* (А. К. Шторха), *розподілу* (Т. Мальтуса, Г. Маклеода, Ф. Бастіа) та *виробництва* (Д. Рікардо, Г. Ч. Кері і К. Маркса), А. Я. Антонович прийшов до висновку про їх помилковість як з боку змісту так і методу дослідження. На основі поєднання теорій «трьох факторів» Ж. Б. Сея та трудової теорії вартості К. Маркса він запропонував свій варіант, з критикою якого виступили М. Х. Бунге та Д. І. Піхно. Останній продемонстрував відсутність у А. Я. Антоновича, по-перше, показника виміру продуктивності факторів виробництва (праці, капіталу і землі) та, по-друге, впливу корисності, а також, попиту та пропозиції на цінність.

Із власної концепції цінності А. Я. Антонович вивів *концепцію розподілу*. Вона ґрунтувалась на поглядах Ф. Бастіа і Г. Ч. Кері про зростання гармонії економічних інтересів учасників виробництва і повної рівності між ними. У кінцевому підсумку це і визначало, на його думку, справедливу частку кожного у доходах суб'єктів економічної діяльності (найманого робітника, підприємця та землевласника), що отримують ту частку доходу, яку вони створили.

4. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (60-90 РОКИ ХІХ СТ.)

Реформа 1861 року, проведена в Російській імперії, активізувала соціально-політичне життя всіх верств населення. Перед українським

суспільством виникли нові завдання, для вирішення яких були задіяні результати досліджень європейської і російської економічної думки. Відсутність української державності та посилення національного гніту з боку Російської імперії стали причинами виникнення в українському середовищі національного руху, основою якого стали *громади*. Їх члени гуртувалися навколо літературних і наукових сил України, що знайшли своє втілення у журналах «Основа», «Записки Географічного товариства» та інших. Основним завданням громад було виховання українського населення в дусі національної самосвідомості, прищеплення національних цінностей шляхом пропагування витворів української культури і мистецтва.

Окрім зазначених завдань, *громади аналізували й економічні проблеми: досліджували існуючу податкову систему та перерозподіл доходів, розглядали нові форми організації підприємницької діяльності та найманої праці*. У 70-х роках XIX ст. стався розкол Київської громади на «Стару громаду» і «Молоду громаду». «Стару громаду» представляли діячі поміркованих поглядів, які становили ядро українофілів. На відміну від них, представники «Молодої громади» дотримувалися радикальних поглядів, що поступово привело їх у табір революційних народників.

Серед носіїв ідей «Старої громади» Києва, одним з лідерів лівого крила, що виділявся своїми поглядами був **Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895)**. Будучи всебічно освіченою людиною (істориком, етнографом, літературним критиком), він ґрунтовно підходив до вивчення і економічних проблем. Будучи добре обізнаним з європейськими економічними теоріями та з ситуацією, що склалася в українському середовищі, вчений намагався, і далеко небезуспішно, застосувати їх до вітчизняних умов. Уже в еміграції він зайнявся узагальненням ідей дрібновласницького соціалізму П. Ж. Прудона, поєднавши їх з основами ідей громад, федералізму та анархізму. Кінцеву мету розвитку українського суспільства вчений убачав у побудові соціалізму, шляхом знищення приватної власності та встановлення власності громад на промислові засоби виробництва і результати праці, які належатимуть робітникам, а у сільській місцевості – селянам. Проте, побудова соціалізму розглядалася вченим у вигляді тривалого еволюційного процесу без революцій та диктатури пролетаріату. Вирішення цих завдань він називав *«липовими справами»*. Їм мала передувати велика робота з демократизації капіталізму з використанням загального виборного права простих людей, поліпшення умов праці, підвищення розмірів зарплат та ін. Ці завдання отримали назву *«березневих справ»*.

У прагненні підвищити інтелектуальний рівень українського народу, М. П. Драгоманов перевів ряд творів видатних класиків і маржиналістів. Він запропонував підготувати популярний курс політичної економії, зрозумілий для більшості простого люду.

Видатним учнем М. П. Драгоманова був представник революційного крила «Молодої громади», доктор медицини **Сергій Андрійович Подолинський (1850-1891)**. Будучи соціалістом, він зберіг свої переконання до останніх днів свого життя. Економічні погляди молодого вченого

сформувались шляхом осмислення ідей громадства, прудонізму, з домінуючим впливом марксизму. Як і його вчитель, він розглядав соціалізм як своєрідний синтез прогресивних ідей громад, пересипаних ідеями анархізму та федералізму з використанням общинного ладу громадського землеволодіння. Соціалістичні ж перетворення бачилися ним через здійснення селянської революції.

Українську дійсність С. А. Подолинський аналізував у руслі підходу, що використовував К. Маркс у I томі «Капіталу». У своїй праці **«Ремесла і фабрики на Україні» (1880)** він показав три стадії розвитку капіталізму в промисловості та пояснив основні категорії капіталістичного способу виробництва, показавши, що приватну власність, як основу існуючого ладу, можна знищити тільки через соціальну революцію тобто шляхом насильства.

Однак основною роботою вченого слід вважати твір **«Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880)**, у якій він зробив спробу «узгодити додаткову працю з панівними фізичними теоріями». Кількість фізичних сил у поєднанні з незмінністю енергії, він вважав величиною незмінною. Енергія розподіляється по земній кулі нерівномірно. А тому, на його думку, лише праця людей, здатна накопичувати сонячну енергію і найкращим чином бути використана для потреб людини. Ладом, здатним найбільш ефективно використати сонячну енергію, вчений вважав соціалістичне суспільство. Його видатне відкриття не отримало гідної оцінки сучасників і здобуло широке визнання тільки завдяки працям видатного українського вченого та громадського діяча **В. І. Вернадського (1863-1945)**.

Крім ідей громад, велике розповсюдження у 60-90-ті роки XIX століття отримали економічні розвідки **народників**. Зазначений напрям, аналогічно попередньому, мав дві течії – **революційну і ліберальну, економічною основою яких став марксизм.**

Революційне крило народництва представляли переважно так звані **лавровці** (назва походить від прізвища їх засновників **П. Л. Лаврова (1823-1900)**) та **бакунінці** – прихильники ідей **М. О. Бакуніна (1814-1876)**. **Лавровці** вимагали повної ліквідації поміщицького землеволодіння, пропагували ідеї братерства й рівності, виступали за побудову соціалізму. **Бакунінці** ж пропагували анархістські ідеї, закликаючи селян до бунту.

Представники ж **ліберального крила**, наприклад, **В. П. Воронцов (1847-1918)**, **М. К. Михайловський (1842-1904)**, **М. Ф. Даніельсон (1844-1918)** та інші, на відміну від революційного, виходили із необхідності **зміни існуючого суспільного ладу еволюційним шляхом.**

У другій половині XIX століття народництво досягає земель тодішньої України. Воно утворилось, виходячи із особливих умов тієї дійсності та бачення його представниками своєрідності переходу до соціалізму через селянську общину. Рух виник як соціально-економічне вчення різночинної інтелігенції другої половини 60-90-их років XIX ст. характерне для слов'янських територій Російської імперії, що відбивав інтереси селянської демократії. Основна ідея, яку проповідували народники з 60-70-х років XIX ст. полягала у запереченні розвитку капіталізму на теренах Російської

імперії. Однак із 70-х років, цей підхід змінився, і визнаючи розвиток капіталізму, вони ставили це питання інакше, а саме – як до нього ставитись та що з ним робити?

Українське та російське народництво об'єднували схожі соціально-економічні причини. Однак українське вирізнялось своєю *специфікою*, що витікала із відсутності у регіоні общинного землеволодіння та українофільської ідеології, побудованої на засадах «громадівства» як української національної ідеї.

Як і російське народництво, вітчизняне мало дві течії – революційну та ліберальну.

До революційних народників в Україні відносились **Іван Федорович Фесенко (1846-1882)**, **Фелікс Вадимович Волховський (1846-1914)** та **Герасим Григорович Романенко (1855-1928)**.

Так, **І. Ф. Фесенко** був першим вітчизняним знавцем і пропагандистом марксизму і, у свій час, ще молодому Г. В. Плеханову рекомендував вивчати «Капітал». Однак, на відміну від свого вчителя К. Маркса, він визначальною революційною силою вважав не пролетаріат, а селянство.

Г. Г. Романенко теж був прихильником насильницького повалення влади та терору. Наляканий зростанням терористичного руху, після загибелі свого батька, імператор Олександр III запропонував йому написати бачення ним тих змін у тодішньому суспільстві, які він вважає за необхідне провести та визначити умови припинення терору. Саме у такій записці Г. Г. Романенко у 1881 році і виклав теорію К. Маркса в основу якої поклав його теорію цінності і ті наслідки, які витікали із неї.

До таких же радикальних дій по зміні суспільства був налаштований і **Ф. В. Волховський**.

Основними представниками ліберального народництва в Україні були **Петро Петрович Червінський (1849-1931)**, **Павло Платонович Чубинський (1839-1884)**, **Микола Васильович Левитський (1859-1936)** та **Тихін Іванович Осадчий (1866-1945)**. Як і їх російські однодумці, вони не бачили умов для розвитку капіталізму на теренах України.

У методології дослідження **П. П. Червінський** доповнив марксизм як один із основних складових напрямку, ще й здобутками німецької історичної школи. Він виділив чотири типи господарств у розвитку людства, які змінюють одне іншим. Патріархальне, рабське і кріпосне господарство ним об'єднувалось терміном «особисте натуральне господарство», якому протиставлялось товарне. Реформи, на його думку, є поєднання «корінних основ» російського господарського ладу зі «здоровою основою європейської цивілізації», яку можна забезпечити через перехід від «особистого натурального господарства» до технічно оснащеного високотоварного.

Перетворення української дійсності деякими ліберальними народниками *бачилося як перехід від особистого натурального господарства до товарного*, в якому, *по-перше*, пропонувалось поєднати його з технічно вдосконаленим товарним виробництвом з використанням здорової європейської цивілізації. Крім зазначених вище підходів, слід

указати і на розробку ними *теорії і практики кооперативного руху*.

Так, **П. П. Чубинський** за основу розвитку економіки брав дрібне коопероване селянське і ремісниче господарство з підтримкою його державою через надання пільгових кредитів, вказуючи на важливість зняття перешкод переміщенню робочої сили з метою появи нових робочих місць. Причому провідна роль у суспільних процесах ним відводилась інтелігенції.

Теоретичні і практичні прориви щодо кооперування в Україні отримали практичну реалізацію в 1894-96 рр. на її Півдні де з'явилося близько 100 кооперативних об'єднань, що викликали широкий резонанс і в Європі. Їх поява, багато у чому, була наслідком напрацювань видатного вченого-аграрія **М. В. Левитського**, автора твору «**Аргільний договір**».

Відомий народник, економіст і статистик **Т. І. Осадчий**, дослідивши величезний статистичний матеріал щодо стану розвитку селянського господарства, був змушений визнати бурхливий розвиток капіталізму в Росії та Україні, а також його прогресивність. Однак це не завадило йому стверджувати, що для України це чужорідне явище, а тому важливо йти своїм шляхом, орієнтуючись на самодостатнє дрібне виробництво.

Розвиток економічних ідей відбувався і на Заході України, у Галичині, яка тривалий час перебувала у складі Речі Посполитої, а потім і Австро-Угорській імперії. Праці представників цієї частини України таких, як **Володимира Михайловича Навроцького (1847-1882)**, **Остапа Степановича Терлецького (1850-1902)** та **Михайла Івановича Павлика (1853-1915)** відрізнялися прагненням показати важкий, подвійний гніт галичан австрійським та польським урядами.

Зазначені економісти, знавці західної економічної думки та марксизму, проаналізували процес концентрації великої земельної власності у руках земельних магнатів, роздробленість селянської власності на землю, її майнову диференціацію в умовах зародження капіталу. Завдання економічної думки вчені вбачали у поясненні робітникам та селянам їх соціального становища і можливих перспектив подальшого еволюційного руху до соціалізму. Ними гнівно засуджувався процес споювання місцевого населення і колоніальний характер австрійської податкової системи.

У цей же період часу в Україні *отримують широкий розвиток ідеї марксизму*. Крім зазначених наробок народників, що використовували у своїх дослідженнях марксистську методологію, з'являються роботи і інших авторів, які приділяли велику увагу цьому вченню. Найбільш знаними з них були вже згадуваний вище С. А. Подолинський, відомий письменник, вчений і громадський діяч **Іван Якович Франко (1856-1916)** та професор Київського університету **Микола Іванович Зібер (1844-1888)**, які продовжили розвиток *ідей марксизму на українському ґрунті*.

Так, **І. Я. Франко** був добре обізнаним з основними творами К. Маркса і використовував їх для дослідження стану економіки Галичини. Серед економічних наук значну увагу він приділяв *політичній економії, яку визначив як науку, що вивчає не тільки економічні закономірності розвитку суспільства і його історичний характер, але і загальні закони*

людської праці. Вчений широко використовував у своїх роботах *марксистські категорії – товар, вартість, гроші, капітал, рента тощо.* Одночасно з цим, він увів і свої *власні терміни*, наприклад, *«працівник»*, *під яким розумів не тільки пролетаря, селянина, що працює за наймом, але і малого підприємця та інтелігенцію.*

Використовуючи марксистський метод, І. Я. Франко своєрідно тлумачив сутність досліджуваних явищ. Так, в аналізі зарплати він виходив із «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассаля. Не в усьому погоджувався він і з висновками К. Маркса відносно побудови нового суспільства. Наприклад, соціалізм пов'язувався ним з ідеями громадивців. Крім того, І. Я. Франко активно виступав проти пролетарської революції та диктатури пролетаріату.

Серед науковців, що сприяли розвитку марксизму, слід виділити твори **Миколи Івановича Зібера (1844-1888)** та його видатних послідовників – **Г. М. Цехановецького, М. М. Коссовського** та інших вчених.

Твори першого були високо оцінені самим К. Марксом, який у другій Передмові до «Капіталу» дослівно цитував пояснення ним використаних особливостей його методу дослідження капіталістичного суспільства. **М. І. Зібер** довів, що *теорія вартості і капіталу К. Маркса є продовженням і розвитком теорії А. Сміта і Д. Рікардо в умовах трансформації капіталістичного суспільства.*

Високо оцінивши трудову теорію вартості і додаткової вартості, розвиток форми вартості, теорію капіталу і прибутку М. І. Зібер не поділяв поглядів К. Марксом щодо принципів та методів побудови соціалізму, вважаючи що це має відбуватися поступово, еволюційно, шляхом соціалізації виробничих відносин.

Марксистську доктрину продовжував розвивати професор Київського, а потім і Харківського університету **Григорій Матвійович Цехановецький (1833–1898)**. У своєму лекційному курсі він *широко використовував напрацювання К. Маркса, розглядаючи економічні проблеми, виходячи з економічного лібералізму та вільного підприємництва.*

У тому ж дусі розроблялися ідеї марксизму його учнем, професором Харківського університету **Миколою Миколайовичем Коссовським (1864–1920)**, у роботах якого використовувався діалектичний метод К. Маркса, який дозволив йому показати основний закон політичної економії – *закон мінової вартості.* Абсолютизуючи трудову теорію вартості, він виступив проти концепції граничної корисності австрійської школи і спроби поєднання праці та корисності як двох факторів утворення вартості благ.

Підкреслюючи значення та популярність марксизму в Україні, слід відзначити ще одного з найвидатніших вітчизняних економістів першої величини – **М. І. Туган-Барановського.** Він розпочинав свою наукову діяльність як **ортодоксальний марксист**, але, з часом, доповнив свій науковий багаж напрацюваннями маржиналізму та історичної школи, *зберігаючи в якості основи марксистську методологію як у теорії, так і в практиці побудови соціалізму.*

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Предмет, метод, періодизація економічної думки України.

Феодалізм: ранній, класичний, пізній. Перші економічні поняття.

Дореформений період: суспільно-економічна думка. Антикріпосницькі ідеї феодалізму.

Пореформені соціально-економічні проблеми. Громади. «Стара громада». Журнал «Основа». «Молода громада» М. П. Драгоманов. Дрібновласницький соціалізм. Федералізм. Анархізм.

Революційно-демократичний напрям. С. А. Подолинський: енергетична теорія.

Народництво. Революційне народництво. Ліберальне народництво.

Політичної економії в Україні XIX ст. Харківський університет: Т. Ф. Степанов. Київський університет: І. В. Вернадський, М. Х. Бунге, А. Я. Антонович.

Економічна думка марксизму: М. І. Зібер, Г. М. Цехановецький, М. М. Коссовський.

Економічна думка Галичини. І. Я. Франко.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте загальну характеристику предмета, методу та періодизації історії економічної думки України.
2. У чому полягали основні проблеми суспільно-економічної думки в період раннього, класичного та пізнього феодалізму в Україні?
3. Розкрийте сутність основних антикріпосницьких ідей Я. П. Козельського, В. Н. Каразіна, Д. П. Журавського.
4. Яку роль відіграли в розвитку економічних ідей Громади?
5. У чому полягала спільність та особливості розвитку економічної думки революційного та ліберально-народницького напрямку?
6. У чому полягали надбання представників економічної думки Галичини?
7. Охарактеризуйте етапи зародження та розвитку політичної економії в Україні в XIX ст., університети та вчених, які цю науку представляли.
8. Які здобутки Харківського та Київського університетів у розвитку політичної економії в Україні?
9. Який вплив марксизму на розвиток економічної думки в Україні? Назвіть основні напрацювання представників цього напрямку.

ТЕМА 15. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КІНЦІ XIX-ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ

1. Загальні передумови та основні напрямки розвитку економічних досліджень в Україні.
2. Маржиналізм та його математичний напрям.

3. Економічна теорія марксизму.
4. Соціальний напрям політичної економії.
5. Економічне вчення М. І. Туган-Барановського.
6. Місце і значення даного етапу економічної думки України.

1. ЗАГАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Період, який пройшла українська економічна наука на зламі епох ХІХ і ХХ століття виявився надзвичайно плідним. *Багато в чому цьому сприяв бурхливий розвиток суспільних світових процесів, як, наприклад, початок підриву вартісних форм у розвинених країнах світу, і зміцнення ринкових (економічних) відносин в українському суспільстві того часу. В кінцевому підсумку це відбилося і на активному пошуку нових підходів в економічній науці, що розпочалися в цей період. Локомотивом піонерських досліджень виступили наукові сили, які зосередилися переважно на Сході – в Харківському, Київському, Новоросійському університетах, а на Заході – у Львівському, Чернівецькому університетах і Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові.*

Період кінця ХІХ початку ХХ століття знаменувався цілим рядом подій, а саме: промисловою і грошовою кризою, трьома революціями, поразкою Російської імперії в російсько-японській війні, двома незавершеними спробами проведення реформ спочатку **Сергієм Юлійовичем Вітте (1849-1915)**, а потім і **Петром Аркадійовичем Столипіним (1862-1911)**. Значною світовою подією стала поява на зламі епох *монополій, які почали визначати світові тенденції розвитку багатьох країн.* Відповіддю на зазначені події став пошук українським науковим співтовариством свого шляху вирішення поставлених життям проблем.

Продовжуючи залишатися частиною Російської імперії, ці відповіді не могли не переплітатися, насамперед, з російською і ще в більшій мірі, ніж у Росії, зі світовою економічною думкою. На початку ХХ століття і до Російської Жовтневої революції 1917 року всі існуючі економічні напрями в Україні умовно можна звести до трьох.

*Перший напрям – розвивався у руслі маржинального підходу, започаткованого ще представниками австрійської школи граничної корисності **К. Менгером, О. Бьом-Баверком, Ф. Візером**, що знайшло подальше продовження в роботах математичного напрямку, спочатку лондонської школи в особі **В. С. Джевонса**, а потім і лозаннської школи - представленої **Л. Вальрасом і В. Парето**. Однак, незважаючи на те, що напрями відрізнялися, завдання маржинальної доктрини полягало у переході від проблем з'ясування законів розподілу продукту до питань функціонування економіки з метою раціонального споживання і використання ресурсів.*

Другий напрям представляли спроби розробки соціалістичної доктрини, на основі вчення марксизму. Необхідно сказати, що марксизм набув у Росії небувалого поширення, хоча вчення було написано для економічно розвинених країн, де робочий клас переважав. Цікаво, що його використовували навіть народники як радикального, так і ліберального спрямування. Значення цього напрямку з початком ХХ століття і до жовтня 1917 року зменшилося, хоча його ідеї продовжували розвиватись.

Третій напрям – мав за мету створення умов для асоціації приватної власності та підприємництва з державним регулюванням на засадах вчення німецької історичної школи. Для України воно стало новою спробою посилення економікою динамізму і нівелювання класових протиріч в умовах їх наростання.

Вивчення української реальності ознаменувалися виходом нових праць з політичної економії та історії економічної думки. Що ж стосується характеристики зазначених вище напрямів, і умов їх появи, то про них детально було сказано у попередніх темах курсу. Тому обмежимося найбільш загальними характеристиками їх *основних положень*.

Представники першого напрямку (маржиналізму) змінили акцент аналізу економічних проблем, що розглядалися раніше школою Сміта-Рікардо і перенесли дослідження законів, які формують економічну рівновагу у бік розробки нових методологічних підходів. Останні корінним чином змінило як визначення предмета економічної теорії, так і найважливішої категорії. Замість стрижневого поняття вартості в західній класичній теорії витрат виробництва, головне поняття у новій доктрині зайняло поняття «гранична корисність», яке визначало суб'єктивну поведінку кожного об'єкта, а категорію «товар» було замінено на поняття «благо». Каузальний (причинно-наслідковий) підхід у доктрині австрійців, без використання математики, змінився функціональним у представників математичного напрямку лондонської і лозаннських шкіл.

Другий напрям представляв марксизм. В його основі лежав моністичний підхід побудований на засадах абстрактно-логічного дедуктивного підходу, в основі якого була покладена трудова теорія вартості і принцип історизму. Причому відносини сфери виробництва визначали характер зв'язків сфери обміну і розподілу доходів як об'єктивні, що не залежать від волі і свідомості людей.

Третій напрям – соціальний, будувався на засадах німецької історичної школи і ставив завданням поєднання приватної власності з державним регулюванням. Німці, як і марксистки, використовували принцип історизму, але розглядали всі явища поза підведення їх під економічний закон. В основі розвитку суспільства лежала ідея націоналізму, а не індивід з його принципом економічного лібералізму і не суспільство, як у класичній політичній економії та маржиналізмі. Проблема полягала у з'ясуванні чинників впливу на продуктивні сили націй як економічних, так і позаекономічних сторін дійсності. Таким чином, в основі концепції німців лежали обставини, які впливають на ту

чи іншу сторону розвитку продуктивних сил. Звідси чільну позицію в економічних науках замість політичної економії зайняла історія народного господарства.

Саме відмічені вище три напрями економічної думки і отримали широкий розвиток на теренах України.

2. МАРЖИНАЛІЗМ ТА ЙОГО МАТЕМАТИЧНИЙ НАПРЯМ

Головна проблема, на яку натрапила практика на теренах українського господарювання, полягала у відсутності відповіді на питання, що лежить в основі ціни. Її і спробував вирішити український маржиналізм. Його українське відгалуження отримало продовження в *Київській психологічній школі*, де головним став акцент на *дослідженні потреб, які формують попит*. Причому, спочатку пошуки йшли без урахування напрацювань австрійської та математичної шкіл. Пізніше основи австрійської та математичної шкіл були враховані. Цьому сприяли дослідження М. І. Туган-Барановського, який розглянув сутність австрійського тлумачення «граничної корисності» та її зв'язок з трудовою теорією вартості Д. Рікардо, а також переваги і недоліки останніх підходів. Стало очевидним, що без об'єднання напрацювань концепції корисності з суспільними витратами в трактуванні Д. Рікардо, неможливо зіставити результати виробництва з витратами на нього, а з ним стали очевидними і недоліки моністичного підходу у вирішенні проблеми ціноутворення на практиці.

За цих умов широко розповсюдилась суб'єктивно-психологічна концепція так званої «київської» економічної школи, яку започаткував ще М. Х. Бунге, а його послідовником на рубежі двох століть став **Дмитро Іванович Піхно (1853-1913)**, теж професор політичної економії Київського університету. В його працях «**Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності**» (1886), «**Основи політичної економії**» (1890) та інших розвивалось положення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень. Корисність речей як джерело і мірило цінності і ціни визначались як основні засади в його концепції попиту і пропозиції. Досліджувалась і роль потреб у формуванні попиту та їх конкретні форми, які класифікувались за родами та видами.

М. І. Туган-Барановський на окреслені проблеми мав схожі погляди з А. Маршаллом, хоча й не в усьому. Головна їх відмінність полягала у тому, що А. Маршалл в основі *мінової пропорції* більше визнавав вплив *трудових витрат*, а український дослідник – *корисності*.

Поступово, на українському ґрунті, все більш очевидною ставала необхідність розробки проблеми *цінності*, яку й продовжив у своїх роботах **Роман Михайлович Орженцький (1863-1923)**. Він здійснив історико-філософську розвідку виникнення цього напрямку, використавши роботи австрійських послідовників маржиналізму – К. Менгера, О. Бьом-Баверка і Ф. Візера. *Спочатку вчений посилював психологічний аспект у дослідженні ціни з боку попиту, а пізніше звернув увагу і на роль у її формуванні*

витрат виробництва. Причому, подібний підхід у дослідженні відносин між ціною та витратами виробництва спочатку базувався на роботах російського економіста В. К. Дмитрієва (1868-1913), а в останньому варіанті мав вигляд теорії витрат виробництва Д. Рікардо. Пізніше, в ціноутворення вчений ввів і соціальні фактори, для яких використав підходи німецької історичної школи.

Видатною постаттю українського маржиналізму був **Олександр Дмитрович Білімович (1876-1963)**. Основу ціни він виводив із людських потреб як суб'єктивної цінності. Вчений відкидав можливість виміру суб'єктивних величин, як то інтенсивності потреб, корисності та суб'єктивної цінності. Причому концепція граничної корисності ним доповнювалася теорією витрат виробництва з основами концепції приписування. Автор вважав, що у формуванні ціни закладається ціна виробничих факторів, які визначають їх продуктивність та закони розподілу благ. Останні розглядалися через їх використання залежно від результатів їх діяльності з урахуванням дії соціальних факторів, які на неї впливають. З цього випливав принцип ефективності, що базувався на двох аспектах: ефективності використання факторів виробництва, а також гармонізації відносин між їх власниками. Таким чином, частка заробітної плати робочого визначалася, через сферу розподілу національного продукту, а також соціально-психологічними аспектами.

У вивченні економічних процесів він заперечував математичні методи і використовував їх лише при викладі отриманих результатів, що мало схожість з поглядами А. Маршалла, який використовував математичний арсенал, як правило, в додатках до розділів для кращої ілюстрації отриманих результатів. Що стосується представників австрійської школи, то вони взагалі не використовували математичний апарат, хоча, наприклад, **К. Менгер**, був чудовим математиком.

Вагомий внесок у справу математизації концепції маржиналізму зробив видатний український економіст **Євген Євгенович Слущкий (1880-1948)**. Він, вперше, при вивченні корисності благ, зв'язав функцію корисності з рухом цін та доходів. Крім того, йому теж уперше вдалося відійти від суб'єктивного підходу у визначенні корисності, завдяки введенню в аналіз ступенів корисності, використавши для цього складний математичний апарат у демонстрації умов досягнення максимуму корисності.

Таким чином, українським вченим вдалося розвинути нароби маржиналізму, а **Є. Є. Слущкому** придати йому нове дихання.

3. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ МАРКСИЗМУ

Другим напрямком, широко представленим в Україні, був марксизм, який на початку XX ст. піддається переосмисленню і гострій критиці. Заперечуються матеріалістичне розуміння історії, основні категорії марксизму (праця, зарплата, прибуток) тощо. Критикується теорія

вартості як центральна складова аналізу всіх економічних явищ. Одночасно вказується на відсутність тісного зв'язку ціни і цінності.

Однак навіть активними опонентами марксизму, визнавався принцип історизму. М. І. Туган-Барановський вважав видатним досягненням вченого його теорію відносно концентрації суспільного виробництва, однак, указував на існування поряд з ним дрібної та крупної власності, що, на його думку, суперечило поглядам самого К. Маркса. Вважалися обмеженими ідеї вченого стосовно економічного детермінізму та моністичного погляду на розвиток історії людства.

Критиці піддавалося і пояснення К. Марксом причин явищ переважно економічними чинниками. Деякими вченими в марксизмі заперечувалося надмірне значення класової боротьби. Замість революцій як способу зміни суспільства пропонувався шлях реформ, де майбутній устрій бачився не в місії одного класу – пролетаріату, як зазначав Тихін Іванович Осадчий (1866-1945), а і в урахуванні психології людей та їх моралі. Крім того, останній вважав за необхідне створювати сприятливі умови розвитку для всіх, а не для одного класу.

Серед українського наукового загалу всебічно опанував і широко використовував у дослідженні народного господарства Російської Імперії економічні ідеї марксизму М. І. Туган-Барановський. Це знайшло відображення у дослідженні ним економічних циклів, криз, теорії розподілу, питань кооперування тощо, які, виходячи з марксистських підходів він постійно корегував усуваючи, на його думку, застарілі або помилкові положення.

Ще одне продовження російське відгалуження марксизму отримало в працях В. І. Леніна та українських більшовиків. В основному, його прибічники розглядали марксизм в контексті ідей В. І. Леніна, де основними питаннями поставали проблеми робітничого руху, революції з поверховою економічною складовою. Навіть найбільш вагомим напрацюванням В. І. Леніна, особливо періоду НЕПу, на жаль, для них виявилися незрозумілими і трактувалися в догматичному дусі.

Що стосується прибічників марксизму поза більшовицьким рухом, то більшість з них у післяреволюційний період відійшли від марксизму і пробували певний час розвивати економічні напрацювання конкретних наук або інших напрямків.

4. СОЦІАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Третій напрям української думки представляли виразники соціального спрямування, які на українському ґрунті намагалися «заземлити» розробки німецької історичної школи. Економічні явища розглядалися у руслі їх соціальної та історичної обумовленості, коли в аналіз вводилися психологічні, правові, етичні, моральні аспекти, що виводило історико-економічне соціальне спрямування на ідеї інституціоналізму. Головні практичні рекомендації цього напрямку бачились у втручаннях

держави у піднесення продуктивних сил та мирне розв'язання соціальних протиріч, з примиренням індивідуалістичних інтересів із суспільними.

У зв'язку з цим, по-новому визначався і *предмет політичної економії, як науки про суспільні відносини людей у межах їх господарської діяльності, що здійснюється у історичному просторі сфери вільного мінового господарства, яке постійно розвивається.*

5. ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) був і продовжує залишатись зіркою першої величини на небосхилі української економічної думки. Всесвітньо відомий економіст, історик і громадський діяч народився в Україні у сім'ї дворян Харківської губернії. Отримав вищу фізико-математичну, а потім і юридичну освіту. Захистивши докторську дисертацію, але будучи політично неблагонадійним, він не отримав посаду професора. Згодом почав читати лекції з політичної економії в Петербурзькому політехнічному інституті. Був редактором видання «Нові ідеї в економіці».

Він як політичний діяч деякий час був членом партії кадетів. Виконував обов'язки міністра фінансів Української Центральної Ради (1917-1918). Пізніше, ставши професором Київського університету і деканом юридичного факультету, брав активну участь в організації Академії наук України, будучи головою її соціально-економічного відділу (1919).

Головними здобутками цього економіста стало широке охоплення ним економічних питань, поставлених трьома напрямками економічної думки: маржинальним, марксистським та історичною школою Німеччини. Він визначив предметом політичної економії науку, яка вивчає господарський лад в історичному розвитку.

Він же довів, що концепція граничної корисності не суперечить трудовій теорії Д. Рікардо і К. Маркса, а є синтезом, з одного боку, концепції граничної корисності господарських благ, а з іншого – трудової теорії. Звідси граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються прямо пропорційні їх трудовим вартостям. В аннали історії економічної думки це положення ввійшло як психологічна теорія цінності, більш відоме під назвою «теорема Туган-Барановського».

На основі величезного статистичного матеріалу економіки Англії вчений показав обмеженість тоді існуючих спроб пояснити причини економічних криз. На його думку, вони настають у зв'язку з надмірними інвестиціями, яким були передбачені наступні відкриття в цій області.

М. І. Туган-Барановський з великою повагою ставився до вчення К. Маркса. Тому його називали «*легальним марксистом*» (на відміну від «нелегалів» Г. В. Плеханова, В. І. Леніна). Однак як зазначалось раніше, *не завжди погоджуючись з К. Марксом, він вважав правильним його центральне положення про визрівання в надрах капіталізму зародків нового, більш досконалого суспільства.*

Вчений здійснив вихід економічної науки з питань мікро – на проблеми макроекономіки. У їх дослідженні були по-новому поставлені питання, пов'язані з продуктивною і непродуктивною працею, економічними кризами, кон'юнктурою ринку, розподілом і кооперацією.

Досягненням М. І. Туган-Барановського стала його *соціальна теорія розподілу*, де він визначив два чинники, що визначають розмір заробітної плати, а саме: продуктивність праці та соціальна сила пролетаріату.

Взявши за основу марксистський підхід, вчений вніс до нього суттєві корективи, після чого зазначені питання отримали оригінальне тлумачення і були сприйняті західною економічною думкою як значні напрацювання науки. Так, його аналіз економічних криз і кон'юнктури ринку на двадцять років випередив наступні відкриття Дж. М. Кейнса. Наприкінці життя вчений зайнявся проблемами кооперації та соціалістичного суспільства. На відміну від свого друга П. Б. Струве, який відмовився від соціалістичних ідей, він постійно повторював, що все ще залишається під прапором соціалізму.

6. МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ ДАНОГО ЕТАПУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Підводячи підсумки розглянутої теми, можна визначити даний період як найбільш плідний в історії України. *Напрацювання українських економістів знайшли своє відображення у трьох напрямках: маржиналістському, марксистському та соціальному. За рахунок конкуренції різних поглядів і підходів на одні та ті ж питання відпрацьовувалися найбільш раціональні прийоми як у дослідженні дійсності, так і у впровадженні їх у практику господарювання.*

З перемогою Жовтневої революції 1917 року, починаючи з 20-х років ХХ століття, розвиток зазначених напрямів суттєво сповільнюється, а з 30-х – замінюється виключно догматизованим марксизмом.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Український математичний маржиналізм. Марксизм. Соціальний напрям.

М. І. Туган-Барановський: Предмет політичної економії. «Теорема Туган-Барановського». Соціальна теорія розподілу. Інвестиційна теорія циклів. Теорія кооперації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягали причини кризи політичної економії в кінці ХІХ ст. початку ХХ ст. і як вони вирішувались у трьох її напрямках?
2. Що собою уявляла київська школа маржиналізму та що нового вона внесла в напрацювання австрійської школи граничної корисності?

3. У чому полягали причини популярності марксизму в Україні і які постулати цього вчення були переглянуті представниками інших напрямів економічної думки кінця XIX – початку XX ст.?
4. На яких соціальних та методологічних засадах базувався український соціальний напрям та в чому полягали його основні напрацювання?
5. Охарактеризуйте основні досягнення вчення М. І. Туган-Барановського.

ТЕМА 16. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

1. Соціально-економічний стан та розвиток економічної думки України часів громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу.
2. Економічна думка періоду 30-70-х років XX ст.
3. Пізній етап радянського періоду розвитку економічної думки України 80-90-х років XX ст.
4. Проблеми розвитку української економічної думки в умовах незалежності.
5. Зарубіжна українська економічна думка.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ЧАСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ, «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ТА НЕПУ

Період з лютого 1917 року до кінця 20-х років ознаменувався кардинальною зміною існуючого соціального ладу та спробою побудови нового, раніше невідомого громадського порядку. Для тодішньої України Лютнева революція знаменувалася двояким звільненням. У соціальному плані – від влади капіталу, а у національному – ліквідації національного гніту та третьою спробою побудови незалежної української держави.

У період з лютого 1917 до встановлення Радянської влади у 1919 році, на території України відбувалась постійна зміна урядів – від Української Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського до Директорії УНР.

Кожний з них намагався запропонувати свою економічну політику покращенню життя. Певною мірою частково удавалося вирішувати окремі поставлені завдання, як-то оздоровлення фінансів, введення нових грошових одиниць, незначного, але підвищення життєвого рівня простих громадян. Однак в умовах громадянської війни і німецької окупації, кардинально змінити економічну ситуацію на краще було неможливо. Звідси головне завдання цього періоду фактично звелось до забезпечення воюючих сторін необхідними ресурсами.

З приходом до влади більшовиків, 10 березня 1919 року у Харкові відбулося юридичне оформлення радянської державності і поставлено завдання звільнення трудящих від гніту експлуататорів, націоналізації

промисловості та землі. Одночасно відбувалось упровадження громадянського законодавства з охорони праці, соціального страхування та пенсійного забезпечення, а також реформування системи освіти і охорони здоров'я. Однак початок процесу підготовки економічних перетворень щодо зміни економічної складової довелося відкласти до 1920 року – завершення громадянської війни. Отже, єдиною формою економічної політики залишався «воєнний комунізм», який передбачав централізоване управління економікою, безкоштовне вилучення продовольства, забезпечення воюючої армії всім необхідним. Ця політика отримала форму «продрозкладки», а її реалізація продовжувалася до березня 1921 року та була замінена продподатком, що поклало початок переходу України до нової економічної політики (НЕПу).

У ХХ столітті Україною прокотились три революції та Перша світова війна, а потім, з лютого 1917 року до середини 30-х років ХХ ст., відбувся і небувалий до того в світовій історії за своїми катастрофічними наслідками соціальний злам. Початок розбудови на українських землях державності змінився громадянською війною, потім НЕПом і нарешті тоталітаризмом. Громадянська війна висунула на порядок денний політику «воєнного комунізму», яка потім змінилась новою економічною політикою (НЕПом), та встановленням диктатури пролетаріату. Після закінчення громадянської війни курс змінився. Відродження економіки потребували нової політики. Як показав час, курс вибраний В. І. Леніним, виявився правильним і дозволив за короткий період відновити економіку довоєнної України та дати небачений поштовх розвитку культури (українське відродження), зацікавити селян в ефективній праці на себе, чим швидко відновити економіку.

В економічній думці України того періоду намітились три основні напрями:

- економічні теорії, що формувались на засадах основних економічних шкіл Заходу, зокрема маржиналізму, або неокласичного напрямку;
- теорія марксизму в її ортодоксальному варіанті;
- немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивався такими видатними теоретиками, як **М. І. Туган-Барановський, Є. Є. Слуцький, О. В. Чаянов, К. Г. Воблий, О. М. Челінцев** та інші.

Другий – спочатку знаходився на позиціях *ленінського варіанта ортодоксального марксизму*, а потім після згорання НЕПу *марксизму догматизованого і закостенілого сталінського типу*.

Третій напрям – був представлений *теоріями немарксистського соціалізму*. Серед його представників був перший та єдиний президент УНР **М. І. Грушевський**, визначний письменник **В. К. Винниченко** та ряд інших, економічні погляди яких були близькими до поглядів меншовиків, які представляли праве крило російської соціал-демократії та західноєвропейських соціал-реформаторів, а також, анархіста **Н. І. Махна**.

Що стосується першого напрямку економічної думки, то тут велике значення, після повернення у 1917 році в Україну, мали праці **М. І. Туган-**

Барановського. Вони торкалися питань кооперації – «Кооперація, її соціально-економічна природа і мета» (1919) та небезпеки централізації економіки, показаних у роботі «Соціалізм як позитивне вчення» (1917).

Особливий інтерес мали і роботи **Олександра Васильовича Чаянова (1888-1937)**, **Олександра Миколайовича Челінцева (1874-1962)**, **Євгена Євгеновича Слуцького (1880-1948)** та інших вчених-економістів. У них автори з предосторогою ставилися до економічної програми більшовиків побоюючись, що націоналізація землі призведе до голоду і розрухи, а ліквідація культурних, високоефективних маєтків до нестачі продовольства в містах, та конфліктів між робітниками і селянами. У цей же час О. В. Чаянов, на засадах теорії граничної корисності довів ефективність індивідуального селянського господарства. Йому вторить О. М. Челінцев, що розробляє наукові основи організації сімейно-трудоного селянського господарства, а Є. Є. Слуцький – на неокласичних традиціях психологічні засади раціональної поведінки господарських суб'єктів.

Треба зазначити, що відмічені автори відносно політики більшовиків у одному помилялись, а у іншому мали рацію. Так, якщо НЕП, який врахував паритет між ринком та планом спростував ці побоювання, то з певного часу вони почали справджуватися. Особливо, коли у жовтні 1929 року побачила світ стаття **Йосифа Віссаріоновича Сталіна (Джугашвілі) (1879-1953)** «Рік великого перелому: До XII річниці Жовтня», надрукована у газеті «Правда» від 7 листопада, що стала стратегією централізації або централізація економіки, яка охопила й село.

Якщо уважно подивитись на два підходи до економіки, що запропонував В. І. Ленін (*регульований ринок*) та Й. В. Сталін (*одержавлення економіки*), то різниця і підходах буде разюча. Для цього достатньо подивитись на темпи зростання Країни Рад при НЕПі (19,5% приросту національного доходу у рік) і їх значне зниження зразу ж після його скасування у 1929 році. Тож не дивно, що НЕП палко підтримало, перш за все, селянство, яке тільки після анулювання заборгованості поземельному банку Російської імперії, отримало від нової влади фактично безоплатний кредит на розвиток власних господарств, для повернення якого вони повинні були б працювати тільки на його відшкодування впродовж двох років. Це всього за п'ять років, з 1921 по 1925 роки, дозволило відновити рівень довоєнного сільгоспвиробництва 1913 року, а промисловості у 1927 році. Подібних темпів світова економіка не знала.

Тож стає зрозумілим, чому такі видатні вчені, як **Є. Є. Слуцький**, про наукові здобутки якого вже багато було сказано вище, **Володимир Фавстович Левитський (1854-1939)**, **Костянтин Григорович Воблий (1876-1947)**, **Володимир Андрійович Косинський (1864-1938)**, **Михайло Васильович Птуха (1884-1961)** та інші, як **Є. Є. Слуцький** а також **Р. М. Орженцький**, що утворили товариство економістів, яке досліджувало народне господарства тих часів і критикувало ідею централізованого соціалістичного планування, схвально сприйняли політику НЕПу.

Однак частина вчених таких, як О. Д. Білімович, Р. М. Орженцький, В. В. Садовський та інші емігрували за кордон, що стало невідвратною втратою для майбутньої української економічної науки.

Треба зазначити, що на той час, роботи українських вчених перебували в авангарді економічної думки і їх ідеї широко використовували на Заході. Так, наприклад, робота **Є. Є. Слуцького «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки» (1926)** набагато випередила дослідження західних вчених у галузі праксеології. Будучи математиком, він широко користувався нею в дослідженні економіки.

У цей же час з'являються напрацювання, М. І. Туган-Барановського, О. М. Челінцева, Є. Є. Слуцького, В. А. Косинського, К. Г. Воблого і М. С. Волобуєва, які доводили можливість самостійного економічного розвитку України. Прикладом цього є стаття **«До проблеми української економіки» Михайла Симоновича Волобуєва (1903-1972)**, яка побачила світ у 1928 році. Вона розвивала ідею переваг самостійного економічного розвитку України та з можливістю її інтегрування у світове господарство.

У кінці 20-х років НЕП відмінили і ситуація почала кардинально змінюватися на гірше. Частина вчених була змушена припинити заняття проблемами економічної теорії і зайнятись конкретними економічними науками, так як їх ідеї йшли в розріз із завданнями централізації економіки або одержавлення. Так, після 30-х років Є. Є. Слуцький був змушений обмежити свої дослідження сферою чистої математики.

Ситуація ще більше погіршилась, коли наприкінці 20-х років напрацювання економістів української генерації були визнані «ворожими» і вже осінню 1930 року за так званою справою «Промпартії» була заарештована група працівників Держплану України за звинуваченням у шкідництві і контрреволюційній діяльності. Серед них: Я. Б. Діманштейн, К. К. Хартуларі, М. М. Соболев, О. М. Челінцев та інші. Причому, репресії які тривали до 1937-38 рр., завдали удару як економістам дореволюційної школи, так і новітньої генерації.

Таким чином, можна констатувати, що українська економічна думка активізувалась лише на досить короткий період, що розпочався періодом буремних подій 1917 року з проголошенням Центральною Радою в Києві спочатку автономії, а потім і повної незалежності України з розбудовою незалежної держави, а потім і НЕПу вже при більшовиках.

Коли ж країна потрапила під прес одержавлення економіки і сталінської «комуністичної» (феодальної) ідеології, економічна думка почала розвивалась односторонньо і тенденційно. Цікаво, що за час, що передував взяттю влади Радами економічне зростання, причому видиме, вдалося здійснити тільки за часів П. П. Скоропадського (1873-1945), яке дуже нагадувало майбутній підхід часів НЕПу. Але, нажаль, воно тривало недовго.

Другий напрям спочатку знаходився в рамках ленінського варіанта ортодоксального марксизму, що певною мірою віддзеркалилось у НЕПі. Правда, і на той час, значні сили більшовицької верхівки як і рядових її членів перебували на позиціях марксизму догматизованого та закоснілого.

На Україні економічна концепція проведення НЕПу здійснювалася представниками керівних органів більшовицької партії, як то В. Я. Чубар, С. В. Косіор, Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер та інші. Як виявилось пізніше, вони не дуже розумілися в тонкощах марксизму, а тим більше в програмі здійснення НЕПу, запропонованої В. І. Леніним, яким вона у ході свого виконання постійного піддавалася коригуванню.

Відносно цього ленінські праці як післяреволюційного періоду (1918), так і після 1921 року стосовно економічної політики, носили творчий підхід з постійним внесенням корективів у ході проведення відповідно до динамічного господарського середовища. Діяв, так званий, принцип «промацування» господарської ситуації, де напрямки руху виступали як ескіз, який постійно піддається коригуванню практикою.

Наприклад, побачивши неефективне господарювання насаджуваних зверху перших виробничих сільськогосподарських кооперативів, В. І. Ленін заборонив проведення подібної політики і рекомендував зберігати лише ті з них, які показали свою економічну ефективність. Підтвердженням наміченої стратегії є його план руху до соціалізму, так званий ленінський заповіт, викладений в останніх статтях 1923 року. Останнє – своєрідні *намітки у визначенні вектора подальшого руху* розвитку молодого держави, але аж ніяк не конкретизація форм його здійснення.

По іншому дивились на зазначені вище проблеми представники нової влади, які вважали за необхідне прискорення розвитку економіки *шляхом централізації всіх її сфер*, причому починаючи з найбільш розвинених виробничих форм. І хоча час показав безперспективність такого підходу, подібне положення потім дуже рідко піддавалось перегляду.

Тут можна провести порівняння між революційним і ліберальним народництвом. І перші, і другі стояли, в основному, на позиціях марксизму. Але, якщо перші бажали радикальних змін через революцію, то другі вибрали еволюційний шлях перетворень. Перераховані вище партійні діячі були саме «революціонерами», а тому вони схвально сприйняли перехід країни до централізованої економіки. Коли ж негативні наслідки її надцентралізації об'єктивно почали проявлятися у вигляді зниження темпів розвитку, зuboжіння населення та його невдоволення своїм станом – вони були негайно знищені як «вороги народу». Відносно них прекрасно написав В. В. Маяковський: «Мы диалектике учились не по Гегелю».

Крім перших двох напрямів, був ще один напрям побудови соціалізму – його **немарксистський варіант** до якого, окрім згаданих представників Центральної Ради, можна віднести українських соціал-демократів **Володимира Кириловича Винниченка (1880-1951)**, **Валентина Васильовича Садовського (1886-1947)** та **Івана Миколайовича Лизанівського (1892-1934)**, а також «боротьбистів» (поета **Василя Еллан-Блакитного (Василя Михайловича Елланського) (1894-1925)**, політичного діяча **Олександра Яковича Шумського (1890-1946)** та інших), які заперечували можливість проведення соціалістичних трансформацій, апелюючи на відсутність необхідних умов для виробництва та

соціалістичного розподілу. Історія спростувала подібні тлумачення схожі з висновками головного опонента В. І. Леніна Г. В. Плеханова вже у ХХ ст. Вона переконливо довела, що відсутність матеріальних передумов не стала на заваді створенню могутніх економік Японії, Малайзії, Південної Кореї тощо, що підтвердило правоту ортодоксальних марксистів ленінського типу.

Ще одним цікавим різновидом побудови нового суспільства була **концепція анархо-комунізму**, висунута захисником українського селянства, **Нестором Івановичем Махно (1888-1934)**, який ратував за безкласове суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю та інші засоби виробництва. Його соціальну основу він вбачав у «селянській республіці» без центральної влади, із сімейними господарствами заможних селян та справедливим нетоварним обміном продуктів між містом та селом.

Підводячи підсумок даного етапу розвитку, треба відзначити його для української економічної науки як досить плідний. Однак подальша ідеологізація і тоталітаризм на багато десятиліть перервали розвиток економічної думки України, перетворивши її у складову частину російської економічної науки з усіма позитивними та негативними її сторонами.

2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ 30-70-х РОКІВ ХХ СТ.

У кінці 20-х років ХХ ст. становище України як частини СРСР, починає суттєво змінюватися, чому сприяв ряд обставин. Насамперед, це необхідність проведення прискореної індустріалізації з метою підведення економічної основи під побудову соціалізму в окремо взятій країні. Іншою причиною стала наявність ворожого оточення з боку капіталістичних держав та необхідність у зв'язку з цим переозброєння. Крім того, продовження політики НЕПу об'єктивно відроджувало до життя носіїв старого ладу у вигляді дрібної та середньої буржуазії, у якій **Й. В. Сталін** побачив, і небезпідставно, загрозу ліквідації радянської влади, а тому вважав продовження в тих умовах подібної політики справою вельми небезпечною.

Після виходу у світ його праці **«Рік великого перелому: До XII річниці Жовтня» (1929)** почався перехід країни до прискореної тотальної індустріалізації, яка мала за головну мету розірвати порочне коло низьких темпів розвитку як села, так і промисловості. Зрозуміло, що і засоби для індустріалізації, в основному, знаходились в аграрному секторі, який міг надати як кошти на її проведення, через сплату податків, так і трудовий ресурс у міста.

Це викликало серед економістів гострі дискусії відносно поставленого питання. Достатньо згадати видатних радянських економістів **М. І. Бухаріна (1888-1938)** з **Є. О. Преображенським (1886-1937)** та їх суперечки стосовно джерел та шляхів її здійснення. З виходом роботи Й. В. Сталіна та початком тотальної колективізації сільського господарства у 1929 року подібні дебати стосовно засобів її проведення припинились.

Нагадаємо, що ні в одній країні світу індустріалізація не відбулася без втрат, викликаючи не тільки зубожіння населення, але і його фізичну смерть. Варто згадати політику огорожування в Англії у XVI ст., що передувала розвитку національної індустрії, громадянську війну у США у другій половині XIX століття, що стала наслідком активної протидії індустріалізації з боку Півдня. Подібні приклади можна продовжити.

Крім вирішення суто економічних завдань, індустріалізації передували якісні зміни у свідомості людей – освіті, охороні здоров'я, культурі, що, не могло не позначитися на якості та способі життя. У колишньому СРСР зміни в освіті та науці отримали назву «культурної революції», яка охопила також літературу, кіно, образотворче мистецтво і тощо. При цьому, за основу освіти була взята прусська система XIX століття, як найкраща в світі. Реформування зазнала також і система охорони здоров'я.

Однак, на відміну від західного досвіду індустріалізації в СРСР відбувалася не шляхом концентрації та централізації виробництва на основі дії вартісних процесів, а централізованим диктатом зверху. Наслідком цього стали закладені у цей час майбутні диспропорції народного господарства, які Україна як частина колишнього СРСР відчуває і досі.

Командно-адміністративний перехід до індустріалізації полегшувався відсутністю у більшій частині населення досвіду політичної демократії, наявності однопартійної системи, особистих якостей і амбіцій Й. В. Сталіна, а також недостатнім рівнем демократії, освіти та культури. Здійснивши захоплення влади в партії, Й. В. Сталіну, при наявності однопартійної системи, легко вдалося підпорядкувати своєму впливу і управління економікою. Починає формуватися жорстка централізовано-директивна система управління народним господарством, що проходить через усю подальшу історію розвитку СРСР.

Небачена за своїм розмахом соціальна трансформація не могла не торкнутися переоцінки вже існуючої економічної думки. З 20-х років минулого століття під гаслом так званого марксизму починається боротьба проти залишків інших шкіл і поглядів як єдиний правильний шлях побудови соціалізму в СРСР. На цьому шляху ще у в 20-х роках ліквідується Інститут кон'юнктури ринку, переглядаються підходи до проблем кооперування, піддаються критиці і переслідуванням вчені, які дотримуються немарксистських поглядів (прихильники маржиналізму, історичної школи, немарксистських підходів до побудови соціалізму). Частина з них була вимушена емігрувати, а решта – змінити тематику наукових досліджень. Складність ситуації в науці полягала і в тому, що взятий на озброєння марксизм, його основні положення були видозмінені й деформовані до невпізнанності під завдання централізованої економіки, що формувалась. Це й, як було сказано вище, і стало породженням *догматизованого марксизму*.

Одним із його «визначних надбань» стало положення про домінуючу роль власності як основи або вихідного пункту появи соціалізму, а разом з ним, планування, пропорційності, ціноутворення, форм розподілу тощо. Апофеозом такого підходу стали дискусії періоду пізнього сталінізму 1951

року та поява у 1952 книги Й. В. Сталіна «**Економічні проблеми соціалізму в СРСР**».

Відмічену дискусію з написання зазначеної роботи спонукали ряд обставин, як то: перемога СРСР у великій вітчизняній війні 1941-1945 рр., що значно підняло його авторитет у світі, перехід колишніх союзників країни у ранг противників та завдання швидшої відбудови зруйнованого народного господарства.

Крім того, тридцятип'ятирічний період існування країни все гостріше ставив питання про з'ясування суті системи, законів розвитку її економіки, перспектив та закономірностей руху економічної системи. Не можна сказати, що до цього у даному питанні нічого не робилось. Однак стан економічної науки і її королеви – політичної економії був з причини нерозвиненості навіть ринкових відносин того періоду на початковій стадії і тому потребував відповідних суттєвих досліджень та уточнень для більш чіткого розуміння картини існуючої системи, що склалася.

Як показав час, результати обговорення проблем, що передували написанню посібника з політичної економії, мали величезні негативні наслідки як на всю наступну економічну науку, так і суспільство у цілому, аж до середини 80-х років ХХ ст. Тому зупинимось на ній більш детально.

«Політична економія соціалізму» почала писатись «з коліс» і формувалася шляхом проб та помилок у ході аналізу політики перехідного періоду в СРСР: від військового комунізму і НЕПу до індустріалізації та колективізації, але тільки з часом постало питання про написання ґрунтовного підручника з даного предмета. Правда, треба відзначити, що подібне завдання з самого початку було зведене нанівець з причини відсутності в СРСР самого соціалізму. Що ж являли собою роботи, які все ж давали матеріал для аналізу, хоча й не соціалізму?

Для цього треба було спочатку дати *загальну характеристику* існуючої дійсності і того, що було зроблено у цьому напрямку. Перш за все, констатуємо те, що Радянська Росія і близько не знаходиться неподалік соціалізму з причини нерозвиненості засад капіталізму. По-друге, стало очевидно, що рівень розвиненого капіталізму треба ще досягнути, але в нових умовах і тільки після цього можна рухатись до *розбудови засад реального соціалізму*. Зазначений період і був визначений В. І. Леніним як перехідний період, завдання якого і повинен був вирішити НЕП. Результати останнього нам відомі. Правда, він не буде доведений до кінця.

Тому постало питання про те як рухатись далі. І тут шляхи вирішення проблеми розійшлися. За В. І. Леніним, цей шлях – регульований ринок. За Й. В. Сталіним – централізована економіка. Напрямок, який вибрав останній мав не тільки суб'єктивні, але і об'єктивні підґрунтя про що теж було вказано раніше.

З кінця 20-х рр. ХХ ст. почала створюватись нова система яка потребувала від науки пояснення, і перш за все, її сутності. Зрозуміло, що це була не система соціалізму навіть у першому наближенні. Тоді що? Це питання і було в основі дискусій по обговоренню макета посібника з

політичної економії соціалізму, яке по суті вилилось у дискусії відносно того суспільства, яке тоді не існувало. Однак ряд важливих для економічної науки питань вона все ж поставила. Правда, суперечки, які між собою вели економісти носили більше ідеологічний, ніж науковий характер.

Але все ж яка система, явно не соціалістична, тоді існувала реально? Питання для науки не пустопорожнє. Систему назвали соціалізмом, що й зафіксували у відомому посібнику, який виявився у кінцевому підсумку «політичним заповітом Сталіна», а ґрунт для нього, як було сказано вище, поклала запропонована керівництвом СРСР на чолі з «вождем усіх народів» дискусія 1951 року.

Їй передували ряд подій. Перша була пов'язана із дискусією 1925 року, що відбулась у стінах Комуністичної академії, де видатні вчені-суспільствознавці свого часу **І. І. Скворцов-Степанов**, **О. О. Богданов**, **М. М. Покровський** та інші доводили, що *предметом політичної економії є економічні закони, загальні для всіх способів виробництва*. Потім вийшла постанова ЦК ВКП(б) 1936 року «**Про перебудову викладання політичної економії**», де констатовалося, що у нормативних документах неправильно трактується предмет, обсяг та зміст дисципліни, що і стало відправною точкою у роботі над підручником з політекономії соціалізму. Згідно з постановою до існуючої структури курсу, був включений великий розділ «Соціалізм». Завданням нового курсу було «викладення законів розвитку соціалістичної економіки..., які створюються і змінюються самою соціалістичною державою». Велике значення у постанові мало положення *про підміну понять економічних та юридичних законів*, що ґрунтувалися на оцінці *радянської держави* у якості джерела законів соціалізму.

Через декілька років, а саме 29 січня 1941 року, відбулась зустріч Й. В. Сталіна із вченими-економістами на якій він вніс свої роз'яснення у тлумачення ролі держави в соціалістичній економіці, чим визначив вектор наукового пошуку у створенні теоретичної концепції. Навесні 1941 року з урахуванням результатів зустрічі був підготовлений макет підручника, видання якого, однак, зупинила війна.

Закони товарного виробництва «поверталися» в соціалістичну економіку. Стало очевидним, що закон вартості «не подоланий», а набув іншого змісту та форми.

Нарешті, у липні 1951 року, перероблений у черговий раз, макет підручника, підготовлений робочою групою на чолі з директором Інституту економіки АН СРСР **К. В. Островітяновим (1892-1969)**, був розісланий для рецензії фахівцям для чого і підготували дискусію 1951 року. Окрім обговорення макета підручника, дискусія охопила широке коло теоретичних питань, які є актуальними і досі викликають суперечки як-то: обговорення трактування характеру економічних законів соціалізму, роль закону вартості в соціалістичній економіці, зв'язок радянських грошей із золотом, проблема необхідної і додаткової праці при соціалізмі, характер загального відтворення в період загальної кризи капіталізму, *економічна основа феодалного суспільства і роль у ньому позаекономічного примусу*. Остання постановка

питання (виділена курсивом) виявилась не випадковою і потрапила у саму серцевину суті реально існуючих проблем.

На конференції з обговорення макета посібника були організовані три секції: докапіталістичні способи виробництва, капіталістичний спосіб виробництва, соціалістичний спосіб виробництва. Зрозуміло, що найбільші дискусії торкнулись останньої проблеми.

Науковці, які брали участь у дискусії, піддали жорсткій критиці останній макет підручника. Після цього роботу по доопрацюванню та редагуванню даного видання негласно очолив особисто Й. В. Сталін.

До найважливіших теоретичних «проривів», що не тільки сформували подальший розвиток економічної науки, а й заклали вектор подій нашої історії, можна віднести спробу осмислення ролі держави в економіці і природи економічних законів соціалізму, визнання дії закону вартості.

Й. В. Сталін уважно прочитав виступи дослідників на диспуті. В його зауваженнях на полях матеріалів дискусії були поставлені два питання: про закони оптимізації соціалістичної економіки та її ефективність. Однак в його головну книгу вони не потрапили, а чому – стане зрозуміло пізніше.

За результатами диспуту Й. В. Сталін написав свій головний економічний твір **«Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952)**, який був побудований у вигляді статей з зауваженнями щодо проекту створення нового підручника політичної економії. Як і деякі попередні роботи Й. В. Сталіна, ця праця побудована у формі відповідей на питання і висвітлення найважливіших аспектів розвитку держави. В них автор пропонував переглянути основоположні поняття марксизму стосовно соціалістичної економіки, які є породженням капіталістичного способу виробництва, але ніяк непридатні для нового етапу – соціалізму.

У ньому він провів ревізію марксизму, наголосивши, на його думку, на ряді визначальних положень. По-перше, ідеї перемоги соціалістичної революції у деяких розвинених країн яка була замінена положенням про мирне співіснування країн з різними суспільно-економічними системами. По-друге, засоби виробництва в умовах соціалізму не є товаром, а тому не повинні функціонувати у сфері обігу. По-третє, товарний обіг має стати продуктообміном. І, нарешті, по-четверте, кооперативно-колгоспна власність є самою нерозвиненою формою власності соціалістичної.

Однак при цьому визнавалась дія в умовах соціалізму закону вартості, існування двох форм власності, визначався основний закон соціалізму та демонструвався механізм його дії.

Уже після смерті Й. В. Сталіна, у 1954 році, перший підручник з політичної економії нарешті побачив світ. Його зміст та основні ідеї були викладені у трьох основних розділах: докапіталістичні способи виробництва, капіталістичний спосіб виробництва та соціалістичний спосіб виробництва.

Виходячи з вище викладеного, спробуємо підвести деякі підсумки. По-перше, питання створення посібника з політичної економії соціалізму виявилось завданням нереальним за відсутності самого об'єкта аналізу. По-друге, під кінець життя Й. В. Сталін це зрозумів і поставив головним

завданням науки дослідження реальних фактів та їх тлумачення, все далі відсторонюючись від питань теорії. По-третє, практика господарювання показала те, що було побудовано в СРСР, не є соціалізмом.

Що ж було створено? Для цього нагадаємо головні риси того соціуму. По-перше, це централізована система управління через державний апарат у вигляді міністерств та відомств. По-друге, існування в СРСР не тільки відносно «вільної» праці, але і рабської (у ГУЛАГах) та кріпацької (на селі). По-третє, велика, добре організована, пронизуюча та керована зверху система бюрократії. По-четверте, існування широкої системи соціального захисту. Суспільство мало певні риси, які дозволяють зробити неоднозначні висновки. Всі вони є тим, що добре підпадає під категорію суспільства, яке К. Маркс назвав *феодалним соціалізмом*. Причому з двох слів головним є термін *феодалний*. Що це так сталося остаточно було зрозуміло під кінець 90-х років минулого століття. Правда, те суспільство отримало іншу назву – *командно-адміністративна система*, що, на наш погляд, не зовсім точно відображає його соціально-економічну сутність, хоча термін добре прижився в науковій літературі і не тільки.

У 50-ті роки минулого століття, після смерті Й. В. Сталіна, у період «хрущовської відлиги», спочатку боязко, а потім більш впевнено відбувається перегляд зазначених вище сталінських поглядів на соціалізм. Отримують широке розповсюдження погляди як у теорії, так і у практиці, більше сумнівні ніж реалії, про домінуючу роль власності в системі виробничих відносин. Визнається більш низький рівень розвитку існуючого на той час соціуму, що проявилось в розробці проблем та ролі товарно-грошових відносин, у зв'язку з чим дістає поширення практика впровадження господарського розрахунку. У цьому зв'язку досить згадати, так звані, хрущовську (1957 року) та косигінську (1965 року) реформи. У ці ж роки робиться чергова спроба написання підручника з політичної економії соціалізму.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. починають формуватися ряд політико-економічних шкіл у СРСР. Серед них найбільш відомими стають п'ять: московська (МДУ), ярославська, ростовська, одеська та алма-атинська.

Саме в цей час почав свою наукову кар'єру засновник одеської школи політичної економії **Анатолій Карпович Покритан (1920-2003)**. Першим питанням у переосмисленні ним існуючих поглядів стала проблема про місце та роль власності. В її дослідженні він підмітив відмінності власності з точки зору права та економічного змісту. Вчений довів, що власність як економічні відносини являє собою всю систему виробничих взаємозв'язків, а тому спроба безпосереднього пояснення нею інших відносин безперспективна і буде виглядати як тлумачення суспільства тільки з боку права. В подальшому він зосередив свою увагу на розробці питань щодо методології дослідження економічних проблем соціалізму, створивши при Одеському інституті народного господарства (нині Одеському національному економічному університеті) цілий напрям (школу), який отримав визнання не лише в Україні, а й в СРСР.

У 1966 році з'являється стаття київського професора **В. П. Корнієнка** «**Основні риси загальнонародної власності**», у якій автор обґрунтував наявність при соціалізмі робочої сили як товару. У цей же період наростають процеси централізації у господарському житті, які в літературі отримують трактування процесів посилення планомірності в економіці. Посилення негативних наслідків зазначених явищ призводять до постановки питання про їх причини та появу відповідних економічних досліджень. Вони мали наслідком виникнення на рубежі 70-80-х років низки нових проблем і склали, як з'ясувалося потім, початок останнього етапу розвитку радянської економічної думки.

3. ПІЗНІЙ ЕТАП РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ 80-90-х РОКІВ ХХ СТ.

Період 80-90-х років ХХ століття в Україні характеризується початком нового, завершального етапу радянської економічної думки. Глибока економічна криза остаточно зруйнувала тоталітарну систему, а з нею поставила перед вітчизняними економістами нові завдання щодо глибокого осмислення ситуації, яка виникла. Починається пошук та розробка якісно нових підходів дослідження дійсності, а з нею і остаточний відхід від *догматизованого марксизму*, що, охопив як питання аналізу господарської діяльності, так і написання якісно нових підручників з економічної теорії.

Першою постановкою подібного питання цього періоду, як не дивно, стала робота **Юрія Володимировича Андропова (1914-1984)** «**Теорія Карла Маркса та сучасність**» (1983), в якій зазначалося нерозуміння вітчизняною економічною наукою сутності тодішнього суспільства та містився заклик до необхідності перегляду ролі товарно-грошових відносин в умовах соціалізму, розширення недержавних форм власності при збереженні соціалістичного шляху розвитку як магістрального. Зазначена праця поклала початок процесам демократизації та «перебудови» в країні, які були ініційовані першим і останнім Президентом СРСР М. С. Горбачовим. Однак, треба зазначити, що оновлення економічної науки бачилось у руслі регенерації марксистського вчення та недопущення інших методологічних підходів.

Відповіддю на поставлені керівництвом КПРС і держави завдання стала поява в економічній літературі ряду оригінальних постановок в яких робилися спроби переосмислення надбань попередньої економічної науки, та накреслювались нові підходи до вирішення старих економічних проблем, що за багато десятиліть накопичились у радянському суспільстві.

Українськими економістами **Ю. М. Пахомовим** та **В. К. Черняком** були висунуті тези про багатомірність і неоднорідність відносин соціалістичної власності. Зазначені відмінності між державною і загальнонародною власністю продовжував розвивати **В. П. Корнієнко**. Активно проводяться розвідки в області існуючого господарського механізму, підприємництва та історії їх виникнення. Окремою темою стає

обговорення проблем сутності та організації індивідуальної трудової діяльності, необхідності врахування приватних інтересів.

Частиною українських економістів визнається кризовий стан тодішньої економічної науки та її неспроможність дати об'єктивний аналіз реальної ситуації, заміна ґрунтовного дослідження апологетикою існуючого ладу. З критикою догматичних положень політичної економії соціалізму виступив знаний український науковець **В. К. Черняк**. Він засвідчив, що сучасні економічні відносини не відкривають безмежний простір для розвитку продуктивних сил, що не виключає їх стихійність, а державна форма власності не є самою найефективнішою формою господарювання. В царині макроекономічного регулювання та фіскальної політики активно працювали економісти **А. С. Гальчинський** та **В. М. Пинзеник**.

З часом ставало все більш очевидним те, що моністичний підхід, навіть очищеного марксизму від накипу догм та перекручень не в змозі дати повний спектр проблем, що накопичились у радянському суспільстві за часи його існування. Звідси виникла необхідність повернення до надбань світової економічної думки.

В економічній теорії починають масово перекладатись та видаватись популярні за кордоном навчальні посібники «Економікс» з одночасною спробою написання нових вітчизняних підручників з політичної економії та економікс, адаптованих до нових реалій життя.

Посилюється інтерес економістів до вивчення історії економічної думки. Після багаторічної перерви курс «Історія економічних вчень» знову з'являється в програмах вищих навчальних закладів економічного спрямування. Плідна робота йде, також, зі створення нових підручників для вивчення даного курсу. Так, на базі Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, з 1987 року розпочато публікацію багатотомної праці «**Всесвітня історія економічної думки**», що розтягнулась майже на 10 років. Великими тиражами виходять твори економістів немарксистського спрямування, а з ними посилюються спроби подолання одностороннього марксистського підходу у трактуванні економічної думки та прагнення замінити критику К. Марксом відповідних авторів ґрунтовним аналізом їх напрацювань.

Першою спробою визначити основні напрямки розвитку України в умовах назріваючого розпаду СРСР, виявилася Концепція переходу республіки до ринку, прийнята Верховною Радою УРСР 1 листопада 1990 року. У зазначеному документі передбачалося право України на частину загальносоюзної власності, намічалася формування незалежної бюджетної, банківської, цінової, фінансової, митної, податкової систем і т. ін.

З метою реалізації вищеназваної програми 1990-1991 рр. приймається ряд основних Законів, стосовно проблем власності, бюджетної системи, підприємництва, банків та банківської діяльності, цінних паперів і фондових бірж, митної справи, зовнішньоекономічної діяльності та ряд інших. Як показав час, це мало наслідком прискорення невідповідності між існуючими продуктивними силами і новим законодавством, що поклало початок підриву

колись єдиного та монолітного народногосподарського комплексу СРСР. Відсутність в Україні продуктивних сил ринкового типу, поглиблювалася виходом УРСР з єдиного народногосподарського комплексу та вело до катастрофічного падіння обсягів виробництва, масового безробіття та небаченого раніше зuboжіння більшої частини населення.

4. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Період перебудови та розпаду колишнього СРСР поставив перед Україною, як і перед іншими союзними республіками, питання про шляхи і перспективи подальшого соціально-економічного розвитку. Сформований за багато років єдиний народногосподарський комплекс представляв найвищий рівень централізації господарських процесів державою, що працював за єдиним народногосподарчим планом. З розпадом колишньої супердержави певні строго зорієнтовані і тісно пов'язані один з одним частини продуктивних сил були розірвані. У зв'язку з цим, виникла проблема, як ними ефективно розпорядитися.

Досить чітко простежувалося *два шляхи її вирішення. Перший – збереження єдиного економічного простору для всіх бажаних колишніх союзних республік. Другий – входження в Європейське Співтовариство (ЄС), який виявлявся тоді більш перспективним.* Однак він вимагав швидкого приведення продуктивних сил, і українського законодавства відповідно до європейських стандартів. Очевидним в умовах глобалізації економіки, ставав вибір одного із зазначених шляхів. Збереження автономного внутрішнього ринку загрожувало поступовою деградацією та розпадом національної економіки.

Стратегію євроінтеграції, вперше у вітчизняній історії чітко визначив у 1994 році другий Президент України **Л. Д. Кучма** у представленій ним програмі «**Шляхом радикальних економічних реформ**». На сьогодні проблеми інтеграційного впливу на економічний розвиток незалежної України отримали широке висвітлення у публікаціях багатьох українських вчених – **А. С. Гальчинського, С. М. Злупка, Ю. Г. Козака, В. С. Сікори** та інших вчених-економістів.

Одночасно виникла необхідність вивчення економіки колишньої Української РСР напередодні отримання незалежності та після її проголошення. Постановка означеної проблеми і зараз входить до розряду найважливіших завдань української економічної науки, так як фундаментальних праць з пояснення того, що являв собою суспільний устрій України, від глибокого осмислення якого залежала економічна політика, на той час не існувало. Зрозумілою була лише стратегія реформування, якою передбачалося суттєве розширення ринкових (економічних) процесів, що вимагали докорінних змін у законодавчій базі, усунення старої і створення нової інфраструктури з посиленням у ній відповідних елементів ринкового типу.

Представники фундаментальної економічної науки цього періоду активно зайнялися вирішенням трьох найважливіших питань: з'ясування сутності українського суспільства, перспектив його нової інтеграції в світове товариство, а також вивчення та вирішення повсякденних проблем, що виникали перед господарською практикою в процесі її функціонування.

Громадянське суспільство, створене в Україні у Конституції було визначене як *соціально орієнтоване ринкове суспільство*. Це повинно було б стати орієнтиром для його реформування. Час показав, що подібна трансформація суспільних систем виявилася для України, як і інших країн з перехідною економікою, питанням надзвичайно складним. Так, необхідно було провести макроекономічну стабілізацію, приборкати інфляційні процеси, дати новий імпульс розвитку підприємств, законодавчої бази і, нарешті, ринкової інфраструктури. Причому остання, реформована згідно моделей неокласичної та інституційної західної доктрини, виявилась малоефективною.

Реформування економіки почалося з вирішення ключової проблеми ринкової системи – приватизації, без вирішення якої неможливе існування ринку, яке несподівано наткнулося на неочікувані перепони. Стало зрозумілим, що у господарській практиці необхідно постійно підтримувати міру між реально досягнутим рівнем усупільнення та економічною уособленістю виробничих ланок. Як показав подальший досвід, зазначені пропорції були зміщені в бік суттєвого перевищення рівня приватизації, на відміну від часів після Жовтневої революції, коли ситуація була протилежною, коли рівень націоналізації був вище рівня усупільнення.

Одночасно проявилася невідповідність між новою юридичною формою та старими продуктивними силами. В результаті цього, частина їх просто перестала функціонувати і була у кращому випадку зупинена або просто демонтована, а інша, частково дієздатна – розкрадена як, наприклад, ЧМП.

У першій половині 90-х років у країні почалася ваучеризація, що мала за мету закріплення за кожним громадянином частини загальнодержавної власності. У ході її здійснення, керівна еліта, що отримала через владні структури необмежену владу та всі важелі управління економікою, значну частину ефективних виробництв штучно доводила банкрутства для подальшої приватизації. Інша, малоефективна частина виявлялась або розкраденою, або використана у якості вторинної сировини. Таким чином, результат здійснених реформ виявився протилежний очікуванням більшості населення. Кардинальний перерозподіл власності, а разом з нею і значних доходів перевів частину власності і прибутків до рук олігархічних кланів. Утворилася якісно нова економічна структура – *клановий* або *олігархічний капіталізм*.

Означені зміни у суспільстві із самого початку розбудови української держави активізували економічну науку на пошук осмислення нових явищ і розробку рекомендацій з подолання низки негативних наслідків реформ. Одним із таких стала гіперінфляція, спровокована у 1993 році, що викликала хвилю публікацій відносно з'ясування причин її виникнення та подолання

наслідків. Крім цього, у поле зору науки потрапляють питання значного падіння обсягів виробництва, спровоковане руйнуванням економічного потенціалу країни. До вирішення цих та інших проблем підключається ряд наукових установ держави, як, наприклад, колектив Інституту економіки та прогнозування НАН України на чолі з його теперішнім директором, академіком **Валерієм Михайловичем Гейцем** та його заступником, членом-кореспондентом НАН України, завідувачем відділу економічної теорії **Андрієм Андрійовичем Гриценком** та іншими науковцями.

Розв'язанням окресленого кола проблем стали активно займатися представники *п'яти основних українських шкіл: київської, харківської, тернопільської, львівської та одеської*. Це спрямувало українську економічну думку до уточнення ряду фундаментальних економічних проблем, поставлених ще в період горбачовської перебудови. Спроба пояснення їх з точки зору популярного на заході «Економікс», а в середовищі українських економістів власністю, представниками зазначених чотирьох перших шкіл особливого успіху не мала. Потрібно було знайти свій, особливий підхід, до осмислення даної проблематики, що спонукало вітчизняну економічну думку звернутися до проблем методології дослідження ринку.

Виняткових успіхів у даному напрямку досягла одеська економічна школа на базі ОДЕУ (нинішнього ОНЕУ), яка вже мала в запасі унікальні теоретичні напрацювання, зроблені ще в радянську епоху, які стали міцним фундаментом для теперішніх та наступних економічних досліджень в Україні. Серед них слід назвати імена **І. Т. Балукіна**, який поставив проблеми технологічного способу виробництва, **В. І. Касаткіної** та **В. А. Грималюка** у дослідженні питань усупільнення виробництва. Крім того, величезний внесок у становлення і розвиток зазначеної школи внесли наукові праці **І. А. Болдирєва**, **С. В. Новікова**, **В. В. Лапіна**, **Ю. Г. Козака**, **С. О. Матвєєва**, **І. В. Пусенкової**, **Т. Ю. Тиханової** та інших.

У цей період з'являються статті одеських авторів у провідних економічних виданнях нашої країни і за кордоном, в яких висвітлюються питання «анатомії» українського суспільства. Результатом цього стає видання професорсько-викладацьким складом ОНЕУ нових навчальних посібників та курсів лекцій з політичної економії, мікро-, макроекономіки, історії економічних вчень, економічної історії України, економічної історії зарубіжних країн і т. ін., і, нарешті, введення викладання курсу з перехідної економіки, який, фактично, завершував вивчення блоку дисциплін із загальної економічної теорії з конкретизацією трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному вітчизняному соціумі.

У ряді статей метра одеської школи академіка **А. К. Покритана**, на базі зазначених теоретичних висновків, пролунало попередження про небезпеку необдуманого спрямування економіки в русло неоліберальних концепцій, а також обмеженого застосування провідних напрямів сучасної економічної думки (кейнсіанства та інституціоналізму) до української дійсності.

У зазначений період надруковано ряд робіт професора **Сергія Володимировича Мартиновського**, які присвячені проблемам економічних криз і циклів в умовах сучасного капіталізму та їх еволюції. Значну увагу автором було приділено вивченню економічної політики та історії економічної думки, в яких зроблено спробу продемонструвати рівень української дійсності у світлі трансформаційних процесів розвинених країн.

Нове покоління представників одеської школи, розвиваючи ідеї свого засновника, розширили методологічну базу дослідження з виходом на аналіз та можливості застосування популярних на Заході економічних теорій до вивчення проблем української економічної дійсності. Так, прикладом цього можуть слугувати наукові праці доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України **Михайла Івановича Зверькова**, присвячені методології дослідження проблем трансформації українського суспільства, який, в даний час, очолює школу.

Крім того, слід назвати провідних науковців кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету, які зробили помітний внесок у розвиток вітчизняної економічної науки, а саме **М. О. Уперенко, І. А. Болдирєв, Л. Л. Жданова** та інші вчені і, на жаль, вже покійні **С. О. Матвєєв та І. Д. Романенков**.

5. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Розглядаючи українську економічну думку, не можна не звернути увагу на наукові дослідження української діаспори. Остання з'явилася на рубежі XIX-XX століть, періодично поповнюючись після соціальних потрясінь: революцій і Другої світової війни. На жаль, і досі вітчизняна наукова громадськість не досить ґрунтовно знайома з їх працями.

Початок науковим дослідженням в еміграції був покладений у Відні, де у 1921 році відкрився Український вільний університет, ректором якого було обрано М. І. Грушевського.

Однією з найбільш відомих спроб узагальнення напрацювань даного напрямку стала книга колишнього львів'янина **Богдана Степана Винара (1926-2013)**, професора зі США – «**Матеріали з історії економічних досліджень в еміграції 1919-1964**».

На теренах колишньої Чехословаччини плідно працював в Українській господарській академії **Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942)**, яким були видані праці з проблем історії кооперації де отримали логічне завершення дослідження даної проблеми, що перевершили кращі твори французьких, німецьких та англійських економістів у цій галузі.

У Польщі в 1928-39 рр. функціонував Український науковий інститут, в якому були написані роботи **Валентина Васильовича Садовського (1886-1947)**. Його публікації присвячені проблемам робочої сили в сільському господарстві України, а також праці в СРСР. Здійснивши глибокий аналіз радянського законодавства в галузі трудових відносин, із залученням величезного статистичного матеріалу, автор дійшов висновку про

колоніальний характер української економіки. Зробивши аналіз стану проблем вітчизняного бюджету і кредиту, до подібних висновків прийшов і **Євген Олексійович Гловінський (1894-1964)** у монографії «**Фінанси УРСР**».

У США і до цього дня активно продовжують працювати наукові установи, які займаються проблемами української економіки. До них можна віднести відділ наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Інститут українознавчих студій при Гарвардському університеті, а також Українську вільну академію наук, що переїхала з ФРН.

З діяльністю останньої пов'язані імена двох видатних українців – **В. П. Тимошенка (1885-1965)** та **В. С. Голубничого (1928-1977)**.

Володимир Прокопович Тимошенко глибоко вивчав вплив циклічних коливань в аграрному секторі на економічну кон'юнктуру, господарські цикли і динаміку ринку. Він заперечував природність циклічних коливань, довівши, що перехід від депресії до зростання здійснюється не автоматично, а через дію деяких економічних факторів, таких як врожайність і зростання експорту сільськогосподарської продукції. У 1932 році вийшла у світ його книга «**Сільськогосподарська Росія і зернова проблема**», яка отримала широке міжнародне визнання наукової громадськості.

Всеволод Сергійович Голубничий займався вивченням особливостей розвитку СРСР та УРСР. Він дослідив розвиток статистичних методів і вплив використання теорії вартості К. Маркса на практику ціноутворення в Радянському Союзі. Крім того, був здійснений порівняльний аналіз економічних систем США, СРСР та Франції. Розглядаючи розподіл капіталовкладень, вчений прийшов до висновку, що метою радянської економіки є не зростання виробництва продукції для підвищення рівня та якості життя населення країни, а політичні та військові інтереси. Звернувши увагу на відмінності розвитку радянських республік, він спрогнозував, що вони стимулюють протиріччя, які в кінцевому підсумку призведуть до розвалу СРСР, що, власне, і відбулося у 1991 році.

До когорти видатних економістів можна віднести найбільш плідного фахівця в галузі методології дослідження теорії К. Маркса **Романа Йосифовича Роздольського (1898-1967)**. Проаналізувавши економічні рукописи і чорновий варіант «Капіталу», він дійшов висновку, що методом марксизму – є метод абстракції, який неможливо використати для вирішення завдань господарської практики.

Значний внесок у розробку проблем розвитку промисловості України та пропаганду історії економічних вчень нашої держави належить **Івану-Святославу Коропецькому (1921-2012)**.

У сучасній Україні триває громадська і наукова діяльність видатного українського, канадського та швейцарського економіста **Богдана-Володимира Дмитровича Гаврилишина (1926-2016)**, відомого фахівця в області громадського менеджменту, глобальних економічних проблем, економічного та політичного середовищ.

Крім названих вище авторів, слід згадати ще ряд видатних економістів першої величини, американців українського походження, як, наприклад, лауреатів Нобелівської премії з економіки **Саймона Сміта Кузнеця (1901-1985)**, **Мілтона Фрідмана (1912-2006)** та **Роберта Вільяма Фогеля (1926-2013)**, котрі ведуть свій родовід з України. Крім вище згаданих, можна назвати ще **Пола Александера Барана (1910-1964)**, одного із засновників ліворадикальної політекономії.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Економічна думка часів Української Центральної Ради, Гетьманата, Директорії УНР.

Економічна думка в Україні радянського періоду: початку громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу; 30-70-х років ХХ ст.; пізнього етапу 80-90-х рр. ХХ ст.

Українська економічна думка періоду незалежності. Провідні економічні школи. Одеська школа.

Економічна думка українського зарубіжжя.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте загальну характеристику основних економічних ідей Української Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії УНР.
2. Якими проблемами займалась економічна думка в Україні радянського періоду: громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу?
3. Якими проблемами займалась економічна наука в Україні 30-70-х років ХХ століття?
4. Які проблеми кооперації розроблялись у цей період?
5. Які основні передумови викликали до життя необхідність створення курсу політичної економії соціалізму?
6. Якими проблемами займалась економічна наука в Україні пізнього етапу 80-90-х рр. ХХ століття?
7. Охарактеризуйте напрацювання української економічної науки в умовах незалежності.
8. Дайте загальну характеристику основних ідей Одеської економічної школи?
9. Що являє собою економічна наука українського зарубіжжя та якими проблемами вона займалась та займається в наш час?

ЛІТЕРАТУРА

1. Августин (Аврелий). Исповедь / Августин (Аврелий) ; Пер. с лат. М. Е. Сергиенко ; Ред кол. Ю. В. Божко и др. – М. : Канон + : Реабилитация, 2000. – 463 с.
2. Австрийская школа в политической экономии / К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер ; пер. с нем. ; предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1992. – 494 с.
3. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis: или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер. – М. : Юнайтед Пресс, 2010. – 273 с.
4. Ананьин О. И. Ричард Кантильон – конструктор первой экономико-теоретической системы (Краткая версия доклада) / О. И. Ананьин // XIV Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества [Текст] : в 4 кн. / отв. ред. Е. Г. Ясин ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 632 – 638.
5. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания : Методологический анализ / О. И. Ананьин. – М. : Наука, 2005. – 243, [1] с.
6. Ананьин О. Карл Маркс и его «Капитал»: из девятнадцатого в двадцать первый век / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 72 – 86.
7. Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М. : Политиздат, 1983. – 320 с.
8. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.
9. Антология мировой философии : в 4-х т. – М. : Мысль, 1969-1971.
10. Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции читанные в университете Св. Владимира, проф. А. Я. Антоновичем / А. Я. Антонович. – Киев : Ун-т. тип., 1886. – [2], IV, 654 с.
11. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975-1983.
12. Артеменко О. А. Про енергетичні аспекти формування вартості / О. А. Артеменко, П. П. Несененко // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 68 – 71.
13. Артхашастра, или Наука политики. – М. ; Л. : АН СССР, 1959. – 793 с.
14. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение / Г. Е. Афанасьев. – Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1884. – [X], 289, [XXI].
15. Афанасьев В. С. Этапы развития буржуазной политической экономии: Очерк теории / В. С. Афанасьев. – М. : Экономика, 1985. – 342 с.

16. Балудянський М. Про зернохосвища / М. Балудянський // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 63 – 68.
17. Балудянський М. Про національне багатство / М. Балудянський // Українська економічна думка : Хрестоматія / Упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 68 – 78.
18. Балуков И. Т. Процесс социалистического производства (вопросы теории и методологии) / И. Т. Балуков. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1978. – 175 с.
19. Baran P. A. Monopoly capital: an essay on the American economic and social order / P. A. Baran, P. M. Sweezy. – New York : Monthly Review Press, 1966. – IX, 402 p.
20. Барр Р. Политическая экономия : в 2 т. / Р. Барр. – М. : Международные отношения, 1995.
21. Бартенев С. А. История экономических учений : учебник для вузов / С. А. Бартенев. – М. : Экономистъ, 2005. – 457 с.
22. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) : Курс лекций / С. А. Бартенев. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 352 с.
23. Бастиа Ф. Экономические гармонии и другие работы / Ф. Бастиа. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1896. – 238 с.
24. Бастиа Ф. Экономические софизмы / Ф. Бастиа. – М. : Экономика, 2002. – 304 с.
25. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл. Вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.
26. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшников, предисл. М. И. Левина / Г. С. Беккер. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
27. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
28. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк ; пер с нем. А. Санина. – СПб. : О. Н. Попова, 1903. – 212, [2] с.
29. Бем-Баверк О. Критика теории Маркса : [Пер. с нем.] / О. Бем-Баверк ; Сост. А. В. Куряев. – М. : Челябинск : Социум, 2002. – 283 с.
30. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.
31. Бергер А. Актуальные задачи реформации: Введение в биографию Лютера / А. Бергер. – СПб, 1901. – 431, [VI] с.

32. Берлин П. А. Очерк развития экономических учений в XIX столетии [Текст] / П. А. Берлин. – СПб. : Тип. - лит. Д. Алексеева, 1906. – 77, [2] с.
33. Бернштейн Э. Изложение 3-го тома «Капитала». Послесловие Ф. Энгельса / Э. Бернштейн. – Полтава : Пролетарий, 1924. – 88 с.
34. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер с нем. К. Я. Бутковского. – М. : Д. П. Ефимов, 1901. – 360 с.
35. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер. с нем. – СПб. : [В. Врублевский], 1906. – 240 с.
36. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1989. – 2535 с.
37. Билимович А. К вопросу о расценке хозяйственных благ. Ч. 1 : Теория потребностей. Понятие субъективной ценности, цены и объективной меновой ценности / А. Билимович. – Киев : Тип. Император. Ун-та Св. Владимира, 1914. – X, 301 с.
38. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; под ред. А. А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.
39. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; ред. М. А. Сторчевого. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 384 с.
40. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг. – М. : Дело Лтд, 1994. – 687 с.
41. Бодриков М. Трудовая теория ценности: проблемные вопросы и историческое значение / М. Бодриков // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 110 – 129.
42. Болдырев И. А. «Итак, этот том готов...» : (К истории создания окончательного варианта первого тома «Капитала» К. Маркса) / И. А. Болдырев. – М. : Мысль, 1984. – 172 с.
43. Болдырев І. А. Мої «Грундріссе» / І. А. Болдырев // Економічна теорія. – 2010. – № 1. – С. 75 – 90.
44. Болтански Л., Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Л. Болтански, Л. Тевено ; пер. с фр. О. В. Ковеневой ; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.
45. Болтански Л. Новый дух капитализма / Л. Болтански, Э. Кьяпелло ; Пер. с фр. Под общей редакцией С. Фокина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 976 с.
46. Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. / Гл. ред. А. М. Прохоров – М. : Советская энциклопедия, 1969-1978.
47. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.
48. Бородатий В. П. Рентабельність колгоспного виробництва і шляхи її підвищення / В. П. Бородатий. – Київ : Політвидав України, 1974. – 136 с.

49. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
50. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции / П. Браунинг. – М. : Экономика, 1986. – 160 с.
51. Брей Дж. Ф. Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или Век силы и век справедливости / Дж. Ф. Брей ; пер. с англ. под общей ред. И. Г. Блюмина. – М. : Госполитиздат, 1956. – 259 с.
52. Бреннан Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 272 с.
53. Brentano Л. Классическая политическая экономия : вступ. лекция, чит. при Венском ун-те 17 апр. 1888 г. / Л. Brentano ; пер. с нем. И. Белявского. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 26 с.
54. Brentano Л. Об отношении заработной платы и рабочего времени к производительности труда / Л. Brentano ; пер. В. Э. Дена и В. В. Святловского 2-го. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1895. – XII, 87 с.
55. Brentano Л. Профессиональные организации рабочих / Л. Brentano ; пер. с нем. Л. М. Рейнгольда. – СПб. : Тип. И. Гольдберга, 1903. – 57 с.
56. Brentano Л. Этика и народное хозяйство в истории / Л. Brentano ; Пер. с нем. – СПб. : Амиран, 1906. – 44 с.
57. Буагильбер П. Л. Рассуждение о природе богатства, денег и налогов / П. Л. Буагильбер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 243 – 260.
58. Бузгалин А. «Капитал» в XXI веке: pro et contra / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 104 – 120.
59. Бузгалин А. Нужен ли нам либеральный марксизм? (о Статье Е. Гайдара и В. Мау Марксизм: между научной теорией и «светской религией») / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2004. – № 7. – С. 132 – 149.
60. Бузгалин А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 36 – 55.
61. Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие. Т. 1-2 / С. Н. Булгаков. – СПб. : Тип. В. Тиханова, 1900.
62. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. Вып. 1 / С. Н. Булгаков. – М. : Высшая школа, 1918. – 234 с.
63. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Кери / Н. Х. Бунге. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1860. – [2], 72 с.
64. Бунге Н. Х. Основания политической экономии / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1870. – [4], 136 с.
65. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – 540, [2] с.

66. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Т. 1: Нобелевские лауреаты по экономике / Дж. М. Бьюкенен ; Фонд экономической инициативы. – М. : «Таурис Альфа», 1997. – 560 с.
67. Б'юкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави : пер. с англ. / Дж. М. Б'юкенен, Р. А. Масгрейв / пер. з англ. А. Іщенко; передмова С. Слухай. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 176 с.
68. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон – М. : Мысль, 1971-1972.
69. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства. Публичные лекции и очерки : в 2 т. / К. Бюхер. – Пг. : Academia, 1923.
70. Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исследование народно-экономическое и финансовое : С доп. и примеч. пер. : С прил. проекта восстановления метал. обращения / А. Вагнер ; Пер. Н. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1871. – XXIV, 392 с.
71. Вагнер А. Социальный вопрос. – СПб. : тип. т-ва «Общественная польза», 1906. – 44 с.
72. Вазюлин В. А. Логика «Капитала» К. Маркса / В. А. Вазюлин. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 295 с.
73. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
74. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. Пер. с англ. Н. Тюкиной / И. Валлерстайн. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
75. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, или Теория общественного богатства [Текст] / Л. Вальрас ; [предисл. Н. Макашевой ; [пер. с фр. : И. А. Егоров, А. В. Белянин]. – М. : Изограф, 2000. – XXVI, 421 с.
76. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; сост., общ. ред. и посл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
77. Вебер М. История хозяйства. Очерк всеобщей, социальной и экономической истории / М. Вебер. – Петроград : Наука и школа, 1923. – 239 с.
78. Veblen T. V. Why is Economics Not an Evolutionary Science? // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – Vol. 12. – P. 373 – 397.
79. Veblen T. V. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays / T. V. Veblen. – New York : Russel & Russel, 1961. – 509 p.
80. Веблен Т. Теория делового предприятия [Текст] / Т. Веблен ; перевод с англ. М. Я. Каждана, науч. ред. пер. В. Г. Гребенников ; Центр эволюционной экономики (Россия), Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : ДЕЛЮ, 2007. – 287 с.
81. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.

82. Вернадский И. В. Очерк истории политической экономии / И. В. Вернадский. – СПб. : Ред. «Экон. указателя», 1858. – [240] с.
83. Витте С. Ю. Конспект лекций о государственном хозяйстве / С. Ю. Витте – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1914. – III, 154, VIII с.
84. Воблый К. Г. Начальный курс политической экономии. (История, теория и финансы). Пособие для коммерческих, технических училищ и для самообразования / К. Г. Воблый. – Киев : Прогресс, 1918. – 252 с.
85. Всемирная история экономической мысли : в 6 т. – М. : Мысль, 1987-1997.
86. Гайдар Е. Марксизм: между научной теорией и «светской религией» (*либеральная апология*) / Е. Гайдар, В. Мау // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 4 – 27; № 6. – С. 28 – 56.
87. Галиани Ф. Беседы о торговле зерном / Ф. Галиани. – Киев : Тип. Окр. штаба, 1891. – 209, XXIII с.
88. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. Гальчинський. – Київ : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
89. Гальчинский А. С. Кризис и циклы мирового развития / А. С. Гальчинский. – 2-е изд., доп. – Киев : АДЕФ-Украина, 2010. – 480 с.
90. Гальчинский А. С. К. Маркс и развитие экономической мысли Запада / А. С. Гальчинский. – М. : Экономика, 1990. – 197, [2] с.
91. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1972.
92. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1971.
93. Геєць В. М., Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. – 2013. – № 6. – С. 4 – 19.
94. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – Київ, 2009. – 864 с.
95. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Б. Гильдебранд. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – XIV, 279 с.
96. Гильдебрандт Б. Историческое обозрение политико-экономических систем / Б. Гильдебрандт; Пер. под ред. В. Безобразова. – СПб. : изд. тип. В. Безобразова и К°, 1861. – [4], II, 209 с.
97. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; перевод с нем. И. И. Степанова-Скворцова, [проверен и испр. Г. Б. Ардаевым]. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 491 с.
98. Глазьев С. Ю. Новый технологический уклад в современной мировой экономике / С. Ю. Глазьев // Международная экономика. – 2010. – № 5. – С. 5 – 27.

99. Гловели Г. Д. История экономических учений: учеб. пособие для бакалавров / Г. Д. Гловели. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – 777 с.
100. Гобсон Дж. Империализм = Imperialism / Дж. Гобсон ; пер. с англ. с предисл. к рус. изд. В. Б. Беленко. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 286 , [1] с.
101. Гобсон Дж. Развитие современного капитализма. Машинное производство / Дж. Гобсон. – М. ; Л. : Госиздат, тип. им. Гутенберга, 1926. – 436 с.
102. Годскин Т. Защита труда против притязаний капитала ; Популярная политическая экономия / Т. Годскин ; пер. с англ. под ред. А. Л. Реуэля. – Изд. 2-е, [репр.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 228 с.
103. Голубничий В. Політична економія / В. Голубничий // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – 1996. – С. 2185 – 2187.
104. Голубничий В. Теорія вартості В. В. Новожилова / В. Голубничий // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 428 – 437.
105. Голубничий В. Три лекції про економіку України (До питання про економічний колоніалізм на Україні) / В. Голубничий // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 437 – 444.
106. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна. – Київ : Інститут економіки НАН України, 2001. – 268 с.
107. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст. / Л. П. Горкіна. – Київ : Наукова думка, 1994. – 241 с.
108. Госсен Г. Г. Развитие законов общественных связей обмена и вытекающих из него правил человеческой деятельности / Г. Г. Госсен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 119 – 133.
109. Гребнев Л. «Мавр» возвращается? А он и не приходил... (к дискуссии о значимости научного наследия К. Маркса) / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2004. – № 9. – С. 92 – 112 ; № 10. – С. 55 – 69.
110. Гребнев Л. «Крест Маршалла»: альтернативное обоснование и смежные вопросы / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2013. – № 2. – С. 108 – 120.
111. Грей Дж. Сочинения. / Дж. Грей ; Пер. с англ. Ф. И. Михалевского ; [Под общей ред. и с предисл. д-ра экон. наук И. Г. Блюмина]. – М. : Госполитиздат, 1955. – 500 с.
112. Грималюк А. В. Сверхпредпринимательство (Методологические основы концепции двухуровневой рыночной экономики) / А. В. Грималюк. – Киев : Аврор, 2007. – 548 с.

113. Грималюк В. А. Непосредственно обобществлённый труд / В. А. Грималюк. – М. : Мысль, 1985. – 112 с.
114. Грималюк В. А. Общественное разделение труда и основное производственное отношение социализма / В. А. Грималюк. – М. : Мысль, 1970. – 134 с.
115. Грималюк В. А. Социалистическое обобществление труда / В. А. Грималюк. – М. : Экономика, 1972. – 159 с.
116. Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі / А. Гриценко // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 40 – 54.
117. Гриценко А. А. Метод «Капитала» К. Маркса и политическая экономия в широком смысле / А. А. Гриценко. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьков. ун-те, 1988. – 159 с.
118. Гриценко А. А. Через отчуждение к свободе (к 135 – летию выхода в свет I тома «Капитала» К. Маркса) / А. А. Гриценко // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 1. – С. 80 – 92.
119. Гунсин Ян, или Вэй Ян, или Шан Ян. Книга правителя области Шан // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 60 – 67.
120. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
121. Декарт Р. Рассуждение о методе для руководства разума и отыскания истины в науках. Пер. и предисл. Г. Тымянского / Р. Декарт. – М. : Новая Москва, 1925. – 116 с.
122. Деррида Ж. Призраки Маркса / Ж. Деррида ; перевод с фр. Б. Скуратова. – М. : Logos altera, 2006. – 254 с.
123. Десницький С. Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття / С. Десницький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 41 – 48.
124. Диль К. Комментарии к «Основным началам» Д. Рикардо / К. Диль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. III : Эпоха социальных переломов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 310 – 314.
125. Диль К. Социализм, коммунизм и анархизм / К. Диль ; пер. с нем. И. Д. Новика. – М. : Изд. «Труд и воля», 1906. – 308, [1], III с.
126. Джевонс В. С. Основы науки. Трактат о логике и научном методе / В. С. Джевонс ; пер. со 2-го англ. изд. М. Антоновича. – СПб. : Л. Ф. Пантелев, 1881. – [4], XXII, [2], 713 с.
127. Джевонс В. С. Политическая экономия / В. С. Джевонс ; пер. под. ред. и с предисл. Р. Маркович. – СПб. : тип. т-ва «Народная польза», 1905. – [2], VIII, 120 с.

128. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – Київ : Наукова думка, 1970.
129. Древнекитайская философия : собр. текстов : в 2 т. – М. : Мысль, 1972-1973.
130. Дэвидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории / П. Дэвидсон // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 82 – 101.
131. Дюпюи Ж. О полезности гражданских сооружений / Ж. Дюпюи // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – – СПб. : Экон. шк., 2000. – Т. 1 / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 28 – 66.
132. Економічна історія зарубіжних країн : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Деречин В. В. [та ін.] ; за ред. д. е. н., професора М. О. Уперенка. – Харків : Бурун Книга, 2009. – 560 с.
133. Економічна історія України : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Парієнко Г. К. [та ін.]. – Одеса ; Харків : Одиссей, 2005. – 496 с.
134. Жамс Э. История экономической мысли XX века / Э. Жамс. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 572 с.
135. Жданова Л. Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика / Л. Л. Жданова. – Одеса : Астропринт, 2014. – 296 с.
136. Железнов В. Я. Очерки политической экономии / В. Я. Железнов. – М. : Тип. И. Д. Сытника, 1912. – XXVIII, 1204 с.
137. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист ; пер. с фр. ; предисл. Я. И. Кузьмина. – М. : Экономика, 1995. – 544 с.
138. Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д. П. Журавский. – Киев : Тип. Вальнера, 1846. – 210 с.
139. Законы Хаммурапи // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 47 – 55.
140. Зверяков М. И. В поисках выхода из кризиса / М. И. Зверяков // Экономика Украины. – 2013. – № 8. – С. 4 – 21.
141. Зверяков М. И. Проблемы теории переходной экономики / М. И. Зверяков. – Одесса : Пальмира, 2007. – 178 с.
142. Зверяков М. И. Становление рыночной экономики / М. И. Зверяков. – Одесса : Пальмира, 2008. – 304 с.
143. Зверяков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії / М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – 320 с.
144. Зверяков М. І. Про зміну моделі економічного розвитку / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 41– 49.
145. З історії економічної думки в Україні. – Київ : Вид-во Акад. Наук УРСР, 1961. – 348 с.
146. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения : в 2 т / Н. И. Зибер. – М. : Соцэкгиз, 1959.

147. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – Київ : Знання, 2005. – 719 с.
148. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави) / С. М. Злупко. – Львів : Каменяр, 1993. – 192 с.
149. Зомбарт В. О значении политической экономии для каждого / В. Зомбарт ; пер. Д. Марголина. – Киев : С. И. Иванов и К°, [1905]. – 28 с.
150. Зомбарт В. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Зомбарт ; пер. с нем. Д. В. Кузницын – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2005-2008.
151. Зомбарт В. Современный капитализм : в 2 т. / В. Зомбарт. – М. : Д. С. Горшков, 1903-1905.
152. Зомбарт В. Социализм и социальное движение / В. Зомбарт ; пер. с посл., соверш. перераб. изд. под ред. В. М. Небезиной. С предисл. М. Туган-Барановского. – М. : Петровская б-ка, 1906. – VII, 338 с.
153. Зомбарт В. Экономические и социальные вопросы в современном обществе / В. Зомбарт ; пер. с нем. – СПб. : Луч, 1905. – 24 с.
154. Ибн-Хальдун. Прологомены к «Книге поучительных примеров и дивану сообщений о днях арабов, персов и берберов и их современников, обладавших властью великих размеров / Ибн-Хальдун // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 135 – 138.
155. Игнатенко А. А. Ибн-Хальдун. / А. А. Игнатенко. – М. : Мысль, 1980. – 160 с.
156. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia : Наука, 1998. – 640 с.
157. Институциональная экономика : учебник / под общ. ред. А. Олейника. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 704 с.
158. Историк-экономист С. Я. Боровой и проблемы современной истории экономики: к 110-летию со дня рождения С. Я. Борового : монографія / Зверяков М. И., Уперенко Н. А., Подгорный А. З.[и др.] ; под ред. М. И. Зверякова, Н. А. Уперенко. – Одесса : Бахва, 2013. – 276 с.
159. История средних веков. – СПб. : Полигон ; М. : АСТ, 1999. – 1376 с.
160. История философии : в 6 т. – М. : Наука, 1957-1965.
161. История экономической мысли. Т. 1-2 / под ред. В. Я. Железнова, А. А. Мануйлова. – М. : Русская печатня, 1916.
162. История экономических учений: конспект лекций по дисциплине «История экономики и экономических учений» для иностранных студентов III курса дневной формы обучения всех специальностей / сост. П. П. Несененко, И. А. Хромов, А. А. Артеменко. – Одесса : ОГЭУ, ротاپринт, 2010 г. – 262 с.
163. История экономических учений (современный этап) : учебник / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.
164. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 784 с.

165. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. И. А. Болдырева, С. А. Матвеева. – Одесса : ОИНХ, 1992. – 256 с.
166. Історія економічних вчень [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кириленко, О. М. Стрішенець, М. М. Фаріон [та ін.] ; за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 252 с.
167. Історія економічних вчень [Текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 352 с.
168. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська [та ін.]. – Київ : Либідь, 1993. – 272 с.
169. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. – Київ : КНЕУ, 2010. — 743, [1] с.
170. Історія економіки та економічних учень : конспект лекцій з розділу «Історія економічних учень» для студентів II курсу денної форми навчання усіх спеціальностей / відп. за випуск П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ, ротاپронт, 2014 р. – 282 с.
171. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 1999. – 564 с.
172. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2005.
173. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Р. Камерон ; Пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2001. – 544 с.
174. Кампанелла Т. Город солнца / Т. Кампанелла. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 183 с.
175. Кант И. Собрание сочинений : Юбил. изд., 1794-1994 : В 8 т. / Под общ. ред. А. В. Гулыги / И. Кант. – М.: ЧОРО, 1994.
176. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім., прим. Ігоря Бурковського / І. Кант. – Київ : Юніверс, 2000. – 504 с.
177. Кантільон Р. Эссе о природе торговли в общем плане / Р. Кантільон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 260 – 278.
178. Канторович Л. Математика в экономике: достижения, трудности, перспективы / Л. Канторович // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. I : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 225 – 234.
179. Каразин В. Н. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора / В. Н. Каразин // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 50 – 58.
180. Каразин В. Н. Речь об истинной и ложной любви к отечеству / В. Н. Каразин. – Харьков : Тип. ун-та, 1818. – 36 с.

181. Касаткина В. И. Общественная форма труда и продукта при социализме (вопросы методологии) / В. И. Касаткина. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1979. – 188 с.
182. Kasper W. Institutional Economics: Social Order and Public Policy / W. Kasper, M. E. Streit. – Bodmin : Cornwall, 1998. – 517 p.
183. Катон. О сельском хозяйстве / Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. – М. : Гос. изд-во с.-х. лит, 1957. – 351 с.
184. Каутский К. Сочинения / К. Каутский. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – Т. 2 : Экономические работы. – 1930. – X, 404 с.
185. Кауфман А. А. Формы хозяйства в их историческом развитии [Текст] : курс лекций / А. А. Кауфман ; Московское о-во нар. ун-тов. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 152 с.
186. Кауфман И. И. Теория колебания цен / [соч.] И. И. Кауфмана. – Харьков : Унив. тип., 1867. – 288, [2] с.
187. Кейнс Дж. М. Комментарий / Дж. М. Кейнс // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 58 – 59.
188. Кейнс Дж. М. Метод профессора Тинбергена / Дж. М. Кейнс // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 37 – 45.
189. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 224 – 518.
190. Кейнс Дж. М. Пересмотр мирного договора. Продолжение книги «Экономические последствия Версальского договора» (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 67 – 85.
191. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 86 – 203.
192. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков / Дж. М. Кейнс // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 60 – 69.
193. Кейнс Дж. М. Экономические последствия валютной политики мистера Черчилля / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 204 – 223.
194. Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского договора (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 25 – 66.
195. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени [Текст] : в 2-х т. / под ред. Т. Дробышевской. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара – . – Т. 1. – 2014. – 464 с. ; Т. 2. – 2013. – 624 с.
196. Кеннингем В. Западная цивилизация с экономической точки зрения: (Средние века и новое время) / В. Кеннингем ; пер. с англ., предисл. А. А. Мануилова. – М. : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1903. – VIII, 271 с.
197. Кенэ Ф. Предисловие к I тому «Записок королевской хирургической академии» (1743) / Ф. Кенэ // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 99 – 111.

198. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Дж. Б. Кларк ; пер. с англ. А. Бесчинского, Д. Страшунского ; науч. ред. А. А. Белых, А. В. Полетаев. – М. : Экономика, 1992. – 448 с.
199. Knies K. Die politische oekonomie vom standpunkte der geschichtlichen methode / K. Knies. – Braunschweig : C. S. Schwetschke und sohn, 1853. – XII, 355 s.
200. Коваленко И. И. «Экономическая таблица» Франсуа Кенэ и её современные экономико-математические интерпретации / И. И. Коваленко. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1967. – 35 с.
201. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – Київ : Знання, 2008. – 647 с.
202. Ковальчук В. М. Світова економіка: її історія та дослідники [Текст] : навч. посібник / В. М. Ковальчук. – 2-ге вид. перероб. та доп. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.
203. Козак Ю. Г. Критика маржиналистических трактовок социализма [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Выща школа, 1988. – 173, [2] с.
204. Козак Ю. Г. Общественная потребительская стоимость в системе производственных отношений развитого социализма [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1983. – 119 с.
205. Козак Ю. Г. Современный маржинализм: Методологические вопросы критики [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Выща школа, 1985. – 143 с.
206. Козельский Я. П. [Мнение о положении крепостных крестьян]. В комиссию о сочинении проекта нового уложения от депутата Екатеринбургской провинции от шляхетства Якова Козельского примечание / Я. П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : в 2 т. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – 1952. – С. 649 – 659.
207. Колодко Г. В. Куда идет мир: политическая экономия будущего [Текст] / Г. В. Колодко ; пер. с пол. Ю. Чайникова. – М. : Магистр, 2014. – 526 с.
208. Колодко Гж. Неoliberalизм и мировой экономический кризис / Гж. Колодко // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 56 – 64.
209. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy / J. R. Commons. – New York: The Macmillan Company, 1934. – 921 p.
210. Коммонс Дж. Р. Правовые основания капитализма / Дж. Р. Коммонс ; пер. с англ.: А. Апполонов, А. Маркова ; ред. М. Одинцова. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2011. – 414 с.
211. Кондильяк Э. Б. Сочинения : в 3 т. / Э. Б. Кондильяк. – М. : Мысль, 1980-1983.
212. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев ; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 765, [2] с.
213. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики [Текст] : предварит. эскиз / Н. Д. Кондратьев ; Изд. подгот. В. В. Иванов, М. С. Ковалева. – М. : Наука, 1991. – 569 с.

214. Конт О. Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова / О. Конт. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 296 с.
215. Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения / Конфуций. – М. : Эксмо ; Харьков : Фолио, 2002. – 958 с.
216. Коран / пер. и коммент. И. Ю. Крачковского. – М. : Наука, 1986. – 727 с.
217. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук. – Київ : КНЕУ, 2004. – 431 с.
218. Корнійчук Л. Я. Економічні погляди С. А. Подолинського / Л. Я. Корнійчук, І. Н. Мешко. – Київ : Вид-во АН УРСР, Ін-т економіки, 1958. – 191 с.
219. Коропецький І. -С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І. -С. Коропецький. – Київ : Либідь, 1993. – 187 с.
220. Коссовский Н. Н. Ценность и цена / Н. Н. Коссовский. – Харьков : Унив. тип., 1883. – VI, 266 с.
221. Коуз Р. Г. Институциональная структура производства / Р. Г. Коуз // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 676 – 687.
222. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – М. : Дело ЛТД : Catallaxy, 1993. – 192 с.
223. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой опыт глазами нобелевского лауреата / П. Кругман. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.
224. Кругман П. Р. Международная экономика: теория и политика / П. Р. Кругман, М. Обстфельд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.
225. Krugman P. R. Economics / P. R. Krugman, R. Wells. – Worth Publishers, 2005. – 1200 p.
226. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения / Ксенофонт Афинский. – М. ; Л. : Академия, 1935. – 417 с.
227. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышлений / С. Кузнец // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М. : Мысль, 2004. – С. 106 – 123.
228. Кумахов Р. Теория согласований и анализ предприятия / Р. Кумахов // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 85 – 89.
229. Курно А. О. Исследование математических принципов теории богатства / А. О. Курно // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 74 – 88.
230. Курс политической экономии : учеб. пособ. для экон. вузов и фак. : в 2 т. / под ред. Н. А. Цаголова. – М. : Экономика, 1973. – Т. 1. – 1973. – 831 с.

231. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке / Г. Ч. Кэри. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1869. – 704, [4] с.
232. Левитский В. Ф. Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства / В. Ф. Левитинский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1906. – 38 с.
233. Левитский В. Ф. Задачи и методы науки о народном хозяйстве / В. Ф. Левитинский. – Ярославль : Фальк, 1890. – 254 с.
234. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта / В. Ф. Левитский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1914. – 496 с.
235. Левитский Н. В. Артельный договор для земледельческих артелей / Н. В. Левитский. – Елисаветград : Кооператор, 1900. – 49 с.
236. Лейонхуфвуд А. Кейнс как последователь Маршалла / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 32 – 47.
237. Лейонхуфвуд А. Макроэкономическая теория в двадцатом столетии: основные вехи развития / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 11. – С. 26 – 45.
238. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 27. – С. 299 – 426.
239. Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 3. – С. 1 – 609.
240. Ленин В. И. Три источника и три составные части марксизма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 23. – С. 40 – 48.
241. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 1. – С. 347 – 534.
242. Леоненко П. М. Історія економічних учень: підручник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – Київ : Знання, 2008. – 640 с.
243. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика = Essays in economics. Theories, theorizing, fakt, and policies : пер. с англ. / В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
244. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Ф. Лист ; Пер. с нем. под ред. К. В. Трубникова. – СПб. : Изд. А. Э. Мертенс, 1891. – XXVI, 452 с.
245. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985-1988.
246. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков : Консум, 2004. – 360 с.
247. Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту [Текст] / Р. Э. Лукас ; пер. с англ. Д. Шестакова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 288 с.
248. Лукас Р. Э. Нейтральность денег / Р. Э. Лукас // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 2 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 101 – 126.

249. Львов Д. С. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП / Д. С. Львов, С. Ю. Глазьев // Экономика и математические методы. – 1986. – № 5. – С. 793 – 804.
250. Люксембург Р. Введение в политическую экономию / Р. Люксембург. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 326 с.
251. Люксембург Р. Накопление капитала : в 2 т. / Р. Люксембург ; Пер. под ред. Ш. Дволайцкого ; Пред. В. Мотылева. – Изд. 5-е. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1934. – XLIII, 478 с.
252. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров / Е. М. Майбурд. – М. : Дело : Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
253. Мак-Куллох Дж. Р. О начале, успехах, особенных предметах и важности политической экономии / Дж. Р. Мак-Куллох. – М. : Тип. Августа Семена, 1834. – III, 121 с.
254. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении [Текст] / Т. Р. Мальтус ; сокр. пер. И. А. Вернера. – М. : Изд-во М. Н. Прокоповича, 1908. – 180 с.
255. Мальтус Т. Р. Принципы политической экономии, рассмотренные в плане их практического применения, 1820 / Т. Р. Мальтус // 25 ключевых книг по экономике. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – С. 138 – 154.
256. Манту П. Промышленная революция XVIII столетия в Англии [Текст] : (Опыт исследования) / П. Манту. – 2-е изд., испр. ; пер. с фр. – М. : Соцэкгиз, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1937. – VI, [1], 439, [1] с.
257. Маркс К. Введение. Из экономических рукописей 1857-58 гг. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 12. – С. 709 – 738.
258. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 43 – 784; т. II. – т. 24. – С. 31 – 596; т. III. – т. 25. ч. I. – С. 29 – 505, т. 25. ч. II. – С. 3 – 458.
259. Маркс К. Капитал. Предисловие к первому изданию. Послесловие ко второму изданию / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 5 – 22.
260. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 19. – С. 9 – 32.
261. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 13. – С. 1 – 167.
262. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 419 – 459.
263. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 7 – 544.
264. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 65 – 185.
265. Маркс К. Письмо к Иосифу Вейдемееру / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 28. – С. 422 – 428.
266. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 2. – С. 3 – 230.

267. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 1 – 4.
268. Маркс К. Теории прибавочной стоимости / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 26. ч. I. – С. 3 – 426, т. 26. ч. II. – С. 3 – 658, т. 26. ч. III. – С. 3 – 568.
269. Маркс К. Экономические рукописи 1857-59 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 46. ч. I. – С. 3 – 560, т. 46. ч. II. – С. 5 – 618.
270. Маркс К. Экономическая рукопись 1861-63 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 47. – С. 3 – 659, т. 48. – С. 3 – 681.
271. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 42. – С. 41 – 174.
272. Марксово наследие и современная экономическая наука («круглый стол» журнала «Вопросы экономики») // Вопросы экономики. – 2005. – № 1. – С. 87 – 132 ; № 2. – С. 118 – 140.
273. Маркузе Г. Критическая теория общества: Избранные работы по философии и социальной критике / Г. Маркузе. – М. : АСТ : Астрель, 2011. – 384 с.
274. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек / Г. Маркузе ; Перев. А. А. Юдин – М. : «АСТ», 2003. – 528 с.
275. Мартыновский С. В. Модификация экономического цикла в процессе исторического развития капитализма: Методология анализа / С. В. Мартыновский. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1977. – 175 с.
276. Мартыновский С. В. Монопольные цены мирового рынка: Вопросы теории и методологии / С. В. Мартыновский. – М. : Международные отношения, 1985. – 247 с.
277. Мартыновский С. В. Эволюция капитала и становление нового общества / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2005. – 192 с.
278. Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2001. – 192 с.
279. Мартыновский С. В. Экономическая политика: проблемы достижения цели / С. В. Мартыновский. – Одесса : Пальмира, 2008. – 186 с.
280. Мартыновский С. В. Этот «всесильный» рынок / С. В. Мартыновский. – Одесса : Маяк, 1990. – 127, [1] с.
281. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл. – М. : Прогресс : Универс, 1993.
282. Матвеев С. А. Под флагом «левого» бунтарства: Критика экономических взглядов современных левых радикалов / С. А. Матвеев – Москва : Политиздат, 1986. – 48 с.
283. Менар К. Экономика организаций / Под ред. А. Г. Худокормова ; пер. с фр. / К. Менар. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 159 с.
284. Менгер К. Избранные работы / К. Менгер. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 496 с.
285. Меркантилизм [Текст] : научное издание / под ред. И. С. Плотникова. – Л. : Соцэкгиз, 1935. – 340 с.

286. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ [Текст] / Л. Мизес ; пер. с англ. – М. : Catallaxy, 1994. – 414 с.
287. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории [Текст] / Л. Мизес; Пер. с 3-его испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М. : Экономика, 2000. – 878 с.
288. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Дж. С. Милль. – М. : Прогресс, 1980-1981.
289. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл ; перекл. з англ. Євгена Мірошніченка та Василя Триліса. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
290. Mirowski Ph. The Philosophical Bases of Institutionalist Economics / Ph. Mirowski // Journal of Economic Issues. – 1987. – Vol. 21. – № 3. – P. 1001–1038.
291. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и её постановка / У. К. Митчелл ; Пер. с англ. ; Вступ. статья А. Г. Герценштейна. – М. ; Л. : Госиздат, тип. Печатный двор, 1930. – LXXX, 504 с.
292. Монкретьен А. Трактат о политической экономии / А. Монкретьен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 168 – 182.
293. Мор Т. Утопия / Т. Мор ; пер. с лат. Ю. М. Каган ; авт. вступ. ст. И. Н. Осинский ; Академия наук СССР. – М. : Наука, 1978. – 415 с.
294. Московский А. Институционализм: теория, основа принятия решений, метод критики / А. Московский // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 110 – 124.
295. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження / С. В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.
296. Мюллер-Армак А. Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики / А. Мюллер-Армак // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 306 – 314.
297. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль ; пер. с англ. А. В. Еврейскова и О. Г. Клесмет.– М. : Изд. иностр. лит., 1958. – 555 с.
298. Мюрдаль Г. Проблема равноправия и её роль в мировом развитии / Г. Мюрдаль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 189 – 213.
299. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль ; Сокр. пер. с англ. Общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Р. А. Ульяновского. Предисл. д-ра ист. наук В. И. Павлова. – М. : Прогресс, 1972. – 767 с.

300. Найт Ф. Х. Риск, неопределённость и прибыль [Текст] / Ф. Х. Найт ; пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 360 с.
301. Нариси з історії економічної думки в Україні. – Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – 388 с.
302. Негиши Т. История экономической теории [Текст] : учебник / Т. Негиши ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 462 с.
303. Нельсон Р. Р. Эволюционная теория экономических изменений [Текст] / Р. Р. Нельсон, С. Дж. Уинтер ; пер. с англ. М. Я. Каждана. – М. : Дело, 2002. – 536 с.
304. Несененко П. П. Економічна система А. Р. Ж. Тюрго як початок становлення наукового етапу економічної думки / П. П. Несененко, О. А. Артеменко // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 85 – 92.
305. Несененко П. П. Роль и значение экономической политики физиократов в свете современных проблем Украины / П. П. Несененко, А. А. Артеменко // Науковий вісник : зб. наук. пр. / Всеукраїн. асоц. мол. вчених. – Одеса : ОДЕУ, 2008. – № 16(72). – С. 114 – 124.
306. Норт Д. С. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. С. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С. 6 – 17.
307. Норт Д. С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. С. Норт. – Київ : Основи, 2000. – 198 с.
308. Норт Д. С. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / Д. С. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М. : Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
309. Норт Д. С. Экономическая деятельность в масштабе времени / Д. С. Норт // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 707 – 723.
310. North D. C. Understanding the Process of Economic Change / D. C. North. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 200 p.
311. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. – Ростов н/Д. : Содействие - XXI век, 2010. – 415с.
312. Нуреев Р. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 87 – 103.
313. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 262 – 287.
314. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 494 с.
315. The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis / Ed. by G. Morgan, J. L. Campbell, C. Crouch and oth. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 728 p.
316. The Oxford Handbook of Philosophy of Economics / Ed. H. Kincaid, D. Ross. – Oxford : Oxford University Press. – 2009. – 670 p.

317. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. – Київ : Лібра, 2004. – 272 с.
318. Орженцкий Р. М. Учение об экономическом явлении. Введение в теорию ценности / Р. М. Орженцкий. – Одесса : [б.и.], 1903. – VIII, 376 с.
319. Орженцкий Р. М. Учение о ценности у классиков и канонистов. Политико-экономический очерк / Р. М. Орженцкий. – Одесса : Штаб Округа, 1896. – V, 256 с.
320. Осадчая И. Великий реформатор экономики капитализма / И. Осадчая // Наука и жизнь. – 1997. – № 11. – С. 18 – 24.
321. Осадчая И. Кейнсианство сегодня (К 50 – летию со дня смерти Дж. М. Кейнса) / И. Осадчая // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 5 – 18.
322. Осадчая И. Эволюция макроэкономической теории после Кейнса / И. Осадчая // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 5 – 18.
323. Осадчий Т. И. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX столетии : очерки по обществоведению. – М. : Типо-лит. А. В. Васильева и К°, 1901. – 171 с.
324. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2001. – 298 p.
325. Отунбаева Т. Стадии производства прибавочной стоимости в свете современных тенденций капиталистической экономики / Т. Отунбаева // Экономические науки. – 1985. – № 1. – С. 75 – 83.
326. Оуэн Р. Избранные сочинения : в 2 т / Р. Оуэн. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950.
327. Парето В. Учебник политической экономии / В. Парето // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 411 – 416.
328. Парієнко Г. К. Участь вчених-економістів у формуванні інфраструктури ринку в умовах НЕПу. 1921-1928 рр. / Г. К. Парієнко, Л. Ф. Домбровська // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 157 – 164.
329. Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма : в 2 т. / А. Пезенти. – М. : Прогресс, 1976.
330. Перру Ф. Экономика XX века / Ф. Перру // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 404 – 414.
331. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2 т / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985.
332. Петти В. Экономические и статистические работы : [Т. 1–2] / В. Петти ; пер. под ред. М. Смит ; предисл. Д. Розенберга. – М. : Соцэкгиз, 1940. – XXVIII, 324 с.
333. Пильгуй Н. А. История мировых экономических идей (VIII в. до н. э. – начало XIX в.) / Н. А. Пильгуй. – Київ : Либідь, 1992. – 292 с.

334. Пихно Д. И. Закон спроса и предложения : (к теории ценности) / Д. И. Пихно. – Киев : Унив. тип., 1886. – [4], 132 с.
335. Пияшева Л. И. Экономический неоконсерватизм : теория и международная практика / Л. И. Пияшева, Б. С. Пинскер. – М. : Международные отношения, 1988. – 254, [1] с.
336. Платон. Государство. Законы. Политик : пер. с древнегреч. / Платон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.
337. Платонов Д. Н. Иван Посошков / Д. Н. Платонов. – М. : Экономика, 1989. – 143 с.
338. Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма [Текст] / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1959. – 104 с.
339. Повесть врем'яних літ: літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус. – Київ : Рад. письменник, 1990. – 557 с.
340. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолинский. – М. : Ноосфера, 1991. – 81, [2] с.
341. Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта / А. К. Покрытан. – Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1965. – 188 с.
342. Покрытан А. К. Политическая экономия : учеб. пособ. / А. К. Покрытан, М. И. Збарский. – 2-ое изд., дополн. – Одесса : ОГЭУ, 2002. – 348 с.
343. Покрытан А. Современный кризис и практика реформ / А. Покрытан, М. Зверяков // Экономика Украины. – 1994. – № 7. – С. 14 – 25.
344. Покрытан А. К. Историческое и логическое в экономической теории социализма / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1978. – 248 с.
345. Покрытан А. К. Социалистическая собственность при переходе к коммунизму / А. К. Покрытан, В. И. Касаткина, В. Н. Мазур. – М. : Мысль, 1964. – 152 с.
346. Покрытан А. К. Фонд возмещения I подразделения и проблемы сбалансированности / А. К. Покрытан, В. В. Лапин. – М. : Экономика, 1982. – 167 с.
347. Покрытан А. К. Ленинские работы 90-х годов и современность / А. К. Покрытан. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1985. – 159 с.
348. Покрытан А. К. Восхождение от абстрактного к конкретному в политической экономии социализма / А. К. Покрытан, С. В. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 120 с.
349. Покрытан А. К. Производственные отношения и экономические законы социализма : очерки метода анализа и теории / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
350. Покрытан А. Ринкова трансформація і проблеми пріоритетів в економіці України / А. Покрытан // Економіка України. – 1997. – № 12. – С. 18 – 27.
351. Покрытан А. К. Экономическая структура социализма : функционирование и развитие / А. К. Покрытан. – М. : Экономика, 1985. – 263 с.

352. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева ; Под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб. : Алетей, 2002. – 320 с.
353. Поланьи К. Избранные работы / К. Поланьи / пер. с англ. ; предисл. Н. Розинской. – М. : Территория будущего, 2010. – 198 с.
354. Политическая экономия [Текст] : Учебник / Институт экономики АН СССР. – М. : Госполитиздат, 1954. – 640 с.
355. Полянский Ф. Я. Вопросы политической экономии феодализма : курс лекций / Ф. Я. Полянский. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 323 с.
356. Полянский Ф. Я. Товарное производство в условиях феодализма / Ф. Я. Полянский. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1969. – 532 с.
357. Полянский Ф. Я. Цена и стоимость в условиях феодализма : влияние государственной, муниципальной и цеховой регламентации на ценообразование в эпоху феодализма / Ф. Я. Полянский. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 242 с.
358. Полянский Ф. Я. Экономическая мысль древней Греции : курс лекций / Ф. Я. Полянский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 344 с.
359. Полянский Ф. Я. Экономическая мысль древнего Рима : курс лекций / Ф. Я. Полянский. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 357 с.
360. Попов Г. Марксистский метод против марксистских концепций («Политическое завещание» Г. В. Плеханова) / Г. Попов // Вопросы экономики. – 2007. – № 2. – С. 122 – 126.
361. Поппер К. Логика и рост научного знания : избранные работы / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
362. Поппер К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 65 – 75.
363. Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / И. Т. Посошков. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 409 с.
364. Потёмкин Ф. В. Промышленная революция во Франции : в 2 т. / Ф. В. Потемкин. – М. : Наука, 1971.
365. «Правда Руська» // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 14 – 18.
366. Преображенский Е. Основной закон социалистического накопления / Е. Преображенский // Вопросы экономики. – 1988. – № 9. – С. 105 – 137.
367. Природа фірми : походження, еволюція і розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера. – Київ : А.С.К., 2002. – 335 с.
368. Прокопович С. Н. К критике Маркса / С. Н. Прокопович. – СПб. : Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1901. – 258 с.
369. Прокопович Є. Ф. Етика / Є. Ф. Прокопович // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 33 – 36.
370. Прокопович Є. Ф. Лист архиєпископу Київському і Галицькому / Є. Ф. Прокопович // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 37 – 39.

371. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти ; Бедность как экономический принцип ; Порнократия, или Женщины в настоящее время / П. Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
372. Пусенкова И. В. Непосредственно-общественный труд и необходимый продукт при социализме / И. В. Пусенкова. – М. : Мысль, 1976. – 199 с.
373. Развитие метода политической экономии / сост. Ю. Г. Козак, С. В. Ляликов, С. В. Новиков, Я. И. Кузьминов; под общ. ред. А. К. Покрытана. – М. : Экономика, 1986. – 271 с.
374. Райт Э. О. Что такое аналитический марксизм? / Э. О. Райт // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 121 – 138.
375. Редер Д. Г. История Древнего Мира : в 2 ч. / Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова. – М. : Просвещение, 1979-1982.
376. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо / Антология экономической классики. Предисловие И. А. Столярова. – М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – 475 с.
377. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М. : Прогресс, 1986. – 471 с.
378. Родбертус К. К освещению социального вопроса. Социальные вопросы к фон Кирхману / К. К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 581– 588.
379. Родбертус К. Капитал. Четвёртое социальное письмо к фон Кирхману / К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 588 – 592.
380. Розенберг Д. И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса / Д. И. Розенберг. – М. : Экономика, 1983. – 720 с.
381. Розенталь М. М. Диалектика «Капитала» К. Маркса / М. М. Розенталь. – М. : Мысль, 1967. – 592 с.
382. Розмаинский И. В. История экономического анализа на Западе : текст лекций / И. В. Розмаинский, К. А. Холодилин. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 213 с.
383. Розмаинский И. Методологические основы теории Кейнса и его «спор о методе с Тинбергеном» / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 25 – 36.
384. Розмаинский И. Неопределенность и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский поход / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 48 – 59.
385. Розмаинский И. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX – начала XXI века / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2008. – № 7. – С. 89 – 99.

386. Розмаинский И. Посткейнсианская макроэкономика : основные аспекты / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 19 – 31.
387. Романенков И. Д. Вопросы к экономической теории послетехнического общества / И. Д. Романенков. – Одесса : Астропринт, 2007. – 167, [1] с.
388. Романенков И. Д. Издержки производства в современной экономике / И. Д. Романенков. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 168 с.
389. Roscher W. Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland / W. Roscher. – München : R. Oldenbourg 1874. – VIII, 1085 s.
390. Roscher W. Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode / W. Roscher. – Göttingen : Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1843. – VI, 150 s.
391. Рошер В. Г. О хлебной торговле и мерах против дороговизны. Пер. с нем. А. Корсака / В. Г. Рошер. – Казань : Казан. экон. о-во, 1857 – [2], IV, 148 с.
392. Рошер В. Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Пер. и предисл. И. К. Бабста. Т. 1, отд. 1-2 / В. Рошер. – М. : Тип. Грачева и К°, 1860-1862.
393. Рубин И. И. Физиократы. Очерк из истории экономической мысли / И. И. Рубин. – М. : Книга, 1926. – 152 с.
394. Руденко М. Катастрофічна помилка Маркса. Економічні монолози / М. Руденко // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 2 – 43; № 12. – С. 43 – 104.
395. Rutherford M. The Institutional Movement in American Economics, 1918–1947: Science and Social Control / M. Rutherford. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2011. – 410 p.
396. Самуэльсон П. Э. Принцип максимума в экономическом анализе. Использование моделей в экономике : опыт и перспективы / П. Э. Самуэльсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 87 – 105.
397. Самуэльсон П. Экономика. Т. 1-2 / П. Самуэльсон. – М. : Алгон ВНИИСИ, 1992.
398. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогресс, 1968. – 600 с.
399. Сениор Н. У. Три лекции об уровне заработной платы / Н. У. Сениор // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 458 – 471.
400. Сен-Симон А. Избранные сочинения / А. Сен-Симон : в 2 т. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948.
401. Сисмонди Ж. Ш. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению : в 2 т. / Ж. Ш. Сисмонди. – М. : Соцэкгиз, 1937.

402. Сирота Н. М. Идеология и политика : Учеб. пособие для студентов вузов / Н. М. Сирота. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 216 с.
403. Скальковский А. А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – СПб. : Тип. Безобразова, 1865. – 181 с.
404. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края : в 2 ч. / А. А. Скальковский. – Одесса : Тип. Нитче, 1850-1853.
405. Скидельски Р. Хайек versus Кейнс : дорога к примирению // Вопросы экономики. – 2006. – № 6. – С. 47 – 66.
406. Сковорода Г. С. Сочинения : в 2 т. / Г. С. Сковорода. – М. : Мысль, 1973.
407. Слуцкий Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя. Вып. 1 / Е. Е. Слуцкий // Экономико-математические методы. – 1963. – С. 241 – 277.
408. Слуцький Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеорогічних засад економіки / Є. Слуцький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 322 – 333.
409. Слуцький Є. Теорія граничної корисності / Є. Слуцький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 303 – 309.
410. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] : в 2 т. / А. Смит. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935.
411. Смит А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит ; вступ. ст. Б. В. Мееровского ; подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М. : Республика, 1997. – 351 с.
412. Современные экономические теории в трудах нобелиантов : учебное пособие: [по специальностям: 080100 «Экономика», 080200 «Менеджмент»] / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – М. : Академия естествознания, 2011. – 305 с.
413. Сойер М. Посткейнсианская макроэкономика / М. Сойер // Панорама экономической мысли конца XX столетия: в 2 т. / под ред. Д. Гринзюэя, М. Блини, И. Стюарта. – СПб. : Экон. шк., 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 219–249.
414. Солнцев С. И. Введение в политическую экономию. Предмет и метод / С. И. Солнцев. – Петроград : Тип. Зиновьева, 1922. – 168 с.
415. Солнцев С. И. Общественные классы / С. И. Солнцев. – М. : Астрель, 2008. – 635 с.
416. Солнцев С. И. Социальная теория распределения / С. И. Солнцев, М. И. Туган-Барановский, А. Д. Билимович ; под ред. М. Г. Покидченко, Е. Н. Калмычковой ; МГУ им. М. В. Ломоносова, юридический факультет, РАН, Ин-т экономики. – М. : Наука, 2009. – 436 с.
417. Солоу Р. Теория роста и дискуссии о ней / Р. Солоу // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 574 – 592.
418. Солоу Р. Перспективы теории роста Р. Солоу // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 69 – 77.

419. Сраффа П. Производство товаров посредством товаров / П. Сраффа : Прелюдия к критике экономической теории. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 159 с.
420. Сталин И. В. Год великого перелома : К XII годовщине Октября. «Правда» № 259 от 7 ноября 1929 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 118 – 135.
421. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 96 с.
422. Степанов Т. Записки о политической экономии. – СПб. : Тип. М. Олькина, 1844. – Ч. 1; Харьков, 1848. – Ч. 2.
423. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М.: Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.
424. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. ; науч. ред. Г. М. Куманин. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
425. Stinchcombe A. L. Economic Sociology / A. L. Stinchcombe. – New York : Academic Press, 1983. – IX, 269 p.
426. Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. 1 / П. Б. Струве. – СПб. : Б. и., 1894. – 287 с.
427. Струве П. Б. Марксова теория социального развития / П. Б. Струве. – Киев : Изд-е Б. Яковенко и М. Власенко, 1905. – 71 с.
428. Струве П. Б. Хозяйство и цена / П. Б. Струве // Хозяйство и общество. Цена ценность: критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни. – Ч. 1. – СПб. ; М. : Изд-во В. П. Рябушинского, 1913. (Тип.-литогр. Шредера). – XXXV, 358 с.
429. Сэй Ж. Б. Катехизис политической экономии, или Краткое учение о составлении, распределении и потреблении богатств в обществе / Ж. Б. Сэй ; Пер с франц. – СПб. : тип. III Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – XIV, 255, [2] с.
430. Сэй Ж. Б. О торговом балансе / Ж. Б. Сэй. – СПб. : тип. В. Плавильщикова, 1816. – 40 с.
431. Сэй Ж. Б. Рассуждение о политической экономии / Ж. Б. Сэй. – СПб. : Тип. Воспитательного дома, 1827. – [II], 73 с.
432. Тевено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире / Л. Тевено // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С 69 – 84.
433. Тимошенко В. Картели і трести. Модерні форми організації промисловості : з курсу лекцій по економії промисловості, читан. в Укр. Ун. в Празі / В. Тимошенко. – [б.в.] – 332 с.
434. Тимошенко В. Роль сільськогосподарських коливань у діловому циклі / В. Тимошенко // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 398 – 411.
435. Тимошенко В. Світове сільське господарство і криза / В. Тимошенко // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 412 – 419.

436. Тинберген Я. О методе статистического исследования делового цикла. Ответ Дж. М. Кейнсу / Я. Тинберген // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 46 – 58.
437. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинберген ; предисл. Д. М. Гвишиани ; общ. ред. А. А. Рывкина. – М. : Прогресс, 1980. – 416 с.
438. Тинбэрхэн Я. Математические модели экономического роста [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинбэрхэн, Х. Бос ; под ред. М. М. Голанского ; вступит. статья А. Д. Смирнова, С. С. Шаталина. – М. : Прогресс, 1967. – 174 с.
439. Тиханова Т. Е. Системный анализ исходного производственного отношения в «Капитале» К. Маркса : целостность и причинные связи / Т. Е. Тиханова. – Киев ; Одесса: Вища школа, 1983. – 177 с.
440. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» [Текст] / Тома Аквінський ; пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. – 2-е вид. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 796 с.
441. Томпсон У. Исследование о законе распределения богатства, наиболее способствующего человеческому счастью / У. Томпсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 541 – 550.
442. Третьяков И. А. Рассуждение о причинах изобилия и медлительного обогащения государств как у древних, так и у нынешних народов...говоренное...июня 30 дня 1772 года / И. А. Третьяков // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : в 2 т. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – 1952. – С. 353 – 360.
443. Туган-Барановский М. И. Избранные сочинения : в 2 т. / М. И. Туган-Барановский ; Науч. ред. и вступ. ст. Л. И. Дмитриченко ; Донец. гос. ун-т экон. и торговли им. М. Туган-Барановского. – Донецк : ДонГУЭТ, 2004.
444. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. – Петроград : Право, 1917. – 540 с.
445. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М. И. Туган-Барановский. – 7-е изд. – Харьков : Изд-е Всерос. центр. союза потреб. обществ, 1919. – [4], 260 с.
446. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : О. Попова, 1914. – 466 с.
447. Туган-Барановский М. И. Современный социализм в своём историческом развитии / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Будущность, 1906. – 259 с.
448. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
449. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Мир Божий, 1905. – VII, 160 с.

450. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. – М. : Кооперативное издательство «Московский рабочий», 1922. – 428 с.
451. Тюнен И. Г. Уединённое государство в отношении к общественной экономии. Извлечено и приспособлено для русских читателей Матвеем Волковым / И. Г. Тюнен. – Карлсруэ : Придвор. тип. Б. Гаспера, 1857. – XVI, 374 с.
452. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства : соображения по поводу неудач рынка / О. И. Уильямсона // Вехи экономической мысли. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – СПб. : Экон. шк., 2000. – С. 33 – 53.
453. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. И. Уильямсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 465 – 483.
454. Williamson O. The Evolving Science of Organization / O. Williamson // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 1993. – Vol. 149. – P. 36 – 63.
455. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. 38. – P. 595–613.
456. Уперенко Н. А. Историко-экономическая эвристика (теоретико-методологические проблемы) / Н. А. Уперенко, Э. А. Кузнецов ; под ред. Н. А. Уперенко. – Одесса : Наука и техника, 2011. – 120 с.
457. Усоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмена / В. М. Усоскин. – М. : Мысль, 1989. – 173 с.
458. Утопический социализм : хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
459. Ущатовський Ю. Історія інституціоналізму : проблема пошуку витоків / Ю. Ущатовський // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 73 – 81.
460. Фаворо О. Внутренние и внешние рынки / О. Фаворо // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 90 – 103.
461. Фавро О. Экономика организаций / О. Фаворо // Вопросы экономики. – 2000. – № 5. – С. 4 – 17.
462. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
463. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955.
464. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Фещенко. – Київ : КНЕУ. – 2003. – 187 с.
465. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії [Текст] : навч. посібник / В. М. Фещенко ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – Київ : КНЕУ, 2012. – 474 с.

466. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур. – М. : Эксмо, 2008 – 1200 с.
467. Философия социальных и гуманитарных наук [Текст] : учеб. пособие для вузов / С. А. Лебедев [и др.] ; общ. ред. С. А. Лебедев. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2008. – 733 с.
468. Философия экономики [Текст] : антология / под ред. Д. Хаусмана. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2012. – 518 с.
469. Философская энциклопедия: в 5-ти т. // Под ред. В. Ф. Константинова. – М. : Советская энциклопедия, 1960-1970.
470. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
471. Фишер И. Покупательная сила денег, её определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам / И. Фишер. – М. : Финизд. НКФ СССР, 1925. – 402 с.
472. Фогель Р. У. Экономический рост, демография и физиология: воздействие долговременных процессов на разработку и осуществление экономической политики / Р. У. Фогель // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 724 – 763.
473. Франклин Б. Избранные произведения / Б. Франклин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 631 с.
474. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – Київ : Наукова думка, 1976-1986. Т. 44, Ч. 1-2 : Економічні праці. – 1984-1985.
475. Фридмен М. Инфляция и безработица / М. Фридмен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 258-283.
476. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. – М. : Эльф пресс, 1996. – 181 с.
477. Фридмен М. Маршаллианская кривая спроса / М. Фридмен // Вехи экономической мысли. – Т. 1 : Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – [б.м. : б.и.]. – 2000. – С. 28 – 86.
478. Фридмен М. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек. – М. : Три квадрата ; Челябинск : Социум, 2003. – 192 с.
479. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм ; пер. с англ. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
480. Фуруботн Э. Г. Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн, Р. Рихтер / под ред. В. С. Каткало, Н. П. Дроздовой ; пер. с англ. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.
481. Фурье Ш. Избранные сочинения : в 4 т. / Ш. Фурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951-1954.

482. Хаиткулов Р. Г. Феномен аналитического марксизма: историко-экономический анализ [Электронный ресурс] / Р. Г. Хаиткулов // Новая экономическая ассоциация. – Режим доступа: www.econorus.org/consp/d851.html
483. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.
484. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – М. : Изограф, 2000. – 256 с.
485. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
486. Хайек Ф. Судьбы либерализма в XX веке / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН : Мысль ; Челябинск : Социум, 2009. – 337 с.
487. Хайек Ф. Цены и производство / Ф. Хайек. – Челябинск : Социум, 2008. – 199 с.
488. Хандруев А. А. Гегель и политическая экономия / А. А. Хандруев. – М. : Экономика, 1990. – 125, [2] с.
489. Хансен Э. Послевоенная экономика США / Э. Хансен. – М. : Прогресс, 1966. – 176 с.
490. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 760 с.
491. Харкорт Дж. Посткейнсианская мысль / Дж. Харкорт // Экономист. – 2005. – № 4. – С. 33 – 46.
492. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис. – М. : Прогресс, 1990. – 750 с.
493. Харрод Р. Классики кейнсианства : в 2 т. / Р. Харрод, Э. Хансен. – М. : Экономика, 1997.
494. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики / Р. Ф. Харрод. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 202 с.
495. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Р. Л. Хайлбронер ; пер. с англ. И. Файбисовича. – М. : Астрель ; CORPUS, 2011. – 432 с.
496. Хейлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука / Р. Хейлбронер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.
497. Хикс Дж. Движущая сила экономического роста / Дж. Хикс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. V, кн. 1 : Всемирное признание. Сквозь призму веков / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 124 – 138.
498. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс. – М. : Прогресс, 1993. – 488 с.
499. Хикс Дж. Теория экономической истории / Дж. Хикс. – М. : НП «Журнал Вопросы экономики», 2006. – 224 с.

500. Ходжсон Дж. Институты и индивиды: взаимодействие и эволюция / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 45–60.
501. Ходжсон Дж. Что такое институты? / Дж. Ходжсон. // Вопросы экономики. – 2007. – № 8. – С. 28 – 48.
502. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты : Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
503. Hodgson G. M. Choice, Habit and Evolution / G. M. Hodgson // Journal of Evolutionary Economics. – 2010. – Vol. 20. – № 1. – P. 1–18.
504. Hodgson G. M. Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution / G. M. Hodgson, K. Thorbjorn. – Chicago : University of Chicago Press, 2010. – 304 p.
505. Hodgson G. M. From Pleasure Machines to Moral Communities: An Evolutionary Economics without Homo Economicus / G. M. Hodgson. – Chicago : University of Chicago Press, 2012. – 328 p.
506. Цехановецкий Г. М. Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем / Г. М. Цехановецкий. – Киев : Унив. тип., 1859. – [2], 80 с.
507. Чаянов А. В. Избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
508. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией / А. Н. Челинцев. – М. : Новый агроном, 1928. – 229 с.
509. Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А. Н. Челинцев. – Харьков : Агрономия, 1919. – 178 с.
510. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Э. Чемберлин. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 415 с.
511. Черняк В. К. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма / В. К. Черняк // Экономические науки. – 1987. – № 4. – С. 92 – 99.
512. Чупров А. И. История политической экономии / А. И. Чупров. – 8-е изд. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1918. – [4], 224 с.
513. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко ; за ред. А. А. Чухна. – Київ : Знання, 2007. – 878 с.
514. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма / Н. Шапиро // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 120 – 130.
515. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 2010. – 828 с.
516. Шаститко А. Е. Фридрих Хайек и неоинституционализм / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 43 – 53.
517. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навчальний посібник / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.

518. Шмоллер Г. Меркантильная система в её историческом значении / Г. Шмоллер // Научное обозрение. – 1901. – № 9. – С. 46 – 63; № 10. – С. 1 – 30.
519. Шмоллер Г. Ф. Борьба классов и классовое господство / Г. Ф. Шмоллер ; пер. А. Вяхирева. – М. : В. Д. Корчагин, 1906. – 28 с.
520. Шмоллер Г. Ф. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и её методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда / Г. Ф. Шмоллер ; Пер. проф. В. М. Нечаева; Вступ. статья проф. А. А. Мануйлова. – М. : К. Т. Солдатенков, 1902. – [4], XII, 368 с.
521. Шмоллер Г. Ф. Наука о народном хозяйстве. Её предмет и метод / Г. Ф. Шмоллер ; пер. Е. Котляревской. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1897. – [6], 112 с.
522. Шмоллер Г. Ф. О новейших результатах статистики народонаселения и нравственности / Г. Ф. Шмоллер. – М. : [М. П. Вишневский и Н. А. Путята], 1873. – 36 с.
523. Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петербур-ун-та, 2005. – 485 с.
524. Штамлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории / Р. Штамлер. – СПб. : Тип. Меркушева, 1899. – 310 с.
525. Штейн В. М. Гуань-цзы : исследования и перевод / В. М. Штейн. – М. : Изд-во вост. лит., 1959. – 380 с.
526. Шторх А. К. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие; Размышление о природе национального дохода / А. К. Шторх ; [вступ. ст. Ю. В. Якутина]. – М. : Экономическая газета, 2008. – 1116, [2] с.
527. Шульце-Геверниц Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России / Г. Шульце-Геверниц ; Пер. с нем. под ред. Б. В. Авилова и П. П. Румянцева, с предисл. П. Струве. – СПб. : Н. М. Глаголев, 1901. – XVI, 506 с.
528. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – СПб. : Экономическая школа, 2001.
529. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия [Текст] : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
530. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Старка. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
531. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель : экономика для начинающих и не только для них.../ К. Эклунд ; пер. со швед. – М. : Экономика, 1991. – 350 с.
532. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т. 1-4 / под ред. А. М. Румянцева. – М. : Советская энциклопедия, 1972-1980.
533. Эмар-Дюверне Ф. Конвенции качества и множественность форм координации / Ф. Эмар-Дюверне // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 104 – 116.

534. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 5 – 338.
535. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 343 – 678.
536. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 2. – С. 231 – 517.
537. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 21. – С. 23 – 178.
538. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу ; Пер. с англ. ; Науч. ред. Ф. Т. Алескеров. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.
539. Эрроу К. Дж. К теории ценового приспособления / К. Дж. Эрроу. – СПб. : Экон. шк., 2000. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 432 – 447.
540. Эрхард Л. Благополучие для всех / Л. Эрхард // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных информационных / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 314 – 322.
541. Эрхард Л. Полвека размышлений: речи и статьи / Л. Эрхард. – М. : Русинко : Ордынка, 1993. – 608 с.
542. Эшли У. Д. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / У. Д. Эшли ; под ред. Д. М. Петрушевского. – М. : Тип. А. Г. Кольчугина, 1897. – XVI, 814 с.
543. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965.
544. Юсим В. О корректности концепции мультипликатора и акселератора инвестиций на макроуровне / В. Юсим // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С. 57 – 61.
545. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2011. – 646 с.
546. Юхименко П. І. Історія новітніх економічних учень : (від Кейнса до наших днів) / П. І. Юхименко. – 2-е вид., доповн. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 306 с.
547. Юхименко П. І. Монетаризм: теорія і практика [Текст] : монографія / П. І. Юхименко. – Київ : Кондор, 2005. – 312 с.
548. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп.– М. : Инфра-М, 2009. – 480 с.
549. Янжул И. И. Избранные труды : монография / И. И. Янжул ; под ред. М. Г. Покидченко, Е. Н. Калмычковой; [авт. вступ. ст. М. М. Савченко]; МГУ им. М. В. Ломоносова, Экон. фак., Центр обществ. наук, Рос. акад. наук, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. – М. : Наука, 2005. – 436, [2] с.
550. Яковец Ю. В. История цивилизаций [Текст] : учебное издание / Ю. В. Яковец. – М. : ВладДар, 1995. – 461, [2] с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Несененко Павло Петрович
Артеменко Олександр Андрійович

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Коректор: О. А. Ковальова

Макет обкладинки: Є. А. Патлатой, О. Є. Патлатой

Підписано до друку 28.11.2016. Формат 60x84/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 30,53. Ум. видав. арк. 28,1.
Наклад 300 прим. Замовлення 9286

Видавець ФОП Гуляєва В.М.
Свідоцтво ДК 5056
65037, Одеса, а/с 24

Друкарня ФОП Гуляєва В.М.
65037, Одеса, Чорноморка, вул. Затишна, 16,
тел. (048) 789-12-85, (050) 497-89-01
drukaryk.com